Журнал основан в 1918 г.

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

ТАВРИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. В. И. ВЕРНАДСКОГО

Научный журнал

Серия “Юридические науки”

Том 19 (58). № 2

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского
Симферополь, 2006

ISSN 1606-3715
Свидетельство о регистрации – серия КМ № 534
от 23 ноября 1999 года

Редакционная коллегия:

Багров Н. В. - главный редактор
Бержанский В. Н. - заместитель главного редактора
Ена В. Г. - ответственный секретарь

Постановлением Президиума ВАК Украины № 1-05/7 от 04.07.2006 г. журнал внесен в список специализированных изданий (юридические науки)

Печатается по решению Ученого совета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского от 2005 г., протокол № 8 от 05.04.2005 г.

Редакционный совет серии «Юридические науки»

Тимощук А. В., доктор юридических наук, профессор (редактор серии)

Ротань В. Г., доктор юридических наук, профессор

Рубаник В. Е., доктор юридических наук, доцент

Дубко Ю. В., доктор юридических наук, доцент

Гуренко М. М., доктор юридических наук, доцент

Скакун О. Ф., доктор юридических наук, профессор

Михайлов М. А., кандидат юридических наук, доцент (редактор номера)

Макет Велигодский Д. В.
Подписано в печать 06.12.2006. Формат 70х100 1/16
28 усл. п. л. Тираж 500. Заказ № 125-УЗ.
Отпечатано в информационно-издательском отделе ТНУ.
пр. Академика Вернадского, 4, г. Симферополь, 95007

«Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського»
Науковий журнал. Серія “Юридичні науки”. Том 19 (58). № 2.
Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2006
Журнал заснований у 1918 р.
Адреса редакції: пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007
Надруковано в інформаційно-видавничому відділі Таврійського національного університету
ім. В. І. Вернадського. Пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007

© Таврический национальный университет, 2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 3-3.

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА И ЮРИДИЧЕСКАЯ ДЕОНТОЛОГИЯ

УДК 340.12

Рыскельдиева Л. Т.

ПОНЯТИЕ «ANNOYANCE» И «ПОЛЕЗНЫЕ СОВЕТЫ» В ДЕОНТОЛОГИИ ДЖ. БЕНТАМА

Великий основатель утилитаризма и родоначальник деонтологии Дж. Бентам известен резкой критикой идеи долженствования и этики долга. Эта критика вполне соответствует установке юридического позитивизма, позволившего Бентаму утверждать первичность права по отношению к морали и считать, что в зону нравственности попадает всё то, что не подлежит государственному регулированию с помощью законодательства. По нашему убеждению, морально-правовое наследие Дж. Бентама сейчас заслуживает особого внимания отечественных гуманитариев. На протяжении полутора веков было принято осуждать утилитаризм и считать, что он выражает призыв стремиться к пользе, отождествляя полезное с нравственно добрым и утверждая принципы буржуазного индивидуализма и меркантилизма. Ревизия и реабилитация критической деонтологии Дж. Бентама – дело будущего, в данной статье мы хотели бы, во-первых, реконструировать его взгляд на моральную философию вообще и, во-вторых, определить степень и характер тех нормативов, которые он формулирует в своей деонтологии. Понятие «annoyance» здесь играет важную роль.

Дж. Бентам критически и негативно относится к моральной философии как таковой, считая, что никто, кроме самого человека не вправе судить о том, что должно и что не должно ему делать. «Каждый человек есть наилучший судья самому себе при выборе той линии поведения, которая в каждом случае максимально способствует его благополучию… каждому человеку зрелого возраста и здравого ума должно быть позволено судить и действовать самостоятельно, и что всё, что может быть сказано и сделано другим человеком с целью направить поведение первого, есть не более чем глупость и наглость» [1, с. 250] - чеканит он. Исходя из этого главного положения своей деонтологии, Бентам корректирует коммуникативную ситуацию, в которой оказывается «пишущий моралист» (Я, писатель) по отношению к тому, к кому обращены его поучения (Другой, читатель). Если никто в качестве моралиста не «выше» другого, то эта ситуация имеет, так сказать, «горизонтальную топологию», а у моралиста нет морального права на поучения. Метафора той роли, на которую Бентам, в качестве деонтолога и автора текста о морали, согласен – scout (разведчик, охотник), который «обременил себя (put upon) поисками (hunt for) последствий» [1, с. 251] и их связей с определёнными причинами. Появление метафо-

ры охоты здесь не случайно и соответствует какой-то своеобразной традиции английской эмпирической философии. Дж. Локк, например, пишет, что «поиски разумом истины представляют род соколиной или псовой охоты, в которой сама погоня за дичью составляет значительную часть наслаждения…тот, кто…обратит в дело собственные мыслительные способности для отыскания и исследования истины, не останется без удовлетворения охотника (что бы он ни нашел)» [2, с. 81]. Философия для Локка – процесс, дающий неизъяснимое удовольствие, но он даёт ещё и удовлетворение, так как поиски могут увенчаться успехом, и будет «поймана» истина. Об азарте в связи с философией пишет и Д. Юм: «…нет двух видов аффектов, более похожих друг на друга, чем страсть к охоте и к занятию философией…» [3, с. 207]. Полезность, практическое значение философии и в данном случае вторичны, являются необходимыми «только для того, чтобы оказать поддержку воображению» [3, с. 207], однако, несмотря на то, что без результатов философских изысканий, как и без пойманной дичи, мы прекрасно можем обойтись, «в пылу деятельности мы уделяем этой цели такое внимание, что всякое разочарование доставляет нам большое неудовольствие и мы испытываем печаль как в том случае, когда упускаем дичь, так и в том, когда впадаем в какую-нибудь ошибку в своём рассуждении» [3, с. 207]. Страсть, азарт, игра, воображение – «вот в чём, читатель, состоит удовольствие тех, кто даёт волю своим мыслям и излагает их письменно» - признаётся Дж.Локк [2, с. 81]. Дж. Бентам свою метафору охоты-философии дополняет идеей пользы и образом служения, услуги (service), которую «разведчик-моралист» оказывает, делясь результатами своих поисков с другими (кстати говоря, словари указывают на «служитель в Оксфордском университете» как на одно из значений scout): «…к пользе тех, кто чувствует, что расположен принять его служение…» [1, с. 251]. Тем самым он определяет своего читателя, даёт определенность адресности своего текста: бентамов Другой – это тот, кто определенным образом «расположен» по отношению к нему, это «свой Другой». Такое его «расположение» может быть увидено в разных «ипостасях»: с одной стороны, это тот, кто ищет у него от вет ы на свои вопросы, то есть тот, кто захвачен моральной философией и находится в поисках нормат ивного. С другой стороны, это тот, кто ищет у него ответа на свои вопросы, то есть тот, кто захвачен авторитетом самого Бентама, силой его личного воздействия или воздействия его слова – тот, кто находится в поисках доверия.

Нельзя в очередной раз отказать родоначальнику утилитаризма в остроумии в связи с вопросом о статусе и роли его собственных текстов - он предлагает расценивать их в качестве некоего конкурсного сочинения, участвующего в борьбе за премию. Эта премия, по его мнению, может быть предназначена тому, кто преуспеет в указании максимально большего количества путей и способов получения удовольствий [1, с. 256-257]. Таким образом, сохраняя и автономию Другого, и автономию своего дискурса, Бентам создает полезную коммуникат ивную сит уацию: читатель может получить удовольствие, научившись у автора, автор же может получить премию, научив читателя. При этом отношение «учитель-ученик» нимало не формализовано, является результатом обоюдной доброй воли, а право учительствовать даёт большее количество опыта - это понятный, прозрачный критерий, поддающийся измерению (certain degree of experience) [1, с. 131].

Отсутствие «жесткости» в связи «учитель-ученик» Бентам дополняет ликвидацией «жесткости» в отношении «автор-читатель», имплицитно вводя определение жанра своего сочинения: совет ы, наст авления (instructions), правила (rules). Не обладая правом на императив, Бентам как бы лишает надежд тех, кто пришёл к нему в поисках нормат ивного – его источником бывает только «я сам», чего, впрочем, вполне достаточно: «там, где человеческое ipse dixit играет роль аргумента, всё остальное – излишне» [1, с. 255]. Впрочем, и тех, кто пришел к нему в поисках доверия, Бентам как бы призывает к самостоятельности, становясь для них только одним из возможных примеров - человеком, понимающим, сколь легко давать советы и сколь трудно им следовать [1, с. 266]. Так, коммуникативная ситуация, в которую погружает нас Бентам, становится «мягкой», подвижной, адаптивной и не оставляющей ни малейшей основы для насилия, то есть такой ситуацией, развитие которой направлено (в качестве последствий) на: благоразумие, благожелательность и благодеяние.

Совокупность «советов утилитариста» относится к коммуникативной ситуации, в которой может обнаружиться конфликт интересов и которая требует, согласно деонтологии Бентама, максимально возможного самоконтроля. Советы Бентама носят и негативный (уроки, предупреждения), и позитивный (правила, рекомендации) характер. Сфера их приложения – действия, имеющие материальные последствия (material consequences) или «деонтологический доминион» (the dominion of deontology or morality) [1, с. 181]. Деонтологически нейтральные действия не имеют материальных последствий (я съел своё яблоко без угрозы расстройства пищеварения), являются делом моего вкуса и не касаются конфликта интересов. Поэтому понятно, что основа трёх полезных добродетелей – благоразумие (prudence), а власть над собственным умом, самоконтроль и управление мыслями – главный путь к добродетели, то есть к счастью.

Бентам сохраняет автономию Другого, призывает к самоконтролю и даёт некие правила для руководст ва ума (command of mind over thoughts). Его нехитрая «полезная йога», как искусство отвлекаться от неприятных мыслей и концентрироваться на приятных, не имеет целью трансформировать, переделать обычного человека. Умение контролировать мысли – это бентамов ответ на нелегкий вопрос о соотношении свободы и необходимости: поскольку в моей власти записывать, фиксировать, облекать в слова свои мысли (в данный момент), постольку я свободен; поскольку что-то заставило меня сесть за это занятие и предаться этим размышлениям, я зависим [1, с. 259]. Под «Я» здесь подразумевается обычный человек, только способный отвлекаться, переключать внимание, заниматься другим делом, способный вообще быть занятым – в этом одно из больших преимуществ занят ост и (busy life) [1, с. 259] в деле осуществления благоразумия в отношении себя (self-regarding prudence).

Когда такое «благоразумие-к-себе» подчиняется человеческим интересам, то некоторые из них, став мотивами или стимулами действий, могут оказаться препятствием на пути осуществления «благоразумия-к-другим» и стать неким уроком для тех, кто не способен к самоконтролю. Среди мотивов, интересов, по отношению к которым можно рекомендовать воздержание, находятся те, потворство которым

может породить и зло, то есть страдания: интересы «стола», «кошелька», «скипетра» (власти), «подушки», «медных труб», болтовни. Без меры, расчёта и определенного воздержания ситуация лести может сделать ответственным за дурные последствия не только того, кому льстят, но и льстеца [1, с. 261]. Таким образом, сфера моих мотивов влияет на направленность и характер моих действий, находится в области желаний, стремлений и их воплощения – там, где проявляется реальное единство благожелательности (зложелательности) и благодеяния (злодеяния).

Совокупность неких предупреж дений по отношению к действиям, деонтологически неправильным, Бентам формулирует на основе понятия annoyance (беспокойство, раздражение, неудовольствие, неприятность). Оно используется по отношению к ряду действий, на первый взгляд, незначительных, но последствия которых, в конечном счете, имеют один смысл – они нарушают автономию Другого, не попадая при этом в поле действия государства и закона. Annoyance-беспокойство, в этом смысле, аналогично offence-преступлению из Уложения о наказаниях, разница лишь в том, что «наказание» как реализация легальной санкции по отношению к annoyance-беспокойству – слишком велико, излишне [1, с. 262]. Поэтому annoyance здесь – нарушение того порядка и правильности, при которых должен пополняться символический Фонд Всеобщего Блага, реальное вмешательство в автономию Другого, деонтологический вред.

Говоря о способах причинения annoyance–вмешательства, Бентам наибольшее внимание уделяет дискурсивному вмешательству (annoyance by discourse), понимая под дискурсом область речевых коммуникаций [1, с. 262]. Именно здесь, по его мнению, благоразумие может быть в самой тесной связи с благожелательностью и благодеянием и сильно влиять на установление добрых отношений (to stand well in the affections of another man) (там же), в данном контексте, таких отношений, при которых максимально возможно сохраняется автономия Другого. Понимая, что в абсолютном отношении это невозможно, он даёт перечень «видов» дискурсивного вмешательства, несомненно, причиняющих беспокойство-uneasiness: например, сообщение неверной и бесполезной информации, утверждение своего превосходства в чем-либо, допросы, советование, перебивание говорящего и др., а также перечень того, что считается оправданием (основанием) для причинения беспокойства – оно может быть как ложным, так и правильным. К слову сказать, по Бентаму, реальным основанием для причинения мной беспокойства Другому не может быть ни моя правота, ни его проступок, но может быть мой семейный или политический (публичный) авторитет [1, с. 264]. В любом случае, предупреждает Бентам, прежде чем что-либо говорить кому-либо, подумайте, не причинит ли это ему беспокойство, и если причинит, то какова будет его «цена», будет ли в качестве последствий удовольствие, большее, чем неудовольствие от причинения беспокойства [1, с. 263]. Искусство правильной коммуникации, таким образом, становится искусством видения последствий, а коль скоро обычный человек не в состоянии рассчитать всё, то следуя советам Бентама, лучше беспокойства-annoyance не чинить. В этой связи, думается, Бентам не возразил бы против отнесения умствований и поучений морализаторов к разряду «дискурсивного вмешательства». И как не вспомнить здесь «Опыт о болезнях головы», где И. Кант рвению философов, с которым те рассуж-

дают о разуме и добродетели (и которое «может хорошо воспитанных и учтивых людей освободить от бремени обладания ею» [4, с. 227]), противопоставляет усиленную дозу слабительного, дабы эти рассуждения, эта «болезнь головы» «была бы раз и навсегда устранена, причем, совершенно незаметно, не причиняя этим какое-либо беспокойство обществу» [4, с. 241].

Если же беспокойство-вмешательство допущено в отношении вас, предупреждает Бентам, не спешите упрекать Другого, постарайтесь отнести всё насчет недоразумения или непонимания, переведите неприятный для вас разговор на другую тему, наконец, пошутите. Однако, если annoyance перестаёт быть только дискурсивным и достигает ваших органов чувств, то ситуация осложняется – перцептивная организация, ваша т елесност ь есть некая граница, предел, за которым annoyance может перестать быть только деонтологическим феноменом. Из пяти органов чувств два являются неприкосновенными для Другого – вмешательство в моё осязание и вкус может быть всегда расценено как легально наказуемое деяние (нападение или отравление), тогда как воздействие на зрение, слух и обоняние могут быть подвержены и annoyance, особенно сильному, переходящему в оскорбление, если это воздействие – со стороны телесности Другого (отрыжка, испускание газов, вид слизи и др.) [1, с. 267-270]. Бентам особенно много внимания уделяет описанию механизма осуществления этого вида annoyance, показывая, что дурные манеры – это только личное дело каждого, они не столько вредят их обладателю, сколько Другому. Поэтому бентамова мораль тесно смыкается с политикой именно в способе рефлексии, предупреждения и осознания «цены» вмешательства в автономию Другого. Стремление этого избежать есть вежливость (politeness, politesse), воспитанность (good breading, la Petite Morale) [1, с. 276].

Практическая часть «Деонтологии…» Дж. Бентама заканчивается неким универсальным наст авлением или призывом, вполне реалистическим благодаря своему адресату. Он обращён к тем слоям общества, в которых можно найти возможность распоряжаться самим собой, быть самостоятельным: «Если вам не надо делат ь чт о-т о ещё…начнит е делат ь добро (good) т ем или иным способом любому ж ивому сущест ву, разумному или неразумному, значит ельному или незначит ельному» [1, с. 278]. Результат, уверяет Бентам, будет только добрым.

Бентам, конечно, прав, но поневоле вспоминается русская поговорка «не делай добра, не получишь зла». Верность и точность этой поговорки связана не только и не столько с трудностью различения добра и зла для обычного человека и непреодолимостью, неизбежностью переплетения этих начал в мире сущего, сколько с небольшим вопросом, который возникает у каждого, принявшего рекомендации Бентама всерьёз и решившего приняться за их воплощение: как? Впрочем, не пускаясь в метафизические рассуждения о добре и зле, исходя из обыденного понимания good (хороший), бытующего в живом английском языке, Бентам даёт ответ и на этот вопрос. «Если вы собираетесь заняться деланием добра другому, другими словами, оказывать ему услугу (service), и если у вас есть выбор пути или способа её оказания, подумайте и заметьте, какой способ её получения наиболее по вкусу ему (другому)» [1, с. 279]. Именно здесь, нам представляется, находится «нерв» бентамова учения о морали: «Если в результате небольшой сдержанности (self-restraint) и не-

большого размышления (reflection) вы сможете сделать ему добро так, как подходит ему (his own way), то будет плохой экономией и неверным поведением с вашей стороны выбрать оказание ему меньшего добра только потому, что так подходит вам…» [1, с. 279]. Этот «нерв» заключается в небольшом моменте «self-restraint» и «reflection» - остановиться и подумать, как нужно ему. Другими словами, представить, как если бы вы были он, то есть на мгновение в результате некоторой «остановки» добровольно нарушить собственную автономию, «впустив» в неё Другого-чужого, на это мгновение сделав его Другим-своим. Эта крошечная «жертва», минимальная из возможных, «жертва» непрерывностью процесса самоутверждения может стать той неизбежной и оправданной «цена» свободного времени («если вам не надо делать ничего другого…»). В противном случае ваша услуга, оказанная другому your own way (по-вашему), становится не добром, а по глубокому убеждению Бентама, тиранией, и в этом с ним не согласится только тиран.

Таким образом, если мы, благодаря чтению текста Дж. Бентама, поняли, что добро – это то, в чём нуждается Другой, но что найти непременно надо нам, то нет перед нами препятствий в «искусстве снискать расположение» (art of ingratiating). Это искусство создания адекватной, истинной коммуникативной ситуации, которая возникает, если следовать логике Бентама, в процессе делания добра, в такой коммуникативной «топологии», которая «располагает» меня по отношению к другому в одной плоскости, на одной горизонтали. Следование простым расчётам при этом поможет мне избежать крайностей сервильности и высокомерия, сохранив искомую «горизонталь». Парадоксальным образом в этом случае на время моих размышлений и в их процессе появляется то, что Бентам никак не мог эмпирически обнаружить в обществе, но на чём держится европейская цивилизация – равенст во. В учении Бентама оно не провозглашается, не требуется, а имплицитно показывается в виде совета по его практическому достижению, совета, которому может последовать тот, кто способен делать добро любому живому существу.

Литература:

1. Bentham J. Deontology // Bentham J. Deontology together with a Table of the Springs of Action and the Article of Utilitarianism. – Oxford: Clarendon Press, 1983. - p.119-281.

2. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Письмо к читателю // Локк Дж. Сочинения в 3-х томах. Т.1. – М.: Мысль, 1988. - с.80-91.

3. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга вторая. Об аффектах. Книга третья. О морали. – М.: Канон, 1995.

4. Кант И. Опыт о болезнях головы // Кант И. Сочинения в 6-ти томах. Т.2 – М.: Мысль, 1964.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 9-9.

УДК 159.922:316.64:165.242.2

Дмит рієнко Ю. М.

ФОРМУЛА НОРМИ ПРАВА
У КОНТЕКСТІ СИНЕРГЕТИКИ ПРАВОСВІДОМОСТІ

За часів постперехідного праворозвитку все більше та більше набувають такі протирічні трансформативні процеси, які не можна однозначно нормативно істинно оцінити, ідентифікувати та передбачити. Стара позитивна правова наука, лінійно верифікуючи складну правову дійсність, яка рухається за сучасних пріоритетних європейськоцентричних векторів за закономірностями синергетики, не здатна оперативно визначити правову сутність нелінійних правових явищ, що домінують. Виникає гостра потреба у широкому методологічному осмисленні можливостей, властивостей та перспектив позитивної правової науки, з метою її удосконалення на грунті загальної філософсько-правової інструменталізації правового пізнання як законодавчого нормотворення за закономірностями синергетики правосвідомості [2].

Зазначена проблема безпосередньо пов'язана з важливим практичним напрямком зовнішньої політики України, націленої на українське правове самовизначення у світі, що виходить з давніх ідейно-світоглядних поглядів українства, а також з державною програмою Київського національного університету ім. Т.Шевченка "Розбудова державності України 1996-2005 рр.".

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, вирішення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття.

У нашому контексті прямих або споріднених досліджень у вітчизняні та іноземній літературі знайти не вдалось. Нами раніше була досліджена правосвідомість у контексті правової ідіоми, визначені критерії її регулятивного формотворення у контексті формули української правової ідіоми [1], яка нормативно реалізується, як звісно, у тих чи інших різногалузевих нормах права. Але яким чином? Чи можна прослідкувати цю реалізацію у аспекті змістотворення адекватних нормативних проекцій дійсності правової ідіоми у регулятивну площину норми права? Як історично відбувається зміна правових норм? За рахунок чого? Чи реально детермінують проекції розвиткових девіацій правосвідомості як процесуального права ідейно-світоглядний зміст норми права? Ось ті питання, на які слід надати відповіді.

Одже, безпосередньо аналогічних або подібних нашому контексту досліджень автору як у історичній, так й у сучасній вітчизняній та іноземній літературі знайти не вдалось. Але у зв'язку з тим, що, не дивлячись на близькі тематичні дослідження автора, виведення формули української правової ідіоми, проблема розв’язання розвиткових девіацій як статичної, так й процесуальної правової норми, в контексті ідіоми не була розв’язаною, - завданням статті є виокремлення, за проведеними дослідженнями, основних підходів щодо розв’язання даної проблеми, в контексті формування формули норми права (ФНП), виявлення різних пріоритетів

формотворення тих чи інших складових пропорцій формули норми права, використовуючи авторські дослідження та спираючись на них як активно тематичні [1-3]. Метою статті є виявлення безпосередніх критерієв та специфіки формули норми права, використовуючи запропоновані намі раніше визначені підходи та методо-методологічну базу дослідження [1-2]. Метою статті є також виявлення тієї чи іншої можливої конкретно-історичної специфіки формули норми права за адекватною специфікою формули правової ідіоми.

Ми вживаємо термін „лінійність" за аналогією терміну „нелінійність", але зі значенням протиставлення та антонімічності. Термін „нелінійність" – це фундаментальне поняття синергетики як нового теоретичного напрямку досліджень об'єктивної природи, у нашому контексті, синергетики правосвідомості, на основі якого розроблена нова парадигма, яку можна назвати парадигмою нелінійності. Нелінійність у синергетиці правосвідомості позначає можливість нормативно несподіваних (але спрогнозованих та передбачених) змін напрямків протікання процесів актуального і неактуального нормотворення, їх багатоваріантність, множинність шляхів їх регулятивного розгортання, випадкового вибору одного з них у межах певного, нормативно детермінованого поля регулятивних можливостей чинного права. У зв'язку з тим, що синергетика правосвідомості вводить нелінійний стиль мислення, пов'язанний з феноментом штучного інтелекту, в ній широко застосовуються нелінійні математичні рівняння, які мають кілька нормативних розв'язань, якими описуються можливі шляхи еволюції правової системи. У такий спосіб ми визначаємо еволюційний розвиток правосвідомості як різноджрельного процесуального права, що має розвиткові фази – конкретно-історичні цикли соціальної активності правосвідомості, як певні правові конкретно-історичні епохи, у межах яких існує те чи інше позитивне право як система конкретно-історичних норм, що можуть розвитково змінюватись, зумовлених тією чи іншою специфікою регулятивного відношення первинних суб'єктів правосвідомості (фізичних осіб) до світу та до себе як суб'єктів правового, конкретно-історичного часо-простору, ідентифікованого у парадигмі тієї чи іншої Конституції. У зв'язку з цим позитивне право є у межах власних детермінант лінійно визначеним феноменом, що однозначно тлумачить ральність за логікою Основого Закону, отже, визначає правову реальність, виходячи з тих нормативних реалій та перспектив, що закладені у Конституції. У позитивному праві, як типово конкретно-історичному, принципово відсутня можливість оперативного, тобто й нелінійного визначення у тих чи інших розвиткових девіаціях норм права, за девіаціями правової ідоми, реалізованої процесуально у правосвідомості, типово правову налаштованість, виходячи з різноджерельного статусу різногалузевої норми права, яка виходить з різноджерельного статусу української правової ідіоми та правосвідомості. Звідси, як правило, ті зміни, які відбуваються у правовому полі, що наявно суперечать нормам чинного права, позитивна правова наука розцінює однозначно як типово неправові, не враховуючи того, що будь-яка правова норма, за аналогією правової ідіоми, має таку ж, як й у останній, власну структурно-системну побудову, яку ми ідентифікуємо у формулі української правової ідіоми, а саме: наявність европейськоцентричної (Є), азіатсько центричної (А), російськоцентричної (Р) та україноцентричної (У) складової, побудованої за домінантними векторами давніх історичних державностей, які сформували

різноджерельний статус правосвідомості, з відсотками національно-ментальної щільності зазначених складових теоретичної формули української правової ідіоми: Е = Є:А:Р:У, та практичної формули: $Е_{(\text{сума за функц. іст. пер-ми Є\%, А\%, Р\%,У\%})}$: (кількість функц-х пропорцій) = 31% :23% :15% :27% . Маємо статичний сучасний реальний зміст історично сформованих середньоарифметичних відсотків національно-ментальних складових української правової ідіоми: Є = 31%, А=23%, Р=15%, У = 27%, який адекватно відбитій у відповідних пропорціях різногалузевої норми українського права. За проведеними дослідженнями українська правова ідіома нормативно реалізується у головному структурному елементі правосвідомості – нормі статичного права, регулятивно звужуючись у власній функції до функції норми права. Отож, формула правової ідіоми як статичний зміст української правосвідомості, маючи відповідну нормативно-юридичну проекцію власних національно-ментальних складових пропорцій на норму права, з аналогічними відсотками різноментальної щільності, регулятивно поширює різноментальний статус розвиткових потенцій на норму права, яка набуває різнолінійних властивостей у плані ідентифікації того трансформативного вектору оптимального розвитку, який найбільш відповідає структурно-системній динаміці української правової ідіоми, що цілепокладена у основу тієї чи іншої правової концепції. Нагадаємо, що під правовою ідіомою розуміємо парадигмальний комплекс супільної ідейно-світоглядної моделі різноджерельних структурно-системних елементів, домінант і детермінант українського правового світогляду як середовища правової культури, що формується корелюється та здійснюється у різних конкретно-історичних циклах соціальної активності україноментальної правової свідомості, створюючей спадкоємність останньої як робочу функцію державно-правової ідеї, законодавчо реалізованої у актах державно-правової свідомості як правових нормах законів [1]. У чому ж виявляється тоді сучасна ідентифікація різноджерельності різногалузевих норм українського права? У тому, що сучасна українська права ідіома, процесуально реалізуючись як українська правосвідомість, постійно, перманентно або випадково детермінує за складовими пропорціями власної формули актуальне формотворення та змістотворення типово раціональних норм української правосвідомості як розвитково доконечних, остаточно знаково-матерально адаптованих як норма статичного права, що потенційно зберігає різноджерельну налаштованість норм правосвідомості у формулі норми права (ФНП), яка здатна, за кризових періодів трансформаційного розвитку видозмінюватись за зразками динаміки формули української правової ідіоми, реалізуючись у різнолінійних нормах правосвідомості як першоджерелах лінійних норм статичного права. За такого підходу всі складові формули української правової ідіоми, параметрально відбиваючись у регулятивному формотворенні актуальної різногалузевої норми українського права, фактично, створюють нові національно-ментальні параметри правової норми за формулою ідіоми, отож, норма права набуває властивостей формули ідіоми, а значить набуває розвиткових девіацій у межах цієї формули або за власною формулою як формулою ідіоми, нормативно реалізованою у формулі норми права (ФНП): ФНП =31%:23%:15%:27%, тобто норма будь-якої галузі українського права має такий

вигляд різнонаціонально-ментальних складових пропорцій, які характеризують сучасні розвиткові праворефлексії реальних, дійсних та перспективних девіації, що виявляються на рівні правового світогляду, правової психології та правової ідеології як складових правосвідомості та ідентифікуються у певних правових знаннях. Виходить будь-яка правова норма за її ідейно-світоглядною парадигмою є максимально сконцентрованою для чіткого, суворого, максимально ідентичного та адекватного реулятивного відбиття дійсності правовою ідіомою або нормативною скомпресованою, регулятивно звуженою правовою реальністю, матеріально-знаково структурованою та здійсненою, як й у цілому правова ідіома, у різних конкретно-історичних циклах соціальної активності україноментальної правової свідомості, створюючей спадкоємність останньої як робочу функцію державно-правової ідеї, законодавчо реалізованої у актах державно-правової свідомості як правових нормах законів [1].

Нелінійність розвитку правосвідомості саме й виявляється у різновекторній спрямованості складових національно-ментальних пропорцій формули норми права, а саме, у теоретичному виявленні домінанти тієї чи іншої складової пропорції у формулі норми права, її кореляції, удосконалення та модернізації, та на цій основі практичному формуванні та удосконаленні чинного законодавства. У чому ж практично виявляється роль тієї чи іншої домінанти (зараз, європейськоцентричної) у формулі норми права тієї чи іншої галузі права? У тому, що у практичному формотворенні норм права тіє чи іншої галузі домінують европейськоцентричні, європейськотональні та європейськотипові парадигми та правові інтереси українських нормативних актів, які виявляють європейськоцентричну зорієнтованість як у власних змістах, так й за власними формами (пріоритет загальносвітових нормативно-правових цінностей). Нелінійність правосвідомості ідентифікується у наявності різних правових ідей, цілей, вимог та потреб, які були, наприклад, традиційно характерні для українського суспільства [2]. Ми продовжуємо наполягати на тому, що лінійні позитивні різногалузеві статичні правові норми, за проведеними дослідженнями, виникають та формуються як такі саме у різнолінійних нормах правосвідомості, проходчи еволюцію у процесуальній правовій нормі від ірраціональних до раціональних норм правосвідомості як норм статичного права [3].

Таким чином, запропонована формула різногалузевої норми права, маюча адекватний зміст та форму української правової ідіоми, надає можливість здійснення, наприклад, використовуючи сучасні комп’ютерні технології, інформаційно-рекреаційного моделювання історичних, реальних і можливих зв’язків різноджерельних складових пропрцій правової норми як головного структурного елементу правосвідомості з сучасною правовою ідеєю та ідеєю сучасної правосвідомості, яка є девіантною, за зразками здійсненої нами раніше інформаційно-технологічної комп’ютерної діагностики зв’язків різноджерельних складових пропорцій української правової ідіоми як статичного змісту української правосвідомості, що може слугувати ще одним новим напрямком комп’ютерних досліджень в теорії та історії держави і права. Проведені нами деякі основні довідково-аналітичні розрахунки, можна з повною мірою використовувати для

формування різноаспектних комп'ютерних програм, спроможних віртуально висвітлити повнооб'ємний портрет не тільки історичної картини виникнення, становлення та існування української правової свідомості як процесуальної форми української правової ідіоми, українського історичного державотворення та історичної державності, але й її можливої майбутньої синергетичної трансформації чинної різногалузевої правової норми, враховуючи тривалу сумарну конкретно-історичну спадкоємність правосвідомості як еволюційну синергетичну спадкоємність великої численності конкретно-історичних циклів соціальної активності різноментальних правосвідомостей та великої численності формотворення норм права за формулою норми права, у тому числі й української, якими є реальні, певною мірою нами науково-практично досліджені історичні періоди становлення української держави. Думаємо, що подальші дослідження в галузі комп'ютерного моделювання перспективної трансформації української правосвідомості, різногалузевої правової норми як форми майбутньої трансформації української держави та форми майбутньої норми права, а значить й відповідних правових світоглядів, ментальностей, психологій та ідеологій як узагальнених та особисто сперсоніфікованих, значно сприятимуть оптимізації української правової системи. Зазначені результати комп'ютерного моделювання дозволяють їх використовувати як основний, так й довідковий матеріал, а також надають можливість використовувати інші методи, моделі та технології комп'ютерного програмування правосвідомості та правової норми (як у режимі реального часу, так й у віртуальному вимірі) з різними цілями, але з однією метою – покращення соціально-правових трансформації України. Думаємо, що подальше дослідження зазначених питань значно сприятиме як удосконаленню, так й новому розвитку та збагаченню української правової науки.

Література:

1. Дмитрієнко Ю. М. Прямі ефекти девіантної правосвідомості: перша формула української правової ідіоми // Право і безпека. Науковий журнал. 2004/3'2. - Харків:НУВС, 2004. - С. 11-18.

2. Дмитрієнко Ю. М. Юридична техніка: комп'ютерне моделювання української правосвідомості як форми української держави в історичному та реальному часі // Державо і право. Збірник наукових праць. Вип. 30. – Київ: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2005. - С. 114-135.

3. Дмитрієнко Ю. М. Традиційні та нетрадиційні моделі правових посттоталітарних рефлексій. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.Н.Вернадского. Том 15 (54). № 2. - Симферополь, 2002. - С. 119-127.

Пост упила в редакцию: 08.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 14-14.

УДК 340.12

Бурлай Е. В.

К ВОПРОСУ О ВОЗМОЖНОМ СЕМАНТИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ СЛОВА «ПРАВО»

Мы используем обостренное осмысление слов для
обостренного восприятия явлений.
(Дж.Л.Остин).

Любой бесконечно повторенный аргумент
упрется в семантику.
(Закон Хаца о риторике [1, с. 102]).

Тот, кто профессионально исследует философско-правовую проблематику и касается, в частности, крайне болезненной и спекулятивной проблемы общего правопонимания, т.е. пытается определиться в максимально абстрактном значении понятия «право», рано или поздно задумывается над особенностями используемого при этом словарного аппарата как инструмента фиксации имеющегося либо вновь получаемого знания. При этом осознается или, по крайней мере, ощущается, что факт лингвистический способен очень серьезно предопределить факт понятийно-смысловой (логический). Социальная логика всегда проверяется историей, и здесь отрадно заметить, что логическим умозаключениям, сформулированным ниже, имеется множество исторических подтверждений, хотя общий предмет разговора дискуссионен, и ко многому из сказанного можно отнестись критически.

Цель настоящей статьи – еще раз обратить исследовательское внимание на семантико-логическую сторону вопроса об объеме и принципиальных составляющих базового понятия науки о праве – понятия «право». Причин, непосредственно спровоцировавших обращение к этому вопросу – три. Во-первых, как уже упомянуто, - его принципиальная значимость для адекватного познания, логического и социально-практического освоения явления права, составляющего объект исследования правоведения как конкретной автономной науки. Всесторонний, не локализованный во времени и пространстве анализ понятия – предпосылка адекватного понимания явления, осознать же понятие без оформляющего его слова, осмыслить содержание без адекватной ему формы попросту невозможно. Во-вторых, отчетливое осознание того факта, что в слове как средстве оформления смыслового значения, как инструменте терминологии (ограничения значения) чаще всего закодирована (спрессована, предельно сжата) колоссальная информация об истории явления, а значит, - о его сущности, его предназначении, особенной социальной роли, функциях. Причем в данном случае не имеет принципиального значения, в рамках какой языковой системы порождено конкретное слово - коррелят славянского «право». Частью целостной науки о праве обязательно должна быть (кое-где уже давно стала) работа по расшифровке, декодированию значения слов, которые «именуют», символизируют различные аспекты правовой действительности. Речь идет об исследованиях в рамках правовой лингвистики, в какой-то мере

– правовой герменевтики. Хотя названия этих научных направлений достаточно условны, они, тем не менее, внятно обозначают те азимуты, по которым имеет смысл двигаться, чтобы получить свежую доказательную информацию о глобальном объекте (о праве). Наконец, в-третьих. Приходится констатировать, что данное направление научных поисков относительно слабо развито на отечественной почве. Действительно, философы и теоретики права на сегодняшний день чаще всего предпочитают оперировать уже готовыми значениями, выстраивая их различные логические комбинации без предварительного надлежащего выяснения их происхождения, истории, первичного смыслового значения. Формально-лингвистический аспект правовых исследований, в отличие от науки других стран, только начинает разрабатываться. Нельзя, конечно, говорить, что данное поле совсем никак не возделано. Еще во времена Российской империи многие выдающиеся философы и правоведы так или иначе затрагивали вопрос об историческом формировании и формально-логическом значении слова «право» и родственных ему слов (Ю.Гамбаров, Н.Алексеев, Е.Трубецкой, П.Флоренский, Б.Кистяковский, Л.Петражицкий, И.Ильин и другие). В какой-то мере он исследовался и в советский период (Е.Пашуканис, С.Архиппов; в послевоенное время – С.Алексеев, М.Агарков, Ю.Вейнгольд, П.Рабинович, В.Бабаев, А.Черданцев, И.Грязин и др.). Весьма интересные разработки по этому поводу можно встретить и сейчас (В.Корнеев, В.Егоров, религиозные писатели В.Кошуба, М.Черников и др. [2]). В Украине на сегодняшний день также начинают появляться весьма содержательные разработки в этом направлении [3], хотя пока они достаточно редки.

Заметки, помещенные ниже, практически не касаются методологии и методики такого рода исследований, особенностей герменевтического метода либо метода семантического анализа в правоведении. Это – специальные вопросы, достойные отдельного внимания и публикаций. Предложенные здесь рассуждения касаются преимущественно некоторых традиционных философско-правовых аспектов. Но в их основании лежит все то же простое наблюдение: понятие имеет словесную оболочку, внешний носитель; корректное представление о слове уточняет значение понятия, а корректное представление о слове неминуемо достигается путем обращения к его этимологической (происхождение) и семантической (естественно-логический круг значений) характеристике. Именно в этом смысле можно воспринимать далеко не шуточную сентенцию из Законов Мерфи, вынесенную здесь в эпиграф. Хорошо известно, сколько логических дискуссий, обещавших стать плодотворными, заходило в тупик только потому, что об элементарных значениях употребляемых слов спорящие не имели отчетливого представления или хотя бы предварительно о них не договорились.

Слово «право» в русском и иных славянских языках (в группе последних оно примерно подобно по смыслу и произношению) относится к словарному ряду с одним и тем же корнем «прав» («правый», «правда», «праведный», «правильный», «правило», «правомочность», «правоспособность», «править», «управление», «оправдание», «правоверный» и многие другие). Нечто подобное наблюдается и в иных

языках (как древних, так и современных*). Сходные характеристики различных грамматических систем могут указывать на некоторую закономерность, внятно отображенный устойчивый факт социальной реальности. Внушительный ряд слов с единой лексической основой, вероятнее всего, свидетельствует об обозначении им объемного и мощного явления социальной реальности. Особенно красноречиво об этом свидетельствует ситуация в русском языке. Русскоязычное «право» - слово с широким семантическим полем, и, видимо, не случайно исторически сложилось так, что его корень (собственно, это слово и составляющий), дает начало словарному семейству с богатейшим набором смысловых оттенков** . Подчас эти оттенки на-

* В свое время основательный сравнительно-лингвистический анализ слова «право» осуществил советский философ и социолог Ю.Вейнгольд (См.: Вейнгольд Ю. Право как социологическая категория. – Фрунзе, 1962).

** Веер значений многих слов с единым корнем «прав» очень широк; порой значения кажутся далеко отстоящими друг от друга. Так, слова «правый» (противоположный «левому»), «править», «направить», «направление», «управление» (обеспечение движения в требуемую сторону) и им подобные, на первый взгляд, весьма отличны по смыслу от слов «правый» (в значении «правильный», «верный»), «праведный», «бесправный», «правовой», «правомерный», «противоправный», «правомочный» и подобных им. В первом случае речь идет о характеристиках, предполагающих пространственное перемещение либо же определенные изменения в необходимом плане. Во втором речь идет именно о некотором качестве, положении, возможностях, позиции, надлежащем либо ненадлежащем состоянии или действиях субъекта. И все же речь не об омонимах (словах, одинаково звучащих, но не соприкасающихся по смыслу), как это иногда полагается. Вовсе не случайно слова, обозначающие необходимое направление следования, изменения, перемещения (прежде всего, в пространстве), ассоциируемые с правой рукой (как правило, указующей), оказываются созвучными со словами, обозначающими более отвлеченную сферу, связанную с оценками, а потому – всегда противоречивую, конфликтную, сопровождающуюся постоянным логическим «тяжением» и совершенно очевидно воспроизводящую сферу противостояния различных социальных состояний, позиций, притязаний, убеждений. Этимологически древнейший корень «пра» (генетически связываемый, прежде всего, с древнеиндийским, но также и с другими языками) сопрягает позднейшие производные от него слова со значениями «быть значимым», «главным», «настоящим», «первым», «порядочным», «выдающимся» (по силе и изобилию), т.е. значениями, подчеркивающими некоторые позитивные, достойные человеческие качества (См.: В.Корнеев, op.cit.). По иным интерпретациям "прил.*pravъ правъ первоначально значило "вперед направленный", откуда дальнейшие значения: "прямой, ровный" и "истинный, такой как надо" (там же). Из всего сказанного очевидно, что слово «право» (являющееся, кстати, словом более поздним, нежели старорусское «правда») постепенно склонилось к именованию некоторого весьма объемного, сложного социального значения, впитав в себя смысл многих иных слов в ходе достаточно продолжительной практики противоречивого интеллектуального и социального взаимодействия людей и фиксирующей ее практики словоупотребления. В этом плане весьма любопытно присутствие в анализируемом ряду группы слов с некоторым пограничным, промежуточным значением («правка», «справка», «справиться» (спросить), «поправка», «поправить», «поправиться», «заправка», «заправиться», «справиться» (с кем-

столько своеобразны, что позволяют говорить об омонимичности слова «право», которое при этом полагается одним из базовых. И все же, как представляется, это слово не предполагает полностью различных, никак не соприкасающихся между собой значений. Напротив, значение его, в конечном счете, содержательно едино, хотя и сложно в структурном плане. Весь вопрос в том, что есть основное в нем.

Последующие рассуждения никоим образом не претендуют на то, чтобы ответить на сей вопрос однозначно. Более того, они носят в определенном смысле односторонний, «предвзятый» характер. Это рассуждения правоведа, так или иначе отражающие специфику предмета специальной науки и, как будет видно на финише, сформулированные в ее целях. Для осуществления же корректного семантического анализа слова «право» необходимо участие профессионального лингвиста. Тем не менее, далее предпринимается попытка проанализировать это слово на уровне простейшей логики и определиться с его естественным значением, без которого оно утрачивает смысл и основания к употреблению. После этого можно пытаться судить о реальных контурах объема понятия «право» и, соответственно, того явления, которое данное понятие обозначает.

В наиболее частом и привычном употреблении слово «право» указывает, прежде всего, на некоторое свойство, качество, чью-либо определенную субъективную возможность; в таких случаях мы слышим «мое право», «действую по праву», «я вправе», «я прав» и тому подобные выражения. Сопоставимым эквивалентом «праву» выступает слово «правда», более старое по происхождению. Иногда выражением «моя правда» обозначается и обоснованная возможность действовать («действую по правде», «по праву»), и высказывание, претендующее на верность и точность («говорю правду»).

Что же все эти выражения предполагают? Провозглашение «Я вправе» или «Я прав» так или иначе, обозначает некоторую претензию на то, что провозглашающий думает или поступает правильно, верно, обоснованно, что у него есть твердые, непреложные основания для определенных выводов или результативных действий. Одновременно оно обозначает, что эта претензия непременно имеет своего адресата (субъекта, которого она так или иначе затрагивает или может затронуть) и предполагает адекватную реакцию. Иначе – теряется смысл: нелепо заявлять о своем праве или верном суждении самому себе или тому, кому это безразлично.

Простейший дедуктивный анализ показывает, далее, что оказаться «вправе», «правым», «на правильной позиции» и т.д. субъект может в единственно возможной ситуации – когда ему возражают. Действительно, я никогда не окажусь правым, а мое утверждение – правильным, если с ним и так все согласны, у меня никогда не возникнет права (просто за ненадобностью), если мои стремления не встречают сопротивления. Таким образом, для возникновения представления о правности, правильности,

то), «управиться», «расправить» (крылья), «переправа», «расправа», «управа» (которая на кого-то может найтись), «самоуправство» и др.).

праве, правде, правдивости и им подобных необходимо противоречие, конфликт; необходима ситуация, при которой одна сторона вынуждена преодолеть сопротивление (возражения) и что-то доказать другой. Конфликт же, заключающийся в противостоянии утверждающего и возражающего, т.е. тех, кто стремится переубедить друг друга, приводя для этого сообразные аргументы, есть не что иное, как спор*.

Спор в наиболее элементарном логическом понимании есть противостояние значений, а как процедура – это процесс приведения аргументов для подтверждения обоснованности различающихся значений (доказательств). По существу своему спор есть форма борьбы, соревнования, перетягивание «логического» каната**, конфликт смыслов, за которым часто прямо либо опосредованно стоит конфликт социальных позиций. И подобно тому, как перетягивание реального каната требует предельного напряжения сил противоборствующих сторон, так и настоящий спор предполагает фазу ожесточенного (принципиального, порой взаимоисключающего, полярного) противостояния сторонников противоположных значений (позиций). Наиболее естественным завершением этого процесса можно считать приведение одной из сторон аргумента или создание логической цепи, против которых невозможно измыслить других аргументов с сопоставимым доказательным значением. Наступивший в результате приведения подобного ultima ratio логический предел и обнаруживает правоту того, кто его привел. Он оказывается правым в споре, его позиция суть позиция правильная. Но оговоримся сразу: «правильная» - с точки зрения наличной и конкретно интерпретированной информации, которая объективно может оказаться и не-

* Спор – интереснейшее явление в социальном и интереснейшая категория в научном плане. Кому-то приводимые здесь рассуждения, претендующие на выяснение элементарного значения сложнейших понятий, могут показаться далеко не элементарными, более того – усложненными: ведь речь об основах дискуссионного мышления, на которое, на первый взгляд, далеко не каждый способен. Но это до тех пор, пока каждый не вспомнит, до какой степени родной, неотъемлемой от повседневного существования любого человека буквально с детского возраста (с момента, когда человек оказывается минимально способным рассуж дат ь) является ситуация спора. Ведь каждый из нас постоянно, непрерывно что-то кому-то доказывает, в чем-то кому-то перечит. Каждый из нас чрезвычайно редко выходит из состояния спора, дискуссии, полемики, доказывания, навязывания кому-то своего мнения (взгляда, позиции) через убеж дение. И это совершенно естественно: спор - форма существования субъекта и бытия субъектности. Человек не возражающий – не субъект, человек, естественно либо искусственно лишенный возможности спорить, – не человек, а бессловесная тварь. Быть субъектом, быть полноценным человеком – значит «иметь свою голову на плечах» и спорить. Внешне противостояния в споре могут выглядеть совершенно по-разному, по-разному они и разрешаются. Весьма часто спор между сторонами, руководствующихся различными резонами, теряет основу: стороны не могут или не хотят воспринимать аргументы. Тогда единственный путь доведения спора до логического завершения – включение арбитра. Понятно, что в данном контексте арбитр – это не профессия, а функция, которую может выполнить любой авторитетный для сторон субъект.

** Не отсюда ли старорусские «тягаться», «тяжба»?

достаточной, и некорректно воспринятой. Тогда и финишная позиция, вынужденно считающаяся «правильной», не есть таковая на самом деле. Ни от дефицита доказательной информации, ни от заблуждений в ходе ее интерпретации не застрахован ни субъект спора, защищающий свою позицию на основании добытых им фактических и логических данных, ни арбитр, оперирующий вынужденно ограниченной информацией о положении вещей, задействованной в процессе спора.

Еще один важный момент. В споре не может быть более двух сторон, подобно тому, как канат можно перетягивать лишь в двух направлениях. Логическая формула спора моделируется через союз «или» («либо»). Или «А», или «Б». Если «А», то не «Б». Если «Б», то не «А». При этом презюмируется, что, как минимум, «А» не равно «Б», как максимум «А» противоположно «Б».

Следующее важное обстоятельство. Ситуация спора в практическом плане чаще всего имеет значение тогда, когда она имеет внешнего арбитра, т.е. субъекта сведущего (понимающего суть спора и приводимых аргументов) и авторитетного (выносящего окончательное суждение о балансе аргументов), с которым вольно или невольно считаются те, кто спорит. Помимо контроля корректности спора, фигура арбитра в ситуации спора логична (необходима) потому, что участники спора могут в какой-то момент оказаться не в состоянии осмыслить, уловить значение контраргументов либо попросту отказываются это сделать по той или иной причине. В результате спор повисает в воздухе, превращается в механизм, работающий на холостом ходу, механизм пробуксовывающий, бессмысленный. Ситуация, когда спорящие не в состоянии что-то доказать друг другу, логически наиболее тягостна. Заметим, к тому же, что пока речь идет исключительно о логической стороне спора, состоящей в противостоянии аргументов и тех, кто их приводит. Если же здесь допустить социальную либо антропологическую составляющую (ведь, как правило, спорят между собой не два логических механизма, а два живых человека, способные в противостояние аргументов подпустить эмоций), т.е. представить себе спор как реальный жизненный процесс, то перспективы его еще более рискованны. Красивейшая логическая вязь может оказаться вмиг обессмысленной каким-либо внелогическим актом. Подобно тому, как Александр Македонский, не выдержав напряжения в ситуации с узлом Гордия, рассердился и банально разрубил его мечом, один из спорящих может также не выдержать и продемонстрировать кулаки как радикальный (хотя и выпадающий из общей логической цепи) аргумент*. Увы, в жиз-

* Помните ту мастерски смоделированную Н.А.Некрасовым сакраментальную ситуацию, когда шестеро мужичков заспорили о том, «кому живется весело, вольготно на Руси»? Без «вцепляния в волоса» не обошлось… Но это еще полбеды. А вот, скажем, тот факт, что лидеры древнескандинавских родов отправлялись в свое время на тинги (места народных собраний, на которых постановлялись законы для соответствующего круга общин и решались возможные споры между ними) в сопровождении боевых дружин и на определенном этапе дискуссии запускали их в дело в качестве ultima ratio, в контексте данного разговора куда более интересен.

ни сплошь и рядом бывает так, что взаимные, поначалу мирные и конструктивные попытки людей переубедить друг друга заканчиваются «переходом на личности» и на доступные внелогические аргументы*. Если же присутствует реальный авторитетный арбитр, то подобное завершение спора, вероятнее всего, исключено. Вышедший за рамки доказательной дискуссии субъект автоматически признает свою неправоту и проигрыш спора по существу.

И, наконец, последнее, наиболее важное. Очевидно, что спор имеет значение только тогда, когда существует равновеликая для обеих сторон возможность победы в нем. Предопределенность результата в споре, предопределенность победы одной из сторон начисто его обессмысливает, делает его ничтожным, нулевым по логическому значению. Предопределенный результат в споре означает отсутствие спора. Иными словами, природа спора такова, что его начинают и ведут между собой субъекты с равной возможностью выигрыша, который определяется исключительно убедительностью приводимых аргументов и логической взаимосвязью последних. Участники спора, иными словами, выступают равными фигурантами – равными в возможностях начать спор, в претензиях на победу и в возможностях его ведения**. Все прочие (социально-антропологические) характеристики субъектов в ситуации спора теряют значение.

Возможно, способ рассуждения, предлагаемый в данном случае, излишне схематичен для анализа явления права и определения смысла данного понятия. Но все же, как представляется, он обращает внимание на моменты, имеющие принципиальное смыслообразующее значение и одновременно – воссоздает реальный исторический процесс правообразования, а также указывает на некоторые социально-антропологические предпосылки существования и функционирования права. Ведь в контексте всего вышесказанного не имеет значения, о каком споре идет речь, - о чисто логическом диспуте или же о социальном споре, наблюдаемом практически в каждом случае правосудного процесса. Социальные противоречия, столкновения интересов, доходящие до крайних форм обострения и инстинктивно организуемые попытки выйти из них, не прибегая исключительно к силе и не разрушая конструктивное взаимодействие, - это, видимо, базовая, первичная и константная социальная

* Характер внелогического «аргумента» зависит от цены спора и характера тех, между кем он ведется. Кто демонстрирует либо пускает в ход кулаки, кто – револьвер, кто - нелицеприятные выражения. Субъекты иных параметров оперируют в спорных ситуациях такими «доказательными средствами», как прекращение поставок важных ресурсов, взвинчивание экспортных пошлин или введение на территорию трудноубеждаемого субъекта ограниченного военного контингента.

** Именно поэтому весьма употребительное в истории философии права выражение «право сильного», обозначающее фактическое преимущество, превосходство одного из спорящих над другим, социальную возможность одного попросту подавить, подмять другого в конфликтной ситуации, поставить его в безвыходное положение, являет собой логический абсурд, нонсенс. Если положение дел в конфликте определяет сила, нет ни малейших оснований упоминать о праве. И наоборот: любое упоминание о чьем-то праве моментально низводит любого сильного до уровня его парт нера по конфликт у, по спору, формально уравнивает их.

предпосылка возникновения и существования явления права. Определение этой предпосылки как «первичной» не означает того, что она содержательно проста. Наоборот, исторически стремление к мирному разрешению социальных конфликтов основывается на предшествующей ему, гораздо более длительной практике выходить из конфликтов именно путем эскалации насилия и бессмысленного разрушения, практике противостояния не на жизнь, а на смерть. Исторические и антропологические исследования показывают, что такая практика сопровождала, в частности, отношения людей и человеческих социумов по поводу жизненно важных ресурсов, которые они стремились контролировать ради собственного выживания и упрочения в этом мире (отношения собственности). Безусловно, в человеческих обществах существуют и иные отношения, способные развернуться в острейший, опасный конфликт, но фактор собственности в данном контексте особо значим.

Очевидно, далее, что активный конфликт интересов, обузданный до его мирной формы, формы спора, есть непосредственная и необходимая предпосылка существования суда как социального института, призванного этот спор разрешить. Логическая посылка такова. В том же конфликте по поводу контроля важного ресурса стороны едва ли во всех случаях способны самостоятельно утихомириться, даже если и пытаются это сделать. Ведь это так мучительно – утратить или упустить благо, ценность (прежде всего, разумеется, - материальную), которая тебе принадлежит или может принадлежать при некотором усилии. Видимо, это в природе собственника – реагировать на малейшее посягательство на контролируемый им ресурс с крайним негодованием, инстинктивным импульсом вернуть утраченное и выместить на посягателе весь естественный гнев. Отсюда – конфликты с единым алгоритмом: на жестокое возмездие обидчику и устранение возможного конкурента на желаемый ресурс. Отсюда – войны между народами и острейшие, жесточайшие имущественные конфликты между людьми*. Но этот алгоритм, хоть он и существовал в истории длительное время и активно практикуется среди собственников и сейчас, нерационален и деструктивен по своей природе. Он сопряжен с бездарным, нефункциональным уничтожением человеческих, материальных и культурных ресурсов, которыми располагают конкретные социумы, не говоря уже о витальных, моральных, психологических и иных потерях отдельных лиц. Именно

* Римские Законы XXII таблиц сохраняют остатки архаичной правовой практики, когда должник расплачивался по своим долгам ж изнью, отнимаемой с предельной жестокостью (при наличии нескольких кредиторов тело должника рассекалось пропорционально размеру его долга каждому). Наличие подобных законоположений заставляет предполагать, что в более раннюю эпоху кредитор без излишних формальностей лишал жизни должника, неспособного своевременно погасить долг. С точки зрения собственника, это логично: в порядке погашения долга отбирается последнее, чем владеет должник и что он может отдать, – его жизнь. И, видимо, значительным прогрессом в этих отношениях можно считать появление практики, когда у должника, при сохранении жизни физической, отбиралась жизнь только социальная, иными словами - отбиралась способность быть субъектом. Долж ник ост авался ж ит ь, но превращался в вещь. Так появился правовой институт долгового рабства.

бессмысленность утрат и неизбежно сопровождающий их рост социального напряжения, социальной опасности толкают людей и общество к отысканию более рационального, более безопасного способа преодоления конфликтов. Здесь должен появиться барьер «критически необходимой безопасности» - и он появляется в виде механизма «социальной амортизации», заключающегося в том, чтобы независимым, внешним вмешательством погасить конфликт, взвесив резоны (юридически выражаясь – претензии) обеих его сторон. У тех, кто отправляет власть в социумах, появляется новая функция, которая развивается сообразно количественному и качественному нарастанию конфликтной социальной практики. Очевидно при этом, что ее выполнение предполагает специфические качества субъекта власти. Здесь необходима не просто сила, способная к слепому сдерживанию. Становятся функционально необходимыми способность к рассуждению, логика, ум, человеческая мудрость плюс глубокое понимание ценностей, которыми живет социум. Становится необходимым, иными словами, авторитетный субъект (в каком бы историческом обличии он не представал бы), выполняющий особую властно-рассудительную роль. Такой субъект и появляется в облике судьи, олицетворяющего функциональный социальный институт суда*, особый механизм разумного контроля избыточной, опасной конфликтности. Этот институт переживает длительную историческую эволюцию, дойдя в современных условиях до эффективных высокотехнологичных форм. Но его функциональное назначение практически всегда одно и то же – разрешение спора путем признания правоты одной из сто-

* Данное утверждение, естественно, не означает, что первичные субъекты осуществления рассудительной функции являли собой судей-профессионалов в привычном для нас значении этого слова. Первичными судьями в человеческих социумах были обыкновенные статусные субъекты простой или духовной власти (вождь племени, старейшина рода, религиозный лидер, бигмен и т.п.). Кстати, по логике вещей первичную судебную функцию должен был, чаще всего, выполнять духовный лидер; именно он в ранних социумах выступал носителем отвлеченного знания, интеллектуальных потенций, знатоком традиций, основных ценностей, канонов деятельности, одним словом, - качеств, необходимых для адекватного отправления правосудия. Кроме того, он обладал реальной власт ью и почит ался как безусловный авторитет; его решения не могли быть не выполнены. Не удивительно поэтому, что и доступные исторические данные говорят о священнослужителях, жрецах как о первичных юристах (судьях). Профессиональные же судьи появились в человеческой истории в условиях радикально расслоенного общества, в условиях непрерывных, активных имущественных конфликтов, когда практику их разрешения и сдерживания необходимо было поставить на поток. Появление института профессионального суда постепенно привело, в свою очередь, к появлению формализованных сборников, сводов правил, определяющих стандартные формы наиболее конфликтогенных отношений в обществе, к появлению законов. Это естественно: закон – необходимый рабочий инструмент для судьи в деле определения типологической характеристики конфликта (спора), его квалификации и быстрого вынесения решения. Это элемент развит ой правосудной т ехнологии. Изначально он не имел той политической составляющей, которая появилась в более позднее время, особенно с появлением профессионального законодат еля.

рон на основании приведенных спорящими аргументов** и прекращение, тем самым, острого, общественно опасного противостояния социальных субъектов.

Из сказанного очевидно, что появление суда – необходимая составляющая в процессе исторического формирования того, что обозначается словом «право». Наличие конфликтной практики и хотя бы первичного опыта ее преодоления через суд означает, что право уже существует и функционирует. Оно означает фактическое присутствие практики правового регулирования, при том, что обозначающий ее соответствующий специальный понятийный аппарат еще не сформирован и появляется лишь при соответствующем уровне абстрактного осмысления конкретной правовой практики на достаточно высоком уровне ее развития.

Наконец, о специфических качествах субъектов судебного спора. Далеко не сразу фиксируется на понятийном уровне, что они - фигуранты с равновеликими, одинаковыми возможностями выиграть. Хотя, с другой стороны, ощущение того, что стороны конфликта перед судом равновесны, должно появиться весьма рано – по той простой причине, что в противном случае ни спор, ни сам суд не имеют смысла, они содержательно ничтожны, логически абсурдны. Если есть суд – должно быть равенство спорящих перед ним, нет такого равенства – нет суда. Это – непреложный закон правосудного процесса независимо от того, закреплен он формально или нет. Судья не должен предполагать между сторонами никакой разницы в плане их формальной возможности победить. Они равны в возможности предоставления доказательств своей правоты. Если в рамках сложного, технологичного правосудного процесса они не способны доказывать свою правоту самостоятельно, это должен сделать профессионал с функцией представления в суде их интереса† (специалист, профессионально представляющий интерес клиента в юридически значимых ситуациях, есть, поэтому, неизбежный, необходимый элемент технологически развитой правовой системы).

** Сказанное можно считать справедливым не только применительно к состязательному, но и к инквизиционному суду, не только к суду «весов», но и суду самостоятельного решения властного арбитра. Самостоятельно решающий арбитр, именно потому, что он «арбитр», тоже вынужден взвешивать все «за» и «против» и делать это по возможности беспристрастно. Только в этом случае его действия можно считать судом, актом «рассуждения», за которым может (но отнюдь не должно) последовать и «осуждение». Установка же на «осуждение» вне ее зависимости от «рассуждения» равнозначна отсутствию суда.

В контексте сказанного не имеет также принципиального значения то, какого рода конфликт (цивильный или криминальный) разрешает суд. В рамках развитого правосудного процесса оба обретают характер спора. Прокурор обвиняет , а адвокат защищает обвиняемого даже тогда, когда факт преступного деяния им субъективно не отрицается и объективно очевиден.

† Более того, стремящаяся к функциональному совершенству судебная система должна достигать того, чтобы привести в реальное равновесное сост ояние тех спорящих субъектов, которые «по жизни», в силу наличных социальных факторов предстают перед судом очевидно неравновесными. О современной украинской практике в этом плане см., например: Шишкін В. Конституційний принцип рівності у нормах КАС України. – Право України, 2006, № 10.

Предполагается также (такова железная логика правосудного процесса), что арбитр никоим образом не предрасположен к результату спора, дабы последний опять-таки не обрел ничтожного, нулевого значения. Впрочем, равновесность спорящих в суде (равенство в суде и перед судом) свидетельствует об интереснейшей социальной диалектике. Реальное равенство субъектов перед судом предполагает, что эти субъекты в принципе равновелики (равны) в определенных возможностях вести себя по отношению друг к другу. Существует некоторый формальный простор взаимного поведения, не предполагающий ограничений для равновесного (равноправного) общения – иначе они никогда не смогут предъявить друг к другу претензии, инициировать спор и доказать перед судом правоту, правильность, правность своей позиции, доказать свое право. Суд же, оценивая убедительность аргументов, фиксирует соотношение их взаимных возможностей (прав), степень их деформации и пути восстановления, обнаруживая, тем самым, «правду» и устанавливая справедливое соотношение позиций сторон, оказавшихся в конфликте и в споре.

Как видим, попытка простейшего семантического анализа и выяснения естественно-логичного значения слова «право»** приводит к необходимости принимать во внимание достаточно широкий круг «родственных» слов (слов с единым корнем), проливающими свет на различные нюансы одного и того же смыслового значения и, следовательно, на разнообразные аспекты одного и того же явления. Охватывая данный словарный ряд индуктивно, можно придти к естественному результату, к слову-понятию с некоторым предельным в данном контексте значением, которое логически (и, вероятнее всего, исторически) увенчивает и весь упомянутый словарный аппарат, и отраженный в нем предметно-практический познавательный процесс, – к слову-понятию «право»*** .

** Специалист по лингвистике, вероятнее всего, употребил бы в данном случае термин «концепт», который в современном языкознании предполагает нечто большее, чем простую лексическую единицу, и, как представляется, по смыслу близок к логической категории «понятие».

*** В предлагаемом выводе нет ничего принципиально нового. В какой-то мере он воспроизводит позицию великого философа Г.В.Ф. Гегеля, предложившего, как известно, не только великолепные инструменты познания реальности, основанные на раскрытии естественной диалектики любого понят ия, но и анализ конкрет ного понят ия «право» в его реальной ист ории (от первичных актов владения до механизма обеспечения индивидуальной свободы в условиях сложнейшего, противоречивого социума). Его «Философия права» остается непревзойденным шедевром философско-правовой мысли и сейчас. Определенные натяжки, неточности, возможно, ошибки, допущенные им в частностях и бывшие предметом разнообразной критики, не умаляют грандиозности метода и предложенного на его основе принципиального видения явления права. Напомним, что в диалектической интерпретации Гегеля понятие «право» саморазвертывается через последовательный ряд субпонятий, включая, ни много, ни мало, понятия субъект (воля), собст венност ь, договор, закон, моральност ь, нравст венност ь, семья, граж данское общест во, государст во. Речь, иными словами, идет о моментах последовательного развития права; государство вырисовывается как продукт исторического процесса правового развития общества, его конечный результат. Кое-

Какие выводы можно, в частности, извлечь из сказанного?

1. Явление права предполагает (включает) явление спора. Соответственно определение понятия «право» включает (по меньшей мере, имплицитно предполагает) понятие «спор», а в социологическом плане бытие права невозможно без активной конфликтной практики, многочисленных столкновений субъектов с различными интересами, сопровождающихся попытками преодолеть их, избегая сугубо силового, разрушительного противоборства. Эти попытки и предполагают спор как относительно мирный путь разрешения конфликтов, как механизм, переводящий конфликт кулаков, оружия и т.п. в конфликт аргументов. И, пожалуй, именно к спору как к специфической разновидности конфликта приложимы слова о конфликте как «процессе принятия решений и силе, формирующей порядок: без конфликтов, подлежащих разрешению, у судей не было бы повода работать над принятием решений, и тогда не было бы ни обычаев, ни закона»[4, с. 279] (выделено нами – Б.Е.). Это удивительно точная констатация того, что происходило в истории и происходит сейчас, это признание закономерности, существенно влияющее на привычные представления о возникновении и функционировании права как социального регулятора. Ряд исторических и социальных наук дает достаточно оснований для вычленения следующей логической цепочки: конфликты с предрасположенностью их участников разрешить их мирно (спор); их реальное разрешение через участие арбитра (суда) с конструктивным эффектом; консолидированная практика многочисленных разрешенных и предупрежденных конфликтов, дающая полезный исторический опыт; выведенные из

о-чем здесь можно, конечно, спорить (в частности, об однозначном поглощении правом морали как регулятора особого типа, вообще о гипертрофированном видении значения правового фактора в человеческой истории, об избыточной идеализации института государства и многом другом). И все же в целом мы имеем более-менее реальную картину исторического бытия права, его развития и социальной роли. Мы имеем более-менее завершенную картину научного видения права, хотя ее можно бесконечно долго уточнять в частностях.

В свете последнего имеет смысл упомянуть о нынешних, непрекращающихся уже долгое время попытках выяснить взаимоотношения наиболее абстрактных понятий современного от ечест венного правоведения («право», «правовая реальность», «правовая действительность», «правовая система» и т.п.), в рамках которых понятию «право», чаще всего, приписывается убогое, узко-инструментальное значение (корпус установленных государством, обязательных к исполнению норм или что-то близкое к этому). Логическая ущербность этих стремлений очевидна. Особенно удручают в этом плане многочисленные попытки изобразить право как «составную часть», некоторый частичный «элемент» правовой сист емы, нередко воспринимаемой, кстати, как винегрет из всевозможных известных правовых понятий. Тогда как в действительности «правовая система» - сугубо производное, вторичное, подчиненное понятие, отражающее лишь один аспект (структурная целостность) видения права, видения реального социально-ист орического процесса правовой регуляции в общест ве.

последнего, внятно обозначенные стандарты поведения, снижающие возможность конфликтов, связанных с ними потерь и опасностей, а потому необходимые к исполнению (нормы). Нормы, в свою очередь, исторически эволюционируют в плане того, что является носителем информации о них – устное предание, формулировка мудреца или специалиста (того же судьи), наконец, записанный текст. Очерченную цепочку можно считать закономерностью нормальной, естественной исторической эволюции правового регулирования в человеческих социумах. Более того, очевидно, что эта цепочка реализуется и в условиях сегодняшнего дня - при очевидно гипертрофированном видении роли нормативного акта в регуляционном процессе и при всей особенной роли современного законодателя, выступающего, как известно, особой «властью» в государстве*. Соответственно расхожее утверждение о том, что правовое регулирование начинается с целенаправленного создания нормы, что правовая норма есть «первоэлемент» права, что само право есть система норм (да еще и позитивно «установленных»), - нелогично и неисторично, не говоря уже о том, что оно весьма убого с содержательно-смысловой точки зрения.

2. Явление права предполагает (включает) явление суда. Соответственно определение понятия «право» должно включать (по меньшей мере, предполагать) понятие «суд», а в социологическом плане – наличие хотя бы начинающейся рассудительной практики выведения из конфликта сцепившихся в нем (иной раз насмерть) носителей противоположных интересов. Исторических примеров сказанному имеется достаточно, но в данном случае попробуем ограничиться тем, что можно найти в анналах наиболее развитой правовой системы древности. Так, доверимся классическому римскому юристу Ульпиану, утверждавшему, что слово (тер-

* В связи со сказанным обратим внимание на некоторый интересный опыт в мировой практике правового регулирования, который можно условно обозначить как «британский парадокс». Хорошо известно, что ни одно государство не сделало столь много в плане формирования теории и практики разделения государственной власти и утверждения законодат ельной вет ви «первой среди равных» (primus inter pares), как Великобритания, родина парламента. Более того, Британия и на сегодняшний день считается государством, где действует безусловный принцип суверенит ет а парламент а, его верховенства. В т о ж е время Британия парадоксальным образом не относит себя к странам с системой «статутного» (законодательного) права (права, создающегося, прежде всего, парламентом, органом, т ворящим законы). Британия – страна судебно-прецедент ного права, страна, в которой издавна действует максима «закон не гласит , пока он не ист олкован судьями»(!), а также, между прочим, принцип «английского судью никт о ни о чем не просит ». Иногда складывается впечатление, что ни в одном государстве, торжественно провозгласившем в тексте Конституции принцип разделения государственной власти, не наблюдается столь утонченно разделенной и сбалансированной власти, как в Британии, не имеющей записанной Конституции вообще. Под стать ей и ее «дочерние» системы. Очень сложно определить, например, кто более «суверенен» в Соединенных Штатах Америки: принимающий законы Конгресс, возглавляющий правительство и обладающий редкими возможностями по ведению самостоятельной политики Президент или же т олкующий Конст ит уцию (!) и решающий вопросы конст ит уционност и законов Верховный Суд.

мин, наименование понятия) «право» (jus) произошло от «правосудие» (justitia), поскольку по существу своему право предполагает умение достигать доброго и справедливого (ars boni et aequi) [5, с. 157], а именно для этого и задуман суд. Примем во внимание и указание классического юриста Павла о том, что в «определенном смысле «право» (jus) означает место, в котором выносится решение» [5, с. 159]. Это более чем логично, ибо справедливое судебное решение есть жизневоплощение права. Примем во внимание и то, что у старинных народов место проведения народных собраний, на которых постановлялись законы (форум в Древнем Риме, Агора в Афинах, тинги у древних скандинавов, веча у древних славян и т.п.), есть одновременно места отправления правосудия [5, с. 160]. Примем во внимание и тот исторический факт, что древнейшим источником права в объективном смысле этого слова (исторически ему может предшествовать только правообразующий договор) выступает судебный прецедент, авторитетное решение по конкретному делу, могущее служить образцом для определенного типа случаев. Примем, наконец, во внимание всю историческую информацию, доказывающую происхождение правового регулирования именно из практики конфликтов, споров и налаживания механизмов их разрешения. На основе практики разрешения правовых конфликтов в относительно автономном, локальном территориальном социуме (судебной практики) появляется, в конечном счете, позитивно сформулированный закон и в определенной мере - адекватное ему государство.

3. Явление права предполагает (включает) явление равновесности, формальной сопоставимости, равных возможностей субъектов. Соответственно, определение права должно включать (по меньшей мере, логически предполагать) понятия субъектности и формального равенства субъектов, каждый из которых может оказаться в ситуации спора с себе подобным. Социологически это должно предполагать, в частности, сложное, дифференцированное в конечном счете до уровня отдельных семей и человеческих индивидов общество, а также особенные социально-психологические человеческие качества (например, минимальное ощущение себя как ценности). При этом нужно, однако, учитывать, что сложное, дифференцированное общество с автономизацией интересов и развитой индивидуальной субъектностью не сваливается с неба в один прекрасный момент. Его появление – длительный процесс, растянутый в истории на многие столетия, если не тысячелетия. Это означает соответственно долгий и противоречивый период правогенеза в человеческих обществах. Появление высеченного на каменном столбе свода законов древнего государства, с чем иногда ассоциируется появление, начало правового регулирования, демонстрирует, напротив, высочайший уровень правового развития данного общества. Современные антропологические исследования показывают, что во многих социумах, не достигших уровня цивилизованного существования, присутствует, тем не менее, социальная субъектность, присутствуют субъекты, которые взаимодействуют друг с другом с большой вероятностью вхождения в острый конфликт. Хотя бы небольшая практика общественного (поначалу – сугубо эмпирико-практического) признания их сопоставимости при очевидной неодинаковости и рассудительного порядка разрешения конфликтов между ними сообщают их отношениям первичные признаки отношений правовых. Колоссальной длины исторический

путь, постепенное количественное и качественное нарастание практики такого рода приводит, в конечном счете, к кристаллизации мощнейших специально-правовых абстракций («право», обязанность, «лицо», «статус», «деликт», «суд», «закон» и пр.). На основании исторического и социального разнообразия конкретных правовых отношений постепенно формируется предельно абстрактное представление о «правовом субъекте», «правосубъектности» и др. Означенные специфически правовые абстракции (в т.ч. и наиболее общая из них - «право») сформировались тысячи лет назад, но благополучно работают и на сегодняшний день, поскольку никуда не исчезли (лишь технологически модифицировались) их реальные социально-исторические предпосылки, их основа.

Из всего сказанного становится понятным, почему необходимой составляющей правовой субъектности (статуса правового субъекта, статуса лица) есть возможность и обязанность «искать и отвечать в суде», а субъективное право есть, в конечном счете, «право на иск». Кстати, откуда «иск»? От «искать». Чего можно «искать» в суде? Единственного: «правды», «справедливости», «права». Ни для чего иного суд не существует. «Спор», «суд» и «право» органически неотъемлемы друг от друга. Поэтому совершенно не случайно генеральное понятие правоведения («право») поглощает своим значением как индивидуальное свойство субъекта (ощущение, видение, знание им того социального простора, в котором он свободно действует в своих интересах и удовлетворяет актуальные потребности), так и весь объективный социальный механизм поддержки и защиты этого свойства, включающий, в частности, суд (вместе с механизмом выполнения его решений), процедуры, систему специальной помощи заинтересованным субъектам, нормативный комплекс и многое другое.

Литература:

1. Полное собрание законов Мерфи. – Мн.: ООО «Попурри», 2005.

2. Содержательная разработка семантико-этимологических аспектов слова «право» содержится в работе В. Корнеева «Смысл правости» (См.: http://kovit.narod.ru/pravo.html). Из других работ современных авторов см.: Егоров С.Н. Аксиоматические основы теории права. – Санкт-Перербург, 2001.- http://www.statut.spb.ru/axiom/index.html; Нечаев А.Б. К вопросу о так называемом «естественном праве свободы совести» - http://anthropology.ru/ru/texts/nechaev/secular_15...; Н.Г.Карнакова, Д.Э.Алешко, Е.В.Моргорская. Сугубо провинциальное представление о порядке и праве (Опыт проработки практических категорий). - http://aleshko.narod.ru/PorjaPravo.htm; Черников М.В. Концепты правда и истина в русской культуре: проблема корреляции . - http://znl.boom.ru/bibl/Chern.htm. Интересные экзерсисы в этом плане демонстрировались на цикле семинаров для учителей общеобразовательных школ «Школа – правовое пространство» (Москва, 2000) (см., например, семинарское занятие «Право в жизни людей» Л.С.Семиной). - http://school-sector.relarn.ru/prava/school/semina...).

3. См., например: «Права людини: соціально-антропологічний вимір» (Львів: Видавництво «Світ», 2006. Розділ четвертий :«Права людини та правоназивання крізь призму герменевтико-лінгвістичного підходу». Авторы – Т.И.Дудаш, П.М.Рабинович).

4. Мендра А. Основы социологии. – М.: Изд-во NOTA BENE, 1999.

5. Памятники римского права. Законы Х11 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997.

Пост упила в редакцию: 13.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 29-29.

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 340.12(470+571)«1778»

Кащенко С. Г.

ВЫСЕЛЕНИЕ ХРИСТИАН ИЗ КРЫМСКОГО ХАНСТВА В РОССИЮ В 1778 Г.

Как известно Екатерина II оставила заметный след в истории России, причем не только тем, что была суперактивной «интердевочкой» на российском императорском престоле. Став российской императрицей, Екатерина II прославилась своими подвигами не только на сексуальном фронте, но и на внешнеполитическом. При ней Российская империя заметно расширилась за счет захвата территорий у соседних государств. Она активно общалась с последним польским королем Станиславом Понятовским – вначале в постели, потом отобрала у него Польшу и трон польских королей, который затем использовала в качестве унитаза и, наконец, на нем отдала богу свою грешную душу. Было у Екатерины II и сильное желание ссадить с престола также и турецкого султана и вообще упразднить Турцию. В связи с этим она приложила немало усилий для осуществления так называемого «греческого проекта», в соответствии с которым предусматривалось оккупировать Турцию российскими войсками и «дать по шапке», точнее по чалме, султану и посадить на его место «хорошего человека» - своего младшего внука Константина, как императора Византии. Его для этого специально готовили – он изучал греческий язык, учился играть на бузуки и танцевать сиртаки. Однако танцевать этот танец в Константинополе ему не удалось – «греческий проект» не был осуществлен, поскольку в Париже и в других европейских столицах против этого категорически возражали. Пришлось Екатерине II несколько умерить свой пыл на внешнеполитическом фронте и активизировать его на сексуальном. Тем не менее, императрица, несмотря на возражения Европы, решила «позычить» без возврата у ослабевшей Турции часть ее территорий.

Первым этапом на этом пути стала война с Турцией 1768 – 1774 гг., завершившаяся Кучук-Кайнарджийским договором – роковым для Крымского ханства. Согласно ему часть его территории в Северном Причерноморье и Приазовье была у него отторгнута и включена в состав Российской империи. Но само ханство пока сохранялось. Провозглашалась его независимость от Турции, что создавало предпосылки для его ликвидации и включения его территорий в состав Российской империи. Вопреки договору после окончания войны российские войска продолжали оккупацию Крыма, а на ханский престол ими был посажен Шагин-Гирей – марионеточный хан, ненавидимый своими подданными и державшийся только с помощью российских войск. Это проявилось в октябре 1777 – феврале 1778 гг., когда они подавили охватившее все ханство массовое выступление татар против российского ставленника. Это нашло отклик в европейских столицах, откуда Екатерине II «намекнули» в очередной раз на необходимость вывода российских войск из ханства и прекращение вмешательства в

его внутренние дела. Софья Ангальт-Цербская не могла на это не прореагировать. В связи с этим она 9 марта 1778 г. подписала два нормативно-правовых акта. Первый представлял собой рескрипт П.А. Румянцеву, которому подчинялись российские войска в Крыму. В нем ему предписывалось «живущих в Крыму греков, грузин и армян… склонять и уговаривать, чтобы добровольно перейти оттуда согласились» в Новороссийскую и Азовскую губернии [1, с. 138-139].

Вторым был указ императрицы новороссийскому генерал-губернатору Г.А. Потемкину. «Вам же силою сего повелеваем, - говорилось в нем, - соответственно сему намерению нашему учинить со своей стороны надлежащее распоряжение, дабы новые сия поселяне со дня вступления в границы наши, не токмо в пропитании своем не претерпевали ни малого недостатка; но и по рассмотрению вашему снабжены были, как достаточным числом земли, так и нужными к заведению домостроительства их пособиями из казны нашей» [1, с. 318-319]. Предприняв эту акцию, императрица тем самым старалась оправдать перед Западной Европой и Турцией четырехгодичное пребывание в нарушение Кучук-Кайнарджийского договора российских войск в Крыму, которые там находились якобы для защиты от татар христиан.

Кроме того, выселение христиан должно было неизбежно подорвать экономику ханства, уменьшить поступления в казну Шагин-Гирея и тем самым поставить его в еще большую зависимость от России. Потемкин отдавал себе отчет в том, что осуществление императорского повеления не вызовет восторга у Шагин-Гирея и татар, поскольку христиане были основными плательщиками налогов. Поэтому он направил командовавшему российскими войсками в ханстве Прозоровскому и российскому дипломатическому агенту в Бахчисарае А.Д. Константинову предписание: пообещать Шагин-Гирею в качестве компенсации за финансовый ущерб крупную денежную сумму. В тайне от хана Прозоровский и Константинов провели переговоры насчет переселения христиан с главой крымских греко-христиан – кафинским митрополитом Игнатием. Тот, осенив себя крестным знаменем, без энтузиазма ответил, что «все в руках божьих». Намек был понят и ему были обещаны за содействие щедрые подарки и различные «выгоды». После этого, у митрополита появился энтузиазм и он объявил в Успенской церкви, возле Бахчисарая, прихожанам, что их ждет не дождется почти райская жизнь в России и что получена санкция всевышнего на это. Вскоре в подготовку переселения активнейшим образом включился А.В. Суворов, уже давно интриговавший против Прозоровского и которому, наконец, удалось стать во главе российских войск, находившихся в ханстве. Он усилил различными средствами, в том числе «длинным рублем», нажим не только на митрополита Игнатия, но и на архимандрита П. Маргоса – духовного главу крымских армян-григорян и патера Иакова – духовного руководителя армян-католиков. Он требовал от них «не ловить ворон», прельщать христиан теми благами, которые ожидают их в России и запугивать теми ужасами, которые их ожидают после вывода российских войск из ханства.

Давление Суворова оказалось успешным, вскоре он получил в своем штабе в Бахчисарае требуемое постановление крымских христиан от 17 июля 1778 г., составленное их духовными лидерами. В нем содержался перечень тех условий, на основе которых возможно было переселение крымских христиан в пределы Российской империи:

1. «… Довольное возмездие за трату движимого и недвижимого имения».

2. Предоставление «пособия..., на перевезение всех наипаче бедных людей и имения» на «обещанную им же именем монаршим землю между реками Днепром и Орелью».

3. «Постройка для промышленников и мастеровых людей особо на привольном месте при большой реке города торгового из домов и церквей и лавок» и «равным образом и деревень в близости от одного из самых тех же христиан…, которые поселятся в местах для хлебопашества, скотоводства, пчел и садов».

4. Возможность «невоспрещенный торг и всякий промысел отправлять, из рек ловлею и из лесов дровами без платежа довольствоваться».

5. «Льготы или увольнения от всяких податей и поборов со вступления в селение десять лет… и в подданстве ни у каких владельцев не быть», освобождение от рекрутчины.

6. Для сбора налогов (по прошествии 10 лет) и для «судовых расправ и собственного распоряжения быть над ними начальниками, выбираемым из них же вольными голосами временным, которые дают во все отчет губернии, пребывая под защитой оной от всякого оскорбления их достоинств и особ» [1, с. 556-557].

В тот же день (17 июля) митрополит Игнатий обратился с письмом к Румянцеву, в котором обращал его внимание на то, что «здешние православные христиане суть очень малодушны» и проявляют сомнение в том, что эти условия российской стороной впоследствии будут соблюдены. В связи с этим он просил «прислать прежде… государственную грамоту», узаконивающие выработанные условия переселения, «стараться о присылке оной грамоты пока еще летнее время и не застанет зима» [1, с. 615-616].

17 июля 1778 г. хан тоже кое-что получил – это было «Прошение крымских старшин Шагин-Гирею-хану», которое вызвало у него отрицательные эмоции. В нем хана информировали о том, что российский резидент в Бахчисарае и «российские командиры» уговорили часть поданных хана из греков и армян «имение свое продать и в дорогу совсем приготовляться», а отказывающимся переселиться в Российскую империю «начальствующие греки» заявили, что они тоже этого не избегут, поскольку всех своих подданных-христиан «хан российскому двору уступил». В прошении также речь шла о том, что христиане, отказавшиеся от переселения, «с огорчением просили нас, чтоб от сей напасти их оборонить». Крымские старшины также интересовались, действительно ли Шагин-Гирей согласился на переселение христиан и просили, если это, действительно, так, отказаться от осуществления этого [1, с. 561]. Хан не мог поверить, что его «лучшие» российские друзья могут заниматься таким «нехорошим делом».

18 июля 1778 г. он направил крымским старшинам ответ, в котором обвинил их в том, что они, «поверяя такому беспутному слуху, нам такое глупое доношение подавали». В нем также подчеркивалось, что он не имеет намерения «вышеупомянутых подданных российскому двору подарить», что «невозможно поверить» в то, что «господин генерал [Суворов] и господин резидент [Константинов], будучи присягою обязаны в службе ее императорского величества» самовольно организовывают выселение христиан из ханства в Россию [1, с. 561-562]. Одновременно 18 июля 1778

г. Шагин-Гирей издал «Указ в Бахчисарае находящимся армянским и греческим попам, старшинам и прочим подданным нашим народам». «Услышав, - говорилось в нем, - что некоторые из вас… колесницы приготовили, сказывая, что российский двор от светлейшего хана татарских подданных потребовал и светлейший хан будто уступил их российскому двору, которое известие нарочито налгали господину генералу и господину резиденту, что будто от них происходило, и что народ чрез это возмутили и безпокойствовали… повелеваем немедленно начальников сей выдумки нам представить» [1, с. 562]. 21 июля 1779 г. хан направил Суворову послание, в котором просил выступить с опровержением насчет ложных слухов о подготовке выселения и «уверить» его подданных в том, что «ее императорского величества освященные обещания о независимости ханства» являются неизменными [1, с. 580-581].

Скрывать далее от хана подготовку выселения христиан было невозможно. 22 июля Суворов направил ему письмо, из которого тот, наконец, узнал, что «всесветлейшая императрица всероссийская, снисходя на просьбы христиан в Крыму живущих об избавлении их от предгрозимых бедствий и сущего истребления…, по человеколюбию и долгу христианскому закону всемилостивейшее соизволяет переселить их в свои границы». Одновременно сообщалось хану, что он за это получит компенсацию, «что до особы вашей касается, предохранено и награждено будет» [1, с. 583]. Однако письмо Суворова не произвело успокаивающего действия на Шагин-Гирея. «В отчаянностях его, - сообщал Суворов Потемкину, - иногда помрачается дух, иногда и нетрезв». Будущий генералиссимус попытался встретиться с ханом «для временного успокоения его чувств». Но тот категорически отказался от встречи, заявив, что она бесполезна, поскольку ханством управляет не он, законный государь независимого государства, а командующий русскими войсками. Возмущению хана не было предела. Он направил письмо Румянцеву, в котором было немало гневных слов о «самоличных» действиях Суворова, нарушающего суверенитет ханства. Одновременно Шагин-Гирей стал собираться в Петербург, чтобы там «пасть пред порог ее величества» и просить пресечь самоуправство Суворова. В знак протеста против организации выселения христиан командованием российских войск он демонстративно отказался выполнять свои ханские обязанности, покинул Бахчисарай и расположился в шатрах в лагере на р. Альма. Он отказал в аудиенции Суворову, избегал контактов с Константиновым. В его ставке часто проходили расширенные заседания дивана, на которых обсуждался вопрос, как не допустить выселения христианских подданных.

25 июля 1778 г. Суворов обратился к Потемкину с рапортом. В нем он, обращая внимание на то, что Шагин-Гирей настолько беден, что не может заплатить своим кредиторам 20 тысяч рублей, рекомендовал для того, чтобы сломить его сопротивление выселению определить ему «или пенсион или навсегда одну сумму», а «на письменные же его возражения взирать как на пустое место» [1, с. 587-588]. Диван, наконец, принял решение ходатайствовать перед императрицей об отмене выселения христиан. После этого Шагин-Гирей потребовал от Суворова задержки выселения на 26 дней – до рассмотрения Екатериной II ходатайства дивана. В ответ российский командующий заявил, что не имеет полномочий мешать христианам, уже подготовившимся к отъезду, осуществить акцию [1, с. 587-588]. Тогда хан и его администрация

стали успешно отговаривать христиан от переселения, обещав предоставить им налоговые льготы и пугая теми неприятностями, которые их ожидают в России.

Противодействие Шагин-Гирея организации выселения уменьшилось лишь после того, как появился слух о том, что к крымским берегам движется турецкий флот с десантом. Похоже, что Суворов своевременно позаботился о том, чтобы хан поверил в то, что его целью является лишение его престола. Шагин-Гирей осознал, что у него нет выбора. 26 июля он направил письмо Румянцеву, в котором был вынужден согласиться на переселения христиан, но только добровольное. «Но если вывод отсель столь малого числа христиан (подданных наших), - говорилось в нем, - действительно зависит от воли ее величества великой в свете монархии, всемилостивейшей покровительницы моей, и благодарности вашего сиятельства, то я всеприложно стараясь угодить во всем ее величеству, не поставлю себе происшествие огорчительным» [1, с. 596]. Вскоре появился соответствующий нормативно-правовой акт – «Ханское повеление ко всем в крымских городах каймаканам». В нем речь шла о том, что согласившиеся на переселение армяне и греки «без всякого опасения и боязни имеют о себе объявить с тем, чтоб к таковым со стороны нашей не было касательства и препоны». Каймаканам предписывалось таким добровольцам не чинить препятствий. «Кто ж добровольно идти не желает, - информировал Шагин-Гирей каймаканов, - таковых ни с одной стороны приневоливать не буду, и останутся каждый при своем месте спокойно» [1, с. 598].

Потемкину из Крыма поступила информация о том, что, готовя выселение христиан, Суворов грабит местных жителей, вымогает у Шагин-Гирея породистых коней и женщин привлекательной внешности «для собственного употребления». Пришлось Суворову оправдываться: «Говорят, - писал он Потемкину, - будто я требовал у хана… красавиц, но я кроме брачного ничего не разумею. Говорят, будто я требовал аргамаков, а я езжу на подъемных». Одновременно он усилил «денежный натиск» на противников переселения из татар. Хану он выделил из военных сумм значительные денежные средства. Митрополиту дал взятку в 3 000 рублей. 100 000 рублей было использовано для компенсации ущерба тем татарам, рабы-христиане которых собирались переселиться в Россию.

2 августа 1778 г. Румянцев направил митрополиту ответ на его послание от 17 июля. В нем он заверил, что на местах размещения христиан все выработанные условия переселения будут соблюдены, что на них они найдут «спокойную жизнь, возможное благоденствие и такие выгоды, каких предположить себе не могут». Он также информировал митрополита о том, что возбудит ходатайство об издании специальной царской грамоты, узаконивавшей условия, изложенные в «постановлении крымских христиан» от 17 июля. Одновременно он требовал от митрополита, «чтоб не потерять в суе (время) прилагайте всевозможное старание… о переселении христиан» [1, с. 616-617]. 3 августа 1778 г. Румянцев обратился к Потемкину с просьбой исходатайствовать у его «подруги» (императрицы) царскую грамоту, поскольку крымские христиане «в легкомыслии весьма сходного свойства с татарами. Они… все колеблются» [1, с. 614-615]. Хану были посланы новые подарки. Тот их принял, но по-прежнему избегал всяческих контактов с Суворовым, которого обвинял в том, что тот нарушает принцип добровольности и принуждает всех христиан к переселе-

нию. 15 августа в Петербург была направлена «Грамота просительная от всех крымских татар общества ее императорскому величеству, от всех крымских обывателей всенижайшее прошение. В ней сообщалось, что в ханстве «переселению добровольно пожелавших препятствия не показывали». Одновременно обращалось внимание на то, что возражение христиан, не согласных на переселение, командованием российских войск во внимание не принимается. В грамоте содержалась и жалоба на то, что «купленных волохов, грузинцев и родившихся от них» у татар «насильно отняли, что крымские обыватели за явную и крайнюю себе обиду признают». Грамота заканчивалась ходатайством их не отнимать и вообще производить только добровольное переселение, а не насильное выселение всех христиан [2, с. 68-70].

При организации выселения Суворов действовал по принципу: «А Васька слушает да ест». 5 августа из Крыма двинулся первый обоз с 1 122 христианами. В середине августа отправилась вторая партия, состоявшая из 3 000 армян и греков. В рапорте Суворова Румянцеву от 18 сентября 1778 г. сообщалось, что «вывод крымских христиан кончен. Обоего пола отправилось… 31 098 душ… осталось зимовать 288 душ» [1, с. 710]. Переселенцы основали в устье р. Кальмиус г. Мариуполь и 19 сел в его округе, которым дали крымские названия – Ялта, Ласпи, Мангуш, Сартана… Армяне-католики (более 1 000 человек) были размещены в районе Екатеринослава. Армяне-григориане образовали в устье Дона г. Новая Нахичевань и 6 сел. 28 сентября 1778 г. отправились в Петербург Ширинский мурза султан Мехмет и аргинский мурза Мехмет Шах с «Просительным письмом крымского правительства чинов к высочайшему двору». В нем содержалась просьба правительства «независимого» ханства подтвердить специальной императорской грамотой «вольность и независимость» ханства и то, что «каждый из общества нашего оставлен… в спокойном своем издревле приобретенном владении без всякого от посторонних помешательства». Содержалась в письме и просьба, явившаяся следствием массового выселения христиан: «Как ныне выводом подданных и прочих обитателей наш полуостров повсюду почти пуст, то всенижайшее испрашиваем у вашего императорского величества дозволения для населения оного добровольно из Азии и Европы приходящими, всякого звания закона людей беспрепятственно и без зазорно принимать» [1, с. 744-747]. Имелось в нижайшем прошении и ходатайство о позволении на покупку и содержание рабов «так, как мы татарский народ, привыкли издревле иметь для услужения пленных всяких народов людей» [1, с. 744-747].

20 ноября 1778 г. появилось «Письмо действительного статского советника графа Панина крымским чинам», составленное по «высочайшему ее императорского величества повелению». В нем он заверил «почтенных чинов общества крымского» в том, что они «совершенную надежду иметь могут на свободное и безопасное» пользование «собственностями своими и правами пользоваться частными и внутренними без всякого постороннего касательства» [1, с. 895-898]. «Наводя тень на плетень» Панин пытался убедить «крымского правительства чинов» в том, что выселение христиан из ханства совсем «не значит вторжения в права внутреннего вашего начальства и господства», а оправдывается тем, что христиане «без того отнюдь не сохранились бы от расхищения и истребления». Однако, чтобы «крымские жители не претерпели по сему случаю каких-либо убытков, - говорилось в письме, - (императрица) изволила дать

повеление… о удовлетворении за все ваши требования и притязания к помянутым христианам… в рассуждении долгов и тому подобного» [1, с. 895-898]. Крымским татарам также дозволялось иметь рабов, которые бы «не из здешних подданных были», а ходатайство о разрешении на размещении в Крыму выходцев из Азии и Европы осталось без удовлетворения. Правовой статус греков и армян, выселенных в Российскую империю, был определен «Грамотой об устройстве христиан, выведенных из Крыма», подписанной императрицей 21 мая 1779 г. В ней устанавливалось, что они пользуются «всеми теми правами и преимуществами, каковыми все подданные наши от нас и предков наших издревле наслаждаются».

Им также предоставлялись дополнительные права, которыми обычные российские подданные не пользовались:

1. В Азовской губернии им отводилась «достаточная часть земли» «для удобнейшего поселения» по р. Солоной и по другим рекам и берегам Азовского моря.
2. Они освобождались от всех государственных податей и служб на 10 лет.
3. «Суд и расправу и всю внутреннюю полицию, - говорилось в царской грамоте, - иметь на основании генеральных в государстве нашем узаконений, выбираемыми из вас же по вольным голосам начальниками» [2, с. 194-196].

Выведение христиан из ханства в 1778 г. можно квалифицировать как «вынужденную эмиграцию», которая мало чем отличалась от депортации. Утверждения же о том, что Суворов произвел выселение христиан из ханства, нарушив предписание императрицы о его добровольном характере, не выдерживают критики. 24 декабря 1779 г. в Петербурге, в Зимнем дворце, Екатерина II вручила ему бриллиантовую звезду к ордену Александра Невского, сняв ее со своего платья. Это была награда за организацию выселения христиан из ханства в пределы Российской империи. Дальнейшая судьба их сложилась неодинаково. После ликвидации ханства и включения остальной его территории в состав Российской империи в 1787 г. армяне-католики получили разрешение вернутся на полуостров. Такого разрешения не получили армяне-григориане. Тем не менее, вопреки противодействию властей более 2 000 их из Новой Нахичевани самовольно вернулись в Крым. Эта миграция была санкционирована властями после 1818 г. [3, с. 225]. В Донецкой области сейчас проживает более 75 000 потомков греков, переселенных из ханства. Они сохраняют свой язык, традиции и культуру, которые испытали сильное влияние крымскотатарского этноса.

Литература:

1. Присоединение Крыма к России. – Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Н. Дубровин. Член-корреспондент императорской академии наук. – Том первый. – 1775 – 1777 гг. – Санкт-Петербург: 1885.

2. Присоединение Крыма к России. – Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Н. Дубровин. Член-корреспондент императорской академии наук. – Том второй. – 1778 г. – Санкт-Петербург: 1885.

3. От киммерийцев до крымчаков. Народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в. – Симферополь: Доля, 2004.

Пост упила в редакцию: 06.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 36-36.

УДК 34+378

Лавров В. В., Бобков В. В.

ЮРИДИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КРЫМСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМ. М. В. ФРУНЗЕ: ФАКУЛЬТЕТ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Работа с фондами архивов Украины и Российской Федерации позволила выявить ряд ценных документов, освещающих историю старейшего высшего учебного заведения Крыма – Таврического (Крымского) университета. В данной публикации мы предлагаем вниманию читателей реконструкцию истории факультета общественных наук Крымского университета на основе материалов, сохранившихся в Государственном архиве Автономной Республики Крым, Государственной архиве Российской Федерации и Архиве Российской Академии наук.

Победившая в ноябре 1920 года Советская власть немедленно приступила к реформированию Таврического университета. Процесс перестройки первого крымского высшего учебного заведения продолжался почти пять лет. В течение этого времени был полностью изменен социальный состав студентов и преподавателей университета, объем и характер преподаваемых дисциплин. Эти мероприятия проводились в строгом соответствии с общегосударственной доктриной в сфере высшего образования.

Уже 22 ноября 1920 года распоряжением № 52 Комиссара Народного Просвещения Крыма, в чье ведение перешел университет юридический факультет Таврического университета был преобразован в факультет общественных наук, а историко-филологический – в философско-словесный факультет. Ректор Таврического университета академик В. И. Вернадский по этому поводу отметил в своем дневнике: «Резко меняют ся два факульт ет а: философско-словесный (ист [ория], фил[ософия] без ист ории) и социальных и эконом[ических] наук (юрид[ический] с ист ор[ическими] науками). Мне каж ет ся, идея ясна: взят ь под свой конт роль эт от последний. Вводят ся курсы ист ории социализма, совет ского законодат ельст ва, обязат ельные для всех. Обязат ельная для всех т еория познания» [1].

Газета «Красный Крым» 28 ноября под рубрикой «Советское строительство» в заметке без подписи «Реформа в университете» сообщала, что по распоряжению Наробраза Крымревкома в университете произведены первые нововведения: историко-филологический факультет превратили в философско-словесный, а юридический – в факультет общественных наук. Упразднялись старые и вводились новые учебные курсы: вместо уголовного и римского права, курса русского права слушателям предлагалось изучить «краткий курс Советской Конституции», историю современных социалистических учений и т.п.

Однако ход преобразований в Таврическом университете совершенно не устраивал областной комитет РКП(б). На своем заседании 23 декабря 1920 г. под председательством Р. С. Землячки (Самойловой) областной комитет принял следующее решение:

«Предлож ит ь Крымревкому:

а) Немедленно ликвидироват ь факульт ет общест венных наук, юридический (в Севаст ополе), филологический. Списки ст удент ов и профессуры передат ь Крымчека.

б) Распуст ит ь весь университ ет , за исключением медицинского факульт ет а, за кот орым учинит ь наблюдение. После роспуска и реорганизации прист упит ь к набору ст удент ов.

в) Реорганизацию университ ет а поручит ь т ройке: от Наробраза – т . Фирдевсу, от Ревкома – т . Давыдову и от ОК – т . Лурье.

г) Реорганизацию Университ ет а закончит ь не позж е 3-го января» [2].

8 января 1921 года состоялось заседание Крымревкома, на котором заведующий Крымнаробразом И. К. Фирдевс, сменивший еще в середине декабря П. И. Новицкого, сообщил о созданной при подотделе образования комиссии с полномочиями реформирования и ликвидации некоторых факультетов. 11 января 1921 года в Наркомпрос РСФСР была отослана телеграмма-рапорт следующего содержания: «Пост ановлением Област кома и Крымревкома образована комиссия т рех для реорганизации Таврического университ ет а. О дальнейшем будет сообщено. Зав. Крымобразом Фирдевс» [3].

В комиссию трех вошли И. К. Фирдевс, начальник оперативной части Крымревкома Д. М. Давыдов (Малышкевич) и вновь назначенный комиссаром высших учебных заведений Крыма Лазарь Паперный. Именно последний направил ректору Таврического университета В. И. Вернадскому следующее указание: «Прошу сегодня в 9 часов вечера уст роит ь заседание Совет а профессоров (в ст аром сост аве) для информации о полож ении дел в Университ ет е» [4].

На вечернем заседании каждый бывший член Совета Таврического университета получил отпечатанный типографским способом «Приказ № 1 ЧК при Крымревкоме по реорганизации Таврического университ ет а и его от делений в Крыму», в котором в частности говорилось:

«На основании предст авленных полномочий комиссия пост ановляет :

1. Ликвидироват ь следующие факульт ет ы и от деления Таврического университ ет а: а) факульт ет общест венный наук (бывший юридический); б) философии и словесност и (бывший ист орико-филологический); в) юридический инст ит ут в Севаст ополе; г) Боспорский университ ет в Керчи<…>

8. Слушат ели ликвидируемых факульт ет ов университ ет а и профессура пост упают в распоряж ение Крымнаробраза и в порядке т рудовой мобилизации ст авят ся на культ просвет работ у<…>

12. Проведение реорганизации Таврического университ ет а долж но быт ь закончено не позднее 30 с.м. Тогда ж е от крывает ся новый прием слушат елей университ ет а.

13. В развит ие и дополнение наст оящего приказа Комиссару высших учебных заведений Крыма поручает ся разработ ка соот вет ст венных приказов, разъяснений, правил, инст рукций, руководст ва и пр.

14. С момент а опубликования наст оящего приказа Таврический университ ет впредь именоват ь «Крымским Университ ет ом имени М. В. Фрунзе»<…>» [5].

Ректор В. И. Вернадский сразу же осознал смысл происходящего. Отказавшись от должности в университете, он в письменном виде изложил свой протест, озаглавленный «Записка о необходимост и сохранения Таврического университ ет а». В связи с ликвидацией двух факультетов (философско-словесного и факультета общественных наук) он, в частности, писал: «<…> Но на два других факульт ет ах – факульт ет общест венных наук и философско-словесный, в кот орые превращены ст арый юридический и ист орико-филологический факульт ет ы, – не могут быт ь безнаказанно уничт ож ены. В философско-словесном факульт ет е сосредот очено изучение и углубление философских дисциплин, без кот орых не мож ет сущест вовать ь университ ет и не мож ет идт и ж изнь цивилизованного человечест ва. В нем идет изучение драгоценного орудия всякого школьного преподавания – языка и духовной культ уры народа. Его уничт ож ение наносит непоправимый удар первоначальному школьному обучению, кот орое долж но сейчас обращат ь на себя внимание всех. Будущее народа в воспит ании и образовании его дет ей. Без университ ет а пост авит ь его правильно и прочно невозмож но<…> Точно т ак ж е являет ся непонят ным и полное уничт ож ение факульт ет а общест венных наук. Мож но и долж но говорит ь о его реорганизации ввиду новых условий социалист ического, в част ност и коммунист ического, ст роя, но полное его уничт ож ение долж но явит ься в социалист ическом государст ве удивит ельным явлением. Оно прот иворечит самым основам его сущест вования, т ак как благодаря эт ому прекращает - ся сист емат ическая научная разработ ка всех основных вопросов, связанных с эт им ст роем, кот орый, как и всякое общест венное явление, мож ет правильно влият ь на научное мировоззрение и научную мысль лишь при его сист емат ическом и непрерывном научном изучении, кот орое сейчас главным образом сосредот очено в высшей школе<…> Уничт ож ит ь легко, воссоздат ь т рудно», – заканчивал свою записку В. И. Вернадский [6].

Однако председатель Крымского ревкома Бела Кун придерживался другого мнения. Он считал, что Таврический университет является одним из центров контрреволюции. В результате действия власти не заставили себя долго ждать.

На основании решений мандатных комиссий, созданных «Приказом № 1», были приговорены к высылке на север ряд профессоров бывшего теперь факультета общественных наук. Среди них были профессор А. И. Елистратов, профессор П. П. Гензель, профессор С. Е. Сабинин, профессор Н. И. Палиенко, профессор А. Г. Киселев, профессор П. П. Кудрявцев, профессор И. П. Четвериков, профессор А. Л. Байков, профессор, академик УАН К. Г. Воблый, профессор Б. В. Попов. Профессора С. Н. Булгаков и М. А. Остроумов были объявлены ЧК в розыск. К тому же ранее уже эмигрировали профессора П. И. Новгородцев, В. Ф. Дерюжинский, С. К. Гогель.

Оставшиеся в Крыму профессора, согласно «Приказа № 1», были «мобилизованы на культрпросветработу». Студенты ликвидированных факультетов по новым правилам приема в Крымский университет им. М. В. Фрунзе, опубликованным 16 января 1921 года, могли снова поступать на учебу лишь с разрешения отдела народного образования Крымревкома.

Дальнейшие события в Крымском университете развивались следующим образом. 4 марта 1921 года Совнарком РСФСР одобрил декрет об учреждении в составе университетов факультетов общественных наук. 10 марта инструктор Наркомпроса Васильев

передал Инструкцию за подписью заведующего Главпрофобром О. Ю. Шмидта о немедленной организации факультетов педагогического и народного хозяйства (экономико-общественного). 21 апреля 1921 года Совет Крымского университета отправил в Москву ходатайство (№ 1237) перед Главпрофобром об учреждении в составе университета факультета общественных наук с отделениями социально-правовым, общественно-экономическим и общественно-педагогическим со специальностями: русского языка и литературы, истории и обществоведения, востоковедения, которое должно было подготавливать школьных работников. На социально-правовое и общественно-экономическое отделения возлагалась задача подготовки кадров для судебной, административной и хозяйственной деятельности [7].

8 июня 1921 года на совещании представителей отдела народного образования и Совета Крымского университета были учреждены три комиссии (по числу отделений открываемого факультета), призванных рассмотреть предложения Совета университета и подготовить проект приказа ревкома. 18 июня Крымревком издал приказ за № 407 о восстановлении факультета общественных наук в Крымском университете:

«В силу декрет а СНК от 4 март а 1921 года (Извест ия ВЦИК от 23 и 26 апреля 1921 года) Крымревком пост ановляет :

1. Факульт ет у общест венных наук при Крымском университ ет е дейст вовать в сост аве от делений: а) правового с циклами судебными и администрат ивными; б) экономического с циклами организации промышленност и, т руда, снабж ения и финансово-администрат ивным; в) общест венно-педагогического с циклами школьным и внешкольным.

2. Организоват ь временный Совет факульт ет а согласно полож ению об управлении Крымским университ ет ом» [8].

19 июня декан создаваемого факультета общественных наук М. О. Гредингер направил в Наркомпрос РСФСР «Объяснительную записку…», в которой говорилось следующее:

«Сущест вование при Крымском университ ет е факульт ет а общест венных наук и правового от деления его с циклами по декрет у СНК от 4 март а 1921 года (Собр. Узак. № 19, ст . 117) предст авляет ся необходимым. В Крыму не мож ет быт ь высшей школы для создания кадров научно-подгот овленных практ ических работ ников социального ст роит ельст ва, каковой задачей долж ны служ ит ь факульт ет ы общест венных наук со всеми от делениями его и циклами, не т ребующими для своей организации особого разрешения со ст ороны НКП, чт о уст ановлено лишь для от делений, перечисленных в примечаниях к ст . 3 названного декрет а. Среди эт их исключений не названо правовое от деление. Оно не мож ет не сущест вовать при Российский университ ет ах. Долж но быт ь оно и при Крымском университ ет е.

Когда, по мест ным условиям, на некот орое время прервал в Крыму свое дейст - вие факульт ет общест венных наук и его социально-правовое от деление, мест ный от дел юст иции обращался в университ ет , и в Наробраз, и к Комиссару крымских высших учебных заведений с наст оят ельным указанием на необходимост ь «обязат ельного от крыт ия дейст вия названного факульт ет а, ст оль пот ребного <u>особенно для Крыма</u> [здесь и далее подчеркнуто автором записки], со всех ст орон кот орого

пост упают в От дел Юст ции запросы об «указании юрист ов»; при эт ом особенно подчеркивалась необходимост ь функционирования т еперь ж е «не одного первого курса, но и ст арших, на кот орые могли бы пост упат ь лица, уж е ранее бывшие слушат елями соот вет ст венных курсов преж них юридических факульт ет ов, для т ого, чт обы, по завершении образования по новым программам, согласованным с современными условиями ж изни РСФСР, они могли бы явит ься в ближ айшее время т еми молодыми юрист ами, в кот орых Крымский От дел Юст ции испыт ывает ост рую нуж ду (от ношения От дела Юст ции от 9 апреля 1921 года за №№ 90-92).

Нуж ды нынешней т орговли заст авили Уполномоченного Крымского Внешт орга организоват ь в Симферополе весною эт ого года специальные курсы, включив в число предмет ов преподавания и разные от расли права, чт обы хот я част ью восполнит ь пробел, образовавшийся вследст вие перерыва преподавания социально-правовых наук в Крымском Университ ет е.

К т акому ж е способу восполнения пробелов в преподавании социально-правовых наук обрат ились и уст роит ели ст ат ист ических курсов, сущест вовавших в Симферополе в начале весны эт ого года; к т ой ж е мере решено было обрат ит ься и при организации курсов т руда, предполагавшихся к от крыт ию, но пока еще не от крыт ых в надеж де на скорое возобновление занят ий на факульт ет е общест венных наук при Крымском Университ ет е.

От сут ст вие преподавания наук названных в Университ ет е внушали мысль Комиссару Крымских Высших Учебных Заведений т ов. Левковскому об организации при всех факульт ет ах Крымского Университ ет а особой кафедры социальных наук. Обсуж дение эт ого вопроса еще более убедило и Комиссариат , и привлеченных им к обсуж дению эт ого дела лиц, в необходимост и сущест вования при Крымском Университ ет е от дельного, Специального от деления социально-правовых наук.

Находясь близко к мусульманскому миру, Крымский Университ ет не мож ет не заключат ь факульт ет а, кот орый своею ученой и преподават ельскою работ ою служ ил бы делу ознакомления с мусульманскою культ урою и мусульманским правом.

Оказываясь у мест а вст речи русской ж изни с иност ранным импорт ом и у мест а непосредст венного экспорт а русских экономических благ за границу, Крымский Университ ет долж ен служ ит ь своими учеными силами и преподаванием делу насаж дения в слушат елях познаний в т аких област ях, как морское право, т аможенное право, меж дународное право с его от раслями в виде консульского права и сист емат ического освещения област и инт ернациональных конфликт ов част но-правового характ ера. Для выполнения эт их задач Крымский университ ет долж ен заключат ь в себе факульт ет общест венных наук с правовым от делением.

Чт о касает ся мест ных нуж д оправдывающих сущест вование при Крымском Университ ет е правового от деления, т о, независимо от общих, выше приведенных соображ ений, долж но быт ь от мечено и т о обст оят ельст во, чт о мест ные крымские власт и в лице Крымревкома и Крымнаробраза самым энергичным образом высказывает ся ныне в пользу необходимост и сущест вования названного от деления и скорейшего заполнения т ой бреши, кот орая не т ак давно была прискорбно создана.

Помимо возлож енного, находясь на ест ест венном краю Российской Республики, но и в особо благоприят ных климат ических условиях и в пункт е соединения ж е-

лезнодорож ного пут и от цент ра России и к цент ру ее с общемировым морским пут ем, Крым не мож ет служ ит ь исключит ельно мест ным задачам. Являя собою важ нейший государст венный оплот общерусской ж изни, Крым долж ен имет ь на своей т еррит ории рассадник высших знаний всех област ей человеческого ведения, в т ом числе и в сфере общест венно-правовых от ношений, как меж дучеловеческих, т ак и меж дугосударст венных.

При т аких условиях досадный временный перерыв работ ы факульт ет а общест венных наук при Крымском Университ ет е не мог не быт ь ликвидирован самым энергичным восполнением происшедшего пробела в деят ельност и, а на будущее время эт от факульт ет долж ен быт ь всемерно поддерж иваем новым прит оком ученых сил и мат ериальных средст в сущест вования на удовлет ворение ост рых мест ных нуж д и во благо всего целого государст венного нашего организма.

Чт о касает ся Экономического От деления факульт ет а общест в[енных] наук при Крымском Университ ет е, т о осущест вление задач, ст оящих на очереди ввиду перест ройки нашего народного хозяйст ва по принципу планомерной организации, наст оят ельно т ребует создания кадров специалист ов с серьезною научною подгот овкою и практ ическими познаниями для исполнения слож ных функций организат оров разных от раслей народного хозяйст ва, администрат оров, руководит елей предприят ий и других от вет ст венных работ ников в условиях нового ст роя.

Сущест вование экон[омического] от д[еления] при Крымском Университ ет е, независимо от общих соображ ений, вызывает ся и специфическими мест ными условиями. К числу последних принадлеж ат : географическое полож ение Крыма, как исходного пункт а для т орговых сношений, в особенност и с Ближ ним Вост оком; исключит ельно большие ест ест венные богат ст ва Крыма (ж елезная руда, соль, уголь, виноград, т абак), т ребующие самого внимат ельного научного изучения; далее, эт нографический сост ав населения и, наконец, необходимост ь самообслуж ивания Крыма подгот овленными работ никами ввиду ост рого недост ат ка их в цент ре.

Эконом[омическое] от д[еление] ф[акульт е]т а общ[ест венных] наук при Крымском Ун[иверсит е]т е пост авило себе задачею рациональное удовлет ворение от меченным выше общих и мест ных пот ребност ей вследст вие сист емат ического учебного и научного пригот овления будущих работ ников в област и народнохозяйст венной по учебному плану, здесь прилагаемому.

Общ[ест венно]-педагог[огическое] от д[еление] фак[ульт ет а] общ[ест венных] наук Крымского университ ет а ст авит своею задачей удовлет ворит ь ост рую нуж ду в преподават елях организуемой на новых началах т рудовой школы, а т акж е не менее ост рую пот ребност ь в работ никах в област и специальных мест ных культ урных инт ересов.

Сообразно с эт им от деление делит ся на 5 циклов: 1) русского языка и словесност и; 2) общест воведения и ист ории; 3) вост оковедения; 4) дошкольный и 5) внешкольный. Из названных циклов организованы, имеют выработ анные и одобренные комиссией учебные планы, обеспечены преподават ельскими силами первые т ри цикла, чет верт ый и пят ый находят ся в ст адии организации, кот орая долж на быт ь закончена в самом непродолж ит ельном времени. Учебные планы рассчит аны на пребывание слушат еля на факульт ет е в т ечение т рех лет , разделенных каж дый

на т ри т римест ра, причем эт и планы пост роены т ак, чт о число часов по т еорет ическим предмет ам, введенным лишь в самом необходимом количест ве, пост епенно, по мере перехода ст удент а на ст аршие т римест ры, уменьшает ся, уст упая мест о ж ивой практ ической работ е в школе.

Для развит ия самодеят ельност и среди слушат елей от деления предполагают - ся обязат ельные командировки слушат елей на мест а для практ ической работ ы как в школе, т ак и учреж дениях.

Для пригот овления педагогов, практ ически знакомых с делом преподавания, необходима организация опыт ной школы с сельскохозяйст венным уклоном под руководст вом педагогов-практ иков, кот орым от делением факульт ет а мож ет быт ь поручено преподавание мет одик соот вет ст вующих предмет ов, причем школа долж на имет ь своего предст авит еля в сост аве совет а факульт ет а.

При факульт ет е ж елат ельна организация курсов (полу- или одногодичных), на кот орых преподават ели, уж е работ ающие в школе, могут освещат ь свои т еорет ические показания и совершенст вовать мет оды преподавания.

Учебные планы цикла вост оковедения пост роены т ак, чт о ст удент ы, ж елающие посвят ит ь себя преподават ельской или научной работ е, могут сочет ат ь слушание специальных предмет ов эт ого цикла с общими предмет ами всех других циклов от деления, ст удент ы ж е, избирающие своей специальност ью практ ическую деят ельност ь в област и экономической или администрат ивно-полит ической соединяют изучение специальных предмет ов циклом вост оковедения с изучением наук, входящий в соот вет ст вие экономического или правового от делений» [9].

29 июня 1921 года газета «Красный Крым» опубликовала краткое объявление об учреждении нового факультета в Крымском университете [10]. Еще ранее Крымревком направил в Главпрофобр свой приказ, одновременно ходатайствуя об учреждении в составе Крымского университета факультета общественных наук с отделениями экономическим, общественно-педагогическим и восточным. 8 июля в заседании научно-политической секции Государственного Ученого Совета (ГУС) было принято следующее решение:

«а) Прот ест оват ь прот ив учреж дения в Крымском университ ет е факульт ет а общест венных наук с т ем сост авом преподават елей, кот орый указан в заявлении Крымревкома.

б) Принципиально признат ь возмож ным учреж дение в сост аве Крымского университ ет а вост очного от деления; предлож ит ь Университ ет у подобрат ь преподават елей для данного от деления с предост авлением списка в Государст венный Ученый Совет на предмет окончат ельного разрешения вопроса» [11].

Не смотря на отрицательное решение со стороны Москвы, 23 июля 1921 года газет «Красный Крым» опубликовала объявление о приеме 300 слушателей на факультет общественных наук. Заявление на все отделения факультета принимались с 20 июля по 10 августа 1921 года. В первую очередь зачислялись лица, окончившие рабфак, направленные отделами Крымревкома, а также члены партии и комсомола по рекомендации своих организаций через Крымский обком РКП(б). Прием слушателей осуществлялся в соответствии с разверсткой, утвержденной Крымревкомом. От Крымпрофсовета зачислялись 30 человек, от Всеработпрос (Всероссийский

профсоюз работников просвещения) – 50, от Всерабис (Всероссийский профсоюз работников искусства) – 10, от Совработников (советские работники) – 20, от Юротдела (юридический отдел Народного комиссариата юстиции) – 35, от Совнархоза (Советское народное хозяйство) – 50, от Опродкома (отдел продовольственного комитета) – 10, от Земотдела (земельный отдел) – 10, от Финотдела (финансовый отдел) – 10, от Наробраза (народное образование) – 30, от Рабкрин (рабоче-крестьянская инспекция) – 10 и т.д. На факультет могли поступать лица обоего пола не моложе 16 лет. Они должны были иметь уровень общеобразовательной подготовки не ниже рабфака или школы третьей ступени (семилетки) [12].

1 сентября 1921 года начались занятия на факультете общественных наук. В его составе функционировали четыре отделения: 1) общественно-педагогическое (русский язык и словесность, история и обществоведение); 2) восточное (общественно-педагогическое, административное); 3) правовое (судебное, административное); 4) экономическое.

Общее число студентов на факультете составляло 535 человек. На общественно-педагогическом отделении обучалось 187 студентов, правовом – 193, экономическом – 99, восточном – 56.

В осеннем семестре на факультете вели занятия тринадцать профессоров, двадцать один преподаватель и трое научных сотрудников.

Предлагаем перечень учебных дисциплин, прочитанных в осеннем семестре 1921 года на факультете общественных наук:

а) Общественно-педагогическое отделение

№ п/п	Учебная дисциплина	Количество часов	Преподаватель
1	Логика с теорией знания	2 ч.	Проф. П. Э. Лейкфельд
2	Введение в философию	2 ч.	Преп. А. К. Сынопалов
3	История новой философии (до Канта)	4 ч.	Проф. П. Э. Лейкфельд
4	Общее учение о Государстве	2 ч.	Проф. А. А. Раевский
5	Учение о трудовой школе	2 ч.	Преп. П. И. Новицкий
6	Детская литература	2 ч.	Преп. А. Н. Дмитревский
7	Психология детского возраста	2 ч.	Преп. А. Н. Федорович
8	Методика преподавания русского языка и словесности	4 ч.	Преп. Л. В. Жирицкий
9	История русской литературы	4 ч.	Проф. Е. В. Петухов
10	История новой русской литературы	2 ч.	Проф. Н. К. Гудзий
11	Специальный курс по истории русской литературы о Достоевском	2 ч.	Проф. Н. К. Гудзий
12	Специальный курс по истории русской литературы о летописях	2 ч.	Проф. С. А. Богуславский

13	Славяно-русская палеография	2 ч.	Проф. С. А. Богуславский
14	Специальный курс по новейшей русской литературе: «история позднего романтизма»	2 ч.	Преп. П. И. Новицкий
15	История русского языка	2 ч.	Проф. А. М. Лукьяненко
16	Старо-славянский язык	2 ч.	Проф. А. М. Лукьяненко
17	История Западно-Европейской литературы	4 ч.	Проф. А. А. Смирнов
18	История французского романтизма	2 ч.	Преп. С. С. Мокульский
19	Русская история	3 ч.	Проф. И. А. Линниченко
20	Средняя история	2 ч.	Проф. П. Н. Ардашев
21	История Крыма	2 ч.	Проф. А. И. Маркевич
22	Архивоведение	2 ч.	Проф. А. И. Маркевич
23	Основы политической экономии	4 ч.	Проф. М. А. Штромберг
24	История хозяйственного быта	4 ч.	Проф. М. А. Штромберг
25	Историческая география	2 ч.	Преп. Н. Ф. Яницкий
26	Социально-экономическая структура Московского государства	2 ч.	Преп. Н. Ф. Яницкий
27	Латинский язык	2 ч.	Преп. Л. В. Жирицкий
28	Латинский автор (Тацит)	2 ч.	Преп. Л. В. Жирицкий
29	Греческий язык	2 ч.	Преп. Л. В. Жирицкий
30	Английский язык	3 ч.	Преп. М. П. Гирра
31	Итальянский язык	3 ч.	Преп. М. П. Гирра
32	Французский язык	3 ч.	Преп. С. С. Мокульский
33	Немецкий язык	3 ч.	Преп. А. К. Сынопалов

б) Отделение Востоковедения общественно-педагогического разряда

№ п/п	Учебная дисциплина	Количество часов	Преподаватель
1	Тюрко-татарский язык	2 ч.	Преп. Чабан-Заде
2	Персидский язык	2 ч.	Преп. В. О. Филоненко
3	Крымское наречие татарского языка	2 ч.	Преп. Одабаш
4	История тюрко-татарского племени	2 ч.	Преп. Чабан-Заде
5	История Персии	2 ч.	Преп. В. О. Филоненко

Часть курсов, поименованных в списке Общественно-педагогического отделения, являлась обязательной и для слушателей Восточного Отделения, разряда Общественно-педагогического

в) Отделение востоковедения разряд административн.

Курсы, поименованные в списке Отделения Востоковедения разряда общественно-педагогического и часть курсов Правового и Экономического отделения

г) Правовое отделение

№ п/п	Учебная дисциплина	Количество часов	Преподаватель
1	Энциклопедия права	2 ч.	Проф. М. О. Гредингер
2	Общее учение о государстве	2 ч.	Проф. А. А. Раевский
3	Основы политической экономии	4 ч.	Проф. М. А. Штромберг
4	Русская история	3 ч.	Проф. И. А. Линниченко
5	Основы административного права	2 ч.	Проф. А. А. Раевский
6	Эволюция правовых институтов	2 ч.	Проф. М. О. Гредингер
7	История экономических учений	2 ч.	Преп. Н. Г. Чернобаев
8	Статистика	2 ч.	Преп. М. Е. Бененсон
9	Введение в социально-гражданское право	4 ч.	Проф. М. О. Гредингер
10	Социальное обеспечение	2 ч.	Проф. А. А. Раевский
11	Трудовое право	2 ч.	Проф. А. А. Раевский
12	Логика с теорией знания	2 ч.	Проф. Н. Э. Лейкфельд
13	Судебная медицина	2 ч.	Проф. П. Г. Бондарев
14	Социально-гражданское право	4 ч.	Проф. В. М. Гордон
15	Карательное право	4 ч.	Преп. И. И. Власов
16	Наука о гражданском суде	4 ч.	Преп. Г. Н. Абрамов
17	Наука об уголовном суде	4 ч.	Преп. И. И.Власов
18	Социально-правовые условия торговли и промышленности	2 ч.	Проф. В. М. Гордон
19	Судебная психиатрия	2 ч.	Преп. М. П. Ряснянский

д) Экономическое Отделение функционирует лишь 1 триместр, в виду первого года открытия отделения

№ п/п	Учебные дисциплины	Количество часов	Преподаватель
1	Основы политической экономии	4 ч.	Проф. М. А. Штромберг
2	Энциклопедия права	2 ч.	Проф. М. О. Гредингер
3	Общее учение о государстве	2 ч.	Проф. А. А. Раевский
4	Русская история	3 ч.	Проф. И. А. Линниченко
5	Основы административного права	2 ч.	Проф. А. А. Раевский
6	Статистика	2 ч.	Преп. М. Е. Бененсон

7	Эволюция правовых институтов	2 ч.	Преп. Н. Г. Чернобаев
8	История хозяйственного быта	4 ч.	Проф. М. А. Штромберг
9	Общее счетоведение	2 ч.	Преп. С. И. Меркулов
10	Элементы высшей математики	2 ч.	Преп. Кованько
11	История и теория кооперации	2 ч.	Преп. В. Д. Жиров
12	Новые языки (см. Общественно-педагогический отдел)	3 ч.	

Деканом факультета общественных наук был назначен профессор Михаил Осипович Гредингер (1872-?). Недавно нам удалось выявить автобиографию М. О. Гредингера, датированную 1922 годом. Она сохранилась в фондах Государственного архива Российской Федерации и представляет несомненный интерес для истории крымской науки. В связи мы предлагаем полный текст этого документа.

Curriculum vitae

Профессора Михаила Осиповича Гредингера.

Профессор Михаил Осипович Гредингер утвержден постановлением Г.У.С. от 3-го марта 1922 г. в должности Профессора по кафедре Энциклопедии Права Восточного факультета Крымского Государственного Университета. Окончил Петербургский Университете с медалью за конкурсное сочинение «История в системе преторского эдикта», часть коего впоследствии была напечатана. Будучи при названном Университет оставлен для приготовления к Профессорскому званию по кафедре Гражданского Права он в течение 3 ½ лет состоял профессорским стипендиатом. В 1894-м году был командирован в Дерпт со специальным поручением изучения местного законодательства под руководством профессоров Эндмана, Шмидта и Мейкова. По выдержании установленного испытания на степень магистра, командирован для усовершенствования в Берлин, где занимался у Профессоров Ернбурга, [неразб.], Экка и пр. По возвращении в Россию назначен приват-доцентом в Ярославль, вслед за теми занял должность преподавателя Торгового Вексельного и Морского Права в Рижском Политехническом Институте; тогда же стал участвовать в разных русских и иностранных (немецких) юридических и экономических журналах (Книга: Обязательное право Прибалтики стр. 654). Читал в Риге и Юрьеве лекции по Торговому Праву и по прибалтийскому Праву.

Переселившись по случаю эвакуации в 1916 году в Крым, принимал участие в создании Симферопольского Народного Университета и Народного Политехникума и читал там курс лекций по Общей Теории Права и по гражданскому праву. В 1917-м году получил должность Профессора Гражданского Права и процесса в Высшем Юридическом Институте в Севастополе; там-же участвовал в организации Народного Политехникума и пр. С января 1919-го года по ныне читал в Крымском (быв[шем] Таврическом) Государственном Университете курс по Гражданскому Праву, Введению в гражданское Право, Истории правов[ых] Институтов, а также по Общей Теории Права. С 1921-го года был также Профессором Энциклопедии Права на Восточном Факультете Крымского Гос[ударственного] Университета, в каковой должности утвержден постановление Государственного Ученого Совета Р.С.Ф.С.Р.

В 1922-23 г.г преподавал этот предмет и Гражданское Право и Процесс в закрытом ныне Социально-Экономическом Институте при Крымском Университете. В настоящее время одновременно избран в Профессоры по кафедре Гражданского Права в Саратовский Гос[ударственный] Университет по предмету «Основания Гражданского Права» в Харьковский Институт Народного хозяйства.

Число трудов профессора М. О. Гредингера превышает 100. Перечень их представлен был в Г.У.С. от 3-го марта 1922 г.

К указанному списку следует прибавить: «Очерки Вакуфного Права», Серия «Очерков по Мусульманскому Праву», «Проблема безымен. договора».

С подлинным верно За Декана Ан. Сынопалов [13].

Ученым секретарем факультета общественных наук являлся преподаватель Анатолий Константинович Сынопалов (1885 – ?). В распоряжении факультета находились 8 семинариев, 4 кабинета, 2 музея. Также за ним была закреплена показательная (опытная) школа. Первоначально факультет размещался в здании бывшей духовной семинарии, а затем – в помещениях бывшего духовного училища (ныне территория Крымского медицинского университета).

Ключевую роль в судьбе факультета общественных наук Крымского университета сыграл тот факт, что он был создан без согласования с Наркомпросом РСФСР и, несмотря на многочисленные ходатайства Крымского ревкома, так и не был утвержден в Москве. Главпрофобр издал целую серию распоряжений, призванных прекратить деятельность факультета. Приказами от 15 июля 1921 года за № 12651/6856, от 16 июля 1921 г. за № 1278/6886 и от 5 октября 1921 г. за № 2204/2032 Социально-Экономический отдел Главпрофобра сообщал, что ГУС признал невозможным организацию факультета общественных наук, Наук при Крымском Университете, «но в то же время признал принципиально возможным учреждение Восточного Отделения и предложил произвести все подготовительные работы по разработке этого вопроса для представления его на окончательное решение Главпрофобра» [14].

20 февраля 1922 года председатель Совета по делам высших учебных заведений РСФСР В. П. Волгин телеграфировал в Симферополь о необходимости закрытия в Крымском университете факультета общественных наук. А еще 18 февраля Крымский университет получил письменное распоряжение Наркомпроса РСФСР (№ 257) о закрытии факультета общественных наук с 1 марта 1922 года.

В этих условиях ректор университета профессор А. А. Байков немедленно командировал в Москву декана факультета общественных наук профессора М. О. Гредингера для выяснения позиции Наркомпроса по принятому решению. Возвратившийся профессор М. О. Гредингера (22 февраля) подтвердил, что 10 февраля 1922 года Государственный Ученый Совет принял решение о закрытии факультета общественных наук и учреждении восточного факультета с двумя отделениями: лингвистическим и административным. При чем финансирование должно было осуществляться за счет местных средств [15].

Сложившаяся ситуация заставила ректора Крымского университета профессора А. А. Байкова обратиться 7 марта 1922 года в КрымЦИК с письмом, в котором он осуждал политику Москвы по отношению к Крымскому университету и просил местную власть вмешаться в разрешение ситуации. «Все эти распоряжения, – писал А. А.

Байков, – являются совершенно неожиданными и существенным образом нарушают самые жизненные интересы как всей Крымской Республики, так и Университета. Не говоря уже о том, что благодаря этой мере весь преподавательский и студенческий персонал этих факультетов ставится в безвыходное положение, закрытие двух Факультетов, которые уже через несколько месяцев должны дать выпуски подготовленных специалистов и создание которых потребовало значительных средств и сил, является уничтожением учреждений, представляющих громадную культурную ценность как для всей Федерации, так и для Крымской Республики.

Правление Университета, обсудив создавшееся положение и принимая во внимание все тяжелые последствия, вызываемые этими мерами, постановило обратиться к Высшим Учреждениям Крымской Республики и ходатайствовать перед ними, чтобы они со своей стороны предприняли необходимые шаги, дабы эти распоряжения были или отменены, или изменены таким образом, чтобы не пострадали жизненные интересы Крымской Республики и Университета.

В этих видах Правление Университета обращается к Крымскому Правительству с нижеследующими ходатайствами:<...>

2) Войти с представлением в Главпрофобр о скорейшем проведении в исполнение постановления об учреждении Восточного Факультета и об ассигновании из общегосударственных ресурсов необходимых средств для содержания личного состава и учебно-вспомогательных учреждений;

3) Разрешить дополнить учебные планы Восточного Факультета введением дополнительных дисциплин, которые позволили бы продолжать деятельность Социально-Правового и Педагогического Отделений, а именно: Международное Право, Административное Право, Хозяйственно-трудовое Право, Наука о финансах, Кооперативное дело, Педагогика, Учение о трудовой школе, Западно-европейская литература, Статистика, для чего необходимо привлечь соответствующих преподавателей, и на оплату расходов, связанных с таким расширением Факультета, ассигновать из средств Крымского Правительства дополнительную сумму в размере 14 денежных платежных единиц или 210 золотых рублей в месяц.

4) Впредь до разрешения этих вопросов в окончательном виде, разрешить Крымскому Университету сохранить преподавание на Факультетах Агрономическом и Общественных Наук в прежнем виде – с тем, чтобы содержание всего персонала этих Факультетов могло быть произведено за счет тех сумм, которые отпускаются Университету из общегосударственных ресурсов на учебные и хозяйственно-операционные расходы.

Правление Университета к этому считает необходимым добавить, что профессор Гредингер во время своего пребывания в Москве имел предварительные разговоры с представителем Кр. ССР тов Ибраимовым, который, признавая совершенно недопустимым какое бы то ни было сокращение деятельности Крымского Университета и считая такие распоряжения нарушающими достоинство и интересы Крымской Республики, поручил ему передать Крымскому Правительству о необходимости протестовать самым энергичным образом против таких распоряжений.

Вместе с тем Правление Университета считает необходимым обратить внимание Крымского Правительства, что вопрос о дальнейшей судьбе Крымского универ-

ситета в московских сферах приобретает все более тревожный характер, возникает серьезное опасение за его существование, а потому необходимо заблаговременно принять самые энергичные меры, которые предотвратили бы возможность полного закрытия Крымского Университета<...>» [16].

14 марта 1922 года состоялось объединенное заседание Президиумов Крым-ЦИК и Совнаркома Крыма (протокол № 39), на котором был заслушан вопрос «О Крымском университете имени тов. Фрунзе». В результате было принято следующее постановление:

«Подтвердить постановление Совнаркома от 2 февраля с.г. прот. № 26 и просить через представительство Кр.ССР в Москве о сохранении Университета со всеми факультетами, мотивы должны быть изложены в специальном на этот счет докладе.

Впредь до разрешения этих вопросов в окончательном виде разрешить Крымскому Университету сохранить преподавание на факультетах Агрономическом и Общественных наук в прежнем виде – с тем, чтобы содержание всего персонала этих факультетов могло быть произведено за счет тех сумм, которые отпускаются Университету из обще-государственных ресурсов на учебные и хозяйственно-операционные расходы.

Распоряжение из Москвы о закрытии Агрономического факультета в жизнь не проводить.

Признать Агрономический факультет государственным и подлежащим непременному сохранению, о чем представить соответствующее ходатайство в Москву.

Подобное ходатайство возбудить и о факультете общественных наук (Восточном).

Настаивать на отпуске необходимых средств для содержания факультетов: Агрономического и Общественных наук» [17].

Одновременно было составлено обращение к Командующему всеми вооруженными силами Украины тов. Фрунзе, чье имя носил Крымский университет, с просьбой помочь ВУЗу сохранить все существующие факультеты. М. В. Фрунзе в свою очередь откликнулся на призыв крымских ученых и обратился 12 марта 1922 г. к народному комиссару просвещения А. В. Луначарскому со следующими словами:

«Мною получены сведения, что согласно распоряжения Председателя Совета пор делам Высших Учебных Заведений проф. Волгина от 20 февраля с.г. по предложению Совета ВУЗ от 18 февраля № 257, при Крымском Университете с 1 сего марта сохраняются только два факультета: Физико-Математический и Медицинский; два другие факультета – Агрономический и Общественных наук – с того же 1 марта подлежат закрытию.

Одновременно постановлением Государственного Ученого Совета от 10 февраля, взамен факультета общественных наук учреждается Восточный факультет с двумя отделениями: Лингвистическим и Административным.

Таким образом согласно указанных распоряжений, из существующих ныне организаций Крымского университета изымаются: Агрономический факультет полностью и два отделения прежнего факультета Общественных наук – педагогическое и правовое.

Должен засвидетельствовать, что при наших условиях на создание Крымского Университета положено много труда и средств, как в смысле подбора профессуры,

так и в отношении хотя бы скромного обеспечения его необходимыми денежными отпусками и продовольствием.

Как Вы сами убедитесь, по ознакомлению с прилагаемым при сем списком, прочитанным в осеннем семестре 1921 года курсов, университет ведет самую усиленную работу несмотря на тяжелые условия своего существования: через 3-4 месяца будут первые выпуски по всем факультетам.

Вы это сможете увидеть точно также из прилагаемых сведений о численном составе учащихся, научных работников, административно-технических служащих, а также и числе административно-вспомогательных учреждений университета.

Предполагаемая реорганизация университета в виде неожиданного уничтожения двух факультетов – Агрономического и Общественных наук, не говоря уже о том, что ставит в безвыходное положение профессуру и студенчество этих факультетов, представляется нецелесообразной, так как насильственно выбрасывает некоторое количество уже подготовленных к выпуску специалистов, на научную подготовку которых уже затрачены значительные средства и силы, и подрывает почву под университетом в целом, ставя под сомнения вопрос о самом его существовании.

Мне известно, что руководящие, крымские работники самым решительным образом сопротивляются всякой урезке университета. Я с своей стороны считаю чрезвычайно важным и безусловно необходимым его существование, как рассадника научных знаний среди многочисленного мусульманского населения юга России, Кавказа даже Турции, в которой наличие тяги в наши высшие учебные заведения я сам наблюдал на месте.

В виду сего усиленно ходатайствую перед Вами о признании за Крымским Университетом указанного его значения и в этих видах:<...>

2) предложить Главпрофобру в кратчайший срок привести во исполнение постановления об учреждении Восточного факультета и об ассигновании из общегосударственных необходимых средств на его существование;

3) разработать дополнительные учебные планы Восточного факультета введением дополнительных дисциплин, которые бы позволили продолжать деятельность Социально-Правового и Педагогического Отделений, как об этом ходатайствует Правление Университета;

4) впредь до разрешения этих вопросов окончательно, – разрешить университету сохранить преподавание на факультетах Агрономическом и Общественных Наук в прежнем виде, с тем, чтобы содержание всего персонала этих факультетов могло быть произведено за счет тех сумм, которые отпускаются университету из общегосударственных ресурсов на учебные и хозяйственно-операционные расходы.

Ваше решение о судьбе Крымского университета прошу распоряжения мне сообщить» [18].

В Москве на заседании научно-политической секции ГУС от 14 апреля 1922 года (протокол № 42) было принято решение в связи с обращением тов. Фрунзе: «Поручить Пред. Научно-Политической Секции ГУС в ответном письме тов. Фрунзе выяснить причины, повлекшие за собою принятые по отношению к Крымскому Университету меры» [19].

В связи с нежеланием Москвы вести диалог о признании факультета общественных наук Крымского университета, 8 августа 1922 года состоялось совместное заседание президиумов КрымЦИКа и Крымсовнаркома, на котором рассматривалась дальнейшая судьба факультета. На этом заседании было принято решение о создании комиссии по реорганизации факультета общественных наук, которая должна была подготовить материалы для окончательного решения Совнаркома. В итоге на заседании Президиума Крымского Совнаркома (№ 74) было принято следующее решение:

«а) Экономический и Правовой Отделы факультета общественных наук реорганизовать в Социально-экономический Институт, содержимый на местные средства Крым СНК и располагающий шестью пайками из числа четырнадцати, предоставляемых ранее факультету общественных наук<...>

г) Педагогическое Отделение факультета Общественных Наук реорганизовать в Педагогический Институт, содержимый на местные средства Кр. СНК и располагающий оставшимися 8-ми пайками из 14-ти<…>

е) Одновременно с сим Комиссию по реорганизации факультета общественных наук Университета упразднить и предложить приемной комиссии ВУЗ открыть прием в вышеуказанные Институты» [20].

Это постановление фактически положило конец существования факультета общественных наук Крымского университета.

Таким образом, факультет общественных наук был организован сразу же после освобождения Крыма о врангельских войск на базе двух факультетов Таврического университета: историко-филологического и юридического. Именно эти два факультета считались мировоззренческими. Специалистов, которых они готовили, и вскоре должны были выпускать, признали негодными для строительства советского будущего. В результате этих революционных мер многие преподаватели были высланы из Крыма, а студенты распущены.

Пройдя через фильтрацию мандатных комиссий, юридический факультет был первоначально восстановлен в виде отделения факультета общественных наук, а после его вторичного открытия (сентябрь 1921 г.) был разделен на два отделения: восточное и правовое. В таком виде он просуществовал до лета 1922 года. Что же касается бывшего историко-филологического факультета, то он был разделен в соответствии с следующим принципом: часть студентов-историков стали готовить на философско-словесном факультете по специальности обществоведение, а другую часть на факультете общественных наук по специальности «история». Филологов перевели сначала на философско-словесный факультет, а после его закрытия филологическая специальность была восстановлена на общественно-педагогическом отделении факультета общественных наук.

Итак, даже через два года после установление советской власти на Крымском полуострове бывший Таврический университет продолжал претерпевать очередные реорганизации. В первую очередь они касались гуманитарных специальностей. За четыре года филологическое, историческое и юридическое отделения, функционировавшие под разными названиями, так и не сделали ни одного выпуска. Постоянные реорганизации негативно сказались на подборе профессорско-преподавательского

состава по этим специальностям. Ежегодно университет терял до 10 профессоров в гуманитарной области знаний. При этом мы должны отметить роль ректоров, сначала академика В. И. Вернадского, а затем сменившего его профессора А. А. Байкова в борьбе за сохранение научного облика университета. Именно их консолидирующая роль помогла выжить Таврическому, а затем Крымскому университету. Это убедительно доказывают документы, приведенные в данной статье. И все же факультет общественных наук был закрыт. Впереди университет ожидали новые испытания с новым ректором профессором С. С. Салазкиным.

Литература:

1. В. И. Вернадский. Дневники, 1917-1921.– Киев: Наукова думка, 1997.– С. 112-113.
2. Государственный архив в Автономной Республике Крым (далее ГААРК), ф. 1, оп. 1, д. 23, л. 34.
3. Государственный архив Российской Федерации (далее ГАРФ), ф. А-2306, оп. 18, д. 595, л. 22.
4. Архив Российской Академии наук (далее АРАН), ф. 518, оп. 4, д. 96, л. 25.
5. ГААРК, ф. Р-1024, оп. 1, д. 10, л. 205.
6. АРАН, ф. 518, оп. 4, д. 96, л. 34.
7. ГААРК, ф. Р-1188, оп. 3, д. 24, л. 17.
8. ГАРФ, ф. 2306, оп. 18, д. 595, л. 7-12 об.
9. ГААРК, ф. Р-1188, оп. 3, д. 15, л. 4.
10. Новый факультет при Крымском университете // Красный Крым.– 1921.– 29 июня.
11. ГАРФ, ф. А-298, оп. 1, д. 21, л. 1.
12. О приеме на факультет общественных наук Крымского университета имени М. В. Фрунзе // Красный Крым.– 1921.– 23 июля.
13. ГАРФ, ф. А-1565, оп. 6, д. 293, л. 31-31 об.
14. ГАРФ, ф. А-1565, оп. 3, д. 50, л. 13об.
15. Там же.
16. ГААРК, ф. Р-652, оп. 1, д. 115, л.13-13об.
17. Там же, л. 1-1об.
18. ГАРФ, ф. А-1565, оп. 3, д. 192, л. 36-36об.
19. ГАРФ, ф. А-298, оп. 1, д. 21, л. 40.
20. ГААРК, ф. Р-652, оп. 1, д. 152, л. 1.

Пост упила в редакцию 25.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 53-53.

Анохін О. М., Ганкевич В. Ю.

ДО ПРОБЛЕМИ ЩОДО ПРАВОВИХ ЗАСАД ХАДІСІВ ІМАМА АЛЬ-БУХАРІ

Важливим у питанні історії канонічного права в Україні є усвідомлення його поліконфесійності. Треба зазначити, що саме науковці повинні бути напоготові для швидкого опрацювання державних потреб, у тому числі й таких, які сприяють відродженню релігійного життя в країні, запобіганню радикалізації тощо. Очевидно, що українським урядовцям, політикам та керівникам різного рівня доведеться у перспективі зіткнутися із проблемою ознайомлення із складною системою досить екзотичного мусульманського права, якого традиційно дотримуються кримські татари. Важливо звернути увагу, що саме зараз є усі підстави говорити про те, що ісламські фундаменталісти та радикальні угруповання намагаються, усупереч національним інтересам як України, так і власне самих кримських татар, провести об'єктивно необхідні заходи з відродження мусульманської релігії під гаслами реформаторських рухів і у тому числі т.зв. ваххабізму.

Це сприятиме початку розв'язання окремих проблем вдосконалення законодавства про свободу совісті та релігійних організацій, як в Україні в цілому, так і в АР Крим, зокрема. Більше того, саме в цьому напрямку постає у всій своїй гостроті й процес адаптації такого законодавства до норм європейського права, що завжди мало досить специфічний характер.

Саме тому є усі підстави звернути увагу правознавців на витоки мусульманського права, його джерел, класиків шаріату та фікху й поставити на порядок денний питання про опрацювання важливих наукових заходів щодо термінового вивчення цієї важливої для держави теми.

Два джерела ісламу – Коран та хадиси є самостійними, але невід'ємними одне від одного. Хадиси відповідають Корану, коментують його, розвивають та пояснюють його засади, достеменно висвітлюють питання, відповіді на які лише окреслені у мусульманському святому письмі.

Термін "хадис" у вузькому розумінні слова означає висловлювання пророка Мухаммада, які пояснюють ідеологічні засади Корану у питаннях віровчення, ісламського культу, повсякденного життя мусульман, – зазначає муфтій Равіль Гайнутдін – голова Духовного управління мусульман Європейської частини Росії, голова ради муфтіїв Росії. У більш широкому розумінні "хадисами" прийнято визначати не тільки вислови, але й поведінку пророка у конкретних ситуаціях, ставлення до окремих осіб – однодумців та опонентів, листи до володарів сусідніх держав. Хадисами є і його вказівки про те, як вирішувати різні життєво важливі для мусульманської умми питання, коментарі вчинків, а також висловлювання та вчинки ближніх Мухаммада, які були зроблені в його присутності і які можуть слугувати взірцем поведінки для віруючих. Р.Гайнутдін підкреслює, що хадиси відповідають шаріату і "мають для мусульман правове значення".

Одним із найбільш знаних та авторитетних хадісознавців (“мухаддісів”), що стояв біля витоків формування основ мусульманського права був Аль-Бухāрī, Мухаммад бін Ісмāʻīл Абу Абдаллāх ал-Джуʻфī (11 шавваля 194 (810) – 256 (870)) – славетний суннітський традиціоналіст. Народився в родині іранського походження в Бухарі, помер у селищі Хартанка (недалеко від Самарканду). Його батьком був Ісмāʻīл Абу Абдаллāх ал-Джуʻфī який визнавався великим мухадіром. Він мав досить солідні статки. (Пізніше Аль-Бухарі успадкував досить велику частину його багатств). За переказами з малку Мухаммад Аль-Бухарі був сліпим. Його показували багатьом медичним світилам того часу. Набожна мати постійно благала Аллаха, аби Він вилікував хлопця. Однієї ночі уві сні їй було сказано від пророка Ібрахіма “Аллах відновить зір сину через твої численні молитви”, а з ранку Мухаммад встав із постелі зрячим.

Невдовзі Аль-Бухарі почав опановувати науки у початковій школі – мектебе. Почавши вивчати хадіси з 10-річного віку, Аль-Бухарі виявив неабиякі здібності та надзвичайну пам’ять. Через рік він вступив у Бухарську школу хадісів. Інколи навіть вчителі мали погоджуватися із зауваженнями, які висловлював Аль-Бухарі. У шістнадцятирічному віці він закінчив свою початкову освіту. Результатом навчання стало те, що у 16 років Аль-Бухарі достеменно опанував кілька релігійних книг, серед яких були вивчені напам’ять книги Ібн аль-Мубарака та Вакі‘а.

Через два роки у супроводі матері та старшого брата Ахмада він здійснив хадж у Мекку. Родина повернулася до дому, а Аль-Бухарі залишився та став вдосконалювати освіту. За чотири роки, які Аль-Бухарі провів у Мецці він навчався у славетного мухаддиса Ахмада ібн Ханбала, який на той час володів найбільшим списком 30000 хадисів. Там же він зустрічався із славетними богословами, приймав участь у дискусіях на релігійні теми. Вже у вісімнадцятирічному віці за власними спогадами Аль-Бухарі “став класифікувати свідоцтва про соратників та послідовників, а також їх вислови”. Пізніше він відвідав Медину та вночі з релігійним благоговінням сидів у священній гробниці. Сучасники згадували, що Аль-Бухарі був зовні худою та кволою молодою людиною. Його запам’ятали за молитвою у мечеті Басри, де збиралися навколо нього тисячі людей. Він роздавав багату милостиню. Власним коштом він утримував своїх учнів. Інколи він у процесі духовних вправ їв сухе листя. А зазвичай його вдовольняла їжа, яка складалася із двох-трьох мигдалин. Такої дієти він дотримувався десятки років. Безперечно це був шлях для самовдосконалення, результатом релігійних вправ і певною боротьбою із собою. Це була дуже побожна людина.

Його моральні якості були довершеними. Він переймався правами інших, був терплячим та привітним. Імам Аль-Бухарі говорив: “Я ніколи не зводив наклепу, постійно молився та дотримувався постів”. Він ніколи не гнівався. Навіть коли імама відверто ображали – він молився за тих, хто бажав йому зла.

Аль-Бухарі був заможною і чесною людиною. Він мав можливість утримувати досить велику кількість слуг, але користувався мінімумом. Одного разу, за свідченням Абу Саїда Вакр ібн Муніра, коли купці запропонували йому за товари певну ціну, а пізніше інші подвійну ціну, Аль-Бухарі зазначив, що він виконає обіцянку навіть якщо вона менш вигідна. Він вважав працю важливим елементом

духовного зростання. Відомо, що Аль-Бухарі особисто приймав участь у будівництві і, навіть клав цеглу.

Протягом багатьох років він мандрував, вивчаючи науку про хадіси різними провінціями халіфату. Серед них відомі – Хіджаз, Єгипет, Ірак, Хорасан. Як свідчать джерела, він слухав хадіси більше ніж від тисячі шейхів. Аль-Бухарі поставив собі за мету зібрати усі достовірні (сахіх) хадіси перекази про висловлювання та дії Мухаммада. Він виявляв притаманний мухаддісам того часу критицизм.

Справа полягала у тому, що на той час традиційний матеріал розрісся до такої межі, що критичний аналіз став нагально необхідним. Умови та недостатньо розвинене відчуття анахронізму робили неможливим синтез слів пророка Мухаммада у відповідності з їхнім змістом. Тому дослідження сконцентрувалися навколо ланцюга свідків, навколо самого процесу створення переказу, який вів назад до пророка, або його сучасників. Але дуже часто виявлялося, що переказ підтверджувався лише одним, та до того ж ненадійним свідком. Саме тому для хадисознавства було типовим, що найперші узагальнюючі збірки хадисів були упорядковані людьми, яких у майбутньому визнавали фундаторами правових шкіл. Більше того, у той час з'явилися перекручені, або сфальсифіковані хадіси. Ними намагалися виправдати сектантські, або політичні точки зору. Саме Аль-Бухарі з його наполегливістю та повною віддачею зробив вдалу спробу перевірки хадісів, які знаходилися в той час серед мусульманських общин у вжитку. Ті факти, що у середині мусульманської умми здавна циркулювали неправдиві хадіси було відомо. Люди, які їх вигадували, можливо керувалися добрими намірами, але викривлення дійсності ніколи не призводило до блага. Існують свідчення про те, що одного мусульманина стратили за "виготовлення" близько чотирьох сот неправдивих хадісів. Власне сам пророк Мухаммад суворо попереджував тих, хто був спроможний прикрасити, або виправити хадіс. За джерелами, які наводив сам Аль-Бухарі, пророк зазначав, що "усякий, хто свідомо припише мені слова, які мною не виголошувалися – тому горіти у пекельному полум'ї".

Відомо, що ще за часів Мухаммада хадіси зберігалися шляхом вивчення напам'ять, обговорення в колі найближчих соратників пророка – сахабів і улємів та відповідних записів. Пророк Мухаммад не любив записувати власні хадіси. Він остерігався, аби їх не прийняли у якості Коранічного Одкровення. Якщо ж різниця між ними було наочною, то Мухаммад не заперечував такої практики, яка дозволяла фіксувати та користуватися хадісами. Але відомо, наприклад, що Абу Саїд аль-Кудрі засвідчив, що пророк заперечував проти записування хадісів на аркушах із коранічними текстами. Щоденна поведінка або часті дії пророка були відомі кожному мусульманину і це незмінно передавалося від покоління до покоління. Такі хадіси відомі як "Мутаватір" та підтверджувалися свідоцтвами багатьох людей і через це могли вважатися дійсними.

Послідовники пророка зазвичай намагалися акуратно, старанно та дбайливо відбити та зафіксувати усі його вислови. Скажімо онук Мухаммада Анас ібн Малік свідчив, що вони з друзями зазвичай всідалися колом та переповідали на пам'ять одне одному той чи інший хадіс. Інший наслідувач пророка – Ата ібн Абі Раба

зазначав, що “після зустрічі із Джабіром ібн Абдуллою ми завжди повторювали одне одному хадіс, почутий від нього. Найкращім серед нас був Абу аль-Зубайр, він пам’ятав усі хадіси”. Виходячи із цього стає зрозумілим, яким чином вивчалися, реєструвалися та передавалися хадіси на початку мусульманства. Абдулла ібн Масуд підкреслював: “Згадуйте і якомога частіше повторюйте одне одному [хадіси], бо у цьому [їхня] мета та сенс”. Найбільш ранні збірки хадисів були упорядковані майбутнім халіфом Алі та Ібн Аббасом. Вони мали назву “Аль-Кадайя”.

Власне поступово, коли мусульманські общини зтикалися із проблемами, на які не було відповіді у Корані, то у великій пригоді ставали саме хадіси. Пізніше вони стали другим за значенням серед мусульман джерелом релігійного права. Саме тому значення хадісів від суто релігійних джерел перетворилися й на джерела права мусульман. Першим, хто усвідомив необхідність для мусульманської громади збір хадисів був халіф Умар Абд аль-Азиз – правнук одного із наближених та друзів пророка Мухаммада Умара ібн аль-Хаттаба. Він розіслав знавців хадисів в усі куточки своїх володінь і доручив їм не тільки розповсюджувати мусульманське віровчення, але й збирати хадиси. Його посланець імам аз-Зухрі став першим із тих, хто став офіційно займатися письмовою фіксацією гунни (хадисів). Він значно розширив раніше упорядковані рукописи хадисів.

У пошуках хадісів послідовники були готові подолати будь які перешкоди. Абу Айуб Ансарі одного разу пройшов шлях від Медіни до Єгипту тільки для того, аби почути із власних вуст Укба ібн Аміра лише один хадис, який, до речі, мав важливу думку: “Усякий, хто вкриє мусульманина [від гріху], буде вкритий Аллахом у судний день”. Пересвідчившись, що наведений хадіс правильний Абу Айуб Ансарі відразу ж, не заходячи у дім, пішов додому. Власне сам Аль-Бухарі повідомив, що Джабір ібн Абдулла одного разу також провів у мандрівці до Сирії місяць, аби почути один єдиний хадис.

Письмовими джерелами з хадісів слугували рукописи сахабів Абу Хурайри, Анаса ібн Маліка, Алі ібн Абі Таліба, Ібн Аббаса та інших. Значно менше хадісів наведено, переповідачами яких були відомі та поважні табігіни – наступне за схабами покоління. Серед них треба згадати Хасана аль-Басрі, Мухаммада аль-Бакіра, Умара ібн Абдул-Азіза. Власні збірки хадісів на той час упорядкували Зайд ібн Алі, Джаафар ас-Садік, Абу Ханіфа, Малік ібн Анас, Абу Юсуф, аш-Шайбані, аш-Шаффії, Ахмад ібн Ханбал та інші видатні вчені та імами.

Серед найавторитетніших джерел для збірки Аль-Бухарі треба зазначити Ахмада ібн Ханбаля, Йахйї ібн Маїна, Ібн аль-Мадіні, аль-Хаміді та інших богословів. В праці Аль-Бухарі у якості перших передавців фігурують 76 осіб – головним чином асхаби та табігіни.

Визнано, що Аль-Бухарі мав феноменальну пам’ять. Його сучасники згадували, що у школі Басри вони записували хадіси, але Аль-Бухарі їх запам’ятовував. Таким чином він вивчив 15000 хадісів. Якщо Аль-Бухарі прочитував книжку, то запам’ятовував її назавжди. Одного разу він опинився у місті Балх. Його мешканці попросили написати хадіси своїм шейхам. Аль-Бухарі, виконуючи їхнє прохання записав для тисячі шейхів тисячу хадісів. Доходило навіть до досить курйозних випадків. Одного разу багдадський мухаддін вирішив перевірити неабиякі здібності

Аль-Бухарі та його феноменальну пам'ять. Хафіз Ахмад ібн `Аді розповідав, що під час перебування Аль-Бухарі в Багдаді цей мухаддін змішав тексти хадісів та роздав їх мешканцям міста, аби вони поспитали гостя. Його почали питати про ці змішані тексти. Аль-Бухарі дав правильний ланцюг хадисів, вказав на помилки тих, хто питав. Слухачі були у захваті від його здібностей. Ще оного разу, за переказами, чотири сотні вже самаркандських мухадирів знову спробували перевірити можливості Аль-Бухарі. Вони перемішали тексти сирійських та іракських хадісів та виділили тиждень, аби Аль-Бухарі зміг розібратися. Він із честю вийшов із цього скрутного становища й розставив все за своїми місцями, чого ніхто не зміг зробити раніше.

Аль-Бухарі перевірив близько 600 тисяч хадісів, які тоді були у вжитку та, крім цього, ще 200 тисяч, які він сам записав у власних вчителів та інформаторів. Про серйозність та відповідальність титанічної роботи Аль-Бухарі свідчать факти, за якими вчений не починав запису переказів до тих пір, поки на здійснював ритуального омовіння та молитви. Результатом багатолітньої напруженої роботи стала упорядкована Аль-Бухарі збірка. За його власними словами ситуація склалася таким чином: "Я включив у свою збірку тільки вірогідні хадіси, хоча я знаю напам'ять 100000 достовірних й 200000 недостовірних хадісів".

З цієї величезної кількості переказів Аль-Бухарі відібрав у якості "бездоганних" лише близько 7400 хадісів. Із них він уклав своє найвідоміше в мусульманському світі зведення "ал-Джамі ас-Сахіх", який зазвичай називають "ас-Сахіх". Ця праця Аль-Бухарі визначається тим, що вона стала першою збіркою хадисів, яка була упорядкована за принципом муссанаф, себто із класифікацією хадісів за сюжетами ('ала-л-абваб), що увібрали в себе 7397 хадісів з повним існадом – безперервним ланцюгом переповідачів, який доходив аж до самого пророка Мухаммада. Кожен хадіс повинен був перевірятися та критично розглянутим на ступінь достовірності. Хадіс міг бути віднесений до однієї з категорій істинності: сахіх – достовірний, хасан – цілком прийнятний, даїф – слабо прийнятний та мауду – недостовірний. Сахіх та хасан були надійними категоріями достовірних хадісів і саме на них ґрунтуються закони шаріату та норми фікху. З іншого боку категорії хадісів даїф та мауду не складали цінності для мусульманської громади і, можливо, використовувалися в якості апокрифічних творів, особливо спеціалістами.

Такий принцип побудови дозволив Аль-Бухарі суттєвим чином розширити коло переказів. До збірки вносилися хадіси найрізноманітнішого змісту – юридичні, історичні, біографічні, етичні, медичні тощо.

Слід зазначити умовність даної класифікації, оскільки більшість хадісів мають правову сутність і їх належність до тієї або іншої сфери людської життєдіяльності всього лиш допомагає кращій систематизації матеріалу. Правова сутність виявляється у тому, що зміст будь-якого хадісу має обов'язкове значення для кожного мусульманина і забезпечується складним механізмом соціального примусу (у тому числі і державного), а також заходами релігійного впливу, включаючими як власне «земні» засоби, так і можливість потрапити на суд Аллаха після смерті. Останній чинник, що грунтуються на вірі в потойбічне життя (у раю або в пеклі) має ледве не вирішальне значення в механізмі забезпечення приписів хадісів. І в

цьому значенні релігійно-правова відповідальність перетворюється на єдине ціле і в свідомості віруючого виступає нероздільною.

Системне впорядковування більшості хадісів показує їх всеосяжність і тотальність в регламентації основних сторін буття: духовного, соціального і індивідуального. Відокремлення «юридичних» правил, у зв'язку з цим, здатне спотворити унікальність і специфіку хадісів як комплексного утворення. Разом з тим для правознавців, що вивчають мусульманське право, звичайно ж, представляють найбільший інтерес хадіси, що регулюють суспільну сферу і ті відносини, які формуються в результаті подібного регулювання. Звідси, увага юридичної науки повинна бути націлена, перш за все, на дослідження хадісів, зміст яких складають проблеми майнового, шлюбно-сімейного і деліктного характеру, розглядаючи регламентацію індивідуального буття мусульманина і його духовного життя як основу соціальної діяльності.

Пост упила в редакцию: 20.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 59-59.

УДК 340.15:477.75 «652»

Гавриленко О. А.

ПОНЯТТЯ І НОРМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (КІНЕЦЬ VII СТ. ДО Н.Е. – ПЕРША ПОЛОВИНА VI СТ. Н.Е.)

У юридичній літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, достатньо широко висвітлено різноманітні аспекти проблем, що стосуються права власності – сукупності правових норм, що регламентують відносини по володінню, користуванню та розпорядженню майном. Серед іншого існує значний пласт літератури, що висвітлює історичні аспекти розвитку цього інституту цивільного права в українських землях. Між них – праці С.В.Юшкова, Д.Я.Самоквасова, І.М.Собестіанського, В.М.Грибовського, В.Є.Рубаника та ін. [1; 2; 3; 4]. М.Ф.Владимирський-Буданов, визначаючи співвідношення між розвитком держави і відносинами власності, вважав, що "…загалом всесвітньо-історичний хід розвитку речових прав, і в особливості права власності … є не що інше, як поступовий прогрес прав приватної особи від моменту початкового поглинення їх державою" [5, с. 511]. Але питанням генезису права власності, зокрема, в античних державах Північного Причорномор'я, належної уваги досі не приділялося.

Аналіз комплексу наявних нарративних та епіграфічних джерел надає можливість припустити, що наприкінці І тис. до н.е. – на поч. І тис. н.е., оскільки існували відносини власності, вже існувало й загальне поняття права власності, ймовірно, як сукупності правових норм, що визначають та закріплюють розподіл між членами даного суспільства знарядь та засобів виробництва, а також іншого майна. Саме це розуміння права власності знайшло закріплення у правових нормах держав Північного Причорномор'я. У тогочасному праві розрізнялося володіння – як фактичне володіння майном з його використанням, та власність – як володіння з правом розпорядження. Самого ж поняття права власності як абсолютного права особи ще не було.

Дослідники давно звертали увагу на незаперечний факт: приватна власність розглядалася греками не як особисте право, а як право сімейне. Майно належало, як прямо говорить Платон, предкам і потомкам. Ця власність за своєю природою вважалася неділимою. У кожній сім'ї могла бути лише одна особа, яка наділялася усіма правами та на яку покладалися усі обов'язки, пов'язані з власністю, – глава сім'ї, батько. Відповідно, ні дружина, ні діти особисто ніякої власності мати не могли. Навіть придане дружини цілковито належало чоловікові, який мав над ним не лише права управителя, але й власника [6, с. 77].

Майно, що перебувало у приватній власності, як це випливає, наприклад, з промови Лісія на захист Ференіка з приводу спадщини Андрокліда, поділялося на «видиме» (земля, будинок, раби і т.п.) і «невидиме», здатне «вислизати» від оподатковування і конфіскації (гроші, коштовності тощо) [7, с. 334-335]. З епіграфічних і нарративних джерел, що збереглися до нашого часу, а також на підставі результатів

археологічних досліджень можна скласти уявлення про суб'єкти та об'єкти права власності.

У державах Північного Причорномор'я суб'єктами права власності, тобто носіями прав та обов'язків, пов'язаних із власністю, на «видиме майно» (землю, будівлі) були лише громадяни [8, с. 32]. Власність на землю – основний засіб виробництва, була економічною основою полісів. В.Л.Зуц звернув увагу на наступний факт: з того, що право приватної власності обумовлювалося належністю до громадянської общини, випливала майнова неповноправність осіб, які не мали громадянства [9, с. 22]. Водночас, верховна власність на землю належала громадянській общині полісу, а в Боспорській державі – цареві.

Між державною (общинною) і приватною земельною власністю існував органічний зв'язок. Спираючись на широке коло досліджень, присвячених ролі та значенню стародавньої громади [10; 11; 11], Т.П.Євсєєнко зауважував, що поява права приватної власності на землю вимагала гарантій її недоторканності. Однак ніяких готових механізмів для забезпечення такої гарантії суспільство на той час ще не мало. Волею-неволею довелося пристосовувати вже наявні інститути, які були освячені традицією та вже стали звичними для людей. Саме общинна організація й відноситься до числа таких інститутів. Тому вона не руйнується, а просто трансформується у колектив земельних власників, який гарантує своїм членам право на землю (виключаючи доступ чужинців до неї або оберігаючи силами общинного ополчення від зовнішньої небезпеки). Для цього громада формує так звану верховну (общинну) власність на землю. Внаслідок цього первісна приватна власність виявляється обмеженою верховною власністю громади. Обмеження пов'язувалися не з обсягом прав власника, а лише з умовами володіння землею. Говорячи інакше, власник був зобов'язаний віддавати частину виробленого ним продукту (або частину своєї праці у тій або іншій формі) колективові, тобто був зобов'язаний враховувати не лише власні інтереси, але й інтереси громади. Захищаючи свої права, а тим самим і права приватних власників, що входили до неї, община не допускала відчуження своїх земель, гарантуючи стабільність господарств общинників та свою власну стійкість. Ці стабільність і стійкість давно вже були помічені вченими [13, с. 57-58].

Такі відносини породжували поширення серед громадян грецьких полісів думки, що приватна власність на землю веде своє походження від державної, а державна власність існує у формі приватної. Саме тому, незважаючи на остаточне затвердження у стародавніх греків ще з часів Солона приватної власності, вона досі несла відбиток колишніх колективістських уявлень про спільність майна і вважалася наданою державою. З цієї причини архонти, вступаючи на посаду, щорічно повідомляли про збереження за громадянами приналежного їм майна [14, с. 32]. Сама назва земельних ділянок походила від слова «жереб» (клерос) – тобто ділянка, отримана від громади внаслідок жеребкування [15, с. 53-54].

Право власності на рухоме майно розповсюджувалося, окрім громадян, ще й на інші категорії особисто вільних людей – осіб, не наділених правами громадянства, які постійно проживали на території даної держави, вільновідпущеників, військових поселенців, іноземців тощо.

Об'єктами права власності виступали, насамперед, засоби виробництва у вигляді нерухомості. До останніх можна віднести, у першу чергу, клери. Про розміри земельних ділянок у III ст. до н.е., обмежених із чотирьох боків транспортними дорогами, що належали громадянам північнопричорноморських держав, зокрема, херсонеситам, ми можемо скласти уявлення з розкопок на Гераклейському півострові та у Північно-Західному Криму. Вони коливаються у межах від 8,8 до 26,4 га. Окремі наділи мали площу понад 30 га [16, с. 145]. Зіставлення цих даних із розмірами ділянок в Аттиці, дозволило дослідникам з'ясувати, що наділи були близькими до великих землеволодінь у Давній Греції [17, с. 86].

Виявлений археологами в Херсонесі текст договору про купівлю-продаж або оренду землі [14, с. 29-33] став підставою для дискусії з приводу одиниць виміру земельної площі в державі. Дослідники одностайно сходилися на думці, що застосований у документі термін «гекаторюг» (έκατώρυγοι) і означав таку одиницю. Як припускав В.В.Латишев, один гекаторюг означав площу, яка дорівнювала 100 квадратним оргіям [18, с. 21-23]. За розрахунками В.П.Лісіна, гекаторюг дорівнював квадрату зі стороною 200 м. В.Д.Блаватський узявши для розрахунків квадратну аттичну оргію (1,85 м²) дійшов висновку, що площа гекаторюга має дорівнювати 342,25 м² [14, с. 34]. На відміну від нього, С.Ф.Стржелецький вважав, що гекаторюг базується не на аттичній, а на херсонеській (іонійській) оргії, довжина якої – 1,77 м, й, відповідно він дорівнює 313,29 м² [15, с. 56].

На думку Е.І.Соломонік та Г.М.Ніколаєнка, зважаючи на той факт, що земельні наділи Херсонесу були значними за своїми розмірами та займали обширну територію (лише на Гераклейському півострові розмежована територія складала понад 10 000 га), в основі розмежування таких великих площ повинна була лежати величина набагато більша за оргію або фут, але кратна їм, наприклад плетр, що дорівнював 100 футам [17, с. 86]. У Страбона (VII, 3, 19) є згадка про застосування у державах Північного Причорномор'я міри площі – плетру, але без уточнення його величини. Вимір наділів херсонеської хори дав можливість Г.М.Ніколаєнку дійти висновку, що при їхньому нарізанні дійсно використовувався плетр, причому такий, що дорівнював 100 єгипетським футам у квадраті (1225 м²) [19, с. 14]. Виходячи з цього дослідниками було встановлено площу херсонеської землемірної оргії – 2,1 м. Відповідно гекаторюг, за їхніми підрахунками, дорівнював 44 100 м², що, у свою чергу, становить 36 херсонеських плетрів [17, с. 86].

Землі з розташованими на них будівлями господарського призначення складали ойкоси (господарства) грецьких колоністів, з яких формувалися невеликі та значні за розмірами поселення. Такі ойкоси були господарськими одиницями, якими володіли окремі сім'ї. Значними землевласниками були правителі Боспорського царства, які, окрім того, що виступали верховними власниками усієї землі в державі, мали й свій домен – «царські землі». Як вважає М.М.Болгов, навіть полісна земельна власність на Боспорі була опосередкована царською власністю на землю, і повинності на користь царя за користування клером могли нести як кожен землевласник окремо, так і весь громадянський колектив загалом [20, с. 75]. Як зауважує С.Ю.Саприкін, за часів

правління Мітрідата Євпатора та його наступників – Фарнака II, Асандра, Динамії, Аспурга та Мітрідата VIII, а пізніше – царів з династії Тиберіїв-Юліїв, відбувалося посилення царського землеволодіння шляхом активного будівництва фортець типу клерухій та катойкій і розселення у них місцевого «варварського» населення [21, с. 206; 22, с. 85-87]. Крупними власниками виступали також храми та придворна знать.

Взагалі, дослідники відзначають, що саме тут, на Боспорі, з-поміж усіх північнопричорноморських держав, головним чином, існувала розвинена велика земельна власність. Вона була характерною для епохи Спартокідів і продовжувала відігравати важливу роль також у римський період [14, с. 50]. Віднайденими лапідарними написами II ст. н.е. засвідчується наявність крупних земельних володінь. Межами одного з великих володінь були дороги, море, лощини: «…до пагорба та варварської дороги; від пагорба та варварської дороги до другого повороту (вигину, закруту) потоку та моря; від моря місцевість на захід до лощинної дороги і від лощинної дороги до…» [23, № 337].

Про зростання храмової земельної власності в околицях Фанагорії говорить напис царя Риміталка 151 р. н.е. [23, № 976]. Як на великих земельних латифундіях Римської імперії або у володіннях малоазійських храмів, це значне землеволодіння поблизу Фанагорії, на думку С.О.Жебельова та В.Д.Блаватського, оброблялося працею залежних, прикріплених до землі пелатів [14, с. 50; 24, с. 125; 25, с. 41], аналогічних колонам.

Значне місце в ряду об’єктів права власності займали ремісничі майстерні, зокрема, металургійні та металооброблюючі. Поряд із такими надбаннями усього полісу, як громадські будівлі (оборонні споруди, дікастерій, пританей, культові будівлі, міський водопровід тощо) в Херсонесі, Ольвії, Тірі були й державні майстерні та крамниці. Наприклад, про їхнє існування ми дізнаємося з фрагменту декрету ольвійських Народних зборів II-I ст. до н.е. [26, № 37].

Власниками цілих виробничих комплексів в різних районах держави були боспорські правителі. Ці майстерні, ймовірно, здавалися в оренду або на відкуп і приносили суттєвий прибуток. Окрім царських ергастеріїв, а також майстерень, які, мабуть, належали приватним особам, на Боспорі виявлені клейма, що свідчать про виготовлення наприкінці III ст. до н.е. черепиці від імені громадянської общини Пантікапею. Це підтверджує висновок про те, що зиск від такого роду діяльності отримували не лише боспорські царі, а й інші верстви населення боспорських міст [20, с. 66].

У якості суб’єкту права власності на транспортні засоби могли виступати окремі особи, їхні спілки – фіаси навклерів, держава. Наявність транспорту, що перебував у державній власності, підтверджується ольвійським почесним декретом на честь заможного громадянина Протогена кінця III – початку II ст. до н.е., який містить інформацію про ремонт казенних суден [26, № 32]. Існування в античних державах Північного Причорномор’я не лише приватного, але й державного флоту [27; 28; 29], який складався не тільки з трієр, але часом і з тетрер, пентер, а можливо й октер [30, с. 13], переконливо доведено у працях М.П.Писаревського.

Об’єктом права власності могло бути також різноманітне рухоме майно – раби, худоба, особисті речі тощо. Раби могли бути як приватною, так і державною

власністю [9, с. 22]. Щоправда, в різних північнопричорноморських державах у різні періоди кількість державних рабів могла коливатися, при цьому загалом лишаючись відносно невеликою. Прямих свідчень про наявність державних рабів в античних державах Північного Причорномор'я немає. Та все ж дехто з дослідників припускає, наприклад, їх використання для заготівлі будівельного каміння у державних каменоломнях ще з другої половини V ст. до н.е. [31, с. 133]. Про наявність приватновласницьких рабів свідчать численні манумісійні акти, а також знайдений в Ольвії лист Ахіллодора, що датується VI-V ст. до н.е. [32, с. 91]. Про рухоме майно йдеться й у листі, вирізаному на фрагменті амфори, який було знайдено при розкопках житлових кварталів Керкінітиди у 1984 р. Зміст цього листа, датованого кінцем V ст. до н.е., дає можливість виявити низку важливих рис побуту населення античних полісів цього періоду. Е.І.Соломонік переклала текст наступним чином: «Апатурій Невменію. Солону рибу відвези додому, так же, як і покрівельні бруси (або інший товар); і нехай ніхто не займається твоїми справами, окрім мене; і, звичайно, ретельно слідкуй за волами; і дізнайся, хто вирушив до Скіфії (або буде платити данину скіфам)» [33, с. 120]. Таким чином, з листа дізнаємося про такі об'єкти права власності, як солона риба (τάριχος), будівельні матеріали (дерев'яні бруси), воли, що використовувалися у якості транспортних засобів.

Отже, в ході майнового розшарування суспільства усе більшого значення в античних державах Північного Причорномор'я набувають забезпечені державним примусом норми звичаєвого права, які регулювали широке коло відносин, пов'язаних із власністю. Характерною відмінністю права власності, особливо на нерухоме майно, в цей період була обмеженість цивільно-правової дієздатності власника громадянською общиною, а в Боспорській державі – царем. Протягом усього античного періоду держава більшою або меншою мірою втручається у майнові відносини. Як слушно зауважують сучасні дослідники, загальною тенденцією цих процесів, що прослідковується від найдавніших часів і до сьогодні, є посилення нормативного визначення обмежень права власності, що дає підстави вважати її магістральним шляхом еволюції цивільно-правового регулювання [4, с. 340]. Вбачається, що усі наведені вище факти, які характеризують основні риси права власності у північнопонтійських державах, цілком вписуються в межі зазначеної концепції та свідчать на її користь.

Література:

1. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М.: Госюриздат, 1949.
2. Собестианский И.М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян: Историко-критическое исследование. – Харьков: Тип. Гуава, 1892.
3. Самоквасов Д.Я. Древнее русское право: Лекции 1902/1903 академич. года. – М.: Тип. Моск. ун-та, 1903.
4. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року. Історико-правове дослідження. – Харків: Легас, 2002. – 352 с.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К.: Ун-т Св. Владимира, 1906.
6. Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. – М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарев и К, 1895.

7. Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П.Каллистова. – М.: Мысль, 1964.
8. Гавриленко О.А. Особливості правосвідомості громадян північнопричорноморських держав античної доби // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 1. – С. 30-35.
9. Зуц В.Л. Про античну форму власності в Ольвії // Археологія. – 1971. - № 3. – С. 22-25.
10. Семенов Ю.И. О стадиальной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 75-91.
11. Дьяконов И.М., Якобсон В.А. Гражданское общество в древности // Вестник древней истории. – 1998. – № 1. – С. 22-29.
12. Дьяконов И.М. Проблемы собственности. О структуре обществ Ближнего Востока до середины II тыс. до н.э. // Вестник древней истории. – 1967. – № 4. – С. 13-35.
13. Евсеенко Т.П. От общины к сложной государственности в античном Средиземноморье. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2005.
14. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
15. Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму // Херсонесский сборник. – Симферополь, 1969. – Вып. 4. – С. 53-66.
16. Андреев В.Н. Размеры земельных участков в Аттике в IV в. до н.э. // Вестник древней истории . – 1959. – № 2. – С. 142-158.
17. Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н.э. // Вестник древней истории . – 1990. – № 2. – С. 79-99.
18. Латышев В.В. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России // Материалы по археологии России. – 1892. - №. 9. – С. 21-62.
19. Николаенко Г.М. Метрология Херсонеса Таврического в эллинистический период. Автореф. дис… канд. ист. наук. – К., 1983.
20. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени. – (IV-V вв.). – Белгород: Белгор. пед. ун-т, 1996.
21. Сапрыкин С.Ю. Академик М.И.Ростовцев о Понтийском и Боспорском царствах в свете достижений современного антиковедения // Вестник древней истории. – 1995. – № 1. – С. 201-209.
22. Сапрыкин С.Ю. Структура земельных отношений в Понтийском царстве // Эллинизм: Восток и Запад. – М., 1992. – С. 85-96.
23. Корпус боспорских надписей. – М.; Л.: Наука, 1965.
24. Жебелев С.А. Основные линии экономического развития Боспорского государства // Северное Причерноморье. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953 – С. 116-158.
25. Блаватский В.Д. Рабство в античных государствах Северного Причерноморья // Советская археология. – 1954. – XX. – С. 31-56.
26. Latyschev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini grecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. – Petropoli, 1916.
27. Писаревский Н.П. Морской флот Ольвийского полиса в V-I вв. до н.э. // Исторические записки. Научные труды исторического факультета ВГУ. Вып. 2. – Воронеж, 1997. – С. 73-78.
28. Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья: итоги, проблемы и перспективы исследований // Вестник Воронежского государственного университета. Серия 1. Гуманитарные науки. № 2. – Воронеж, 1997. – С. 141-148.
29. Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья. Кн. 2. Флот Боспорского царства. – Воронеж, 1999.
30. Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья. Автореф. дис. … докт. ист. наук. Специальность 07.00.03 – Всеобщая история (история древнего мира). – Воронеж, 2001.
31. Карасев А.Н. Развитие строительно-каменотесного ремесла в античных Городах Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья. – М., 1959. – С. 128-143.
32. Виноградов Ю.Г. Древнейшее письмо с острова Березань // Вестник древней истории. – 1971. – № 4. – С. 74-99.
33. Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории. – 1987. - № 3. – С. 114-131.

Пост упила в редакцию: 14.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 66-66.

Редькіна О. М.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО КРАЙОВОГО УРЯДУ С.СУЛЬКЕВИЧА В ЧЕРВНІ-ЛИСТОПАДІ 1918 Р.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В червні 1918 р. на уламках Російської імперії на Кримському півострові було створено Крайовий ряд під генерала С. Сулькевича. У своїй програмі уряд проводив курс на вирішення завдань, спрямованих на формування державної інфраструктури на півострові. Проголошувалося збереження законодавства Російської імперії, чинного до 25 жовтня 1917 р. Було створено власне церковне управління.

Основним напрямком діяльності Кримського крайового уряду була економічна сфера. Економіка Криму, незважаючи на складність ситуації, зберігала свою життєздатність. В.Оболенський, який не виявляв особливих симпатій до генерала Сулькевича та його політики, писав: „Згадуючи тепер, як жилося в цей час обивателям у Криму, я повинен визнати, що жилося терпимо, краще ніж у попередні та подальші періоди революції й громадянської війни в Криму” [1, с. 84].

Однак не всі його колеги по партії погоджувалися з таким твердженням. „Якщо рік тому вистачало на життя, заробляючи 100 крб. на місяць, то тепер уже не вистачає й 400 крб.”, - писав Д. Пасманник [2].

Якщо в перші тижні економічна політика Крайового уряду була досить млявою, то надалі він її значно активізував. Централізувавши заготівлю хліба в руках Кримської крайової продовольчої управи, уряд ввів тверді закупівельні ціни. Великі запаси зерна з вакуфних земель зібрала у свої комори Директорія, наполягаючи на виключному праві допомагати нужденним кримським татарам без посередництва влади [3, арк. 16-21]. Усупереч прогнозам непоганим виявився врожай фруктів. Але митні свари, мова про які піде нижче, зробили свою справу – Крим „затоварився”.

У торгівельно-промисловій сфері уряд став активно використовувати податкову політику, мита й акцизи. До 9 серпня був відновлений Севастопольський торговий флот. 14 серпня створюється керченське казенне рибальство як „самостійне казенне комерційне підприємство на раціональних засадах і врегулюванні ринкових цін” [4, с. 86]. Причому в море кораблі підприємства виходили під своїм прапором, яким був оголошений прапор блакитного кольору, так званий „кок-байрак” – стяг Чингізидів, на який був накладений двоголовий орел – герб колишньої Російської імперії, що викликало невдоволення в мусульманської частини населення.

Для того, щоб вирішити паливні проблеми була розпочата інженерна розвідка Бешуйських вугільних копалень в околицях Бахчисараю. 11 жовтня 1918 р. було прийнято постанову про асигнування для цих цілей 10 тис. крб. [5, с. 190].

Кабінет Сулькевича, уникаючи глобальних реформ, у самій широкій мірі став використовувати методи державного регулювання економіки. При цьому методи впливу були досить жорсткими, і в умовах економічної кризи, яка посилювалася, та зростання безробіття вони призводили до невдоволення жителів півострова. Це підтвердилося в Постанові Крайового уряду „Про кримінальну відповідальність за

порушення граничних цін і спекуляцію" від 5 вересня 1918 р., яка стосувалася продуктів і товарів першої необхідності, і яка погрожувала його порушникам великими грошовими штрафами або навіть ув'язненням [6, с. 123-124].

Проте півзаходи на місцях призводили до того, що найчастіше всі ці постанови залишалися лише добрими намірами й усі ці, і подальші рішення уряду й адміністрації Криму просто зависали в повітрі. Спекуляція була непереможна.

Уряд намагався вводити компенсації для службовців, які „буквально

голодували" (причому при всіх режимах), продовольчі пайки й іншу допомогу категоріям населення, що бідували [7, арк. 70-71]. 7 серпня 1918 р. були введені картки на печений хліб із розрахунку 1 фунт на людину в день [8, с. 123].

Спочатку Крайовий уряд провів цілу низку заходів для боротьби з безробіттям. Труднощі полягали в тому, що загальне становище на території колишньої Російської імперії змусило піднятися з насиджених місць величезні маси населення і велика кількість їх поспішила до Криму. Проте в губернії велику частину їх удалося працевлаштувати, в основному – на польові й садові роботи та в торгівлю. Цьому сприяв і той чинник, що з приходом у Крим німців деяка кількість біженців повернулася назад. Свою роль відіграла й діяльність профспілок, якими управляли, як і раніше, меншовики [9, с. 61-63]. Тому, коли 2 серпня в Сімферополі відкрилася біржа праці, великих напливів на неї не було. Але, незважаючи на усі заходи, з листопада 1918 р. безробіття стало зростати.

Активну діяльність розвернуло й Міністерство фінансів Крайового уряду. До приходу до влади кабінету генерала С. Сулькевича в Криму склалася гостра недостача готівки, й щоб згладити можливі наслідки цього, 16 серпня уряд прийняв рішення про випуск зобов'язань на суму до 20 млн. крб. купюрами в 500, 1000 і 5000 крб., якими продовольча управа розраховувалася за зданий хліб. Рада Міністрів обіцяла з 1 січня 1919 р. почати їхнє погашення. В обігу вони знаходилися тільки при Крайовому уряді С. Сулькевича [10, с. 21, 27].

Крім цього, на території півострова в обігу перебували і короткострокові зобов'язання Державного казначейства Росії (1000 і 5000 крб.), а також папери Позики Свободи 1917 р., але тільки ті, що були проштемпельовані Кримським крайовим банком. Підприємства й контори випускали свої грошові знаки – бони. Після невдалої спроби вибити позику в Берліні, Рада Міністрів доручила управляючому Мінфіном Д.Никифорову „у нагальному порядку не пізніше наступного засідання подати проект виготовлення грошових знаків Кримського крайового уряду" [11, арк. 62].

Це була не перша спроба в Криму почати випуск власних грошей. Початок випуску припадає на кінець 1917 р., коли було порушено питання про недостачу розмінних монет і кредитних білетів дрібних номіналів. Місцеві випуски здійснювалися від імені відділення Кримського крайового банку або повітових казначейств владою місцевого самоврядування. Це були, наприклад, тимчасові квитанції Євпаторійської міської управи та грошові знаки Керченського міського самоврядування. За зовнішнім виглядом вони зберігали традиційну для грошових знаків Російської імперії символіку й атрибутику.

На початок 1918 р. Крим став притулком для біженців із північних губерній Росії. Міста та селища півострову буквально наповнюються ділками й комерсантами. З'явилася велика кількість кооперативних товариств, товариств на паях, торгових закладів тощо. І якщо за розмірами капіталу значимість кожного закладу або підприємства була не дуже велика, то кількісний склад приватного підприємництва в Криму в період 1918 р. був разючий. Відомо, що більш, ніж 250 приватних контор і закладів, випускали власні грошові знаки. Крім того, аналогічні папери випускалися в усіх великих населених пунктах півострова, аж до сільських, таких як Базарчик, Тав-Бодрак, Михайлівка [12]. Як правило, вони були досить примітивні, відбиті на випадковому матеріалі – папері або картоні, але траплялися й примірники виконані чудово. В обігу вони перебували в 1918 – 1920 рр.

На добробуті населення сильно позначалася інфляція, внаслідок якої спалахнула хвиля страйків: на Морському заводі Севастополя, серед портових робітників Керчі (травень – червень), працівників тютюнових фабрик Феодосії (липень, серпень), аптечних робітників Ялти й Севастополя (серпень) і низка інших [13, арк. 16, 61, 79, 198]. Це сприятливо позначилося на активізації діяльності більшовиків, хоча недобра пам'ять про їхні криваві державні експерименти не сприяла великим симпатіям до них із боку більшості населення.

У цілому фінансова діяльність Крайового уряду була сумбурною і відрізнялася неорганізованістю, чим підривала довіру до нього з боку населення і це стало в результаті фатальним чинником для уряду С.Сулькевича, бо той клас, на який він найбільше розраховував і в якому шукав свою опору – буржуазія – його не підтримав.

Намагаючись поліпшити стан фінансів Криму, генерал Сулькевич звернувся до німецького командування з проханням посприяти в одержанні позики. З цією метою міністр фінансів Татищев був відряджений до Берліну. Проте Німеччина відмовила, оскільки сама знаходилася у важкому економічному становищі, зазнавши одну воєнну поразку за іншою. Усе це не могло не відбитися на стані справ Кримського півострова.

При прийнятті Декларації міністр фінансів граф Татищев склав особистий лист генералу Кошу, у якому обґрунтовував необхідність одержання урядом позики під заставу винного і тютюнового мита або акцизу, або під заставу вин колишнього питомого відомства на 50 мільйонів марок. У своєму листі до Татищева генерал Кош обіцяв ужити заходів щодо якнайшвидшого одержання цієї позики. В.Налбандов з цього приводу згадував: „Тоді ми ще цим обіцянкам вірили. Треба, проте відразу сказати, що для мене було безсумнівно, що вірив своїм обіцянкам і генерал Кош, тобто вірив у те, що він доб'ється їхнього виконання" [14, с. 134].

Говорячи про фінансову політику Крайового уряду, слід відзначити, що в результаті неї так і не була створена самостійна організована й планомірна фінансово-економічна діяльність. Усі починання не були доведені до кінця, банківська система була слабкою, джерел поповнення скарбниці і фінансових важелів управління економікою не існувало. Німецьке командування не виявляло особливого інтересу до цієї сторони діяльності уряду, а потім, стурбоване власними проблемами взагалі усунулося від надання якоїсь допомоги.

Зміни, які передбачав ввести Кабінет генерала Сулькевича в державному устрої Криму, потребували й змін у нормативних актах цивільного та кримінального законодавства.

Проте саме ця частина програми Крайового уряду виявилася явно недостатньою. Причиною того була низка суб'єктивних і об'єктивних чинників. Серед них, на наш погляд були такі:

Відсутність в керівництві Кримського крайового уряду досвіду дій в умовах нової правової ситуації.

Консервативність лідерів уряду, які прагнули до відродження старого державно-правового устрою, і вважали, як виявилося згодом, тогочасну політичну ситуацію тимчасовою, а тому зберегли чинні Закони Російської імперії, лише частково змінивши їх стосовно Криму.

Відсутність достатнього часу (якщо враховувати досить короткий період перебування уряду при владі), що не дало можливості провести якісь суттєві зміни в цивільному та кримінальному законодавстві.

Таким чином, кабінет генерала Сулькевича уникнув значних реформ, застосувавши в основному методи державного управління політичними і правовими процесами, не виходячи з рамок Зводу Законів Російської імперії. Фатальною ж помилкою Кримського крайового уряду генерала Сулькевича було те, що у своїй діяльності він спирався не на реально діючий Закон, а на його декларування, обіцяючи те, що не могло бути зроблене.

Література:

1. Оболенский В.А. Крым в 1917-1920 гг.// Крымский архив. – 1996. – №1.
2. Пасманник Д. Рабочий вопрос. – Ялтинский голос. – 1918. – 4 августа.
3. ДА АРК. – Ф.Р. 999, оп.2, спр. 403.
4. Собрание узаконений и распоряжений Крымского краевого правительства. – №4.
5. Там само. – № 8..
6. Там само.
7. ДА АРК. – Ф.Р. 999, оп. 2, спр. 402.
8. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны.– Симферополь, 1997.
9. Краткий обзор деятельности первой демократической Думы. 1917-1918 гг. – Симферополь, 1919.
10. Родионов А.М. От драхмы до рубля. // Краткий очерк денежного обращения в Крыму. – Симферополь, 1999.
11. ДА АРК. – Ф.Р. 1000, оп. 4, спр. 19.
12. Родионов А.М. Собственные деньги. // Таврические ведомости. – 1993. – 20 февраля.
13. ДА АРК. – Ф. Р. 999, оп. 1, спр.195.
14. Налбандов В.С. Записки. Крымское краевое правительство в 1918-1919 гг. – Красный архив. – 1927.

Пост упила в редакцию: 02.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 70-70.

УДК 342.4(477.75)«1991/2000»

Мальцева Є. В.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ В УКРАЇНІ (1991-2000 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Сучасне конституційне визначення правового статусу Автономної Республіки Крим у складі унітарної Української держави остаточно не вирішило всіх проблем правової природи автономії. Залишається, зокрема, відкритим питання, наскільки наша держава з наявністю адміністративно-територіальної автономії відповідає міжнародним правовим стандартам і загальнонаціональним потребам, і як ця автономія співвідноситься з перспективами розвитку Української держави та забезпечує її конституційну цілісність.

Кримська автономія має низку політичних, культурних, інших особливостей, які обов'язково треба враховувати при виборі шляхів удосконалення державного устрою України. Потребують критичного осмислення такі актуальні для автономії проблеми, як формування управлінської моделі, уточнення основних параметрів правового статусу Автономної Республіки Крим, взаємодія Верховної Ради і Ради міністрів АРК з органами державної влади України, можливості держави щодо врегулювання найбільш гострих проблем Криму.

Протягом 1991-2000 рр. з боку як держави, так і автономії було прийнято низку законів, указів Президента України, постанов Верховної Ради України, інших нормативно-правових актів державних органів України і Автономної Республіки Крим, затверджена Конституція України і Конституція Автономної Республіки Крим. У цих документах закріплено нове бачення конституційно-правового статусу автономії у складі унітарної держави. Водночас керівництво автономії нерідко приймало й такі рішення, які суперечили українському законодавству, а іноді провокували конфлікти. Сьогодні постала необхідність вивчення і науково-правової оцінки цих та інших нормативних актів.

В автономії зберігається значний конфліктний потенціал. Це потребує вдосконалення відносин між центром і автономією, пошуку механізму кореляції нормативно-правових актів, які регулюють усі аспекти практичної діяльності державних органів автономії, перегляду низки законів та підзаконних актів: з боку автономії приведення постанов Верховної Ради та Ради міністрів АРК у відповідність з чинним законодавством України, а з боку держави – розширення прав автономії, зокрема в економічній, соціальній та етнокультурній сферах, що має сприяти гармонізації відносин між державою та автономією.

Історіографічну базу дослідження автор вважає доцільним умовно поділити на два масиви. По-перше, це загальноісторичні та історико-правові праці, які містять концептуальні визначення національно-державного будівництва, зокрема автономії, в історичному аспекті; по-друге, це спеціальні праці, предметом дослідження яких є питання конституційно-правового статусу кримської автономії.

Аналіз літератури, віднесеної нами до першого масиву започаткували члени Кирило-Мефодіївського товариства. Зауважимо, що М. Костомаров уперше сформулював федеративні засади майбутньої слов'янської республіки.

Після кирило-мефодіївців активну участь в розвитку ідеї демократичного конституціоналізму і перенесення їх програми зі слов'янофільського ґрунту на реальний ґрунт сучасних взаємин узяв М. Драгоманов. У роботі «Вільний союз – Вільна спілка» він уперше обґрунтував концепцію федеративної Росії та України як її складової, створення автономних областей, децентралізації влади. На його думку, з часом сама автономія втрачатиме свої державні функції і утвердиться адміністративна автономія.

Значний внесок в розробку проблем автономного устрою України в складі демократичної Росії вніс М. Грушевський [1].

Він уважав, що федералізм є єдиним шляхом розв'язання проблем і державно-правових гарантій самовизначення народів. На думку М. Грушевського найбільш доцільною і ефективною системою управління є децентралізація влади, передача місцевим органам влади повноважень у сфері економіки, культури, надання їм права законодавчої ініціативи. М. Грушевський ще раз підкреслив основні правові підвалини нового поділу України – «широка децентралізація» і «самоуправне будівництво», які трохи згодом були остаточно закріплено у статті 5 Конституції УНР від 29 квітня 1918 р.: «Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації» (Конституція Української Народної Республіки (Статут) державний устрій, права і вільності УНР) (29 квітня 1918 р.) [2, с. 52].

У період Української Держави гетьмана П. Скоропадського обґрунтовувалась концепція Українського Криму. В монографії професора В. Сергійчука зазначається, що вперше питання входження Криму до складу України було розглянуто на зустрічі української та кримської делегацій. 8 жовтня 1918 р. було розглянуто два проекти договору. Проект Уряду Української держави передбачав входження Криму до складу України на правах автономії. Кримська сторона пропонувала встановити з Українською державою федеративний союз. Ці розбіжності узгоджувалися в ході переговорів, але зміна уряду на півострові зупинила процес створення в Криму автономії [3, с. 113-114].

Автономія, як складова державності є складним і неоднозначним у правовому плані феноменом. Саме тому заслуговує на увагу методологічний підхід В. Винниченка, Д. Донцова, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко [4-7].

Науковці радянського періоду розглядали проблему державного устрою виключно в контексті ленінської теорії держави, і насамперед обґрунтовували легітимність існування Радянського Союзу та його суб'єктів – союзних, автономних республік та автономних областей і округів [8-17].

Чимало різноаспектних питань національно-державного будівництва в історичному аспекті, розвитку уявлень про форми правління, державний устрій розкрито у дослідженнях з історії політико-правових вчень, історії держави і права, зокрема працях В.Д. Бабкіна [18], В.Д. Гончаренка [19], М.С. Кармазіної [20], І.О. Кресіної [21], І.Ф.Кураса [22], О.М. Мироненка [23], В.Ф. Панібудьласки [24].

У 1998 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В.О. Румянцев. В ній розглядаються альтернативні аспекти національно-демократичної і радянської державності в Україні 1917 – 1920 рр. [25].

В 2000 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук С.О. Телешун. В дисертації комплексно досліджено історію теоретичного осмислення державного устрою як політичного інституту та здійснено її періодизацію. Визначено основні гарантії сучасного державного устрою України, заходи щодо його всебічного реформування та вдосконалення, збереження унітарності України. Але на наш погляд, є помилковою точка зору С.О. Телешуна про те, що при реформуванні адміністративно-територіального устрою України необхідно «... передбачити зрівняння статусу Криму із статусом інших регіонів України» [26].

Теоретичні питання державного устрою, зокрема пов'язані з проблемами здійснення державної влади, утвердження конституційного ладу, суверенітету висвітлюються у працях В.В. Копєйчикова [27], Л.Т. Кривенка [28], В.С. Кульчицького [29], В.В. Медведчука [30-32], Г.О. Мурашина [33].

Серед монографічних досліджень окремих проблем удосконалення відносин між різними суб'єктами політичної влади, які безпосередньо пов'язані з формуванням основних засад державного устрою, слід відзначити праці українських юристів та політологів – І.Ф. Бінька, С.І. Головащенка, В.Г. Кременя [34], В.М. Кампо [35], М.І. Корнієнка [36], І.Ф. Кураса [37], Ю.І. Римаренка [38], Г.Х. Рябошапки [39], І.П. Цамеряна [40], В.С. Швецова [41].

Закріплення в Конституції України унітарної форми правління нашої держави і водночас наявність у її складі адміністративно-територіальної автономії посилило актуальність розробки теоретичних питань унітаризму та федералізму, перегляду самої концепції унітарної держави. Адже «чистого» унітаризму світова практика державного устрою не знає.

Теоретичні проблеми унітаризму та федералізму, співвідношення державного устрою і демократії осмислюються в працях В.Г. Кременя, Д.В. Табачника, В.М. Ткаченка [42], М.І. Малишка [43], М.І. Ставнійчука [44], М.В. Цвіка [45], В.В. Цвєткова [46].

В аналізі проблематики державного устрою України залучені праці, де висвітлюються різні аспекти державного устрою зарубіжних країн. Серед них дослідження Ф.Р. Ананідзе [47], Є.В. Гриценка [48], А.В. Кошелєва, В.А. Тішкова [49], М.К. Малікова [50], О.А. Сергуніна [51], В.Г. Хороса, Г.І. Мирського, К.Л. Майданика [52], В.Є. Чиркина [53], В.М. Шаповала [54, 55].

З усіх наукових праць теоретичного спрямування, найбільш щільно автором використовувалася монографія за редакцією В.Ф. Погорілка. В цій роботі досліджуються найбільш важливі та актуальні теоретичні й практичні проблеми безпосередньої демократії. Метою цього монографічного дослідження є створення наукового підґрунтя безпосереднього здійснення влади народом у конституційно визначених формах [56].

Серед інших варто назвати – підручник «Конституційне право України» за редакцією В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. У ньому системно розглядаються основи територіального устрою і місцевого самоврядування в Україні, правовий статус адміністративно-територіальних одиниць та конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим [57].

В 2000 р. вийшов у світ академічний курс історії держави і права України в 2-х томах за редакцією професора, академіка НАН України В.Я. Тація, професора, академіка правових наук України А.Й. Рогожина, який фактично став першою спробою узагальнити сучасний досвід національного державотворення з позицій історико-правової науки [58].

Примітним є те, що лави дослідників зазначеної проблематики поповнюються.

Серед істориків та істориків права варто назвати професорів В.Д. Гончаренко [59], О.Л. Копиленко [60, с. 23-31], М.І. Корнієнко [61, с. 16-23], Ф.Г. Турченко [62], О.В. Тимощука [63].

За часів незалежної України виникла наукова школа з вивчення історії національних правоохоронних органів. Дослідженнями у цій галузі сьогодні активно займається група вчених під керівництвом першого проректора національного університету внутрішніх справ професора О.Н. Ярмиша.

Сучасні наукові роботи з нашої проблеми різняться як за ступенем докладності так і за висвітленням різноманітних підходів державотворення в сучасній Україні. У дисертаційному дослідженні автор використала роботи В.Б. Авер'янова [64-67], Є.А. Агеєва [68], І.П. Голосніченка, Я.Ю. Кондратьєва [69], О.О. Алексєєва [70], В. Зайцева [71], В.М. Литвина [72], В.К. Мамутова [73], В.В. Цвєткова [74].

Цій проблематиці присвячена наукова праця О.О. Кордуна, К.О. Ващенко, Р.М. Павленко «Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні» [75].

У монографії аналізується низка проблем, які в умовах здійснення адміністративної реформи в Україні мають винятково актуальне значення. Це питання вдосконалення влади і державного апарату, особливостей політичних трансформацій та адміністративної реформи, способи належної організації виконавчої влади. Ця праця цінна не стільки своїм науковим рівнем, скільки систематизованим викладенням матеріалу, хронологічною «прив'язкою» висвітлення практики реформування виконавчої влади в нашій державі, та практичними рекомендаціями щодо шляхів подолання існуючих проблем у реалізації державної влади.

Зрозуміло, не всі з означених проблем висвітлюються в монографії однаковою мірою. З окремих позицій, висловлених авторами, хотілося б дискутувати. На жаль автори обминули таку важливу проблему як відносини між Кабінетом Міністрів України і Радою міністрів Автономної Республіки Крим.

В аналізі проблематики державного устрою України і наявності в її складі адміністративної автономії чималий інтерес становлять праці Б.М. Ширендиба, М.У. Сладковського [76], А.М. Кожановського [77], Ю.О. Писарєва [78], О.А. Москальова [79], Л.М. Гудошнікової, К.К. Короткової, М.Г. Мойсеєнко [80], Б.О. Страшуна [81], Ш.Х. Мгої де висвітлюється різні аспекти автономного устрою зарубіжних країн [82].

Чимало позитивних висновків про автономію Північної Ірландії зроблено в монографії М.Є. Орлової [83].

Найбільш значною роботою з проблем регіонального розвиту є монографія С.С. Артоболєвського [84], в якій автор комплексно дослідив процеси регіонального розвитку у Великобританії в 40-80 роки XX століття.

Проте комплексних досліджень проблематики державного устрою України обмаль. Останнім часом науковці зверталися переважно до загальної проблеми українського державотворення, не диференціюючи її, розглядали більше атрибутику держави, а не її внутрішню організацію. Основна увага приділялася питанням інституційного характеру - адміністративно-територіального устрою в його нормативно-правових та управлінських функціях. Здебільшого поза увагою дослідників залишалися проблеми правової суб'єктності центру і регіонів, а також Автономної Республіки Крим, механізму застосування норм законодавства держави щодо автономії.

Характеризуючи другий масив історіографії проблеми, визначений автором, слід зазначити, що протягом останнього десятиріччя кримська проблематика знаходилася в центрі уваги правознавців, істориків, політиків, експертів, журналістів, як в Україні, так і зарубіжних країнах. Чималий інтерес був пов'язаний з тим, що півострів став адміністративно-територіальною автономією у складі унітарної держави, основним вузлом протиріч між двома великими державами – Україною і Росією, наявністю на території Криму Чорноморського флоту, який мав на озброєнні ядерну зброю. Саме під таким кутом зору в різноманітних публікаціях висвітлювалися різні аспекти кримської ситуації.

Для другої групи вчених найбільше значення мав драматичний процес повернення до Криму депортованих в 1944 р. кримських татар, і всі інші аспекти кримської проблематики розглядалися в контексті цього явища.

Для більшості зарубіжних спеціалістів проблема Криму в основному зводилася до боротьби України і Росії за півострів. Під впливом цих чинників розглядався політичний конфлікт між керівництвом Криму і органами державної влади, який отримав назву «кримський сепаратизм». Однак, історико-правова наука не має узагальнюючих праць про еволюцію конституційно-правового статусу кримської автономії на сучасному етапі. Проблематиці кримської автономії присвячено монографії В.М. Брошевана, В.Г. Чорної [85], О. Мальгіна [86], В. Сергійчука [87]. Стосовно монографії В.М. Брошевана, В.Г. Чорної «Крым в составе Украины», зазначимо що автори зробили спробу упорядкувати нормативно-правові акти, рішення, за якими була створена КАРСР в 1921 р., та здійснювався процес її розвитку і відтворення в 1991 р., тому ця монографія носить інформаційний характер і не може використовуватися науковцями.

В монографії В. Сергійчука із залученням великого документального матеріалу висвітлюється історична доля Криму й України. Зокрема, звертається увага на українську більшість півострова в період Кримського ханства, на включення Криму до українського народногосподарського організму вже з кінця XVIII ст.

Детально аналізується перебіг подій, пов'язаних зі спробою об'єднання Криму з Україною в 1918 р. і передання півострова УРСР в 1954 р.

Разом з тим, у монографії є позиції, з якими ми не можемо погодитись.

По-перше, автор обмежує розгляд кримської проблематики 1991 р. У той же час саме період з січня 1991 р. до 2000 р. малодосліджений українськими істориками.

По-друге, на наш погляд, в монографії дещо поверхово розглянуто складний процес формування ідеї відновлення Кримської автономії на референдумі 20 січня 1991 р., створення нормативно-правової бази відносин держави і автономії, визначення й еволюції конституційно-правового статусу Криму. А в цьому є нагальна потреба.

В 2000 р. побачило світ документально-публіцистичне дослідження політолога А. Мальгіна [86], в якому розглянуті соціально-політичні перетворення в Криму в 90-х рр., включаючи процеси пов'язані зі статусом Чорноморського флоту.

Але на думку автора він не кваліфіковано дає оцінку окремим нормативно-правовим актам України стосовно автономії, зокрема, викликає подив ствердження А. Мальгіна про те, що формулювання Конституції України і Конституції Автономної Республіки Крим скоріше фіксують існування проблем, ніж розв'язують їх. Це проблеми об'єму регіональних повноважень, єдність території республіки і статус російської мови в автономії.

Серед інших варто назвати книгу В. Заскоки «Смерч над Крымом», яка вийшла в 1999 р. За свідченням самого автора це літературно-художній твір, але на його сторінках розглядаються важливі моменти діяльності конкретних посадових осіб Верховної Ради і уряду АРК та політичних лідерів півострова. На прикладі діяльності єдиного республіканського цифрового територіального кадастру, автор висвітлює правовий механізм руйнації автономії [88]. З політико-публіцистичних позицій розглядають деякі проблеми розвитку автономії А. Нікифоров, О. Мальгін, А. Кисельов [89].

З 2000 р. розпочався регулярний випуск історико-публіцистичного альманаху «Москва-Крым» [90-92]. Побачили світ 3 випуски. У збірниках опубліковані матеріали з аналізом заходів і документів, пов'язаних з правовою оцінкою сучасного статусу Криму, зокрема м. Севастополя, а також громадської думки на півострові після ратифікації в 1999 р. широкомасштабного російсько-українського договору. Слід зазначити, що альманах поки ще надмірно політизований, хоч його завданням є налагодження культурних зв'язків Росії в кримським населенням. Крім росіян в Криму проживають українці, кримські татари, греки, євреї та інші народи, для яких, на жаль, в альманахах не знайшлося місця. Значна частина публікацій дещо спрощено висвітлює складні проблеми політичного, суспільного та культурного життя півострова.

Серед великого масиву публікацій значну частину складають статті про російсько-українські взаємовідносини навколо Криму і пов'язаного з цим питання про Чорноморський флот. Зі всіх цих статей автором використані статті К. Затуліна, С. Усова, В. Портнікова в «Независимой Газете», С. Рахманіна в «Зеркале Неделе», матеріали опубліковані в газетах «Флаг Родины» (Чорноморський Флот РФ) і «Флот України» (ВМС У). Проблема Чорноморського флоту розглядалася у 2-х монографіях С. Горбачова [93] і С. Власенко [94].

Обидві монографії є публіцистичними роботами, в яких викладені погляди обох сторін – російської і української на проблему Чорноморського флоту. У спеціальному випуску журналу «Центр Разумкова. Національна безпека і оборона» аналізуються етапи та тенденції розвитку політичної ситуації в АРК, наростання негативних тенденцій на першому етапі (1989-1994 рр.), та певна стабілізація ситуації на другому етапі (1995-1998 рр.) [95].

Автор підтримує точку зору авторів, що на сучасному етапі, після ухвалення нової Конституції Автономної Республіки Крим (грудень 1998 р.) зберігаються окремі негативні тенденції, електоральні орієнтації населення півострова порівняно з загальноукраїнськими, зміщені вліво; підтримка діяльності органів державної влади в Криму є меншою, ніж загалом в Україні.

Велика кількість праць та статей присвячена проблемі повернення і облаштування кримських татар [95-99].

Найбільш продуктивно цю проблематику розробляла С. Червонная, але її праці не можна віднести до наукового дослідження через суб'єктивний підхід та брак аналізу документальної бази [100].

Більш об'єктивно кримськотатарське питання висвітлене у колективній монографії кримських дослідників про проблеми інтеграції репатріантів у кримське суспільство [101].

Значна кількість статей присвячена темі нашого дослідження – еволюції конституційно-правового статусу Автономної Республіки Крим, правових взаємовідносин між державними органами влади України і Криму та розмежуванню повноважень між державою і автономією. Шкода, що більшість авторів розглядають ці проблеми в контексті глобальних міждержавних суперечок. Серед них відзначимо праці О. Волобуєва [102, с. 89-98], В. Дьонінгхауса [103, с. 113-120], О. Зарубина і В. Зарубіна [104, с. 99-106], О. Мальгіна [105, с. 135-141], О. Форманчука [106, с. 125-134], Т. Царевської [107, с. 121-124].

Велику допомогу автору надали статті академіка Академії правових наук О.Л. Копиленко [108-110], в яких розглянуті питання визначення засад правового статусу АРК, основні етапи конституційного процесу, проведено порівняльний аналіз основних нормативно-правових актів, здійснено їх юридичну експертизу.

Досвід практичної роботи з розбудови кримської автономії, зокрема політико-правових аспектів викладено у статтях М. Багрова [111] і Л. Грача [112, с. 3-21].

Дослідженню будови Верховної Ради АРК, її державно-правової природи, як представницького органу присвячена наукова стаття А. Анохіна [113, с. 3-9]. Професор Й. Рисіч розглядає у статті питання конституційного будівництва і, між іншим, політико-правовий аспект територіального устрою України [114, с. 123-125].

Суттєву допомогу в підготовці дослідження надала серія статей П.Б. Євграфова, присвячених державному устрою, національним відносинам у Криму, формам управління автономіями.

Нормативно-правовою базою дослідження стали Декларація про державний суверенітет України, Конституція України, Конституція Автономної Республіки Крим, Закон Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки», закони України «Про статус автономної Республіки Крим» та «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим» та інші. На основі цих документів простежено шляхи й логіку формування правових норм становлення кримської автономії протягом 1991-2000 рр.

Значно доповнили дослідження опубліковані документи, публікації преси, спогади учасників тих подій. Ці три основні групи матеріалів складають джерельну й, зокрема нормативну базу дослідження.

Серед збірників документів, якими користувалася автор під час роботи над статтею виділимо, Відомості Верховної Ради України за 1991-2000 рр., Ведомости Верховного Совета Крыма за 1991-1994 гг., Собрание Законодательств Республики Крым за 1995-1997 гг., Сборник нормативно-правовых актов Автономной Республики Крым за 1998-2000 гг.

Важливе значення для підготовки статті мали документи, що містяться в інформаційно-аналітичному виданні «Парламент Крыма: выборы 98», яке було випущено в 2-х томах [115, 116].

Із публікацій документів, що з'явилися з часів незалежної України, автор використовувала ті, в яких розглядаються питання правомірності проведення референдуму по відновленню у Криму автономії, розмежуванню повноважень між державними органами України і Криму, еволюції конституційно-правового статусу кримської автономії, поверненню і облаштуванню репатріантів [117-119].

Ще однією складовою частиною нормативної бази дослідження стали матеріали періодичної преси, в якій опубліковано нормативно-правові акти стосовно автономії, відносин центру і АРК. Насамперед це «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Независимая газета», «Известия», «Крымская правда», «Крымские известия», «Таврические ведомости», «Крымское время».

Останнє з визначених нами джерел дослідження мемуарна література. В останні роки опубліковані дві книги мемуарів політичних діячів Криму 90-х років: М. Багрова [120] і Є. Супрунюка [121], а також праця мемуарного характеру про діяльність Л. Грача [122], матеріали яких використані автором.

А втім, зазначені праці не дають визначення джерел та характеру основних нормативно-правових актів, еволюції конституційно-правового статусу автономії у 1991-2000 рр. Здебільшого поза уваги дослідників залишилися проблеми правової суб'єктності держави й Автономної Республіки Крим, співвідношення централізаційних та регіоналістичних тенденцій та їх впливу на політичне життя в Україні.

Осмислення зазначених проблем має сприяти знаходженню і втіленню оптимального для України державного устрою, а відтак поліпшення управління державою взагалі та вирішенню першочергових завдань національно-державного будівництва зокрема.

Усі зазначені чинники зумовлюють необхідність комплексного наукового дослідження конституційно-правового статусу Автономної Республіки Крим; виявленню її ролі й місця в політичній системі України, структурі державного ладу; реформування сучасного механізму держави як організаційної основи унітарного устрою України.

Література:

1. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – 280 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2–х т.: Навч. посібник для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти /За ред. В.Д. Гончаренка. – Вид. 2–ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. /Уклад.: Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2000. – 728 с.
3. Сергійчук В. Український Крим. – Київ. Українська Видавнича Спілка. – 2001. – 304 с.
4. Винниченко В. Відродження нації. – К.: Відень, 1920. – Ч. 2. – 160 с.
5. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – 250 с.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – К., 1991. – 420 с.
7. Полонська–Василенко Н.Д. Історія України. Від середини XVII століття до 1923 року: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. –606 с.
8. Азизян А.К. Формирование и развитие советской национальной государственности. – М.: Знание, 1972. – 46 с.
9. Горовський Ф.Я. Союзна республіка – єдиний багатонаціональний колектив. – К.: Знання, 1978. – 48 с.
10. Еникеева З.Т. Автономная республика – советское социалистическое государство. – М.: Юридическая литература, 1964. – 83 с.

11. Зиманов С.З., Рейтор И.К. Советская национальная государственность и сближение наций. – Алма–Ата: Наука, 1983. – 223 с.
12. Златопольский Д.Л. Образование и развитие СССР как союзного государства. – М.: Госюриздат, 1954. – 223 с.
13. Кириченко М.Г. Единое союзное многонациональное государство. – М.: Юрид. лит., 1978. – 87 с.
14. Лепешкин А.И. Советский федерализм. (Теория и практика). М.: Юрид. лит., 1977. – 319 с.
15. Лужин А.В. Административно–территориальное устройство Советского государства. – М.: Юрид. лит., 1969. – 172 с.
16. Макогон С.О. Національно–державний устрій СРСР. – К.: Політвидав, 1978. – 40 с.
17. Шафир М.А. Компетенция СССР и союзной республики. (Конституционные вопросы). – М.: Наука, 1968. – 227 с.
18. Бабкін В.Д. Державна влада і політична опозиція // Правова держава. – К., 1996. – Вип. 7. – 220 с.
19. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2–х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред В.Д. Гончаренко. – Вид. 2–ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. / Уклад.: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2000. – 728 с.
20. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці /кінець XIX – початок XX століття// Ін–т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Київський держ. торговельно–економ. університет. – К., 1998. – 350 с.
21. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): (Монографія). – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
22. Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасніть: статті, виступи інтерв'ю 90–х років / інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – 656 с.
23. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико–правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 250 с.
24. Панібудьласка В.Ф. Торжество ленінської національної політики КПРС і розквіт Радянської України. – К.: Політвидав України, 1981. – 56 с.
25. Румянцев В.О. Українська державність у 1917 – 1922 рр. Національно–демократична і радянська альтернатива: Автореф. дис... д–ра юрид. наук. – Х., 1998. – 34 с.
26. Телешун С.О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики: Автореф. дис... д–ра політичних наук. – К., 2000. – 34 с.
27. Копєйчиков В.В. Механізм радянської держави. – К., 1968. – 180 с.
28. Кривенко Л.Т. Державне управління: теорія і практика. – К., 1998. – 265 с.
29. Кульчицький В.С. та інші. Історія держави і права України: навч. посібник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 294 с.
30. Медведчук В.В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. – К., 1996. – 145 с.
31. Медведчук В.В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. – К., 1997. – 170 с.
32. Медведчук В.В. Україна: актуальні питання розвитку суспільства, держави і права. – К., 1999. – 260 с.
33. Мурашин Г.О. Конституція України: деякі аспекти її реалізації. – К., 1997. – 189 с.
34. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення: Монографія / В.Г. Кремень, І.Ф. Бінько, С.І. Головащенко: Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. інститут стратегічних досліджень, Міжнаціональна акад. упр. персоналом. – К.: МАУП, 1998. – 90 с.
35. Кампо В.М. Місцеве самоврядування в Україні: НАН України, Ін–т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Ін Юре, 1997. – 32 с.
36. Корнієнко М.І. Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування //Політологічний вісник. Вип. 1. – К., 1993. – 168 с.
37. Курас І.Ф. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
38. Римаренко Ю.І. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник – довідник / За ред. О.М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.
39. Рябошапка Г.Х. Правове положення союзної республіки. Навчальний посібник для студентів юрид. ф–ту. – Львів, 1975. – 110 с.
40. Цамерян И.П. Теоретические проблемы образования и развития советского многонационального государства. – М.: Наука, 1973. – 295 с.
41. Швецов В.С. Государственный суверенитет: (Вопр. теории). – М.: Наука, 1979. – 300 с.
42. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – 185 с.

43. Малишко М.І. Територіальний устрій України. Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
44. Ставнійчук М.І. Конституційно–правові основи виборів до органів державної влади в Україні. Конституційно–правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10–ї річниці незалежності України. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2001. – 356 с.
45. Цвік М.В. Вибори – пріоритетна форма безпосередньої демократії. Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
46. Цвєтков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико–правовий аспект). – Харків, 1996. – 192 с.
47. Ананидзе Ф.Р. Международно–правовые проблемы определения статуса коренных народов // Вестник Рос. ун–та дружбы народов. Сер.: Юридические науки. – М., 2000. – №1. – С. 160–170.
48. Гриценко Е.В. Роль нормативных договоров во взаимоотношениях органов регионального и муниципального управления // Вестник Иркут. гос. экон. акад. – Иркутск, 1999. – №3. – С. 7–13.
49. Кошелев А.В., Тишков В.А. История Канады. – М.: Мысль, 1982. – 286 с.
50. Маликов М.К. Проблемы реализации суверенитета республики Башкортостан (1557–1998 гг.): Очерки. Документы. Нормат. акты. Хроника: Учебник для студентов высших и средних учебных заведений РБ. / Башк. гос. ун–т и др. – Стерлитомак, 1999. Т. 2. – 447 с.
51. Сергунин А.А. США: аппарат президента по связям с конгрессом и внешняя политика / Отв. ред. О.А. Колобов: ВВ ССО РСФСР, Нижнегородский гос. университет им. Н.И. Лобачевского. – Н. Новгород: Волго–Вятское кн. изд–во, 1990. – 315 с.
52. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. / Хорос В.Г., Мирский Г.И., Майданик К.Л. и др. – М., 1996. – 192 с.
53. Чиркин В.Е. Правовое положение политических партий: российский и зарубежный опыт // Журнал российского права. – 1999. – №3/4.
54. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник для студентів юрид. вищих навчальних закладів і фак. / Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Артек: Вища школа, 1997. – 262 с.
55. Шаповал В.М. Державний лад країн світу: Довідник. / Українська правнича фундація. – К.: Укр. центр правничих студій, 1999. – 318 с.
56. Конституційно–правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10–ї річниці незалежності України. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2001. – 356 с.Конституційне право України /За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
57. Історія держави і права України: Підручник. /За ред. Тація В.Я., Рогожина А.Й. Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та інші. – У 2 т. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 2. – 580 с.
58. Історія держави і права України: Підручник. /За ред. Тація В.Я., Рогожина А.Й. Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та інші. – У 2 т. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 2. – 580 с.
59. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2–х т.: Навч. посібник для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти /За ред. В.Д. Гончаренка. – Вид. 2–ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. /Уклад.: Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2000. – 728 с.
60. Копиленко О.Л.Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність. Копиленко О., Копиленко М. Український федералізм. Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 1–2 (6–7). – К., 1994. – 168 с.
61. Корнієнко М. Пошук варіантів продовжується. Місцеве та регіональне самоврядування України. – Вип. 1–2 (6–7). – 1994. – 168 с.
62. Турченко Ф.Г. Новейшая история Украины. 1946 – 2000 годы. – Ч. 2. – К., 2001. – 240 с.
63. Тимощук О.В.Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія. – Харків: Вид–во Університету внутр. справ, 2000. – 462 с.
64. Авер'янов В.Б. Правовий статус Кабінету Міністрів України: конституційні засади //Правова держава. Щорічник наукових праць. – Вип. 8. – К., 1997. – 235 с.

65. Авер'янов В.Б. Правові питання реалізації конституційних принципів взаємовідносин громадян з органами виконавчої влади //Матеріали наук.–практ. конф. «Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України. Проблеми, досвід, перспективи». 25 червня 1997 р. – К., Харків, 1998.
66. Аверьянов В.Б. Аппарат государственного управления: содержание деятельности и организационные структуры. – К., 1975. – 120 с.
67. Аверьянов В.Б. Функции и организационная структура органа государственного управления. – К., 1979. – 186 с.
68. Агеева Е.А. Юридическая ответственность в государственном управлении (социально–правовой аспект). – Л., 1990. – 180 с.
69. Адміністративна діяльність органів ВС / За заг. ред. Голосніченка І.П., Кондратьєва Я.Ю. – К., 1995. – 130 с.
70. Алексеев А.А. Правовое государства – судьба социализма. – М., 1988. – 225 с.
71. Зайцев В. Конфлікт між гілками влади в процесі їх становлення (1991–1996) // Становлення владних структур в Україні (1991–1996). – К., 1997. – 220 с.
72. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 240 с.
73. Мамутов В.К. Чи потрібний Україні поділ на 25 областей? // Матеріали наук.–практ. конф. «Актуальні проблеми управління територіями в Україні». – Київ, 1992, 26–27 листопада. – К., 1993.
74. Цвєтков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико–правовий аспект). – Харків, 1996. – 192 с.
75. Кордун О.О., Ващенко К.О., Павленко Р.М. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Моногр. /За ред. Кордуна О.О. – К.: МАУП, 2000. – 248 с.
76. Автономный район Внутренняя Монголия Китайской Народной Республики. Под общей редакцией Б. Ширендыба и М.И. Сладковского. – М.: Наука, 1980. – 156 с.
77. Кожановский А.Н. Народы Испании во второй половине XX в. Опыт автономизации и национального развития. М.: Наука, 1993. – 188 с.
78. Писарев Ю.А. Образование Югославского государства. – М.: Наука, 1975. – 415 с.
79. Москалев А.А. Гуанси–Чжуанский и Нинся–Хуэйский автономные районы КНР. – М.: Наука, 1979. – 151 с.
80. Гудошниковая Л.М., Короткова К.К., Моисеенко М.Г. Государственный строй Китайской Народной Республики. – М.: Наука, 1988. – 220 с.
81. Короткова Е.К., Мойсеенко М.Г., Страшун Б.А. Социалистическая Республика Румыния: Основы государственного строя. – Юридическая литература. – М., 1977. – 303 с.
82. Мгои Ш.Х. Проблема национальной автономии курдского народа в Иракской республике (1958 – 1970). – Ереван, 1977. – 331 с.
83. Орлова М.Е. Ирландия: опыт преобразования в расколотом обществе. – М.: Наука, 1994. – 156 с.
84. Артоболевский С.С. Региональное развитие в Великобритании. М.: Российская академия наук. Институт географии, 1992. – 165 с.
85. Брошеван В.М., Черная В.Г. Крым в составе Украины. – Книга 1. Крым. 1921–1991 гг. Историко–документальный очерк. – Симферополь, 1999. – 108 с.
86. Мальгин А. Крымский узел. Очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. – Новый Крым – 2000. – 160 с
87. Сергійчук В. Український Крим. – Київ. Українська Видавнича Спілка. – 2001. – 304 с.
88. Заскока В. Смерч над Крымом. – 1999. – 108 с.
89. Никифоров А., Мальгин А., Киселев С. Три проекции крымский идеи. – Симферополь, 1995. – 156 с.
90. Москва–Крым: историко–публицистический альманах. Вып. 1. – М.: Фонд «Москва–Крым». – 2000. – 360 с.
91. Москва–Крым: историко–публицистический альманах. Вып. 2. – М.: Фонд «Москва–Крым». – 2001. – 384 с.
92. Москва–Крым: историко–публицистический альманах. Вып. 3. – М.: Фонд «Москва–Крым». – 2001. – 420 с.
93. Горбачев С. Севастополь в третьей обороне. – 1991–19..., ч. 1. – Севастополь. 1995. – 360 с.
94. Власенко С. Анатомия необъявленной войны. Крым, Севастополь, Флот. – 1991. – 199... – К., 1997. – 280 с.
95. Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – №4 – 2001.
96. Административно–территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998 гг. Симферополь, 1999. – 150 с.
97. Зінченко Ю. Кримські татари. Історичний нарис. – К., 1988. – 146 с.

98. Тищенко Ю., Піховшек. Повернення кримських татар. Хроніка подій. – К., 1999 – 208 с.
99. Чубаров Р. Інтеграція кримськотатарського народу в українське суспільство: політико–правові аспекти (Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – №4. – 2001.
100. Губогло М., Червонная С. Крымско–татарское национальное движение (1994–1996). Институт этнологии и антропологии РАН. Исследования по прикладной и неотложной этнологии. №101. – М., 1997. – 120 с.
101. Габриелян О., Ефимов С., Зарубин В., Кислый А., Мальгин А., Никифоров А., Павлов В., Петров В. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. – 340 с.
102. Волобуев О.В. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX века. Отечественная история. – 1999. – №2.
103. Дённингхаус. Полиэтничность сквозь призму классового подхода. Отечественная история. – 1999. – №2.
104. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. От «форпоста мировой революции» до последнего плацдарма «Белой» России. – Отечественная история. – 1999. – №2.
105. Мальгин А.В. Россия и русские: опыт Крыма. Отечественная история. – 1999. – №2.
106. Форманчук А.А. Крымская автономия в конце XX века: случайность или закономерность? Отечественная история. – 1999. – №2.
107. Царевская Т.В. Крымская альтернатива Биробиджану и Палестине. Отечественная история. – 1999. – №2.
108. Копиленко О., Копиленко М. Межі компетенції (пошук варіантів правового статусу Криму) //Політика і час. – 1996. – №11.
109. Копиленко О. До проблеми правового статусу АР Крим // Вісник Академії правових наук України. – 1988. – №1.
110. Копиленко О. Від Конституції України до Конституції Автономної Республіки Крим //Право України. – 1999. – №3.
111. Багров М.В. Культура Народов Причерноморья. – 2001. – №20.
112. Крымская автономия – ответ на вызов исторического периода // Віче. – 2001. – №5(110).
113. Анохин А.Н. Организационно–правовое устройство Верховной Рады Автономной Республики Крым // Вісник університету внутрішніх справ. Вип. 7. Частина 1. – Харків, 1999.
114. Рисіч Й.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: Політико–правовий аспект інституту територіального устрою України // Вісник університету внутрішніх справ: Вип. 7. У 3 ч. – Х., 1999. – Ч. 1.
115. Парламент Крыма: Выборы – 98. Информационно–аналитическое издание. – Симферополь,1999. – Ч. 1. – 574 с.
116. Парламент Крыма: Выборы – 98. Информационно–аналитическое издание. – Симферополь, 2000. – Ч. 2. – 675 с.
117. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: збірник документів (1941–1998). – К., 1999. – 120 с.
118. Розвиток подій у Криму. Дилема для України. – матеріали міжнародної конференції. – К., 1994.
119. Этнические и региональные конфликты в Евразии. Кн. 2. – Россия, Украина, Белоруссия. – М., 1997. – 120 с.
120. Багров Н. Крым: время надежд и тревог. – Симферополь, 1996. – 379 с.
121. Супрунюк Е. Хроника дрейфующего полуострова и история моего похищения. – Симферополь, 1998. – 204 с.
122. Грач Л.: Политический портрет на фоне событий. – Симферополь, 1994. – 110 с.

Пост упила в редакцию: 04.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 82-82.

УДК 34(09):336.22(477.87)

Тлущак Ю. М.

ПОДАТКОВИЙ АПАРАТ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ В ЗАКАРПАТТІ

Українські закарпатські землі раніше від Галичини і Буковини увійшли до складу іноземних держав. Ще наприкінці XI ст. вони були приєднані до Угорщини. Але у другій половині XIII – на початку XIV ст. Угорське королівство розпалося на ряд самостійних князівств, які після турецької агресії 1543 р. потрапили у залежність від інших держав. Так, західна частина Закарпаття відтепер перебувала під владою австрійських Габсбургів, а східна у складі Трансильванського (Семиградського) князівства опинилася під протекторатом Туреччини. Тому, коли за результатами австро-турецької війни 1687 р. було скасовано владу османських правителів Семіграддя і все закарпатське населення стало підданими габсбурзької монархії, тут було утворено окреме воєводство, яке поділялося на 13 комітатів на чолі з королівським урядником – наджупаном. У цей час угорський король як глава держави вже особисто вирішував усі найважливіші питання зовнішньої і внутрішньої політики, в тому числі й фінансові. До компетенції станово-представницького органу – Державних зборів, окрім ухвалення законів та набору рекрутів, належала функція затвердження нових податків. У сфері вищого управління також діяли органи, причетні до системи державного оподаткування Угорщини, такі як двірська облікова палата і економічна директорія. Територія королівства поділялася на банати, очолювані призначеними королем воєводами. Останні наділялися всією повнотою влади у сфері управління [1, т. 1, с. 128, 317, 331].

У 1687 р. Державні збори Угорщини визнали за чоловічою лінією Габсбургів виключне право австрійського спадку на володіння угорською короною, відмовившись від так званого „права спротиву” – давнього привілею феодалів Угорщини, що існував з 1222 р. Таким чином, як королі Угорщини і з 1690 р. князі Трансільванії, представники габсбурзької династії почали правити у цих землях. При цьому, запобігаючи загрози своєму пануванню тут, адміністративно-територіального об’єднання королівства і князівства Габсбурги не здійснили. Така політика була не безпідставною, оскільки угорські магнати і шляхта були сповнені рішучості боротися за стародавні привілеї, про що вже 1703 р. сповістила війна за національне визволення під проводом угорського і трансільванського князя Ференця Ракоці II. Примітним є те, що початок війні поклало селянське повстання на північному сході Угорщини, саме у Закарпатті, а в складі армії Ракоці поруч із мадярами, словаками і влахами, воювало багато русинів [2, с. 131 – 132, 135].

Проте в 1711 р. угорська шляхта на чолі з Александром Каролі відступилася від свого воєначальника і за Сатмарським миром визнала правлячим королем Габсбурга, а той, у відповідь, визнав традиційний устрій і привілеї Угорщини. У такій спосіб було збережено стародавній угорський сейм, адміністративно-територіальну окремішність і права землевласників, а також так званий „комітат” – систему авто-

номного місцевого самоврядування, що складалася з виборних комітетів дрібної шляхти окремих графств. Це знайшло підтвердження в 1731 р. у „Прагматичній санкції" Карла VI – правовій хартії Габсбурзької монархії. Австрійські імператори одним із важливіших напрямів своєї політики у нових територіальних володіннях вважали налагодження дійової фіскальної системи. Проте у відповідь на появу в 1741 р. в угорському сеймі Марії-Терезії тамтешнє вельможне панство відмовилося сплачувати податки до імперської скарбниці, задекларувавши, що лише визнає її як королеву Угорщини й не має стосунку до єдності земель Габсбургів. Разом з тим, погодження із правом угорських поміщиків не сплачувати податки імператорська влада компенсувала через запровадження високого мита на товари, що ввозилися до Угорщини з інших земель Габсбургів, а також шляхом заборони місцевим мешканцям ввозити або виробляти певні товари на власний розсуд [3, с. 16 – 17].

На початок першої половини XVIII ст. абсолютна більшість населення Угорщини перебувала в тій чи іншій формі залежності від світських і духовних феодалів або держави. Такі категорії селян, як удворники, лібертіни, сабодаші користувалися земельними наділами, виконуючи натуральні та грошові повинності на користь землевласників і держави. Желярі і таксалісти мали присадибне господарство без орної землі, за що також виконували різні повинності нерегламентовані законом. Так, на той час в Ужгородській домінії існувало п'ять видів прямих податків – платежів і стільки ж натуральних повинностей. Селяни сплачували подушну подать, „порцію" – податок із селянського двору, чинш – фіксовану грошову плату, церковну десятину або навіть дев'ятину. Крім того, вони сплачували дорожню подать, мостовий збір, подать „з котла" за виробництво горілки і пива, „суху корчму" – податок за не вживання горілки і вина з поміщицьких винокурень, а також мали приносити землевласникам дарунки до різних свят. З середини XVII ст. кожний надільний селянин мав, крім трудової повинності для держави і своєї общини, відпрацювати 105 днів щорічно у господарстві землевласника.

Міста Закарпаття були не великими наприкінці XVII ст. тут налічувалося 20 міст і містечок, належних приватним особам і державній скарбниці. Так, Ужгородом володіла казенна домінія, Мукачевим і Береговим – домінія графа Шенборна, коронні міста Тячев, Хуст, Бишков перебували у віданні соляного, гірничорудного та лісового управління. Міщани виконували на користь держави різні повинності, сплачували податок у вигляді відсотка від вартості проданих товарів, податок з вироблених і проданих напоїв, податок з власників будинків, а також зобов'язувалися розміщувати та утримувати королівське військо при перебуванні його в місті управління [4, т. 1, с. 321 – 322. 325 – 326].

Така система оподаткування практично не забезпечувала доходів до імперської казни від Угорського королівства. Тому завдання наповнення державного бюджету зокрема мала і так звана „урбаріальна" реформа, яку намагалася здійснити Марія Терезія у 1767 р. Її ідея висловлювалася популярним тоді у Відні прислів'ям: „Вівцю треба годувати, якщо бажаєш її стригти". Тобто імператриця хотіла врегулювати селянські повинності з метою обмеження поміщицького гноблення і забезпечення таким чином гарантованого стягнення податків з категорії населення, яка становила абсолютну його більшість. Урбаріум Марії Терезії встановлював величи-

ну селянської ділянки по окремим комітатам у залежності від якості ґрунтів і розмірів повинностей на користь поміщика. Реформа мала позитивні наслідки в Угорщині, проте у Трансільванії широкого розповсюдження вона не знайшла, що у подальшому загальмувало господарчий розвиток цього краю [5, с. 146].

Аграрні реформи Йосипа II, що були запровадженні після смерті його матері у 1780 р., теж суттєво не змінили стану речей. Імператор назавжди заборонив придбання поміщиками селянських земель, оскільки вони за своїм станом сплачували менші податки, а в Угорщині не сплачували зовсім. Натомість заможні селяни могли купити землю збіднілої шляхти. Але, незважаючи на зобов'язальний характер імператорських аграрних законів, земельні володіння дрібного помісного угорського дворянства збереглися до 1848 р. Місцеві комітети насамперед враховували стародавні привілеї землевласників, а не новітні права селян [6, с. 20, 22].

Адміністративно-територіальний поділ у Закарпатті в XIX ст. було запроваджено за загальним трансільванським зразком. Тут створили чотири жупи: Бережанську, Мармарошську, Ужгородську та Ужанську. Їх очолювали чиновники – жупани, які призначалися королем із числа вищої аристократії. У 40-х роках XIX ст. канцелярії, що здійснювали політичне керівництво, очолювали наджупани, а виконавчі функції перейшли до їхніх підлеглих з числа піджупанів. Останні були також у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ. Жупи підрозділялися на комітати, до яких входило 30 – 40 осіб, серед яких обов'язково були окружні начальники, секретарі, касири, землеміри, а також збирачі податків. Найнижчою посадовою особою був сільський староста, який спочатку призначався феодалом, а після реформи 1764 – 1772 рр. став обиратися місцевою громадою.

У Закарпатті існував територіально-економічний поділ на домінії, які об'єднували землі з містами і селами, належні феодалам, церкві та державі. До складу домінії входила система „ключів", які складалися з кількох фільварків. Найвідомішими були Ужгородська, Великобичківсько-Мармарошська (державна) і Мукачово-Чинадіївська домінія графа Шенборна. Місцевими органами самоврядування з дуже обмеженими повноваженнями були так званні представництва, але наприкінці XVIII ст. вони практично перестали існувати. Замість них утворювалися комітатські зібрання як дорадчі органи при жупанах. Вони формувалося переважно із заможних верств населення [7, с. 22 – 23].

У XIX ст. поступово традиційний угорський патріотизм заступив місце модерному націоналізму, а захист стародавніх прав місцевого дворянства перетворився у відстоювання ліберальних принципів. При цьому еліта прагнула зберегти своє привілейоване становище, а дрібна шляхта почала орієнтуватися на розширення впливу імперії в управлінні, законотворчості, оподаткуванні [8, с. 28]. Ці тенденції наглядно відбилися у суперечках двох лідерів угорського національного руху 20 – 40 рр. XIX ст. Іштвана Сечені і Лайоша Кошута. У книзі першого з них, що 28 січня 1830 р. вийшла у Пешті під назвою „Кредит", було викладено широку програму реформування державного ладу Угорщини, але виключно у межах Австрійської імперії [9, с. 173 – 174].

При цьому граф Сечені пропагував національні почуття, сподіваючись власним прикладом переконати знать відмовитися від її стародавнього права не сплачувати

податки. Символом його політики став міст через Дунай у Будапешті, побудований на кошти, зібрані з маєтків аристократів. За Сечені, головуючі на провінційних зібраннях знаті мали стати державними посадовцями, міста – здобути рівне з сільськими регіонами представництво у сеймах, а угорські податкові пільги підлягали скасуванню. Проте у той час в Угорщині перемогла точка зору непримиренного мадярського націоналізму, яку сповідував Кошут – публіцистичний опонент Сечені. Майже до 1848 р. Угорщина, з її осібною податковою системою і тарифами, практично перебувала поза економічною системою Австрійської імперії і залишалася винятково сільськогосподарським регіоном. Дворянські комітети відхиляли вимоги Угорської канцелярії у Відні й відмовлялися провадити збирання податків без відповідної ухвали сейму, чинили перепони представникам монархії у збиранні грошей. А в умовах революції, що вибухнула у той час у багатьох європейських країнах, Лайошу Кошуту вдалося провести через сейм у Братиславі „Березневі закони”, які витворили модерну Угорщину.

За цими законами персональну династичну унію заступала „Прагматична санкція”, яка скасовувала Угорську канцелярію у Відні і зобов’язувала пфальцграфа або віце-короля у Будапешті перебрати на себе всі прерогативи імператора без відповідальності перед Віднем, де, крім того, при дворі мав з’явитися угорський представник у ранзі міністра. Угорщина отримувала право на окреме військо, бюджет і зовнішню політику. Замість Станового сейму у Братиславі, мав скликатися парламент у Будапешті, де розташовувався також підзвітний йому конституційний уряд. Знать позбувалася права не сплачувати податки, а міста отримували представництво у парламенті. Національна мадярська держава мала об’єднувати всі так званні землі „корони святого Стефана”, а Трансільванія і Хорватія ставали складовими частинами унітарної угорської держави, позбувалися власних сеймів і губернаторів. Австрійський уряд у Відні, що на той час мав власні революційні проблеми не виказав жодного протесту щодо „Березневих законів”, а імператор Фердинанд цілком їх затвердив. Не намагалися прилучити Угорщину до своєї конституційної роботи і Кромеризькі установчі збори, які було скликано в липні 1848 р. у Відні [10, с. 51, 39, 44, 58].

Проте окрема угорська Конституція діяла недовго. Вже наступного року відновлена за допомогою військ Російської імперії абсолютистська форма державного правління у Відні скасувала всі залишки угорського сепаратизму. Від Угорщини відлучили не лише Хорватію з портом Фіурме (нині Рієка), а й Трансільванію і землі „Сербської Воєводини”. Решту території розподілили на п’ять військових округів, очолюваних королівськими комісарами [11, с. 200]. По заспокоєнню революційної ситуації тут встановили цивільне управління за зразком інших провінцій Австрійської імперії. Протягом десяти років Угорщиною керували безпосередньо з Відня. Угорський і трансильванський сейми змогли зібратися в 1861 р., але мали вплив на політичне життя імперії лише як виборчі колегії до австрійського рейхсрату [12, с. 94, 100, 111].

У цей час функції органів державної адміністрації і місцевого самоврядування на Закарпатті у податковій галузі вже були подібними до відповідних у Галичині і на Буковині. Адже ще у червні 1848 р. на конгресі у Празі було створено

Слов'янську народну раду, яка звернулася до представників слов'янських народів австрійської імперії з маніфестом щодо об'єднання. До весни 1849 р. керівники суспільно-політичних організацій Буковини, Галичини, Закарпаття намагалися об'єднати всі західноукраїнські землі. Це прагнення проявилося у період виборів і роботи загально австрійського рейхстагу влітку 1848 р. 7 квітня 1849 р. представник Закарпаття в Головній руській раді звернувся з черговою пропозицією об'єднання Закарпаття з Галичиною. 20 квітня Рада надіслала з цього приводу окремий меморандум до центрального уряду, на що відповіді не отримала. А 10 листопада 1849 р. делегація закарпатських українців на чолі з А.Добрянським (юрист, член Головної руської ради, автор проекту утворення окремого самоврядовного краю з усіх українських земель у складі Австрійської імперії, комісар при російській експедиційній армії в Угорщині, яка придушувала тут революційне повстання), прибула до Відня. У ході переговорів з Міністром внутрішніх справ А.Бахом і зустрічі з імператором 19 листопада А.Добрянський подав останньому „Пам'ятку русинів угорських" – проект розподілу Угорщини на національні території з утворенням українського дистрикту. У результаті за імператорським Декретом 6 вересня 1850 р. один з п'яти військових дистриктів Угорщини отримав назву Руського з адміністративним центром в Ужгороді. До нього увійшли чотири жупи, в яких мешкало переважно українське населення [13, с. 24 – 26].

Проте навіть за часів дуалістичної австро-угорської державності тенденція до уніфікації податкового апарату Ціслейтанії і Транслейтанії не посилилася, оскільки він лише формально знаходився у віданні Міністерства фінансів, одного з трьох спільних міністерств Австрії і Угорщини (крім іноземних справ і військового). Адже кожна з двох частин імперії мала свої власні державні структури, що окремо визначалися грудневою Конституцією 1867 р. Австрії і поновленою квітневою Конституцією 1848 р. Угорщини. Вищу державну владу в країні уособлював єдиний монарх – імператор австрійський і король угорський. Під його головуванням проходило затвердження бюджетів спільних міністерств, які, включно Міністерство фінансів, не мали своїх джерел фінансування. Для процедури бюджетного затвердження запрошувалися також делегації від обох парламентів – по 60 депутатів від австрійського Рейхсрату і угорських Державних зборів, але вони засідали окремо, спілкуючись між собою виключно листуванням. При цьому доля у спільних бюджетних витратах оговорювалася у попередніх економічних та митних угодах між урядами Австрії і Угорщини терміном на 10 років. Спочатку вона становила відповідно 70% і 30%. З 1872 р. була збільшена для Угорщини до 31,4%, а у 1899 р. – до 34,4% [14, с. 221].

Отже, вивчення особливостей організації та діяльності податкового апарату монархії Габсбургів в Закарпатті дозволяє стверджувати, що було утворено розгалужену систему оподаткування місцевого населення з відповідним розподілом функцій центральних, крайових і місцевих органів. Останні мали певні відмінності у своїй структурній побудові і особливості у функціонуванні. Але попри це, їхні спільні риси свідчать про збереження загальнонаціональної податкової традиції, яка була закладена в процесі формування української народності. На її розвитку в цілому позитивно позначилася реформаторська діяльність віденського уряду щодо скасування кріпацтва, затвердження гарантій існування приватновласницьких

інститутів, провадження принципів оподаткування, характерних для ринкового господарства європейських країн. Незважаючи на значну роль цісарського адміністративно-бюрократичного апарату, в провінціях імперії діяли представницькі органи крайового і місцевого самоврядування, що мали досить широкі податкові повноваження, які своїм корінням сягали норм стародавнього звичаєвого права.

Література:

1. Історія держави і права України. У двох томах /За ред. В.Я.Тація, А.Й.Рогожина, В.Д.Гончаренка. – К., 2003.
2. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.
3. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
4. Історія держави і права України. У двох томах /За ред. В.Я.Тація, А.Й.Рогожина, В.Д.Гончаренка. – К., 2003.
5. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.
6. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
7. Кульчицький В.С., Бойко І.Ї., Мікула О.І., Настасяк І.Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. – Львів: Тріада плюс, 2002. – 88 с.
8. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
9. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.
10. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
11. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.
12. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
13. Кульчицький В.С., Бойко І.Ї., Мікула О.І., Настасяк І.Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. – Львів: Тріада плюс, 2002. – 88 с.
14. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.

Пост упила в редакцию: 29.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 88-88.

УДК 34(477.75)«1918/1920»

Велігодський Д. В.

ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ В КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1918 – В 1920 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Входження України у нове тисячоліття як суверенної демократичної держави супроводжується осмисленням досвіду становлення української державності – в її інституційному та ідеологічному вимірах. Проте це осмислення ускладнене низкою суб'єктивних і об'єктивних чинників. Певною мірою ці проблеми стосуються такої теми, як державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.

Дослідження державотворчих процесів в Україні у період національно-визвольних змагань та громадянської війни, зокрема державного будівництва в Криму у 1918 – 1920 рр., є важливою історико-правовою проблемою, з'ясування якої надає певний науковий матеріал для визначення напрямків адміністративної реформи, яка повинна мати цілісний, системний характер, включаючи взаємопов'язані зміни завдань, методів та форм управління, стилю роботи його апарату та кадрового забезпечення.

Історико-правове вивчення зазначеної проблеми дозволяє наблизитися до вирішення комплексу питань, пов'язаних з виявленням загальних тенденцій в розвитку інститутів управління та самоврядування, а в більш широкому плані – зі становленням та перспективами розвитку громадянського суспільства.

Історію вивчення зазначеної проблеми можна поділити на три періоди, що пов’язані як із суспільно-політичною ситуацією в країні, так і з розвитком історико-правової науки: 1) 1920 – 1940-ті рр.; 2) 1950 – 1980-ті рр.; 3) від початку 1990-х рр. Вони вирізняються спрямованістю досліджень, колом питань, на яких більше зосереджували увагу автори, джерельною базою і, безумовно, загальними підходами, що визначалися розвитком історико-правової думки та суспільно-політичними умовами. Ця тема знайшла відображення в радянській, пострадянській, зарубіжній історіографії та публікаціях російського зарубіжжя.

Невід’ємною частиною радянської концепції антикомуністичних державних утворень 1918 – 1920 рр. був аналіз соціального складу й політики Білого руху, ролі окупаційних військ у становленні Білих урядів, зроблений В. Леніним [1, с. 44-63; 2, с. 67-71; 3, с. 34-36], котрий визначив їх як буржуазні, націоналістичні, тобто ідеологічно ворожі. Тому радянська історіографія негативно оцінювала не лише результати діяльності цих урядів, а й державотворчі процеси у зазначений період взагалі.

Одними з перших досліджень, у яких порушувалася наша проблема, були праці радянських правознавців, істориків, політиків, партійних, державних та громадських діячів. Вони заперечували наявність творчих елементів у військово-політичних, державних структурах антибільшовицьких урядів, їх оцінки діяльності мали негативний пропагандистський характер [4].

У першій половині 20-х рр. активно діяло військово-наукове товариство Академії Генерального штабу РСЧА, зусиллями якого в науковий обіг була введена досить значна кількість документів з історії громадянської війни, у тому числі з теми статті. За підрахунками автора, в цей період із воєнної історії громадянської війни було опубліковано 260 книг і статей: про боротьбу на фронтах громадянської війни – 186, щодо розгрому А. Денікіна – 18, із них книг – 6. У загальних публікаціях відсоток праць про "денікінщину" становить 9,6%. Вони мають, в основному, мемуарний характер, а книги й статті про діяльність політичного режиму П. Врангеля становлять лише 2,3%. Ще менше публікацій присвячено діяльності другого Крайового уряду С. Крима, що свідчить про незадовільний стан розробки цієї проблеми.

Ситуація трохи змінилася на краще з другої половини 20-х рр. У цей період появилися перші наукові праці з проблем державного будівництва на кінцевому етапі громадянської війни. М. Фрунзе, М. Тухачевський, М. Какурін, Ю. Гравіцький у своїх публічних виступах, статтях і монографіях торкалися оцінки реального співвідношення військових сил, спроб, зроблених генералами А. Денікіним та П. Врангелем, реорганізувати армію і тил, помилок, допущених відносно Білої армії командуванням 13-ої армії Південно-західного фронту [5].

Серед них чільне місце займає праця М. Какуріна "Как сражалась революция". Автор вперше показує структуру та політичну діяльність денікінського уряду, різних політичних груп у таборі білих, стосунки Алексєєва, Корнілова, Денікіна. Характерно, що М. Какурін намагається зберегти об'єктивність, уникає ярликів, які були модними тоді. Але досить цінна інформація розпорошена по всій роботі. Вона має більше констатуючий, ніж аналітичний характер. Тим більше, що М. Какурін, концентрує головну увагу на воєнних аспектах громадянської війни, про що, по суті, свідчить назва фундаментальної двотомної монографії. Книга талановитого історика, який трагічно загинув в роки сталінських репресій, на думку автора, не втратила актуальності й сьогодні [6].

Важливе значення для розуміння політичної діяльності А. Денікіна має робота Д. Кіна "Деникинщина" [7]. Автор ввів у науковий обіг новий довідковий матеріал, проаналізував із більшовицьких позицій соціально-політичну суть "денікінщини", показав генезис політичного режиму А. Денікіна, а також фрагменти з історії Добровольчої армії.

Слід згадати також праці А. Бутецького, А. Болдиря, В. Оболенського, Г. Немировича-Данченка, П. Хвойнова, присвячені історії політичного й державного будівництва в Криму в період діяльності П. Врангеля і його уряду, зокрема в підготовці та проведенні аграрної реформи [8]. У зазначених працях використана достатньо широка фактографія, але вони мають і певні вади: їм притаманна певна ідеалізація, описовість подій, суб'єктивність в оцінках та вузькість джерельної бази.

Низку змістовних праць проблемам аграрного законодавства уряду ЗСПР присвятив О. Гуковський. Із залученням широкого кола джерел на сторінках періодичних видань він здійснив аналіз діяльності Управління землеробства й землеустрою. О. Гуковський виявив внутрішні суперечності політики генерала П. Врангеля: прагнення "утихомирити село" й "реставраційні претензії поміщиків",

внутрішньокласові суперечності землевласників “напівфеодального типу” й “напівбуржуазних” поміщиків; автором наголошувалося на впливі союзників на весь курс реформ уряду Півдня Росії, проводився аналіз аграрної політики уряду генерала П. Врангеля як етапу в розв’язанні земельної кризи Росії початку XX ст.

Показове прагнення істориків 20-30-х рр. І. Мінца, С. Піонтковського оприлюднити документальні джерела, що характеризують діяльність антибільшовицького уряду ЗСПР, зроблене на сторінках журналу “Красный архив” [9]. Низка монографічних досліджень розкриває характер взаємодії урядів С. Крима, генералів А. Денікіна та П. Врангеля й органів місцевого самоврядування, професійних спілок, підприємців, представників торговельно-промислової буржуазії, сутність економічної політики, зокрема динаміку зростання прожиткового мінімуму та заробітної платні робітників, службовців, офіцерів [10].

У праці М. Бененсона “Економічні нариси Криму” (Сімферополь, 1919 р.) наводиться аналіз даних статистичного бюро Таврійського губернського земства, досліджуються фінансово-економічні й політичні процеси. Взаємозв’язок внутрішньої і зовнішньої політики уряду ЗСПР, суперечності національних інтересів і політичної кон’юнктури знайшли відображення у статтях З. Будкевича, М. Ковальова, І. Сеймовича, Я. Слащова, Я. Шипова. У них подано узагальнений виклад діяльності Кримських органів військово-адміністративного управління головнокомандувача ЗСПР генерала А. Денікіна, кримської державної розбудови барона П. Врангеля, але вони були перевантажені цитатами періодичних видань, тенденційно й категорично оцінювали правові сторони перетворень [11].

Разом з тим, об’єктивний аналіз вітчизняної історіографії дає змогу стверджувати, що основою сучасного вивчення проблем функціонування уряду Півдня Росії стали монографії, збірники, статті, колективні праці науковців 20-х – початку 30-х рр. [12].

В умовах утвердження авторитарних тенденцій та їх еволюції в бік авторитаризму до висвітлення питань внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності Ради при головнокомандувачеві ЗСПР спонукали відкриті переслідування вчених. Тому розширити джерельну базу своїх досліджень науковці не могли, оскільки всі матеріали, які стосувалися функціонування державного апарату, а також діяльності окремих урядових установ С. Крима, генералів А. Денікіна та П. Врангеля належали до категорії секретних, через що не вводилися до наукового обігу.

Тоді ж, на початку 30-х рр., найбільш поширеним стало положення про деструктивний характер південноросійської влади, про режим терору, насильства в Криму й Північній Таврії. Увага дослідників була зосереджена на вивченні діяльності РКП(б) у справі створення більшовицького підпілля, організації підривних операцій, формування агентурної мережі, ведення агітаційної роботи в тилу ЗСПР [13]. Із класових позицій розглядалися питання допомоги союзників, виділялися групи держав – активних і пасивних пособників контрреволюції [14].

Таким чином, у перший період історіографічного процесу були зроблені перші кроки у вивченні державних утворень в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр., правової основи діяльності органів місцевого самоврядування.

Початок другого періоду в історіографічному процесі теми дослідження пов'язаний із прогресуючим культом особи Й. Сталіна. Відповідні вимоги пред'являються й до досліджень державотворчих процесів у роки громадянської війни. Деякі аспекти, які стосувалися військово-авторитарних режимів у Криму в 1919 – 1920 рр. розглянув у своїй монографії О. Четиркін [15]. Головна її цінність – це досить багатий фактичний матеріал з питань реалізації економічних заходів антикомуністичних урядів на території, підконтрольній ЗСПР. Він досить вдало використовує матеріали "білої" преси, вводить до наукового обігу фактичний матеріал з архівних фондів.

Із другої половини 50-х рр. відбувається активізація дослідницької діяльності науковців у вивченні окремих складових політико-правових засад формування й діяльності ліберально-демократичного та військово-авторитарних режимів. Характерно, що в цей час автори, як правило, не тільки повертаються до тих напрямів досліджень, які були започатковані правознавцями та істориками 1920-х рр., а й розширюють коло проблем, аналізують як окремі законодавчі акти, так і комплекси законів, вивчаючи їх виникнення і функціонування на широкому соціально-економічному та політичному фоні.

Низку змістовних праць політичній історії Криму 1917 – 1920-х рр. присвятив П. Надинський, однак він оперував матеріалами, що стосувалися лише формування й реалізації політичних намірів антибільшовицьких режимів [16].

Варто згадати також праці, присвячені історії державного апарату на Півдні Росії, написані колективом науковців Сімферопольського державного педінституту під керівництвом проф. І. Чирви та монографії М. Супруненка і В. Баранченка [17]. Провідною темою цих праць є розкриття форм і методів діяльності комуністичних організацій з встановлення радянської влади в Криму, підпільна робота в умовах функціонування першого та другого Крайових урядів і правління генералів А. Денікіна й П. Врангеля. Проте в роботі ці монографії та статті використовувалися, оскільки вони мають достатньо широкий фактичний матеріал, який, з поправкою на тенденційність, має значення для авторського дослідження. У цей період уперше появилися виважені оцінки аграрного законодавства, соціальної політики урядів Півдня Росії, висновки про спадкоємність реформаторських традицій уряду П. Врангеля. Закон про землю розглядався, як продовження курсу П. Столипіна [18]. Дипломатичні зусилля Англії, Франції, США, спрямовані на стабілізацію становища ЗСПР в Криму, знайшли відображення в збірнику "Документи зовнішньої політики СРСР" [19].

З кінця 60-х рр. у радянській історіографії почали інтенсивніше використовуватися спогади білоемігрантів, зарубіжна періодика, раніше невідомі архівні матеріали [20].

У 70-х – 80-х рр. XX ст. появляється ще кілька цікавих і змістовних праць радянських дослідників, у яких показано окремі сторони державно-правового забезпечення діяльності антикомуністичних режимів у Криму. Мова йде про бібліографічний покажчик літератури "Крым за 50 лет Советской власти" та дослідження Н. Думової, в якому звернено увагу на слабкість ліберальної опозиції,

що відійшла від практичної діяльності в період правління генералів А. Денікіна та П. Врангеля [21].

Зусиллями Г. Йоффе та О. Іллерицької [22] було зроблено спробу наблизитись до об'єктивної оцінки діяльність урядів ЗСПР в Криму. У їхніх монографіях, присвячених правовій базі та змісту аграрної реформи, певну увагу приділено й інституційному забезпеченню її реалізації. Особливу цінність мають висновки авторів про кінцеву мету аграрної реформи: вона розглядається як варіант столипінської реформи, спрямований на збереження поміщицького землеволодіння й пошук опори на селі серед середняків.

С. Карпенко вказував на особливості аграрної політики, зумовлені завершальним періодом громадянської війни [23]. В. Зиміна розглядала практичні дії південно-російської влади як реанімацію дореволюційної Росії ретельно приховувану й офіційно замовчувану [24]. Теза про "бонапартистське" лавірування у вирішенні земельного питання належить В. Федюку, який активно займався проблемами антибільшовицьких урядів [25].

З усіх цих праць, які, звичайно, не могли не базуватися на засадах „войовничого матеріалізму", найбільше використовувалася монографія П. Гарчева [26], яка є узагальнюючим дослідженням з історії Червоної гвардії. Її матеріал дав можливість вивчити історичні передумови створення збройних сил Кримської РСР.

Аналіз карального апарату царської Росії й Тимчасового уряду подається в колективній праці "Правоохранительные органы УССР в первые годы Советской власти (1917 – 1920 гг.)", перший параграф першого розділу якої написаний О. Ярмишем [27]. Треба зазначити, що висновки, яких дослідник дійшов із позицій початку 80-х рр., майже не застаріли в часі.

Поза сумнівом глибокі дослідницькі праці науковців цього періоду позбавлені широкої джерельної бази внаслідок того, що основні архівні матеріали урядів ЗСПР (накази, протоколи, директиви й доповідні записки) перебувають на зберіганні в Гуверському Інституті Війни, Революції і Миру (Стенфорд, США). Крім того, період існування цих урядів був дуже коротким. А більшість документів Крайового уряду С. Крима було втрачено. Внутрішня суперечність державотворчих процесів, що відбувалися в Криму з листопада 1918 р. по листопад 1920 р., творчий початок реформ –земельної, місцевого самоврядування, військово-судової, не були предметом спеціального дослідження у цей період.

90-і рр. XX ст. – це початок формування нової парадигми дослідження проблем вітчизняної історико-правової науки, коли було подолано ідеологічну та методологічну упередженість, коли настав час можливості введення в науковий обіг різноманітних джерел, прийшла доба методологічного плюралізму.

Історіографічні дослідження сучасних українських правознавців та істориків вважаємо за доцільне умовно поділити на дві частини. По-перше, це загальноісторичні та історико-правові праці, які містять концептуальні визначення національно-державної розбудови, зокрема автономії, в історичному аспекті; по-друге, це спеціальні праці, предметом дослідження яких є питання державної розбудови в Криму в 1917 – 1920 рр.

Аналізуючи перший масив, зазначимо, що чимало різноаспектних питань національно-державної розбудови в історичному аспекті, розвитку уявлень про

форми правління, державний устрій розкрито в дослідженнях з історії держави і права, історії політико-правових учень, зокрема, працях В. Бабкіна, В. Гончаренка, М. Кармазіної, І. Кресіної, І. Кураса, О. Мироненка, В. Панібудьласки [28].

У 1998 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В. Румянцев. У ній розглядаються альтернативні аспекти національно-демократичної і радянської державності в Україні 1917 – 1920 рр. [29].

Теоретичні питання державного устрою, зокрема пов'язані з проблемами здійснення державної влади, утвердження конституційного ладу, суверенітету висвітлюються в працях В. Копєйчикова, Л. Кривенка, В. Кульчицького, Г. Мурашина, С. Телешуна [30].

Серед монографічних досліджень окремих проблем удосконалення відносин між різними суб'єктами політичної влади, які безпосередньо пов'язані з формуванням основних засад державного устрою, треба відзначити праці українських юристів та політологів І. Бінька, С. Головащенка, В. Кременя, В. Кампо, М. Корнієнка, І. Кураса, Ю. Римаренка, В. Швецова [31].

У 2000 р. вийшов друком академічний курс історії держави і права України у 2-х томах за редакцією професора, академіка НАН України В. Тація, професора, академіка Академії правових наук України А. Рогожина, який із залученням нових джерел узагальнює сучасний досвід національного державотворення [32].

Цій проблематиці присвячена наукова праця О. Кордуна, К. Ващенка, Р. Павленка "Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні" [33]. У монографії аналізується низка проблем, які в умовах здійснення адміністративної реформи в Україні мають винятково актуальне значення. Це питання вдосконалення влади й державного апарату, особливостей політичних трансформацій та адміністративної реформи, способи належної організації виконавчої влади. Ця праця цінна не стільки своїм науковим рівнем, скільки систематизованим викладенням матеріалу, хронологічною "прив'язкою" висвітлення практики реформування виконавчої влади в нашій державі та практичними рекомендаціями щодо шляхів подолання проблем у реалізації державної влади. Зрозуміло, не всі із зазначених проблем висвітлюються в монографії однаковою мірою. З окремих позицій, висловлених авторами, хотілося б дискутувати. На жаль, автори обминули таку важливу проблему, як відносини між Кабінетом Міністрів України й Радою міністрів Автономної Республіки Крим.

Теоретичні питання державного устрою України, зокрема виявлення загальних закономірностей, тенденцій, особливостей реформування і модернізації державного ладу та державного устрою України в умовах незалежності розглянуто в докторській дисертації С. Телешуна [34].

Проте комплексних досліджень проблематики державного устрою України обмаль. Останнім часом науковці зверталися переважно до загальної проблеми українського державотворення, не диференціюючи її, розглядали більше атрибутику держави, а не її внутрішню організацію. Основна увага приділялася питанням інституційного характеру адміністративно-територіального устрою в його нормативно-правових та управлінських функціях. Здебільшого поза увагою дослідників залишалися

проблеми правової суб'єктності центру й регіонів, а також Автономної Республіки Крим, механізму застосування норм законодавства держави щодо автономії.

Характеризуючи другий масив історіографії проблеми, визначений автором, треба зазначити, що в новітній українській історіографії висвітлення державних утворень в Криму зосередилося в межах регіональної тематики досліджень історико-правових проблем [35].

Великий фактичний матеріал уведено до наукового обігу відомим українським правознавцем О. Копиленком [36]. У його монографіях, присвячених вивченню історичної традиції кримського "державотворення", аналізується еволюція правового статусу Автономної Республіки Крим, розкривається правова природа автономії.

У монографії О. Тимощука "Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918 р.)" [37] на підставі великої кількості архівного матеріалу з позицій сучасності проаналізовано правоохоронний апарат в Україні в 1918 р., у тому числі на території Таврійської губернії. Окрема стаття цього автора присвячена також історії українсько-кримської митної війни 1918 р. [38].

Серед інших дослідників, які порушували проблеми, пов'язані з нашим предметом дослідження, є праці Ю. Дубка, І. Іванця, Ю. Лаптєва, К. Линьова, А. Мальгіна, В. Сергійчука, Є. Смирнової, В. Шарапи [39].

У 2003 р. була захищена кандидатська дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О. Редькіною на тему "Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження". Предмет її дослідження – державні та правові інститути Першого кримського крайового уряду, безпосередньо межує із нашою темою і має відношення до проблем передачі влади уряду С. Крима від кабінету С. Сулькевича.

Крім цих наукових праць, що містять у собі оцінні характеристики нашого об'єкта дослідження, використовувались і такі, що допомогли висвітлити окремі його елементи. Так, у квітні 2004 р. вийшла друком монографія О. Тимощука і П. Тарана, присвячена проблемам генезису автономістських ідей, що були притаманні кримськотатарській політико-правовій думці кінця XVIII – початку XX ст. [40]. Проблемі місця Кримського півострова в геополітичних планах різних держав присвячено статті М. Куценка і В. Колупаєва [41]. У них авторські точки зору збігаються щодо визначення Криму як перехрестя геополітичних інтересів сусідніх країн. Проте якщо перший дотримується погляду належності Криму до української державності, то другий висловлює думки стосовно переважання російської орієнтації півострова. Загалом зовнішньополітичний напрям діяльності Кримського крайового уряду на сьогодні вивчався поки що найінтенсивніше. На цю тему маємо декілька монографій і статей сучасних авторів [42].

Низка творів сучасних правознавців та істориків, використаних у ході роботи над статтею, стосується поглядів на державний лад Криму різних політичних сил, що брали участь у створенні Крайового уряду в 1918 р. [43].

У монографії А. Родіонова і кандидатській дисертації С. Бородіна містяться елементи аналізу внутрішньої політики Кабінету С. Крима, зокрема у фінансовій та аграрній сферах [44].

Більш послідовним у методологічних підходах щодо дослідження проблеми є розвиток зарубіжної історіографії. Зарубіжні дослідження окремих питань організації та правових основ діяльності антибільшовицьких урядів Півдня Росії варто поділити на дві групи: публікації російського зарубіжжя і власне зарубіжна історіографія.

На думку автора, однією із позитивних якостей історіографії російського зарубіжжя є персоніфікований підхід до висвітлення державотворчої діяльності урядів С. Крима, А. Денікіна та П. Врангеля в 1918 – 1920 рр.

Праці військових, політичних та громадських діячів різняться за ступенем достовірності, партійної належності і здатності авторів до узагальнень наукового характеру.

Для з'ясування правової сторони перетворень, на здійснення яких було спрямовано зусилля другого Крайового уряду, важливе значення має книга Д. Пасманика "Революционные годы в Крыму" [45].

Військово-політична діяльність А. Денікіна та його уряду була досліджена професійними істориками-емігрантами в загальному контексті громадянської війни й Білого руху [46].

У межах апологетичного напряму перебуває праця М. Маргулієса [47], у якій було здійснено спробу наблизитись до об'єктивної оцінки діяльності уряду П. Врангеля.

Складена в 1938 р. С. Постниковим "Библиография русской революции и гражданской войны (1917 – 1921)" (Прага) за матеріалами Російського Зарубіжного Архіву являє собою відносно повне зібрання матеріалів, досліджень, періодики довоєнного періоду, де зібрані роботи радянських науковців, спогади лідерів Білого руху, публікації документів Військово-Судового відомства, Управління землеробства і землеустрою ЗСПР.

Найбільш близькою до нашої теми дослідження є монографія російського історика-емігранта М. Росса [48]. Автор досить детально аналізує офіційні документи уряду П. Врангеля, його основні напрями діяльності: управління й самоврядування, підготовка й запровадження земельної реформи, організація судової влади тощо. На їх основі він намагається створити враження про цей політичний режим, як про зародок ідеальної держави. Це, принаймні, викликає певні сумніви, оскільки наше дослідження багато в чому спростовує це твердження.

Зарубіжна історіографія в основному представлена роботами англійських та американських істориків [49], серед яких спеціально займався питаннями внутрішньої політики урядів Півдня Росії Д. Тредголд [50]. У своїй монографії "Ідеологія Білого руху – врангелівська ліва політика правими руками" він наполегливо проводить думку, що ця політика могла привести до успіху, якби вона проводилася відразу й послідовно. При цьому автор повторює аргументи, які фігурують в історіографії російського зарубіжжя.

Професор історії Каліфорнійського університету П. Кенез стверджував, що П. Врангель "не зумів ліквідувати беззаконня стосовно селян", земельна реформа була приречена на невдачу, тому що селянство до середини 1920 р. зробило вибір на користь Радянської Росії [51].

Таким чином, проведений аналіз стану наукової розробки проблем діяльності державних утворень в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр. свідчить, що вони спеціально не досліджувались. Така спроба робиться вперше.

Література:

1. Все на борьбу с Деникиным! (Письмо ЦК РКП (большевиков) к организациям партии). Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 39. – М.: Политиздат, 1974. – 623 с.
2. Речь на беспартийной конференции рабочих и красноармейцев Пресненского района 24 января 1920 р. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 40. – М.: Политиздат, 1963. – 506 с.
3. Речь на совещании председателей уездных, волосных и сельских исполнительных комитетов Московской губернии 15 октября 1920 р. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 41. – М.: Политиздат, 1963. – 693 с.
4. Голоконников Г. Французская буржуазия и Иуда Врангель. – М., 1920. – 112 с.; Гусев С. И. Уроки Гражданской войны. – М., 1921. – 70 с.; Триандафилов В. К. Краткий стратегический очерк наступательных операций Южного фронта. Записки ВНО. Книга первая. – М., 1921. – 106 с.; Каменев С. С. Очередные военные задачи. Лекции, статьи 1919 –1920. – Смоленск, 1921. – 140 с.; Свечников М. С. Борьба Красной Армии на Северном Кавказе. – М., Л., 1926. – 224 с.; Каменев Л. Ллойд Джордж. Врангель и Пилсудский. – М., 1929. – 204 с.; Мировицкий П. Врангелещина. – Харьков, 1929. – 186 с.; Кандидов Б. Церковь и Врангель. – Харьков, 1931. – 173 с.; Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля. – Симферополь, 1940. – 119 с.; Ленин, Сталин, Фрунзе, Ворошилов о разгроме Врангеля. – Симферополь, 1940. – 89 с.
5. Гравицкий Ю. Белый Крым // Военная мысль и революция. – 1923. Кн. IV. – С. 24-33; Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. Т. 1. (1917-1918 гг.). – 272 с.; Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. Т. 2. (1919-1920 гг.). – 431 с.; Тухачевский М. Стратегия национальная и классовая // Военный журнал Сибири. Омск. – 1920. №2. – С. 18-26; Фрунзе М. В. Избранные произведения. – М., 1950. – 581 с.
6. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. Т. 2. (1919-1920 гг.). – 431 с.
7. Кин Д. Деникинщина. – М., Л., 1927. – 276 с.
8. Хвойнов П. Рабочее движение и профсоюзы в Крыму в 1920 г. // Антанта и Врангель. Сб. статей. – М., Пг., 1923. Вып. 1. – С. 219-231; Болдырь А. В. В Крыму во времена ген. Слащева и Врангеля, 1920 г. // Былое. – 1925. – № 2. – С. 195-229; Оболенский В. Крым при Врангеле. – М., Л., 1927; Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – №1. – С. 51-96; Немирович-Данченко Г. В. В Крыму при Врангеле: факты и итоги. – Берлин, 1922. – 116 с.; Бутецкий А. Борьба за Крым и разгром Врангеля. – М., Л., 1928. – 174 с.
9. Аграрная политика Врангеля / Изд. А. И. Гуковского // Красный архив. 1928. Т. 26. – С. 51-96; Гуковский А. К истории аграрной политика русской контрреволюции (Аграрная политика правительства Врангеля) // На аграрном фронте. – 1927. – № 6. – С. 72-86; Врангелевщина (Изд. И. Минц) // Красный архив. – 1930. Т. 39. – С. 3-46; Врангелевщина (Изд. И. Минц) // Красный архив. – 1930. Т. 40. – С. 3-40; Пионтковский С. Гражданская война в России 1918-1921 гг. Хрестоматия. – М., 1925. – 708 с.
10. Шафир Я. Экономическая политика белых // Антанта и Врангель. Сб. статей. – М., Пг., 1923. Вып. 1. – С. 99-124; Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917-1920 гг.). – Симферополь, 1927. – 281 с.; Штейнбах Е. М. Профессиональное движение в Крыму. – Симферополь, 1927. – 124 с.
11. Альф И. (Сеймович И.). Антанта и Врангель // Антанта и Врангель. Вып. 1. – М., Пг., 1923. – С. 45-56; Будкевич С. Врангель и Польша // Разгром Врангеля. – М., 1930. – С. 24-31; Слащов Я. Лозунги русского патриотизма на службе Франции. Период Деникина. Период Врангеля // Кто должник? К вопросу о франко-советских отношениях. – М., 1926. – С. 575-577; Ковалев Н. Южная контрреволюция – Врангель. – Курск, 1925. – 254 с.; Танин М. 10 лет внешней политики СССР. 1917-1927. – М., Л., 1927. – 275 с.; Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель. – М., 1923. – 184 с.

12. Антанта и Врангель. Вып. 1. – М., Пг., 1923. – 417 с.; Кто должник? К вопросу о франко-советских отношениях. Сб. ст. – М., 1926. – 176 с.; К десятилетию интервенции. Сб. ст. – М., 1929. – 185 с.; Разгром Врангеля. – 1920: Сб. ст. / Под ред. А. К. Гуковского. – М., 1930. – 172 с.
13. Голубев А. Гражданская война. 1918-1920. – М., 1932. – 353 с.; Кандидов Б. Церковь и гражданская война на Юге. Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны. – М., 1931. – 156 с.; Мокроусов А. В. В горах Крыма. Записки о краснопартизанском движении во врангелевском тылу. – Симферополь, 1940. – 129 с.; Прохоров В. В плену у Врангеля // Боевые дни. – М., 1929. – С. 88-107.
14. Березкин А. США – активный организатор и участник военной интервенции против Советской России (1918 – 1920 гг.). – М., 1952. – 211 с.; Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 гг.). – М., 1954. – 232 с.; Какурин Н. Краткий стратегический очерк гражданской войны. – М., Л., 1926. – 186 с.
15. Четыркин А. Развал и разложение армии Деникина // Исторические записки – М., 1941. – №12. – С. 3-36.
16. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Ч. 2. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны. (1917-1920 гг.) – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 303 с.
17. Борьба большевиков за власть Советов в Крыму: Сборник статей. – Симферополь: Крымиздат, 1957. Т. 2. – 295 с.; Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920 гг.) – М., 1966. – 312 с.; Баранченко В. Е. Гавен. – М., 1967. – 168 с.
18. История гражданской войны в СССР: в 5 т. – М., 1931-1966. Т. 5. – 246 с.
19. Документы внешней политики СССР. – М., 1958. Т. 2. – 512 с.
20. Алексашенко А. П. Крах Деникинщины. – М., 1966. – 230 с.; Спирин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917 – 1920 гг.). – М., 1968. – 315 с.
21. Крым за 50 лет советской власти. Библиографический указатель литературы. – Симферополь, 1970. – 104 с.; Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917 – 1920 гг.) – М., 1982. – 416 с.
22. Иоффе Г. З. Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977. – 320 с.; Иллерицкая Е. В. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. – М., 1981. – 166 с.
23. Карпенко С. В. Крах социально-экономической политики врангелевской диктатуры. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1983. – 23 с.; Карпенко С. В. Крах последнего белого диктатора. – М., 1990. – 97 с.
24. Зимина В. Д. Белое движение в годы гражданской войны. – Волгоград, 1995. – 75 с.
25. Федюк В. П. Деникинская диктатура и ее крах. – Ярославль, 1990. – 65 с.
26. Гарчев П. І. Червона гвардія України у жовтневій революції. – Х., 1969. – 312 с.
27. Рогожин А. И. Правоохранительные органы УССР в первые годы Советской власти (1917 – 1920 гг.). – Х., 1981. – 286 с.
28. Бабкін В. Д. Державна влада і політична опозиція // Правова держава. – К., 1996. – Вип. 7. – 220 с.; Хрестоматія з історії держави і права України: У 2–х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред В. Д. Гончаренко. – Вид. 2–ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. / Уклад.: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2000. – 728 с.; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці /кінець XIX – початок XX століття// Ін–т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Київський держ. торговельно–економ. університет. – К., 1998. – 350 с.; Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): [Монографія]. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.; Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасніть: статті, виступи інтерв'ю 90–х років / інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – 656 с.; Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико–правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 250 с.; Панібудьласка В. Ф. Торжество ленінської національної політики КПРС і розквіт Радянської України. – К.: Політвидав України, 1981. – 56 с.
29. Румянцев В. О. Українська державність у 1917 – 1922 рр. Національно–демократична і радянська альтернатива: Автореф. дис... д–ра юрид. наук. – Х., 1998. – 34 с.

30. Копєйчиков В. В. Механізм радянської держави. – К., 1968. – 180 с.; Кривенко Л. Т. Державне управління: теорія і практика. – К., 1998. – 265 с.; Кульчицький В. С. та інші. Історія держави і права України: навч. посібник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 294 с.; Медведчук В. В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. – К., 1996. – 145 с.; Медведчук В. В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. – К., 1997. – 170 с.; Мурашин Г. О. Конституція України: деякі аспекти її реалізації. – К., 1997. – 189 с.; Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики: Автореф. дис. ... д–ра політичних наук. – К., 2000. – 34 с.
31. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення: Монографія / В. Г. Кремень, І. Ф. Бінько, С. І. Головащенко: Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. інститут стратегічних досліджень, Міжнаціональна акад. упр. персоналом. – К.: МАУП, 1998. – 90 с.; Кампо В. М. Місцеве самоврядування в Україні: НАН України, Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Ін Юре, 1997. – 32 с.; Корнієнко М. І. Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування //Політологічний вісник. Вип. 1. – К., 1993. – 168 с.; Курас І. Ф. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.; Мироненко О., Римаренко Ю., Усенко І., Чехович В. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник – довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.; Швецов В. С. Государственный суверенитет: (Вопр. теории). – М.: Наука, 1979. – 300 с.
32. Історія держави і права України: Підручник. /За ред. Тація В. Я., Рогожина А. Й. Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та інші. – У 2 т. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 2. – 580 с.
33. Кордун О. О., Ващенко К. О., Павленко Р. М. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Моногр. /За ред. Кордуна О. О. – К.: МАУП, 2000. – 248 с.
34. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. – К., 2000. – 349 с.
35. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – 352 с.; Калашникова Е. В. Правовые основы деятельности Правительства Юга России в Крыму в 1920 г. // Революция и гражданская война 1917 – 1920 гг. Новое осмысление. Материалы научной конференции. Ялта 10-18 ноября 1995 г. – Симферополь, 1995 г. – С. 51-54.
36. Копиленко О. Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. – К.: Таксон, 2002. – 432 с.; Копиленко О. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К.: Таксон, 2002. – 342 с.; Копиленко О. З історії законодавства про громадянство України. – К., 2001. – 72 с.
37. Тимощук О. В. Охоронний аппарат Української держави (квітень-грудень 1918 р.). – Харків, 2000. – 459 с.
38. Тимощук О. В. Німецька таємна дипломатія. // Вісник УніВС, 1999. №7. – С. 133-144.
39. Дубко Ю. В. Советская Республика Тавриды. Авантюра большевицкого государственного строительства. – Симферополь, 1999. – 208 с.; Іванець І. Кримський вектор політики гетьманату Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради. // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р. Науковий збірник. – К., 1998. – С. 238-239; Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 304 с.; Сергійчук В. Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського. // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р. Науковий збірник. – 1998. – С. 42-53; Лаптев Ю. Краевое правительство и крымские немцы. // Таврические ведомости. – 1993. – 2 июля; Линев К. К., Шарапа В. Ф. Крымское краевое правительство С. Сулькевича. //МАИЭТ, 1996. Т. 5. – С. 226-234; Мальгин А. Внешняя политика Крымского краевого правительства генерала Сулькевича. – Крымский архив. – 1994. – №1. С. 56-66; Мальгин А. «Ненужная борьба между двумя частями России». (К истории украинско-крымских отношений в 1918 г.). – Крымский архив. – 1994. – №2. С. 64-68; Смирнова Є. В. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим: історія становлення (1991 – 2000 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Харків, 2002 р. – 20 с.
40. Тимощук О. В., Таран П. Є. Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVIII – початку XX століття: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – 176 с.

41. Куценко Н. Судьба Крыма как геополитическая и цивилизованная проблема. // Вісник УніВС. – 1999. – №7. – С. 82-84; Колупаев В. Крым и геополитика. // Мат. респ. научно-практической конференции. – Симферополь, 1994. – С. 43-46.
42. Брошеван В. Осень восемнадцатого. Краткий очерк истории переговоров между делегациями Крымского краевого правительства и правительства Украинской державы по вопросу о соединении Крыма с Украиной. // Крымские известия. – 1994. – 5 июля; Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – 168 с.; Бондаренко Д. Я., Крестовская Н. Н. Украина и Крым в стратегических планах воюющих сторон. // Вісник УніВС. – 1999. – Вип. 2. – С. 6-10.
43. Шелохаев В. В. Российские либералы в годы первой мировой войны. // Вопросы истории. – 1993. – №8. – С. 26-33; Громов С. Е. Украинские политические партии и организации в Крыму в период гражданской войны (1918 – 1920 гг.). // Приложение к «Вестнику Университета внутренних дел». – 1997. – №2. – С. 87-93; Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь, 1993. – 42 с.; Королев В. И. Крым в трех российских революциях. // Материалы республиканской научно-практической конференции. – Симферополь, 1994. – С. 35-36.
44. Родионов А. М. От драхмы до рубля. // Краткий очерк денежного обращения в Крыму. – Симферополь, 1999. – 65 с.; Бородін С. В. Аграрні відносини у Криму (1918-1926 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 2000 р. – 18 с.
45. Пасманик Д. Революционные годы в Крыму. – Париж, 1926. – 126 с.
46. Краснов П. Н. Всевиликое войско Донское / Белое Дело. Дон и Добровольческая армия – М., 1991. – С. 3-204; Денисов С. В. Гражданская война на Юге России 1918 – 1920 гг. (в 7 книгах). Кн. 1 – Константинополь, 1921. – 126 с.; Скобцов Д. Драмы Кубани // Голос минувшего на чужой стороне – Париж, 1926 – №1 – С. 233-263.
47. Маргулиес М. С. Год интервенции. – Берлин, 1923. Кн. III. – 319 с.
48. Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 376 с.
49. Brinkley G. Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia 1917 – 1921: A study in Politics and Diplomacy of the Russia Civil War. Notre Dame, 1966. – P. 446; Luckett R. The White Generals: An Account of the White Movement and the Russian Civil War. London; New York, 1971. – P. 413; Pipes R. Struve. Liberal on the Right, 1905-1944. London, 1980. – P. 526.
50. Treadgold D. W. The Ideology of the White Movement: Wrangel's "Leftist Policy from Rightist Hands" // Russian Thought and Politics. Harvard Slavic Studies. Vol. IV. 1957. – P. 481-497.
51. Kenez P. Civil War in South Russia 1919-1920: The Defeat of the Whites. Berkley, 1977. – P. 378; Кенез П. Идеология белого движения // Гражданская война в России: перекресток мнений. М., 1994. – С. 94-105.

Пост упила в редакцию: 04.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 100-100.

УДК 343.163 (477.75)«1920»

Пащеня В. Н.

К ВОПРОСУ УЧАСТИЯ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ И СУДА ПО КОРЕНИЗАЦИИ В КРЫМСКОЙ АССР В 1920-Х ГГ.

Актуальность данной статьи обусловлена отсутствием рассмотрения в постсоветское время данной проблемы историками в силу того, что в предшествующий период она считалась исчерпанной и окончательно решенной. Однако практика современного строительства в АР Крым, где проживают представители около 100 национальностей, ставит в повестку вопрос органического сочетания государственного и этнонационального фактора. Путем проб и ошибок данная задача начала успешно решаться в 1920-х гг. и этот опыт требует комплексного изучения.

Новизна данного исследования состоит в том, что на основе анализа архивных материалов и литературы, автор продолжает осуществлять рассмотрение решения этнонациональных проблем в Крыму в принципиально новых социально-политических условиях в интересах трудящейся его части, прежде всего коренного населения.

Процесс коренизации органов правосудия прошел в своей истории два основных этапа:

I-й: 1920-1924 гг., когда в условиях утверждения советской власти в Крыму началось создание принципиально новых структур из числа трудового элемента и в его интересах, прежде всего коренного населения;

II-й: 1925-1929 гг., когда образование Союза ССР привело к существенным изменениям нормативно-правовой базы органов суда и прокуратуры, активизации политики коренизации.

Основными нормативно-правовыми документами по укреплению законности в Крыму в ходе первого его этапа стали:

- Положение о революционных трибуналах, утвержденное ВЦИК от 12.04.1919 г. [1, с.132];
- Положение о народном суде РСФСР, утвержденное ВЦИК от 21.10.1920 г. [2, с. 407];
- Положение о высшем судебном контроле, утвержденное ВЦИК от 10.03.1921 г. [3, с. 97];
- Декрет ВЦИК РСФСР от 23.06.1921 г. «Об объединении всех трибуналов Республики [4, с. 115];
- Положение о прокуратуре от 28.05.1922 г. [5], др.

На базе указанных выше документов, Крым ЦИК разрабатывал собственное положение , применительно к особенностям автономии, утверждал штатное расписание центрального аппарата и местных структур суда и прокуратуры.

На судебные органы Крымской АССР в период 1921-1924 гг. возлагались следующие основные задачи:

- обеспечение нормальной работы ее государственного аппарата, утвержденного Конституцией, очищение его от классовых врагов и их пособников;
- охрана и защита интересов автономной государственности, прав и законных интересов ее официальных общественных организаций и граждан, прежде всего представителей трудящихся классов, в сфере государственного управления;
- утверждение революционной законности в деятельности органов власти и управления, отдельных граждан;
- борьба с экономической и политической контрреволюцией в любых их проявлениях, прежде всего в деятельности работников государственного аппарата всех уровней, др.

Процесс этот шел исключительно сложно, болезненно в силу как объективных, так и субъективных причин. К числу объективных следует отнести следующие: во-первых, сложившаяся чрезвычайная ситуация, вызванная жесткой борьбой остатков белогвардейцев против советской власти; во-вторых, отсутствие необходимой нормативно-правовой базы социалистического правосудия, опыта его проведения в мирное время в условиях НЭПа; в-третьих, острая нехватка кадров органов правосудия и необходимость использования их из числа старых специалистов, большая часть из которых формировалась ранее из дворянства и была настроена враждебно к новой власти в своем большинстве, в меньшинстве – нейтральна, др. К субъективным причинам возможно отнести сохранение в умах большинства коммунистов мнения о том, что в условиях социализма преступность автоматически исчезает и карательные органы не нужны, др.

На начальном этапе советского строительства в Крыму (ноябрь 1920 – октябрь 1921 гг.), процесс вершения социалистического революционного правосудия осуществляли четыре основные структуры: народные суды, восемь революционных трибуналов; «Тройка» по борьбе с бандитизмом и уголовным элементом; ЧК автономии, преобразованная на основании постановления 9-го Всероссийского съезда советов в Главное политическое управление (ГПУ), а в Крыму – в Политическое управление при Крым ЦИКе. На него возлагалось: подавление открытых контрреволюционных выступлений, в т.ч. бандитизма, охрана границ автономии, борьба с контрабандой и др. Все это были, в общем-то, чрезвычайные органы правосудия. Но постепенно они заменялись структурами постоянными, демократическими.

Деятельность чрезвычайных органов характеризовалась далеко не демократическими методами правосудия, когда в короткий срок необходимо было решать судьбы тысяч сторонников бывшей «единой и неделимой» России. Анализ архивных документов показывает, что на заседании чрезвычайной «тройки» во главе с Вели Ибраимовым только в один день – 11 декабря 1920 г. рассматривается 16 дел и все ответчики были высланы в Архангельскую губернию сроком на 3 года [6, лл. 44-60]. Широко и подробно деятельность чрезвычайных органов правосудия рассмотрена в диссертационном исследовании А.В. Ишина [7]. Общеисторические

аспекты проблемы строительства карательных органов в 1920-х гг. рассмотрены С.Г. Кащенко [8, сс. 232-239].

Начало процессу создания советской системы органов суда положило «Положение о суде Революционного комитета Крыма», утвержденное 21.01.1921 г. Оно объявляло принадлежность судебной власти на ее территории народным судьям, Советам народных судей и Революционному трибуналу. Положение определяло следующую конструкцию народного суда: народный судья или народный судья и два народных заседателя, или народный судья и 6 народных заседателей. При народном судье создавались следующие органы: народный следователь, коллегия правозаступников, судебный исполнитель, канцелярия.

Народный судья избирался в следующем порядке: а) в городах – общим собранием совета рабочих и солдатских депутатов из кандидатур, предлагаемых городским исполнительным комитетом; б) в уездах – его съездом советов. Народный судья избирался на 6 месяцев и мог быть отозван в течение указанного срока советом исполкомом, его избравшим.

Списки народных заседателей составляли на 6 месяцев профсоюзные организации, волостные и сельские советы судебных районов, которыми стали Симферопольский, Севастопольский, Ялтинский, Феодосийский, Керченский, Джанкойский и Евпаторийский. Их утверждали исполнительные комитеты городов и уездов.

Согласно данного положения, судопроизводство на территории Крыма допускалось на местном языке (в случае надобности народный судья пользовался переводчиком). Основными мерами наказания определялись: денежный штраф, объявление общественного порицания, лишение свободы, присуждение к обязательным общественным работам. Народный судья не был стеснен никакими формами доказательств. Судебные заседания проходили публично. Приговор или решение народного судьи объявлялся «именем Российской Социалистической Федеративной Советской Республики», являлся окончательным и обжалованию в апелляционном порядке не подлежал.

1 августа 1921 г. создается Единый революционный трибунал (ЕРТК), коллегия которого состояла из 16 человек, в том числе три представителя татарского населения или 16,8% [8, л.13]. При нем образуется следственная часть из 12 человек, из которых трое постоянно работали в Севастополе.

С первых шагов своей работы ЕРТК столкнулся с массой проблем: во-первых, кадровой, когда из 12 следователей лишь один имел специальные знания, а работавшие ранее в трибуналах Крыма специалисты выехали в Москву или перешли на другую работу; во-вторых, параллелизм в своей деятельности с Крымчека; в-третьих, сложное экономическое положение, когда в условиях голода с ноября 1921 г. его работники были сняты с довольствия при Крымвоенпродснабе, а на плановое довольствие Наркомпрода не поставлены, денежное довольствие было мизерным и нерегулярным; в-четвертых, не завершив слаженности, он реорганизуется в Верховный Трибунал при Крым ЦИКе автономии.

1922 г. ознаменовался проведением судебной реформы как в Советской России, так и в Крымской ССР. Постановлением ВЦИК РСФСР, утвердившим «Положение

о судоустройстве в РСФСР», устанавливалась система судебных учреждений, включавшая: народный суд; губернский суд; Верховный Суд РСФСР; военные и военно-транспортные трибуналы, входившие в общую систему, подчиненные Верховному Суду [10, с. 902]. В последующие годы, в рамках рассматриваемого периода и в связи с образованием Союза ССР, ВЦИК СССР утверждает «Положение о Верховном Суде СССР» от 6.07.1923 г.; первую Конституцию Союза ССР 1924 г.; «Основы судоустройства Союза ССР и союзных республик», определявшие следующую структуру карательных органов: народные суды, губернские суды, высшие суды автономных республик, Верховные суды союзных республик, Верховный Суд Союза ССР, военные трибуналы [11, с.203].

В рамках данной реформы формируется НК юстиции, в составе которого учреждается Верховный Суд Крымской АССР, государственная прокуратура, а вскоре адвокатура и государственный нотариат. Таким образом, в автономии создается принципиально новая советская карательная система, не претерпевавшая впоследствии принципиальных изменений. Одной из главных составляющих формирования и деятельности новых органов стало проведение в них политики коренизации, прежде всего в форме приоритетного вовлечения во все его структуры представителей крымскотатарского народа. Практическая реализация данного процесса в советском Крыму началась с постановления Комиссии по татаризации советских учреждений Крыма от 11 декабря 1921 г. под председательством Ю. Гавена. Она определила основные мероприятия по татаризации советских учреждений региона, реализации татарского языка как государственного, наравне с русским, в том числе: обязательный перевод на татарский язык всех законодательных актов и правительственных обращений, др. Своим решением от 24.02 1922 г. в состав НК юстиции вводят Центральную переводческую коллегию с целью создания ведомственной литературы на татарском языке, др.

Постановлением 3-й сессии ВЦИК Союза ССР от 28.05. 1922 г. утверждается «Положение о прокуратуре», согласно которого на нее возлагалось осуществление контроля от имени государства за законностью действий всех органов власти, хозяйственных учреждений, общественных и частных организаций, частных лиц путем возбуждения уголовного преследования против виновных и опротестования нарушающих закон постановлений; поддержку обвинения в суде, др. [12]. Положение определяло структуру построения прокуратуры; права и обязанности; утверждало Положения об адвокатуре и о коллегии защитников. Циркуляром НК юстиции СССР № 55 от 7.07.1922 г. положение об адвокатуре вводилось в действие.

Исходя из вышеуказанных нормативно-правовых документов шла разработка документов РСФСР и автономных республик, входивших в ее состав. Так, 26 мая 1922 г. 3-ей сессией РСФСР утверждается «Положение о прокурорском надзоре». 25.08.1922 г. постановлением ВЦИК Крымской ССР вводится в автономии Положение об адвокатуре [13, л. 41].

Органы прокуратуры вводились не только в центре, но и в районах Крымской ССР. На районные прокуратуры возлагалось осуществление надзора за законностью действий от имени государства всех органов власти. Именно они стали первичной ячейкой общей стройной системы прокуратуры автономии – РСФСР – Союза ССР.

Обследование НК РКИ Крымской ССР в августе 1924 г. Феодосийской прокуратуры выявило, что в сферу ее деятельности входит три района: Феодосийский, Старо-Крымский, Судакский; ее штат – 4 сотрудника: прокурор с окладом 150 руб., секретарь – 72 руб., машинистка – 37 руб. 20 коп., курьер – 26 р. 40 коп.; под надзором - 4 народных суда [14, лл. 2-13]. Аналогичная перегрузка при практически аналогичном штате приходилась и на прокурора Севастополя [14, лл. 18-25]. При таких объемах ни о каком, кроме формального, выполнении обязанностей прокурорами речи идти не могло.

Анализ архивных документов показывает, что процесс коренизации органов суда и прокуратуры Крымской ССР шел исключительно сложно, прежде всего и главным образом из-за отсутствия кадров со специальным образованием, поскольку юридический факультет в Таврическом университете советская власть ликвидировала. Так, по состоянию на конец 1924 г., в Севастополе – из 6 судебных участков и 12 судей, татар нет; Ялте – из 3 судебных участков и 6 судей, татар нет; Алуште – из одного судебного участка и 2-х судей, татарин один; Феодосии – из 2-х судебных участков и 4 судей, татар нет; Старом Крыму – из одного судебного участка и 2-х судей, татар нет; Ак-Мечети – из одного судебного участка и 2-х судей, татар нет и т.д. Таким образом, на 14 судебных участков и 28 судей всего один представитель татарского народа [15, л. 2]. Аналогичная ситуация прослеживается и среди народных следователей судебных участков.

С 1925 г. начинается второй период в истории органов суда и прокуратуры крымской автономии, который характеризовался: во-первых, изменением в рабочем порядке ее статуса из Крымской ССР в Крымскую АССР; во-вторых, активным процессом коренизации всех структур органов власти и управления, в т.ч. НК юстиции; в-третьих, неуклонным совершенствованием всей системы правоохранительных органов как в теоретическом плане (разработка новой нормативно-правовой базы), так и в организационном (изменением штатной структуры, ее коренизацией), др.

В то же время, циркулярным письмом НК юстиции Крымской ССР Р. Ногаева от 9.04.1925 г. разъяснялось, что инструкции, циркуляры и распоряжения Наркоматов РСФСР по линии автономных комиссариатов Крыма могут применяться только лишь в том случае, если они не противоречат законам и распоряжениям Крымской власти [16, л. 25].

В условиях дефицита профессионально подготовленных национальных кадров, одной из важнейших форм его ликвидации явилось выдвиженчество. В 1926 г. в органы юстиции было выдвинуто 18 татар, окончивших областные юридические курсы, из них назначены: народными судьями – 5 чел., народными следователями – 4 чел., нотариусами – 1 чел., членами коллегии защитников – 2 чел., секретарями – 6 чел.

В 1927 г. НК юстиции выдвинул 30 чел., в т.ч. народными судьями – 4 чел., секретарями – 11 чел., судебными исполнителями – 2 чел., делопроизводителями – 7 чел., следователями – 1 чел., практикантами – 7 чел. Из общего числа этих выдвиженцев представители татарского народа составили 63,3% или 19 человек [17, л. 200].

Национальная политика, проводимая в органах юстиции Крымской автономии в 1920 гг. в форме коренизации, прежде всего приоритетного вовлечения в нее представителей крымскотатарского народа, являлась органической и важной ее составной частью. Благодаря ней, к концу рассматриваемого периода в Крыму было создано участков народного суда с 30% производством на татарском языке [18, л. 57].

Из всех наркоматов, созданных в ноябре 1921 г., наиболее успешно процесс коренизации шел в НК юстиции. Так, если в его центральном аппарате на конец 1924 г. представители татарского народа составляли 7%; в Главсуде – 4%; народных судей – 18,5% [19, л. 29], то к началу 1930-х гг. аппарат ответственных работников НК юстиции при плане коренизации 40%, был коренизирован до 53%, его средне-технический аппарат – до 27%; Главсуд – до 60%, Прокуратура (центральный аппарат) – до 37,5% [20, л. 24].

Таким образом, в 1920-е гг., благодаря проводимой в Крымской АССР политика коренизации, ее татарский народ впервые в своей истории получил реальную возможность осуществлять правосудие из числа своих представителей на родном языке. Данный процесс получил свое развитие в последующий период существования Крымской автономии.

Литература:

1. Сборник узаконений (СУ) РСФСР. 1919, № 13.
2. СУ РСФСР. 1920, № 83.
3. СУ РСФСР. 1921, № 15.
4. СУ РСФСР. 1921, № 22-23.
5. Известия ВЦИК РСФСР. 1922, 16 июня.
6. ГА АРК. – Ф.Р-702. – Оп. 1. – Д. 1.
7. Ішин А.В. Антибільшовицьки виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920 – 1925 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.
8. Кащенко С.Г. Всеобщая история государства и права новейшего времени. – Симферополь: Дяля, 2006. – 696 с.
9. ГА АРК. – Ф.Р-1110. – Оп.2. – Д. 2а.
10. СУ РСФСР. 1922, № 69.
11. Сборник законов (СЗ) СССР. – 1924, № 23.
12. Известия ВЦИК СССР. – 1929, 16 июня.
13. ГА АРК. – Ф.Р-1737. – Оп.1. – Д. 1..
14. ГА АРК. – Ф.Р-460. – Оп.1. – Д. 1295..
15. ГА АРК. – Ф.Р-460. – Оп.1. – Д. 1298.
16. ГА АРК. – Ф.Р-3870. – Оп.1. – Д. 11.
17. ГА АРК. – Ф.Р-663. – Оп.1. – Д. 1349.
18. ГА АРК. – Ф.Р-663. – Оп.1. – Д. 1499.
19. ГА АРК. – Ф.Р-460. – Оп.1. – Д. 1437.
20. ГА АРК. – Ф.Р-460. – Оп.1. – Д. 12091.

Пост упила в редакцию: 17.04.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 106-106.

УДК 340.12

Шкляр Т. О.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Поняття правової системи міцно увійшло у поняттєво–категоріальний апарат юридичної науки. Більше того, в юридичній літературі існує думка, що фундаментальною загальнотеоретичною юридичною наукою має бути не загальна теорія права, а теорія правової системи суспільства [1, с.144 - 145]. Разом з тим, незважаючи на наявність численних ґрунтовних теоретичних досліджень правової системи та активне використання її поняття, деякі автори, наприклад, В.С. Нерсесянц, заперечують сенс існування даної категорії. Проте в юридичній літературі достатньо аргументовано і переконливо, на наш погляд, доведена відмінність поняття правової системи не тільки від поняття юридичної надбудови, а й від понять правової реальності, правової дійсності, механізму правового регулювання, системи права, системи законодавства, тощо. Водночас слід зауважити, що серед прихильників ідеї самостійного статусу правової системи немає однозначності в її розумінні.

Отже розглянемо основні точки зору щодо поняття правової системи, зважаючи на те, що детальний їх огляд та аналіз, зроблений у працях вітчизняних вчених.

Спроба узагальнити існуючі визначення правової системи дало змогу умовно поділити їх на дві групи. До першої – віднести визначення, в яких поняття правової системи трактується як комплекс (або сукупність) правових явищ (або засобів). До другої – віднести визначення, в яких зміст поняття правової системи розкривається шляхом вказівки на її певні елементи або компоненти.

Наведемо та проаналізуємо характерні визначення, віднесені нами до першої групи. Так, М.І. Матузов визначає правову систему як сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких офіційна влада вичиняє регулятивно – організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей [2, с.158 - 159]. П.М. Рабінович визначає правову систему як систему всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або групі однотипних держав [4, с.114].

На нашу думку, слід підтримати ідею авторів щодо визначення правової системи як комплексу правових явищ, оскільки у визначенні доволі проблематично відобразити усі елементи правової системи. Водночас необхідно зауважити, що будь – яке визначення повинно чітко відмежовувати явище, що визначається, від багатьох інших, хоча і зв'язаних з ним, явищ. В нашому випадку визначення правової системи повинно давати чітке уявлення про її відмінність від правової надбудови, правової дійсності, механізму правового регулювання, тощо. Проте аналіз наведених та інших визначень правової системи свідчить, що вони не завжди можуть слугувати такому відмежуванню. Наприклад, визначення, запропоноване М.І. Матузовим можна, на наш погляд, використати в якості визначення механізму правового впливу. А наведене вище визначення П.М. Рабіновича можуть слугувати визначенням поняття правової дійсності. Можливим варіантом подолання вказаного

недоліку вбачається у встановленні мети правової системи. По – перше, це дозволить, як думається, розуміти під комплексом правових явищ такий, який складається лише з явищ, здатних слугувати досягненню мети, тобто окреслити коло правових явищ. А по – друге надасть можливість у визначенні відобразити значення правової системи у суспільстві, її соціальну спрямованість. В юридичній літературі справедливо підкреслюється, що поняття правової системи звернено перш за все за її "межі", що зумовлює її дослідження у "зв'язці" та взаємодії з зовнішнім середовищем, яким по відношенню до неї виступають економічна, політична та інші підсистеми суспільства [5, с.281]. Додамо також, що і суспільство в цілому, як більш високого рівня суперсистема. Звідси випливає, що основою для встановлення мети правової системи є функції суспільства, на виконання яких спрямовано функціонування всіх його підсистем.

Основними функціями суспільства є функція його збереження (відтворення) та функція його вдосконалення (оптимізації). Здійснення ж цих функцій, а з рештою й функціонування та розвиток суспільства є можливим за умов порядку та стабільності. Вказані обставини зумовлюють основну мету правової системи – забезпечення досягнення правопорядку як складової стабільності та розвитку суспільства. Г.Г. Шмельовой, Л.А. Луць підкреслюється, що правова система як складне соціальне утворення має кілька цілей, але серед них є одна визначальна, основна – досягнення правопорядку [6, с.36; 7, с.77].

Стосовно другої групи визначень правової системи, то найбільш характерними з них є такі: це все позитивне право, що розглядається в єдності з іншими активними елементами правової дійсності – правовою ідеологією та судовою (юридичною) практикою [8, с.47]; це об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає в себе взаємопов'язані, взаємообумовлені і взаємодіючі компоненти: право і втілюючи його законодавство, юридичні установи, юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію та ін. [1, с.308]. Аналізуючи вказані та інші визначення поняття правової системи, можна зробити висновок, що їх відмінність в основному залежить від позицій авторів щодо елементного складу правової системи. Проте виявлення її елементів, незважаючи на те, яким чином було сформовано визначення, є вимогою (сутністю) системного методу при його застосуванні до дослідження правової системи.

В юридичній літературі існують різні точки зору щодо елементів, які входять до складу правової системи. Так, М.І. Матузов виділяє такі елементи правової системи: 1) право як сукупність створюваних і охоронюваних державою норм; 2) законодавство як форма виразу цих норм; 3) правові установи, що здійснюють правову політику держави; 4) судова та інша юридична практика; 5) механізм правового регулювання; 6) правореалізаційний процес (у тому числі акти застосування і тлумачення); 7) права, свободи й обов'язки громадян (право в суб'єктному значенні); 9) законність і правопорядок; 10) правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо); 11) суб'єкти права (індивідуальні й колективні); 12) системоутворюючи зв'язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; 13) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси тощо), що утворюють "інфраструктуру" правової системи. [2, с.25]. Його думку щодо вказаних елементів

підтримують І.В. Петеліна, Н.М. Оніщенко, О.І. Харитонова, Є.О. Харитинов та Х. Бехруз. С.С. Алексєєв вважає, що елементами правової системи є власне об'єктивне (позитивне) право як сукупність загальнообов'язкових норма, виражених в законі, інших формах позитивного права; правову ідеологію – активну сторону правосвідомості, судову (юридичну) практику [9, с.47]. Л.А. Луць вважає елементами правової системи лише суб'єктів права, а інші правові явища - її компонентами [6, с. 42 - 45]. Наведемо ще позицію В.В. Оксамитного, який в якості компонентів правової системи розглядає праворозуміння у сукупності домінуючих правових учень суспільства, рівня та особливостей правосвідомості і правової культури; правотворчість; юридичний масив, що включає чинне національне законодавство; механізм здійснення права; результати дії права (правомірну або протиправну поведінку його суб'єктів) [10, с.415].

Не вдаючись у полеміку щодо складу елементів правової системи та критеріїв їх вибору, зазначимо, що існують неподільні, універсальні і субстаційні елементи суспільства, які мають місце у всіх сферах його життя та з яких "будуються" його підсистеми. Це суб'єкти, об'єкти, суспільні відносини і соціальна діяльність. Вони і є, на наш погляд, критерієм виявлення елементів правової системи.

Разом з тим важливо підкреслити, що застосування даного критерію дає можливість встановити лише системоутворюючі елементи правової системи. В свою чергу кожний з таких елементів є основою, фундаментом для утворення та виокремлення підсистем правової системи, які є відносно самостійними її частинами і мають "власний" комплекс елементів (певних правових явищ).

Викладене вище дає підставу вважати системоутворюючими та субстанційними елементами правової системи суб'єктів права, юридичну діяльність, правові відносини та її об'єкти (предмети правової культури, які є об'єктивними результатами юридичної діяльності суб'єктів права).

Проте, перш ніж перейти до характеристики елементів правової системи потрібно з'ясувати її функції. В юридичній літературі існують різні точки зору щодо видів та змісту функцій правової системи.

Узагальнення наведених точок зору дає можливість дійти висновку, що так чи інакше всі автори виділяють інтегративну, регулятивну, комунікативну й охоронну функції правової системи. Сутність існуючих функції полягає в об'єднанні перш за все елементів та підсистем самої правової системи у єдине ціле для забезпечення її належного функціонування. Крім того, вона спрямована на об'єднання інших підсистем суспільства (економічної, соціальної, політичної, духовної) з метою забезпечення їхньої взаємодії, а відтак і функціонування суспільства в цілому.

Під регулятивною функцією правової системи розуміється вплив останньої на поведінку учасників суспільного життя (суб'єктів суспільства) з метою впорядкування та узгодження їх діяльності і суспільних відносин між ними за допомогою комплексу юридичних засобів регулювання. Як підкреслюється в літературі, в регулятивній функції знаходять свій вираз, тобто юридичне оформлення, важливі питання соціального, економічного, культурного і політичного розвитку суспільства [11, с.23].

Зміст комунікативної функції правової системи полягає у передаванні правової інформації (відомостей передусім про зміст правових регуляторів поведінки суб'єктів права) від її генераторів до реципієнтів (одержувачів та споживачів такої інформації). Вона тісно пов'язана з регулятивною функцією. Остання може ефек-

тивно здійснюватися, якщо суб'єкти правової системи мають інформацію про юридично можливу, необхідну або заборонену поведінку, про законні засоби та способи отримання матеріальних і духовних благ, про наслідки порушень правових приписів тощо. Інакше вони не зможуть обрати оптимальний варіант своєї юридично значимої поведінки та належним чином оформити свою правову волю щодо вступу у конкретні правовідносини.

З точки зору теорії інформації правове регулювання, на думку О.Ф. Черданцева, являє собою рух інформації (її створення, сприйняття, переробка, зберігання, видача нової інформації), тобто певних відомостей, носіями яких є знакова система (мова) [12, с. 360 - 361].

Сутність охоронної функції правової системи полягає у запобіганні, попередженні правопорушень у всіх сферах суспільного життя, яка здійснюється за допомогою комплексу юридичних засобів охорони. Вона сприяє також витісненню з життя суспільства небажаних з точки зору інтересів особи, суспільства і держави суспільних відносин. Деякі автори у зміст цієї функції включають такий напрямок дії правової системи, як забезпечення відновлення порушених прав суб'єктів [11, с. 32 - 33]. На нашу думку, правовідновлення не можна відносити до охоронної функції з тих міркувань, що його безпосередньою метою є захист прав суб'єктів. Враховуючи важливість та значення захисту прав суб'єктів, доцільно у системі функцій правової системи виокремити захисну функцію.

Отже сутність захисної функції полягає передусім у відновленні за допомогою комплексу юридичних засобів захисту порушених прав суб'єктів і правопорядку в цілому.

Виходячи зі змісту інтегративної, регулятивної, комунікативної, охоронної та захисної функцій правової системи, можна зробити такий висновок: в цілому вони спрямовані перш за все на збереження (у тому числі відтворення) суспільства, забезпечення його цілісності та стабільності. Разом з тим слід зазначити, що належне функціонування власне правової системи є можливим за умови її збереження, як самостійної підсистеми суспільства. А це вимагає постійного відтворення самої правової системи, всіх її елементів та утворюваних на їх основі підсистем, тобто самовідтворення. Тому, як видається, у складі функцій правової системи необхідно виділити функції, спрямовані на її власне відтворення (збереження). По - перше, це функція відтворення правових якостей суб'єктів права, юридичної діяльності, правовідносин, об'єктів правової системи (зокрема юридичних засобів регулювання, охорони і захисту); по – друге, це функція забезпечення взаємодії елементів та підсистем правової системи в цілому.

З нашої точки зору, правова система у ланцюзі функціональних зв'язків між підсистемами суспільства є їхньою детермінантою і функціональною передумовою. Вона здійснює активний вплив на всі підсистеми суспільства. Тому за видами останніх можна виділити економічну, політичну, соціальну, духовну, екологічну тощо функції правової системи. Зокрема зміст її економічної функції в цілому полягає у правовому регулюванні, охороні і захисті економічної діяльності, економічних відносин суб'єктів економічної системи суспільства. Зрозуміло, що у реалізації всіх вказаних вище функцій приймають участь усі елементи правової системи. Отже розглянемо зазначені елементи та їх функції.

Як правило в юридичній літературі під суб'єктом права розуміється праводієздатний носій суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, учасник правовідносин, який реалізує норми права. Проте деякі автори, у тому числі С.І. Архипов, стверджують, що таке розуміння є лише одним з аспектів характеристики його сутності, не вичерпує її і не може зводитися до неї.

На наш погляд, цінність запропонованого С.І. Архиповим розуміння суб'єкта права полягає у можливості розглядати його одночасно як носія правової волі, правосвідомості, правовідносин, юридичної діяльності, соціально – правових цінностей, правосуб'єктності тощо.

Відомо, що суб'єктами права є фізичні особи, юридичні особи, держава, її органи, органи місцевого самоврядування, соціальні спільності тощо. Кожний з них має свої специфічні функції, зумовлені власним правовим статусом. Проте, враховуючи зазначені вище їх соціально – правові властивості, можна визначити загальні для всіх суб'єктів права функції. Як уявляться, такими функціями є, по – перше, функція створення правових регуляторів суспільних відносин; по – друге, функція встановлення, зміни або припинення конкретних правовідносин; по – трете, функція реалізації суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків. Саме в цих функціях проявляється правова активність усіх суб'єктів права в правовій системі: вони створюють загальні або індивідуальні правила поведінки і закріплюють їх у різних формах права, правозастосувальних та правореалізаційних актах; приймають рішення щодо реалізації своїх юридичних прав та обов'язків шляхом встановлення, зміни або припинення правовідносин і реалізують їх у формі використання, виконання або дотримання з метою задоволення індивідуальних або суспільних потреб та інтересів.

Разом з тим потрібно підкреслити, що зазначені інші функції здійснюються суб'єктами права через юридичну діяльність. Тому вона є наступним субстанційним і системоутворюючим елементом правової системи. Досить детально досліджував юридичну діяльність С.Д. Гусарев, Ю.Г. Ткаченко, В.М. Карташов, О.Ф. Скакун, В.М. Сирих.

Охарактеризуємо основні параметри юридичної діяльності.

Суб'єктами юридичної діяльності є усі суб'єкти права. Проте, для здійснення певних видів юридичної діяльності (правотворчості, правозастосування, офіційного тлумачення тощо) їм потрібно мати державно – владні повноваження. Тому суб'єктами таких видів юридичної діяльності виступають органи держави та інші суб'єкти, яким держава делегує певні державно – владні повноваження (наприклад, органи місцевого самоврядування). Враховуючи цю обставину, В.М. Сирих пропонує виділяти: 1) юридичну діяльність держави та 2) юридичну діяльність громадян, інших членів громадянського суспільства [13, с.177]. Остання є правореалізаційною діяльністю суб'єктів, яка здійснюється без посереднього владного "втручання" держави в процеси формування зміни або припинення правовідносин з метою їх організації.

Вона полягає, на наш погляд, у правовій активності "невладних" суб'єктів по здійсненню права на індивідуальне (децентралізоване, автономне) правове регулювання шляхом укладання правочинів, договорів, прийняття інших правореалізаційних актів, які є виразом їх волевиявлення і спрямовані на врегулювання певних конкретних суспільних відносин та виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Дійсно, для забезпечення юридичного значення правової активності "невладних" суб'єктів у сфері реалізації права, держава вимагає її належного юридичного оформлення, зокрема нотаріального посвідчення певних правочинів, державної реєстрації певних договорів, ліцензування певних видів діяльності тощо. Між тим така реєстраційно – посвідчувальна діяльність держави та інших уповноважених нею суб'єктів, на нашу думку, є різновидом застосування права і засобом державного контролю за правореалізаційною діяльністю. Основною і кінцевою метою юридичної діяльності є забезпечення відтворення, функціонування і розвитку правової системи. І її об'єктами є певні види соціальної діяльності суб'єктів суспільства та суспільні відносини (як родо – видові, так і індивідуальні). А предметом – процеси створення об'єктивованих назовні явищ правової культури (предметів правової культури).

Засобами юридичної діяльності виступають певні явища, за допомогою яких досягаються її результати. В літературі виділяють пізнавальні, процедурні, вербальні, регулятивні, інформаційно – технічні, організаційно – технічні та інші засоби [14, с. 18]. Втім, вибір і використання тих чи інших засобів залежить від виду юридичної діяльності: правотворчої, правореалізаційної, правозастосовчої або правотлумачної.

Результати юридичної діяльності також доцільно розглядати за її видами. Кінцеві результати правотворчої діяльності постають у вигляді системи юридичних норм та системи форм (джерел) права, в якій перша знаходить свій вираз і закріплення. В цілому вони характеризують певний стан нормативної урегульованості, регламентованості суспільних відносин. Результатом правозастосовчої діяльності є індивідуальні державно – владні приписи, які закріплюються у відповідних актах застосування права з метою забезпечення належної реалізації юридичних норм. З метою правильного застосування та реалізації юридичних норм створюються нормативні або казуальні правила розуміння змісту таких норм, які є результатами офіційної правотлумачної діяльності і закріплюються у відповідних інтерпретаційно – правових актах. Вони слугують забезпеченню одноманітності (однаковості) у розумінні змісту юридичних норм і разом з актами застосування права визначають певний стан правозабезпеченості владними суб'єктами реалізації суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Результатами правореалізаційної діяльності є індивідуальні правила поведінки та інші "автономні рішення" [14, с.199] конкретних учасників суспільних відносин, які закріплюються у відповідних реалізаційних юридичних актах. Такі акти, як зазначалося раніше, спрямовані на регламентацію конкретних суспільних відносин та виникнення, зміну або припинення правовідносин (тобто їх можна розглядати одночасно як правила індивідуальної поведінки та як юридичні факти - акти). Отже, юридичні норми індивідуально державно – владні приписи, правила розуміння змісту юридичних норм, автономні рішення "невладних" суб'єктів і форми їх зовнішнього виразу та закріплення є результатами юридичної діяльності. Вони вважаються зовнішніми формами юридичної діяльності [15, с. 76 – 78; 16, с.90]. Проте так чи інакше, всі вони включаються у механізм правового регулювання, в якому починають функціонувати в якості юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на суспільні відносини. Ми поділяємо точку зору, згідно якої під юридичними засобами пропонується розуміти передбачені юридич-

ними нормами правові явища, які завдяки своїм об'єктивним властивостям можуть слугувати досягненню певних цілей [3, с.7]).

Підсумовуючи вищенаведене, юридичну діяльність можна визначити як правомірну діяльність суб'єктів права зі створення та використання юридичних засобів регулювання, охорони і захисту з метою забезпечення відтворення, функціонування та розвитку правової системи. Таким чином, у реалізації вказаних вище функцій правової системи приймають участь усі елементи правової системи: суб'єкти права, юридична діяльність, правовідносини, її об'єкти, здійснюючи власні специфічні функції.

Література:

1. Карташов В.Н. Фундаментальная юридическая наука в XXI веке // Государство и право на рубеже веков : проблемы истории и теории – М.: Институт государства и права РАН, 2001. – С. 143 – 146.
2. Теория государства и права. Курс лекций / Под. ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М. Юристъ, 1997. – 672с.
3. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – Київ, 2003. – 21с.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К.: Атіка, 2001. – 176с.
5. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов. / Под. ред. проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Изд. гр. НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832с.
6. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 304с.
7. Шмельова Г.Г. Короткий російсько-український та українсько-російський термінологічний словник: Теорія держави і права. – Сімферополь : «Таврія», 2005. – 96с.
8. Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи : Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х. : Одіссей, 2002. – 592с.
9. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712с.
10. Оксамытный В.В. Теория государства и права : Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Изд-во «ИМПЕ-ПАБЛИШ», 2004. – 563с.
11. Правовая система социализма. Функционирование и развитие/ Под. Ред. А.М. Васильева. – Кн. 2. – М.: Юрид. лит., 1987. – 327с.
12. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : Учебник для вузов. – М. : Юрайт-М, 2001. – 432с.
13. Социология права : Учебное пособие / Под. ред. проф. В.М. Сырых; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. – М.: Юрид. Дом «Юстиц-информ», 2001. – 480с.
14. Гусарев С. Д. Юридична діяльність. Методологічні та теоретичні аспекти. – К.: Знання, 2005. – 375с.
15. Карташов В.Н. Юридическая деятельность : понятие, структура, ценность. – Саратов: Изд-во Сарат. Ун-та, 1989. – 218с.
16. Амирбеков К.И. Правообеспечительная юридическая деятельность : теоретический подход // Государство и право. – 2006. – № 1. – С. 88-94.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 113-113.

Поляков И. И.

ТЕОРИИ ПОНИМАНИЯ СУЩНОСТИ ОБЪЕКТА ПРАВООТНОШЕНИЙ

Вопрос об объектах правовых отношений имеет принципиальное значение, ибо только наличие объекта права вызывает необходимость возникновения и существования самого правоотношения. Отсутствие объекта права лишает смысла существования любого правоотношения. В обществе нет и не может быть правоотношений не только бессубъектных, но и безобъектных.

На современном этапе развития Украины возникло множество сложностей в сфере правового регулирования общественных отношений. Неточности и погрешности в законодательстве, регулирующем общественные отношения, привели к значительным сложностям в осуществлении физическими и юридическими лицами своих прав и обязанностей. Это объясняется прежде всего тем, что не имеется чёткого определения благ, по поводу которых складываются правоотношения в обществе. Проблема общего определения понятия «объект правоотношений» всегда привлекала к себе внимание исследователей и составляла предмет спора. Стремясь найти её наиболее адекватное решение и ответить на общий вопрос, что такое объект права, некоторые авторы вполне резонно предлагали вначале ответить на ряд частных вопросов. А именно: чего «может желать норма права» от тех, к кому она обращена, чего требует данное конкретное правоотношение от своих субъектов, в чём состоит «правовое притязание» одной стороны к другой, что составляет суть юридических обязанностей сторон, к совершению каких действий они обязывают друг друга?

Над разрешением поставленных выше вопросов трудились многие юристы, как практики, так и теоретики, а именно: Н.М. Коркунов в своих лекциях по общей теории права, Г.Ф. Шершеневич в своём учебном пособии «Общая теория права», Р.О. Халфина в своём научном труде «Общее учение о правоотношении» и многие другие. Их научные исследования осуществлялись в разных сферах теории государства и права, но все они сталкивались с проблемой определения объекта правоотношения. Однако на сегодня вопрос об определении объекта правоотношения остаётся открытым и единства среди суждений, хотя бы относительного, достичь не удаётся. В процессе работы с материалами для исследования выяснилось, что данный вопрос является одним из самых неразработанных в научной литературе, а фундаментальных исследований по нему ранее не осуществлялось.

На практике изучение этого вопроса представляет огромный интерес для юриста, решающего прикладные задачи, вынужденного в той или иной степени обращаться к данной проблеме.

Кроме того, детальное разрешение вопроса о том, что же представляет собой объект правоотношения, имеет огромное значение для законодателя, который в издаваемых им нормах права должен чётко описывать этот объект для более чёткого урегулирования возникающих и уже существующих правоотношений.

Цель данного исследования состоит в обзоре теоретических исследований об определении конкретного объекта правоотношений, проведённых многими учёными-юристами.

Объект права - это общественные отношения, которые могут быть предметом правового регулирования. Еще уже понятие объекта правоотношения. Это нечто более конкретное, чем объект права. Это то, на что направлена деятельность определенных лиц в индивидуализированном отношении, это частичка общественных отношений. Объект права - понятие весьма абстрактное. Объект правоотношения - конкретнее, ибо он представляет в системе общественных отношений элемент (единицу общего), по поводу которого взаимодействуют субъекты.

Что же конкретно выступает в качестве объекта правоотношения? По этому вопросу существуют две теории: монистическая (теория единого объекта) и плюралистическая (теория множественности объектов).

Наиболее развернутое выражение и обоснование монистическая теория объекта правоотношения нашла в работах О.С. Иоффе - нашего соотечественника, проживающего за рубежом. Ход рассуждений его таков: объект правоотношения должен обладать способностью к реагированию на правовое воздействие, а поскольку на это способно только человеческое поведение, его и следует признать объектом прав и обязанностей.

Человеческое поведение - единственный объект, потому и теория называется монистической. Со временем взгляды О.С. Иоффе претерпели некоторые изменения. В работе, написанной совместно с М.Д. Шаргородским, выделяются им уже три объекта: юридический, волевой и материальный [1,с.230]. Но юридическим объектом по-прежнему признается поведение обязанного лица.

Поведение может быть объектом некоторых правоотношений. Но если его считать единственным объектом всех правоотношений, то невозможно выяснить смысл и назначение подавляющего большинства правоотношений. У них иной объект.

Плюралистическая теория объекта правоотношения реально отражает разнообразие существующих правоотношений, опирается на факты, практична, а потому верна. Она дает возможность показать многообразие объектов правоотношений, а не сводить их только к поведению обязанного лица.

Объектами правоотношений в плюралистической теории являются следующие социальные явления и блага:

1) предметы материального мира. К ним относятся вещи. В юридическом смысле вещами являются предметы природы в их естественном состоянии, а также созданные в процессе трудовой деятельности человека, по поводу которых возникает правоотношение. К вещам относятся: средства производства, предметы потребления, деньги, ценные бумаги и т.д. Купля-продажа продуктов, промышленных товаров, мена, дарение, наследование – это только некоторые правоотношения, где объектом являются предметы материального мира;

2) продукты духовного творчества. Это то, что является результатом интеллектуальной (духовной, творческой) деятельности: произведения искусства, литературы, живописи, кино и так далее, По поводу их возникают правоотношения и именно они интересуют носителей субъективного права - граждан, посещающих музеи, выставки, библиотеки, поэтические вечера и т.д. Здесь у субъекта интерес к объекту духовный. Если его нет, а есть другие стремления управомоченого лица, то и объект правоотношения будет иным;

3) личные неимущественные блага. Под личными неимущественными благами как объектами правоотношений понимаются нематериальные блага, непосредственно

связанные с человеком, его личностью. Это жизнь, здоровье, честь, достоинство человека. В случае посягательства на жизнь человека (при совершении убийства, например) возникает охранительное уголовно-правовое отношение, объектом которого является именно жизнь человека. В Уголовном кодексе Украины, как и в уголовном законодательстве зарубежных государств, есть специальные разделы посвященные уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, свободы, чести и достоинства личности. Охраняются эти ценности и нормами других отраслей права: административного, гражданского, семейного и т.д.;

4) действия (поведение) участников правоотношений. Поведение - это деятельность, это процесс, это то, что проявляется в форме движения человека.

Поведение может выступать в качестве объекта правоотношения, но это один из многих объектов, а не единственный, как считают представители монистической теории. Кроме того следует иметь в виду, что объектом правоотношения может выступать не только поведение обязанного, но и поведение лица управомоченного.

Действия обязанного лица будут в том случае объектом правоотношения, если обязанное лицо в интересах управомоченного должно вести себя определенным законом образом.

Необходимо отметить, что в настоящее время почти все ученые правоведы считают поведение участников правоотношений (в основном обязанного лица) объектом правового отношения. И даже во взглядах тех авторов, которые ранее таковое поведение объектом не признавали, произошла эволюция;

5) результаты действий - это те последствия, к которым приводит то или иное действие (или бездействие). Многие правоотношения и устанавливаются ради того, чтобы путем действий лиц добиться определяемого результата. В этом случае не само действие будет объектом правоотношения, а результат этого действия. Примером может служить правоотношение, возникающее на основе договора перевозки. Управомоченное лицо (получателя) в этом договоре интересует не определенное действие лица обязанного (перевозчика), а именно результат этого действия - доставка груза в назначенное место, в определенный срок и в полной сохранности.

Приверженцами плюралистической теории являются такие учёные как, Н.М. Коркунов, Г.Ф. Шершеневич. Например Г.Ф. Шершеневич писал, что «в объекте правоотношений скрещиваются интересы управомоченного и обязанного субъектов и юридическое отношение есть отношение вынужденно разграниченных интересов. Объект правоотношения следует искать в благах, обеспечиваемых правом, как цели, а не в установленном поведении, как средстве. С этой стороны следует признать правильным определение объекта права как всего того, что служит средством осуществления разграничиваемых правом интересов» [2, с.590]. В настоящее время чётко сложилась трёхчленная структура правоотношения: «субъект - объект - права и обязанности сторон в правоотношении». Данная схема правоотношения была в основном сформирована учёными цивилистами. Однако Г.Ф. Шершеневич считал, что данная схема относится не только к частно-правовым, но и к публично-правовым отношениям. В то же время, Г.Ф. Шершеневич полагал, что право обеспечивает, сверх материальных, также и нравственные интересы, кроющиеся в семейных отношениях, и в этом случае объектом права являются сами лица, жена, дети, опекаемые. В итоге, объекты права, по Г.Ф. Шершеневичу, представлены тремя видами: вещами, действиями других лиц и лицами. Соответственно этому абсолютные права разделяются по

объекту на три вида: а) права вещные, как право собственности, залога, пользования; б) права исключительные, как авторское право, право на промышленные изобретения; в) права личной власти, как право мужа, право отца. Действие же, как полагал Г.Ф. Шершеневич, составляет объект относительных прав [3, с.593].

В свою очередь, Н.М. Коркунов считал, что объект правоотношения это всё то, что служит средством осуществления разграничиваемых правом интересов [4, с.154-155]. Он также считал, что поскольку общественные интересы осуществляются не иначе как с помощью определённой силы, то можно сказать, что объект правоотношения это и есть та сила. Объект в структуре правоотношения выступает в качестве средства удовлетворения интереса и, строго говоря, в этом своем качестве должен быть присущ только частноправовому отношению.

Наряду с двумя указанными теориями существуют и другие, однако они имеют меньший вес и интерес в научных кругах. К ним можно отнести теорию безобъектных правоотношений. Сторонники данной теории вообще выносят саму категорию объекта за рамки каждого отдельного правоотношения. По их мнению он не входит в структуру правоотношения, а как бы существует вне его.

Существующие мнения и их различия объясняются на наш взгляд тем, что юристы их предлагающие чаще всего являются специалистами разных отраслей права. Динамика развития этих отраслей, возникновение новых общественных отношений и, соответственно, новых объектов правоотношений являются основой различий в указанных мнениях. Характерные черты правоотношения обуславливают его объект и его восприятие специалистами, которые создают правовую базу для урегулирования каждого отдельного вида правоотношения и его теоретического обоснования. Анализ исследованной литературы позволяет сделать вывод, что то или иное понятие объекта правоотношения зависит от того, как тот или иной автор понимает сущность самого правоотношения. Примером этому может послужить то, что многие учёные подходят к пониманию объекта с философской точки зрения. В частности, В. Лазарев определяет объект правоотношений как то, по поводу чего возникает и существует само правоотношение. Так, лицо, которое приобретает субъективное право, может претендовать на передачу ему другой стороной какого-либо имущества (ценности, вещи), владение и распоряжение какими-либо ценностями и т.д. Обязанная сторона в правоотношении должна передать управомоченной стороне соответствующие вещи либо не препятствовать её действиям относительно распоряжения имуществом. Всё то, на что направлены действия сторон, что составляет предмет их интересов, и является объектом соответствующего правоотношения [5, с.423].

В сущности, из всех теорий и мнений отдельных специалистов можно вывести следующее единое определение. Объектом правоотношения является то, на что направлено поведение его участников и по поводу чего они осуществляют свои субъективные права и обязанности. К сожалению, это определение не является новым, а предлагалось уже многими учёными. В целом, оно согласуется с наиболее распространёнными определениями данного понятия в общей теории права, но полной определённой картины о том, что всё-таки собой представляет объект правоотношений оно не даёт, так как невозможно в одном определении указать все признаки объектов правоотношений, что является следствием их внутренних различий согласно отраслей права и непосредственно самих общественных отношений. По нашему мнению выходом в данном случае является чёткое определение понятия объекта правоотношений

данное для каждого отдельного вида правоотношений. Только в этом случае имеется возможность охватить все его признаки, характерные для данного вида общественных отношений. Например, по мнению В. Погорилко, под объектами конституционно-правовых отношений понимаются определённые действия, социальные или государственные блага (материальные и нематериальные), которые непосредственно удовлетворяют интересы и потребности субъектов конституционно-правовых отношений, по поводу которых их участники вступают в эти отношения и осуществляют свои субъективные конституционные права и обязанности. Данное определение более полно отображает суть объекта конституционно-правовых отношений, в отличие от общего определения [6, с.12].

Итак, в ходе проведения исследований данной проблемы, пришлось столкнуться с тем, что существует множество теорий понимания объекта правоотношений, но ни одна из них в полной мере не отвечает на вопрос, что же такое объект правоотношений. Наряду с этим, данные учеными-теоретиками определения объекта правоотношения не содержат в себе его признаков, что лишает возможности действительного понимания объекта правоотношения, его соотношения с остальными элементами правоотношения.

На основании анализа ранее данных этой категории дефиниций, с учетом изучения свойств объекта правоотношений, автором предлагается новое определение понятия «объекта правоотношения». Под ним следует понимать – обязательный элемент правоотношения, представляющий собой самостоятельный, обеспечивающий связь между участниками общественного отношения предмет материального мира, продукт духовного творчества, личное неимущественное благо или поведение участников отношения, по поводу которого они вступают в правовую связь друг с другом, и которое охраняется государством.

На наш взгляд это определение более полно отражает правовую сущность категории «объект правоотношения».

Литература:

1. Иоффе О.С., Маргородский М.Д. Вопросы теории права. М.: Наука, 1961.–334с.
2. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Вып. 1-4. М., 1910-1912. – С. 590.
3. Там же. – С. 595.
4. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. М.: «Проспект», 2003. – 516с.
5. В.В. Лазарев. Общая теория права и государства. М.: Юристъ, 1999. – 628с.
6. В. Погорилко. Объекты конституционного права Украины: понятие, признаки и виды. // Право Украины, 2004, № 2. – С. 12.

Пост упила в редакцию: 17.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 118-118.

Захарченко П. П.

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У КОНТЕКСТІ ПРОЕКТУ ПОЛОЖЕННЯ ТАВРІЙСЬКОГО КОМІТЕТУ З ПОКРАЩЕННЯ ПОБУТУ ПОМІЩИЦЬКИХ СЕЛЯН (1858-1859 РР.)

Законодавство сучасної України все частіше звертається до здавалося б донедавна назавжди втраченої юридичної дефініції "приватна власність на землю". Суспільство, політичний істеблішмент, представники органів державної влади та місцевого самоврядування нині поволі адаптуються до процесу неухильного проникнення нового для них типу земельних відносин, в основу яких покладений приватновласницький інтерес. Правова свідомість решти українського загалу щораз все глибше пізнає відроджений, у тому числі й нормативно-правовими актами вищих органів влади незалежної України, зміст та сутність означеного поняття.

Подібність із сьогоденням мають події та явища відтерміновані в часі на 150 років. Напередодні селянської реформи 1861 року суспільство також знаходилося перед вибором надання правосуб'єктності на землю особам, що досі залишалися поза межами участі в розподілі земельної власності. Принаймні, приватне селянське землеволодіння могло стати реальністю в разі реалізації проектів Положень про покращення побуту поміщицьких селян, розроблених спеціальними дворянськими комітетами Російської імперії, у тому числі й Таврійським комітетом.

Організаційно-правові підстави створення, принципи формування та й сама діяльність дворянських комітетів до нині не стали об'єктом системного наукового дослідження. Правнича історіографія не має у своєму розпорядженні бодай статті, присв'яченій становим інститутам, що взяли на свої плечі підготовку текстів законопроектів про звільнення селян від кріпосницької залежності. Роботи І.Іванюкова, Н.Семенова, О.Скребницького лише описово відтворюють події та обставини заключного етапу їхньої діяльності – обговорення проектів у Санкт-Петербурзі, а саме у Головному комітеті із селянських справ та у Редакційних комісіях. Дослідницький інтерес оминув також діяльність Таврійського губернського комітету, особливості його формування та зміст основних положень створеного ним проекту, в тому числі в частині ставлення місцевих дворян до поміщицького та селянського землеволодіння. Саме цим проблемам і присвячена пропонована розвідка.

Губернські дворянські комітети з покращення побуту поміщицьких селян покликав до життя рескрипт (припис) Олександра II від 20 листопад 1857 року на ім'я Ковенського, Віленського і Гродненського генерал-губернатора В.Назімова.

Глава держави велів створити у цих губерніях із числа предводителів дворянства та інших категорій землевласників комітети для підготовки проектів "Про устрій і покращення побуту поміщицьких селян". Щоправда, вони не могли виходити за рамки умов, визначених в документі наступним чином: "За поміщиками зберігається право власності на всю землю, а за селянами – їхня садибна осілість, яку вони впродовж певного часу мають викупити у свою власність; крім того їм

надається в користування … кількість землі, за яку вони платять оброк або відбувають роботи поміщику"[1, с. 2-3].

Впродовж кількох наступних місяців рескрипти тотожного змісту були розіслані в усі губернії із часткою кріпацького населення. Внаслідок веління імператора в регіонах Російської імперії було створено 46 губернських дворянських комітетів і дві загальні комісії – Віленську та Київську. Всього для підготовки проектів покращення побуту поміщицьких селян було залучено 1 463 особи із числа представників дворянського стану, у їх числі найвищі ієрархи – губернські предводителі дворянства "[2, с. 60-117]. У комітетах українських губерній працювало 323 поміщика, із яких 288 осіб обрано повітовими дворянським зборами (по два члени від кожного повіту) і 35 призначено губернаторами як представники від уряду"[3, с. 12]. Останні були також вихідцями із місцевого дворянства, однак у силу свого офіційного статусу зобов'язані були захищати інтереси держави.

Попри те, що комітети і комісії мали визначити подальшу долю закріпачених селян, жоден представник цієї суспільної верстви не брав участі у роботі над законопроектами. Причини невитребуваності селянського досвіду при розробці варіантів реформи один із сучасників бачив у тому, що "селяни, у зв'язку зі своєю нерозвиненістю, що витікала із кріпосного стану, навряд чи могли тоді свідомо обстоювати свої майбутні інтереси …"[4, с. 16].

Для зручнішого розгляду проектів у Головному комітеті із селянських справ була розроблена і затверджена уніфікована форма звітності та розіслана по усіх губерніях. За структурою вона поділялася на шість глав, окремі відділення і параграфи, в яких містилися пункти, що вимагали конкретних відповідей від кожного губернського комітету без будь-яких узагальнень, висновків та пояснень.

У Таврійській губернії такий комітет був створений 29 жовтня 1858 року і діяв до 2 жовтня 1859 року. Напередодні його появи керівники дворянського корпусу Таврійської губернії провели своєрідний моніторинг громадської думки знаних у краї землевласників щодо їхнього ставлення до змісту імператорського рескрипту. Більшість предводителів повітового дворянства губернії віддали перевагу обтічним відповідям, а очільник каховського, не встигши сформулювати власну думку, кон'юнктурно погодився з ще невисловленою позицію свого керівника – предводителя дворянства Таврії М. Овсянникова-Куликовського[5, спр.1, с. 16].

На загал, поміщики Таврії у своїй переважній більшості підтримали зміст, окреслених у рескрипті перетворень. Проте однозначного схвалення не сталося. Якщо поміщиця М.Добачевська засвідчила повну готовність до перегляду правового режиму власних угідь, а родина А. і П. Взмєтнєвих, за умови перебування землі у повній їхній власності, погоджувалася на проведення змін, то колезький радник П.Уманець, навпаки зазначав: "Селянам достатньо землі, вони знаходяться в такому задовільному стані, що їхній побут не потребує покращення" [5, с. 34, 45, 58].

Саме ставлення дворян до кріпосного права на території губернії стояло першим пунктом проекту положення. В разі надання поміщицьким селянам статусу вільних сільських обивателів, відкривалася можливість в перспективі їм стати повноправними суб'єктами права власності на землю. Відтак дворянський комітет

Таврії висловив бажання ліквідувати кріпосницькі відносини на своїй території. Він заявив, що кріпосне право припиняється на ділі і в усіх актах [6, с. 2].

Центральне місце в проекті займала проблема власності на землю. Виходячи із змісту згаданого імператорського рескрипту, губернський комітет сприйняв як аксіому рекомендацію про необхідність збереження за поміщиками права власності на всю землю. Відтак дворяни Таврії продублювали положення рескрипту і, залежно від існуючого в регіоні земельного режиму, місцевих умов використання землі, наявності ресурсів сформулював своє бачення обсягів поміщицьких правомочностей на нерухому власність.

Згідно з приписами царського документу та відповідно до уніфікованої форми проекту положення, землі, що передавалися у користування поміщицьких селян, поділялися на садибні та надільні польові. У розділі "Поземельні права поміщиків" дворянський комітет мав визначити права дворян саме на ці об'єкти власності.

Зазначимо, що усі новоросійські губернські комітети, у тому числі й таврійський, ухвалили рішення про недоторканність права власності поміщика на усю землю, що в його власності перебувала. Місцеві дворяни вважали за необхідне назавжди зберегти за землевласниками право на їхню нерухомість як ту, що надана в користування тимчасовозобов'язаним селянам, так і на присадибні посілості до їхнього повного викупу.

Права поміщиків щодо продажу власних маєтків були значно обмежені. Однак мета, яка при цьому переслідувалася, свідчила про обстоювання інтересів саме дворянської верстви. В проекті містилися норми, що дозволяли в будь-який спосіб відчужувати землю чи маєток, але лише особам із числа потомственного російського дворянства або самій сільській громаді, що ними користувалися. Застереженнями та обмеженнями поміщики Таврії намагалися не допустити розвалу сільської общини, з одного боку, а з другого – перешкодити нагромадженню земельних посілостей у руках власників не дворянського походження.

Правова регламентація селянського садибного землеволодіння знайшла висвітлення у главі IУ проекту Положення Таврійського губернського комітету. Царською владою заздалегідь обумовлювалося, що у цій главі мають міститися положення, які б регулювали право селян на викуп садиби, право землекористування до внесення викупу, оцінку землі, способи її придбання у власність тощо. Словом, в окреслених урядом рамках дворянський комітет мав подати на розгляд імператору власне бачення подальшого розвитку садибних посілостей селян, що виходили із кріпосної залежності. При цьому Міністр внутрішніх справ С.Ланськой 20 березня 1858 року звернувся до предводителів дворянства усіх губерній з проханням роз'яснити поміщикам, "без офіційного розголосу, що для власної їхньої користі дуже бажано, щоб садибна осілість селян залишалася у нинішньому стані, і переселення селян могло відбуватися не інакше як … без щонайменших утисків селян" [5, спр 1, с. 78].

Розміри селянських садиб у Таврійській губернії були визначені у обсягах, які на момент укладення проекту Положення займали кріпосні селяни. Існував, щоправда, підхід, який залежав від наявного земельного резерву губернії. Комітет мав намір зобов'язати поміщиків прирізати селянам садибні землі, якщо вони сягали менше 840 кв. сажень.

Викуп селянських садиб у Таврійській губернії передбачався за формулою, коли кожен домовласник виплачував щорічно 1/12 частину всієї суми або мав право купувати садибу в особисту власність з одноразовим внеском всієї викупної суми.

В окремому документі, що зберігається у фондах Державного архіву АРК, Таврійський комітет показово обгрунтував неподільність маєтку спадкоємцями. "… хотів зберегти осілість селянського двору, що є в характері малоросійського племені, яке становить основну масу населення і сам степовий простір був причиною, що саме тут селянин тільки-но одружиться, одразу виділяється із сімейства, не маючи часто ні засобів, щоб завести добре господарство, ні вмінь, щоб підтримати його"[5, спр.7, с. 5-5зв.] – підсумували члени комітету. Як бачимо, архітектоніка проекту заперечувала місцеві правові звичаї спадкування садиби, наражаючись на конфлікт з усталеними формами буття української, у більшості своїй, людності регіону. Обмеження права власності селянина на землю торкнулися й інших аспектів. Зокрема передбачалося узгоджувати з поміщиком можливість переселення селянських садиб. Особливо наполегливо на цьому наполягали землевласники південного берега Криму, а саме дворянські зібрання Ялтинського та Євпаторійського повітів. Феодосійське дворянство розробило навіть власний наказ губернському комітету, який 6 вересня 1858 року був одностайно ухвалений. З тим, щоб зберегти за собою землі Південного берега Криму, вони погоджувалися на будівництво селянських садиб на надільних землях (далі від моря) "без усяких за неї платежів і викупу, у постійне їхнє користування" [5, спр. 6, с. 44; спр. 9, с.1-2].

Таким чином, за проектом Положення Таврійської губернії садибні землі після викупу переходили до селян на праві неповної власності. Правом повної власності володіли лише ті селяни, які придбали земельні посілості за роки кріпацтва на ім'я свого поміщика [7, с. 9]. Така позиція повністю відтворювала приписи ст.655 Ч.3 Х Тому Законів про стани Зводу Законів Російської імперії.

Зазначимо, що деякі дворянські комітети українських губерній (Херсонський та Київська загальна комісія) мали намір запровадити правові норми, які б обмежували право власності селян на садибну землю за національною та релігійною ознаками. Пропонувалося узаконити положення, за якими дозволялося набувати землю у власність представникам усіх національностей, окрім євреїв, циган і осіб, що належали до нехристиянських релігійних конфесій. Навпаки, дворянський комітет Таврії, в особі П.Делаграматика і Й.Шатілова, наполягали на включенні до сфери повноважень комітету питань, пов'язаних з покращенням побуту татар-поселян як іменуються вони в ст.616 Законів про стани Зводу законів Російської імперії. Щоправда, на запит комітету щодо доцільності наділення татар землею, військовий губернатор Сімферополя Таврійський цивільний губернатор відповів, що проблеми їхнього землеустрою перебувають у компетенції міністерства державного майна [5, спр. 3, с. 84].

Проблема надільних земель, що надавалася селянам впродовж усього тимчасовозобов'язаного періоду вирішувалася таврійськими дворянами у гірших традиціях кріпосного права. На тлі поміркованих проектів комітетів правобережних та лівобережних українських губерній, місцеві поміщики мали намір залишити взагалі

селян без земельного наділу. При цьому автори заклали норму, за якою одночасно із закінченням тимчасовозобов'язаного періоду наділи мали повернутися в повне розпорядження поміщика, якщо селяни їх за цей час не встигли викупити.

Найболючішим для членів усіх дворянських комітетів, у тому числі й Таврійського, звісно було питання про право власності на надільні землі. Важливе значення для з'ясування справжніх намірів поміщиків є їхнє ставлення до розмірів земельних наділів, що на першому етапі передавалися у селянське користування.

Відправною точкою, з якої у дворянському комітеті розпочалися дискусії щодо розмірів надільних земель, став лист Міністра внутрішніх справ Віленському військовому, Гродненському і Ковенському генерал-губернатору від 21 листопаді 1857 р. Саме приписи цього документа орієнтували поміщицьких обранців на ті підходи, якими останні мали керуватися. У ньому не встановлювалися норми наділів, а зазначалося, що вони мають визначатися в кожному окремому випадку "за місцевими обставинами і звичаями" [8, с.63].

Промовистим свідченням невідповідності встановлених дворянським комітетом норм до настанов Міністра можна вважати той факт, що проект не закріплював норми землекористування в існуючих розмірах. З усіх проектів Положень українських губерній саме в багатоземельній Таврії склалися максимальні диспропорції щодо розмірів надільних земель.

Ще напередодні формування губернського комітету у вересні 1858 року дворянські збори Євпаторійського, Феодосійського і Ялтинського повітів одностайно висловилися проти передачі надільної землі на південному березі Криму у користування селян. Втрата цінного джерела прибутків у плани землевласників не входила. Як не дивно, відмова обумовлювалася винятково турботою про долю селян-хліборобів. "Коли б у подібних маєтках і знайшлася певна кількість десятин землі, – читаємо у матеріалах фондів Державного архіву Кримської АР, – то з огляду на повну непридатність грунтів, земля ніколи не забезпечить їхнє існування, і обробіток її пов'язаний лише з безглуздою втратою часу, праці та капіталів" [5, спр. 6, с.2].

Прислухавшись до наказів повітових дворянських зборів, комітет поділив увесь земельний ресурс губернії на три категорії – малоземельні, середньоземельні і багатоземельні ділянки. Наділи другої і третьої категорії мали розмір, що перевищував 3 і 5 дес. на кожну ревізьку душу відповідно. Зате до першої категорії земель відносилися ділянки поміщицької землі, що розташовувалися винятково на південному березі Криму. Саме тут, де комітет "не мав жодної можливості наділити селян землею", останні, за проектом, мали перейти на становище безземельних, аналогічно правовому статусу дворових людей [5, спр. 7, с.6 зв.].

Намір дворянського комітету Таврійської губернії обезземелити селян і перевести їх на становище дворових прямо суперечив § 2 розділу 5 відомого листа Міністра МВС С.Ланського від 21 листопада 1857 році. В ньому йшлося не лише про припинення практики переведення поміщицьких селян у дворові, а й про створення умов для ліквідації цього суспільного прошарку взагалі шляхом наділення їх польовими угіддями [5, спр. 1, с.5 зв].

Отже, вперше в практиці взаємин великих суспільних груп, що стояли на протилежних позиціях ієрархічної піраміди, був запропонований шлях, котрий набли-

жав час порозуміння. З власної ініціативи дворянство Таврійської губернії (як і багатьох інших) брало на себе історичну місію, добровільно відмовляючись від права власності не лише на кріпаків, а й на садибну землю, в разі здійснення селянами викупної операції. Із затвердженням проектів положень самими поміщиками запропонованими, вони перетворювалися на неповних власників землі їм де-факто належною.

Своєю чергою польова (надільна) земля також могла стати власністю селянина за двох обставин: її викупу впродовж тимчасовозобов'язаного періоду та згоди поміщика на здійснення такої операції. Словом, за проектом Положень Таврійського дворянського комітету колишній поміщицький селянин ставав суб'єктом права земельної власності.

Література:

1. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, вышедших из крепостной зависимости. – Спб.: МВД, 1861. – Т.1.

2. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.300. – Спр.1. – Ч.5.

3. Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов. – К.: АН УССР, 1961.

4. Семенов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. Хроника деятельности комитета по крестьянскому делу. – СПб.: Изд. М.Е. Комарова, 1889. – Т.1.

5. Державний архів у Автономній Республіці Крим. – Ф.52. – Оп.1.

6. Систематические своды по проектам положения 21 губернии//Первое издание материалов редакционных комиссий для составления положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. – СПб.: Издательство Редакционных Комиссий, 1859. – Ч.4.

7. Дополнительный доклад Юридического отделения к №8// Первое издание материалов редакционных комиссий для составления положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. – СПб.: Издательство Редакционных Комиссий, 1859. – Ч.4.

8. Федоров В.А. Падение крепосного права в России.– М.: МГУ, 1963.

Пост упила в редакцию: 21.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 124-124.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

УДК 341(470+571)(477)

Гулина О. Р.

ЕВРОПЕЙСКИЙ МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: АНАЛИЗ ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ УКРАИНЫ И РОССИИ

В Европе действуют различные документы – конвенции, пакты, хартии и т.д., предоставляющие и гарантирующие включение особого механизма защиты в случае нарушения прав человека.

Европейская Конвенция по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания (Турин, 18/10/1961) [1, с.513-529] создала Комитет, который имеет право контрольных решений и право посещений всех институтов страны, касающихся применения или возможного применения пыток. Члены данного Комитета представляют доверит ельный доклад представителям государства, и только после согласия представителей государства ознакомить с положениями доклада общественность, он подлежит опубликованию в том объеме, который определен государственными чиновниками. Таким образом, без согласия государства те или иные негативные факты, не подлежат огласке.

Европейская социальная хартия [2, с.575] до сих пор не ратифицирована Российской Федерацией, и потому механизм защиты экономических, социальных и иных прав, гарантированных этим документом, остается не доступным для россиян.

Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод (Рим, 1950) предоставляет самый действенный и реальный механизм защиты прав человека.

Россия* ратифицировала Европейскую конвенцию о защите прав человека и основных свобод 05/05/1998 года [3, с.306-318], и это означает, что с этого момента для граждан нашей страны появилась возможность обращаться за защитой нарушенных прав в Европейский суд по правам человека. Совет Европы был образован в 1949 году, на день сегодняшний в СЕ 46 участников.

В чем же эффективность механизма защиты прав человека по Европейской Конвенции?

Успех обеспечен рядом обстоятельств: эффективный механизм реализации прав человека (вступившая в силу 3сентября 1953г. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод не только провозгласила основополагающие права человека, но и создала особый механизм их защиты).

---

* Украина присоединилась к Европейской Конвенции 11 сентября 1997 года; Армения - 26 апреля 2002 года; Азербайджан – 15 апреля 2002 года.

Первоначально этот механизм включал три органа, которые несли ответственность за обеспечение соблюдения обязательств, принятых на себя государствами - участниками Конвенции: Европейскую Комиссию по правам человека, Европейский Суд по правам человека и Комитет министров Совета Европы

С 1 ноября 1998 г., по вступлении в силу Протокола №11, первые два из этих органов были заменены единым, постоянно действующим Европейским Судом по правам человека. Его местонахождение - Дворец прав человека в Страсбурге (Франция), где находится и сам Совет Европы.

Согласно первоначальной системе все жалобы, поданные индивидуальными заявителями или государствами - участниками Конвенции, становились предметом предварительного рассмотрения Европейской Комиссии по правам человека. Она рассматривала вопрос об их приемлемости и при положительном решении передавала дело в Европейский Суд по правам человека для принятия окончательного, имеющего обязательную силу решения. Если дело не передавалось в Суд, оно решалось Комитетом министров. С 1октября 1994 заявителям было предоставлено право самим передавать свои дела в Суд по жалобам, признанным Комиссией приемлемыми.

Современный Европейский Суд, существенным образом реорганизованный Протоколом № 11, состоит из 46 судей (по количеству стран, входящих в Совет Европы). В самое ближайшее время мы ждем реформы Суда, которая запланирована пока не вступившим в силу Протоколом № 14.

Общепринято, что в составе суда заседают национальные судьи, но в практике Европейский Суд были и исключения. Так, судьей от Сан-Марино был гражданин Израиля. Российскую Федерацию в составе судей Европейский Суд представляет д.ю.н., профессор, главный редактор «Государство и право» Анатолий Иванович Ковлер. Уполномоченным РФ в Европейском Суде по всем делам, связанным с РФ, назначен Петр Лаптев. В других странах также есть институты таких уполномоченных, их называют агентами, в Италии они входят в состав министерства юстиции, в Турции – министерства внутренних дел.

2) судебным, а не политическим механизмом контроля за исполнением решений Европейского Суда.

За всю многолетнюю практику Европейского Суда не было зафиксировано ни одного случая неисполнения государствами - членами Совета Европы решений Суда. Иное, согласно Уставу Совета Европы, может привести к приостановлению членства государства и, в конце концов, в соответствии с решением Комитета министров - исключению государства из состава Совета Европы. В случае, если государство констатирует, что без изменения законодательства или судебной практики рассмотренная Европейским Судом ситуация может повториться, оно, как правило, осуществляет необходимые новации.

В соответствии со статьей 46 Конвенции надзор за исполнением решений Суда осуществляет Комитет министров Совета Европы, который во исполнение этой нормы призван следить не только за своевременной выплатой денежной компенсации, но и за тем, как государство - участник Конвенции исправляет ставшие очевидными в свете решения Суда расхождения норм его внутреннего права или позиции судебной практики со стандартами Совета Европы. Юридически решение, вынесенное Судом, обязательно лишь для государства - ответчика по делу. Однако

нередко значимость решений Суда выходит за национальные пределы, воздействуя на право и судебную практику и других государств - участников Конвенции.

3) экстерриториальным действием Конвенции.

Так, и это очень важно, если человек находится на территории страны участницы Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод, но сам является гражданином страны, еще не ратифицировавшей данный документ, и его права нарушаются, он может ссылаться и может апеллировать к Европейской Конвенции для защиты своих прав.

Поясню это на примере. Если гражданин Таджикистана или Белоруссии (государств, не являющихся членами Совета Европы и не ратифицировавших Европейскую Конвенцию 1950года) прибудет в бывшие постсоветские страны – либо Россию, либо Украину (территория, которых находится под юрисдикцией Европейского Суда) и права граждан Белоруссии и/или Таджикистана будут нарушены, то они будут иметь право обратиться за защитой в Европейский Суд в Страсбурге, и апеллировать к статьям Конвенции.

Таковым было дело, рассмотренное 8 ноября 2005 года, Худоеров против России.

В связи с действием экстерриториального принципа для норм Европейской Конвенции вызывает интерес и другой вопрос – возможна ли экстрадиция (выдача) гражданина из страны, находящейся в юрисдикции Европейской Конвенции в другую страну, на территории которой юрисдикция Евросоюза не распространяется? Ответом на этот вопрос послужило решение по делу Серинг против Великобритании*.

4) простота и доступность в обращении

Для подачи жалобы в Европейский суд не требуется специальных познаний в двух официальных языках европейского судопроизводства (английском и французском, первоначально переписка ведется на языке заявителя, и лишь в том случае, если жалоба будет коммуницированна вам может понадобиться помощь переводчика); ни в юриспруденции (требование предоставления адвокатов носит рекомендательный характер); ни нотариального удостоверения всех документов; формуляр жалобы не строгой формы, главное ответить на все вопросы, к тому же подача жалобы не облагается пошлинами и налогами, только оплата почтовых расходов. Нет необходимости указывать свое подлинное фамилию, имя и отчество - если заявитель желает сохранить свое имя в тайне, Европейский Суд принимает жалобу все равно.

Европейский Суд призван обеспечивать неукоснительное соблюдение и исполнение норм Конвенции ее государствами-участниками. Он осуществляет эту задачу путем рассмотрения и разрешения конкретных дел, принятых им к производству на основе индивидуальных жалоб, поданных физическим лицом, группой лиц или неправительственной организацией. Возможна также подача жалобы на нарушение Конвенции государством - членом Совета Европы со стороны другого государства-члена.

Простота в обращении не означает быстроту рассмотрения существа по делу. Так, обычным является рассмотрение дела в течение 3-5 лет. Но в исключительных случаях, учитывая экстраординарные события (рассматриваемые обстоятельства,

* http://www.echr.ru/documents/doc/2461433/2461433.htm (05.04.2006 20.30)

возраст заявителя, существо дела) Суд может рассмотреть жалобу по существу и в более короткие сроки.

Так, D. прот ив Великобрит ании – дело было рассмот рено в т ечение 15 месяцев, т ак как заявит ель был болен СПИДом, в решении от 2000 года Попон прот ив Франции, заявит елю – 87 лет , его привлекли к от вет ст венност и за прест упления, совершенные во вт орой мировой войне. Суд принял решение в т ечение 6 месяцев, от клонив ж алобу по ст .3 Конвенции заявив, чт о не был дост игнут порок ж ест окого обращения. В 2002 году Д. Прет т и прот ив Великобрит ании (именно эт о дело получило широкую огласку в СМИ) – заявит ельница больна рассеянным склерозом, прогрессирующим параличом, врачи конст ат ировали возмож ную смерт ь в ближ айшее время, и на основании эт ого, заявит ельница, ссылаясь на ст . 2 Конвенции (право на ж изнь) просила эвт аназию. Суд вынес решение в т ечение 3 месяцев и от казал в удовлет ворении ж алобы, ссылаясь на т о, чт о ст ат ья 2 Конвенции гарант ирует право на ж изнь, но не гарант ирует право на дост ойную смерт ь.

В 2005 году Европейский Суд опубликовал таблицу нарушений государствами прав человека, гарантированных Конвенцией. На первом месте по количеству нарушений стоит Турция (270 постановлений Суда, в которых найдено по крайней мере одного права, гарантированного Конвенцией). Второе место занимает Украина (120 постановлений); третье – Греция (100); Россия (81)*. Далее Италия (67); Франция (51); Польша (44).

В 2005 году Европейский суд по правам человека вынес 120 решений по сути по делам против Украины. В 119 делах суд констатировал нарушение со стороны государственных органов Украины прав, гарантированных Конвенцией о защите прав человека и основных свобод. Подавляющее большинство дел, по которым суд вынес решение в 2005 году, касалось неисполнения или длительного исполнения решений национальных судов (67 дел). Также суд констатировал нарушение положений Конвенции в таких вопросах, как право на жизнь (1 дело), запрет пыток, нечеловеческого или унижающего достоинство обращения (4 дела), право на свободу и личную неприкосновенность (5 дел), право на справедливый суд в течение разумного срока (107 дел), право на уважение к частной и семейной жизни (1 дело), право на свободу выражения взглядов (2 дела), право на эффективные средства юридической защиты (33 дела).

Необходимо заметить, что не все жалобы, коммуницированные Европейским Судом доходят до принятия решения. По некоторым делам стороны приходят к мировому соглашению на разных этапах – и это допускается процедурой Европейского Суда.

К примеру, по делу Никишина прот ив России ст ороны договорились без вынесения решения. Крат кое излож ение обст оят ельст в дела. Никишина – член сект ы «Свидет ели Иеговы» была лишена родит ельских прав решение районного суда, ребенок был передан на воспит ание от цу. Последующие решения вышест оящих судов

* Здесь нужно оговориться, что более половины постановлений Европейского Суда против России были связаны с неисполнением судебных решений, а также с нарушениями разумного срока содержания под стажей и неизвещением участников процесса о дате заседания.

в РФ подт вердили первоначальное решение. Европейский Суд указал, чт о в деле Хоффман прот ив Авст рии зафиксировано полож ения «невозмож ност и дискриминации на основе от правления религиозных обрядов». Мат ери было разрешено участ вовать в воспит ании ребенка пут ем от мены решения суда первой инст анции, о чем уполномоченный РФ Лапт ев уведомил Европейский Суд. [3, с.81]

Критерии допустимости жалобы. Во-первых, предметом жалобы могут быть только права, гарантируемые Конвенцией или ее Протоколами. Перечень этих прав достаточно широк, но в нем отсутствуют некоторые права, известные новейшему конституционному законодательству.

В частности, Конституция Российской Федерации (глава 2 «Права и свободы человека и гражданина»), охватывая все те права человека, о которых говорит Конвенция, называет и некоторые другие, например, право на труд, право на социальное обеспечение и др. Эти права закреплены в другой Конвенции Совета Европы - Европейской социальной хартии, однако юрисдикция Европейского Суда основана исключительно на Конвенции о защите прав человека и основных свобод.

Практика свидетельствует, что нельзя жаловаться на нарушение всех статей Конвенции, иначе жалоба не будет коммуницирована и заявитель получит ответ – «не подлежит рассмотрению».

В Европейской Конвенции существует так называемый «каталог прав». Он гарантирует гражданские и политические права, но не защищает социальные и экономические (право на труд, право на достойное социальное обеспечение и т.д.).

Во-вторых, жалоба может исходить только от самого потерпевшего. Даже в том случае, когда жалобу подает объединение лиц, каждый должен доказать свои конкретные личные претензии.

Наиболее распространенным является подача индивидуальной жалобы. Но в практике Европейского Суда есть примеры коллективных обращений. Так, дело Банкович и др. прот ив ст ран НАТО. На рассмот рении дела было 18 ст олов от вет - чиков. Заявит ели - родст венники погибших во время бомбеж ки ст ранами НАТО т елецент ра в Белграде, обосновывали самост оят ельно свои т ребования. Причиной подачи ж алобы явился механизм, задейст вованный ст ранами НАТО для одобрения принят ых мер – т ак, дост ат очно было высказат ь одной из ст ран НАТО несогласие на бомбардировку т елецент ра в Белграде, и эт о вет о сохранило бы ж изни людей. Жалоба не была принят а, т ак Европейский Суд решил, чт о Югославия вне сист емы СЕ и дейст вия от вет чиков далеки от последст вий, вызванных войной.

Интересно, что ст. 33 ЕК допускает подачу жалобы одной страны на другую. Этим механизмом никто еще не воспользовался, так как это мощнейшее средство политического давления. Но в период первой чеченской войны страны Евросоюза серьезно обсуждали вопрос подать коллективную жалобу на РФ за события, происходящие в Чечне. Но на такой политический скандал европейские парламентарии не решились.

В-третьих, жалоба должна быть подана не позднее чем через шесть месяцев после окончательного рассмотрения вопроса компетентным государственным органом. Данное правило за всю историю Европейского суда не знало ни одного исключения.

В-четвертых, жаловаться можно только на те нарушения, которые имели место после даты ратификации Конвенции Россией.

Таким образом, жалоба гражданина России, поданная на действия или бездействия, иные обстоятельства, имевшие место до 05/05/1998 года* и повлекшие нарушения прав человека и основных свобод, не подлежит рассмотрению.

В-пятых, для того, чтобы жалоба была признана приемлемой по существу, заявителем должны быть исчерпаны все внутригосударственные средства защиты своего права (в данном контексте понимается – исчерпать все судебные средства такой защиты, административные инстанции не учитываются). На аналогичных позициях стоит и ч.3 ст.46 Основного Закона РФ в которой говорится, что «каждый вправе в соответствии с международными договорами Российской Федерации обращаться в межгосударственные органы по защите прав и свобод человека, если исчерпаны все имеющиеся внутригосударственные средства правовой защиты».

Здесь снова необходимо сделат ь оговорку, чт о в практ ике Европейского суда имелись прецедент ы, когда Суд объявлял ж алобу приемлемой для рассмот рения, не смот ря на т о, чт о не были исчерпаны все средст ва внут ригосударст венной судебной защит ы. Так, по делу Калашников прот ив России заявит ель написал более 250 ж алоб в различные инст анции о ненадлеж ащих условиях содерж ания под ст раж ей и т .п. В своем решении Европейский суд указал, т о Российская Федерация не приняла долж ных мер по искоренению нарушения прав г-на Калашникова и не направила заявит еля в нуж ное русло защит ы его прав и основных свобод.

Ратификация Конвенции и признание юрисдикции Европейского Суда означает, что деятельность всех органов государственной власти, в особенности судебных, их решения и используемые процедуры, равно как и решения законодательных органов, не должны противоречить положениям Конвенции, тем более что в соответствии с ч.4 ст. 15 Конституции РФ Европейская Конвенция образует составную часть российской правовой системы.

Необходимо отметить, что вне зависимости от типа взаимодействия внутригосударственного права и прецедентного права Суда в Страсбурге, Европейский Суд не является высшей инстанцией по отношению к судебной системе государства – участника Конвенции, и несмотря на это, воспринимается европейским сообществом как «квазисудебный орган». Суд не может отменить решение, вынесенное органом государственной власти или национальным судом, не дает указаний законодателю, не осуществляет абстрактный контроль национального законодательства или судебной практики, не имеет права давать распоряжения о принятии мер, имеющих юридические последствия. Суд рассматривает только конкретные жалобы с тем, чтобы установить, действительно ли были допущены нарушения требований Конвенции. Однако Суд вправе присудить «справедливое удовлетворение претензии» в виде финансовой компенсации материального ущерба и морального вреда, а также возмещение выигравшей стороне всех издержек и расходов.

Неверным будет считать, что Европейский Суд присуждает в качестве компенсации миллионы евро. Так, уж е имеющиеся решения Суда в от ношении России свидет ельст вуют об обрат ном: по делу Бурдов прот ив России компенсация сост авила 3000 евро, включая возмещение судебных расходов; по делу Посохов прот ив России

* Для Украины такой датой будет 11 сентября 1997 года.

500 евро как возмещение за нарушение прав человека и основных свобод (компенсация за оказание юридической помощи не было, т ак как заявит ель не предост авил каких-либо финансовых документ ов); по делу Калашников прот ив России, несмот - ря на первоначальные т ребования заявит еля о возмещении мат ериального ущерба на общую сумму в 13 012 702 доллара США, ему было компенсировано 5000 евро в возмещение морального ущерба и 3000 евро в возмещение издерж ек и расходов. Наибольшей компенсацией прот ив России являет ся сумма в 250000 евро по делу Михеев прот ив России. Однако, самой крупной компенсацией была сумма, выплаченная по делу Греческие нефтеперерабатывающие заводы «Стрэн» и Стратис Андреадис Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis) против Греции*.

Подводя итог вышесказанному еще раз подчеркнем, что Европейский Суд по правам человека не ставит главной целью выплату финансовой компенсации за нарушение прав заявителя, главная задача – обратить внимание на сам факт нарушения соответствующих статей Конвенции и предоставить в распоряжения заявителя все средства защиты, в которых ему было отказано национальной правовой системой.

Представляется, однако, что с момента интеграции государств бывшего постсоветского пространства в Европейское сообщество удалось добиться четкости и понимания следующих основных предпосылок: масштаб и характер прав граждан должны отвечать признанным европейским и мировым сообществом стандартам, изложенным в частности в Европейской конвенции о защите прав человека и основных свободах 1950 года; необходимо стремиться к включению в российскую правовую систему и иных действенных механизмов осуществления прав граждан таких как Европейская социальная хартия.

Литература:

1. Утяшев М.М., Утяшева Л.М. Права человека в современной России: Учебник для ВУЗов и средних учебных заведений. – Уфа: Полиграфкомбинат,2003. – С.513-529.
2. Донна Гомьен, Дэвид Харрис, Лео Зваак. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика./Пер. с анг. – М., Изд-во Московского независимого института международного права, 1998. С.575.
3. У.Килкэли, Е.А. Чефранова. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 8. право на уважение частной и семейной жизни, жилища и корреспонденции. Прецеденты и комментарии.– М., Российская Академия правосудия, 2001

Пост упила в редакцию: 04.06.2006 г.

* http://www.echr.ru/documents/doc/2461469/2461469.htm (05.04.2006 20.33)

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 131-131.

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

УДК 344.12/14

Бугаев В. А., Серова А. А.

ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ НАКАЗУЕМОСТИ ВОИНСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Одним из признаков, характеризующих деяние в качестве преступления, является наказуемость. Уголовный закон запрещает совершение общественно опасных деяний под угрозой применения к виновному уголовного наказания. Статьи Особенной части УК определяют не только признаки тех или иных преступлений, но и устанавливают конкретные виды и размеры наказания за их совершение. При этом наказание соответствует степени общественной опасности данного вида преступлений.

Уголовная наказуемость воинских преступлений имеет свою специфику: наказание за воинское преступление предусмотрено нормами главы о воинских преступлениях. Т.е. признание деяния в качестве преступного не любым уголовным законом, а лишь законом об уголовной ответственности за воинские преступления, следовательно, речь идет о специальной уголовной наказуемости.

Эта особенность и обуславливает актуальность исследования наказуемости воинских преступлений. Важное практическое значение изучения данной специальной наказуемости основано, прежде всего, на особом характере самих воинских преступлений. Значимость для государства объекта, охраняемого статьями Раздела 19 Особенной части УК является причиной ужесточения наказаний за данную группу преступлений. Соответственно, крайне необходимо четко уяснить природу наказуемости за воинские преступления, как для теории уголовного права, так и для избежания ошибок при назначении уголовных наказаний на практике.

Уголовная наказуемость является обязательным признаком преступления, поскольку все статьи Особенной части УК (кроме ст. 401) наряду с диспозицией содержат санкцию. Наказуемость как признак преступления следует понимать не как реальное применение наказания, а как угрозу, возможность его применения в случае совершения запрещенного УК деяния [1, с.52].

Данный признак также базируется на известном правовом принципе - Nulla poena sine lege – нет наказания без указания на то в законе [2, с.43].

Еще в 1961 г. В. В. Сташис справедливо отмечал, что «совершенно неправильно отождествлять наказуемость как признак преступления с применением наказания в любом случае его совершения. Наказуемость следует понимать как установление в законе за совершение определенного деяния уголовно-правовой санкции, которая дает возможность применения в надлежащих случаях (а не всегда) наказания» [3, с.30].

А. Н. Трайнин в 1946 г. писал: «Наличие в действиях субъекта состава преступления в достаточной мере обусловливает применение к виновному уголовной санкции. Отсюда, однако, нельзя еще делать общего вывода, что наличие состава всегда и, безусловно, влечет уголовную ответственность» [4, с.160].

А. А. Пионтковский в учебнике 1948 г. указывал: «Признание данного виновного общественно-опасного действия или бездействия преступлением означает, вместе с тем, что оно может влечь за собой применение наказания» [5, с.276].

Лицо, совершившее преступление, обязано претерпеть определенные лишения материального и морального характера за совершенное им деяние. При этом ответственность наступает и в тех случаях, когда лицо не знало, что его действия запрещены уголовным законом и являются противоправными. То есть «незнание закона не освобождает от ответственности». Действующее законодательство допускает возможность освобождения лица, совершившего преступление, от уголовной ответственности и наказания в определенных случаях (Разделы IX и XII УК).

Даже тогда, когда совершенное военнослужащим общественно опасное преступление причиняет ущерб установленному порядку несения воинской службы, но не предусмотрено как уголовно наказуемое, оно не может быть признано воинским преступлением.

К военнослужащим применяются почти все виды наказаний, предусмотренных ст. 51 УК, за исключением исправительных работ и общественных работ для военнослужащих срочной службы. В соответствии с ч. 2 ст. 57 УК для военнослужащих исправительные работы заменяются содержанием на гауптвахте на срок до двух месяцев. Это исключение следует из характера военной службы и правового статуса военнослужащего. Военнослужащие не имеют как таковой заработной платы и обеспечиваются денежным содержанием (проходящие службу по контракту) или денежным довольствием (военнослужащие срочной службы). Причем денежное довольствие крайне незначительно по сумме. Цель этих выплат заключается в оптимальном материально-финансовом обеспечении военнослужащих, для того, чтобы они могли полноценно выполнять служебные воинские обязанности. С другой стороны, военнослужащий исполняет свой воинский долг в той местности, где этого требуют интересы военной безопасности и обороноспособности страны. И, в-третьих, его нецелесообразно отрывать от службы для выполнения исправительных работ, являющихся, по существу, более льготным видом деятельности по сравнению с военной службой.

Кроме того, наказания, назначаемые военнослужащим, могут быть как основными, так и дополнительными.

Особенность уголовной наказуемости состоит и в том, что в перечне наказания ст.51 существует два вида наказаний, предусмотренных специально для военнослужащих. Речь идет о служебных ограничениях для военнослужащих, а также содержание в дисциплинарном батальоне.

Статья 58 УК предусматривает новый вид наказаний – служебные ограничения для военнослужащих.

Наказание в виде служебного ограничения применяется к осужденным военнослужащим, кроме военнослужащих срочной службы, на срок от шести месяцев до двух лет в случаях, предусмотренных настоящим Кодексом, а также в случаях, если суд, учитывая обстоятельства дела и личность осужденного, найдет возможным вместо ограничения свободы или лишения свободы на срок не свыше двух лет назначить служебное ограничение на тот же срок.

Суть данного наказания состоит в том, что из суммы денежного содержания осужденного производится удержания в доход государства в размере, установленном приговором суда, в пределах от десяти до двадцати процентов. Во время отбы-

вания этого наказания осужденный не может быть повышен в должности, в воинском звании, а срок наказания не засчитывается ему в срок выслуги лет для присвоения очередного воинского звания.

Второй вид наказаний, предусмотренных специально для военнослужащих – содержание в дисциплинарном батальоне.

Дисциплинарный батальон (отдельная дисциплинарная рота) является военной частью, содержащей отдельный штат.

Организационную структуру и численность дисциплинарного батальона определяет Министр обороны Украины [6].

Наказание в виде содержания в дисциплинарном батальоне применяется, как правило, в случаях совершения преступлений небольшой тяжести, когда осужденных можно оставить на военной службе и исправить в условиях дисциплинарной части. Этот вид наказания может быть применен и к военнослужащих, которые совершили преступления средней тяжести, тяжкие и особо тяжелые, при условии, что суд, учитывая личность виновного и обстоятельства, которые смягчают наказание и существенным образом снижают степень тяжести содеянного преступления, приходит к выводу о возможности назначение такого наказания [7]. (Абзац первый пункту 2 в редакции Постановления Верховного Суда N 17 (va017700-03) от 26.12.2003).

Данное наказание назначается военнослужащим срочной службы на срок от шести месяцев до двух лет, в случаях, предусмотренных УК, а также, если суд, учитывая обстоятельства дела и личность осужденного, сочтет возможным заменить лишение свободы на срок не свыше двух лет содержанием в дисциплинарном батальоне на тот же срок.

Исполнение данного наказания позволяет наряду с общими целями, стоящими перед уголовным наказанием, решать и специфическую задачу - воинского воспитания, поскольку отбываются они в условиях несения осужденным военной службы. Таким образом, существует как бы определенное психологическое воздействие на осужденного, связанное с прохождением службы в воинской части с более жестким режимом.

Основными средствами исправления и перевоспитание осужденных являются: установленный для дисциплинарного батальона порядок и режим отбытие наказания, общественно полезная работа, воспитательная работа, боевая подготовка [8].

При осуждении к наказаниям, исполняемым в условиях службы, к содержанию в дисциплинарном батальоне или на гауптвахтах - военнослужащие не утрачивают своего статуса, однако имеются и иные ограничения их правового положения, вытекающие из военного и уголовно-исполнительного законодательства для этой категории лиц.

Процедура исполнения специальных наказаний в отношении военнослужащих, специфика режима и правового статуса таких осужденных регламентируется "Положением о дисциплинарном батальоне в Украины", утвержденного Указом Президента Украины № 139/94 апреля 1994 г. [9].

Данные наказание не могут применяться к другим категориям граждан, за исключением военнослужащих.

Кроме того, за совершение тяжкого или особо тяжкого преступления, в соответствии со ст. 54 УК военнослужащий приговором суда может быть лишен воин-

ского звания. Лишение воинского звания в соответствии с действующим законодательством может применяться судом как дополнительное наказание. Военнослужащий, совершив тяжкое либо особо тяжкое преступление, считается опорочившим присвоенное ему звание. Фактически уголовный закон дает возможность судам лишения любого воинского звания, предусматривая особенности его лишения для лиц высшего офицерского состава [10, с.23-33]. Эти особенности предусмотрены Законом «О всеобщей воинской обязанности и воинской службе».

В соответствии со ст. 5 Закона Украины «О всеобщей воинской обязанности и военной службе», военнослужащие и военнообязанные делятся на рядовой, сержантский и старшинский состав, состав прапорщиков и мичманов, офицерский состав.

Офицерский состав делится на младший, старший и высший. Каждому военнослужащему и военнообязанному присваивается военное звание [11].

К военным званиям офицерского состава медицинской и юридической служб Вооруженных Сил Украины и других военных формирований, военных судов и прокуратур, которые имеют соответствующее образование, прибавляются слова “медицинской службы” и “юстиции”. (Абзац первый части второй статьи 5 с изменениями, внесенными согласно Закону N 2171-III от 21.12.2000)

К военным званиям граждан, которые находятся в запасе или в отставке, прибавляются слова соответственно “запаса” или “в отставке”.

Присвоение и лишение военных званий, а также понижение и возобновление в военном звании осуществляются в порядке и по правилам, определенными положениями о прохождении военной службы и уставами Вооруженных Сил Украины.

Литература:

1. Александров Ю.В., Антипов В.И., Володько Н.В. и др. Уголовное право Украины: Общая часть. Учебник. Под. Ред. Клименко В.А., Мельника Н.И. – К.: Аттика, 2002. – 448 с.
2. Пинаев А.А. Курс лекций по общей части уголовного права. Книга 1 «О преступлении». – Харьков, 2001. – 290 с.
3. Сташис В. В. Передача на поруки и некоторые вопросы советского уголовного права // Об усилении роли общественности в укреплении социалистического правопорядка. - Х., 1961. - С. 30.
4. Трайнин А. Н.. Учение о составе преступления. - М., Госюриздат, 1946. - 280 с.
5. Советское уголовное право. Часть Общая. - М., Госюриздат, 1948. – 311 с.
6. Положення про дисциплінарний батальон України, затверджений Указом Президента України віж 5 квітня 1994 р. № 139/94.
7. Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні: Постанова N 15 від 28.12.96 м.Київ
8. Положення про дисциплінарний батальон України, затверджений Указом Президента України віж 5 квітня 1994 р. № 139/94.
9. Положення про дисциплінарний батальон України, затверджений Указом Президента України віж 5 квітня 1994 р. № 139/94.
10. Богуцький П. Застосування кримінальних покарань за вчинення військових злочинів. – Право України. 1999. №8. – С.32-33.
11. Про загальний військовий обов’язок і військову службу: Закон України// ВВР, 1992, N 27, ст.385.

Пост упила в редакцию: 04.06.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 135-135.

УДК 343:502.752

Скворцова О. В.

ОТГРАНИЧЕНИЕ УГОЛОВНО НАКАЗУЕМОЙ ПОРУБКИ ЛЕСА ОТ АНАЛОГИЧНОГО АДМИНИСТРАТИВНОГО ДЕЛИКТА

Необходимость разграничения преступления и проступка в законодательстве об охране природы явление не редкое [1, с. 11; 2, с. 68; и др.]. Так как большая часть уголовно-правовых норм экологического характера сходна с нормами административными, происходит их непосредственное соприкосновение, что мотивирует актуальность проблемы четкого разграничения административной и уголовной ответственности в сфере экологии.

Кроме того, юридически корректное разграничение административной и уголовной ответственности, основанное на презумпции правоприменения мер административного воздействия в спорных случаях, является обязательным условием рациональной правовой политики в этой области [2, с. 69].

Выполняя значительные регулятивные и превентивные функции, административное право направлено также и на борьбу среди прочих с правонарушениями в области лесного хозяйства [3, с. 49] (в частности – с незаконными порубками леса). Поэтому на практике возникают определенные трудности и при отграничении уголовно наказуемой порубки леса от административно наказуемого аналогичного деликта. При этом нельзя не согласиться с В.К. Матвийчуком, что анализ различных источников, касающихся данной проблемы, показывает: ни наука, ни судебная практика, ни действующее законодательство не дают четких рекомендаций по этому вопросу [4, с. 310]. То есть на сегодняшний день «окончательно проблему разграничения решить не удалось» [5, с. 82]. Такая ситуация негативно сказывается на охране леса, а также на законности применения административного и уголовного законодательства в случае выявления незаконной порубки леса [6, с. 67].

В поисках существующих критериев разграничения уголовно наказуемых деяний и аналогичных административных деликтов, в попытке их обобщения и выработки единого комплекса таких показателей относительно незаконной порубки леса было установлено, что в юридической литературе и законодательстве этому вопросу уделялось достаточно большое внимание [7; 8; 9, с. 9; 10, с. 121; 4, с. 310-322; 11; 1 и др.].

Итак, первоочередно необходимо уточнить, на чем базируется (то есть в связи с чем применяется) тот или иной вид юридической ответственности. С одной стороны, в основании каждого вида ответственности лежит определенный вид правонарушения, с другой стороны – каждому виду правонарушения должен соответствовать одноименный вид ответственности [12, с. 150]. Основанием уголовной ответственности, как известно, служат преступные нарушения уголовного законодательства, установленные Уголовным кодексом (далее – УК) Украины: в нашем случае – незаконная порубка леса (ст. 246). Основанием административной ответственности, как наиболее распространенного вида юридической ответственности в экологической сфере [13, с. 9], является административное правонарушение (проступок) [14, с. 50; 13, с. 9].

Далее, акцентируя внимание на признаках данных видов правонарушений, следует отметить, что как преступлению незаконной лесопорубке в качестве таковых присущи: общественная опасность, уголовная противоправность, виновность и наказуемость. Учитывая существующие в литературе мнения [4, с. 314; 11, с. 68-69] и не возражая против них, в качестве признаков аналогичного административно-правового деликта считаем возможным указать: также общественную опасность, противоправность (но административную), виновность и наказуемость. На наш взгляд, их анализ и некоторое сравнение с признаками деяния, предусмотренного ст. 246 УК, как преступления, будет способствовать решению проблемы разграничения административной и уголовной ответственности за незаконную порубку леса.

Так, придерживаясь точки зрения В.К. Матвийчука [4, с. 314], можно констатировать: «общественная опасность незаконной порубки леса как преступления обозначает способность этого деяния поставить соответствующие общественные отношения под угрозу причинения существенного вреда, либо причинение существенного вреда этим общественным отношениям». Что касается общественной опасности аналогичного административного правонарушения, то она характеризуется тем, что «такое деяние способно поставить определенные общественные отношения под угрозу причинения им вреда, либо способно причинить вред таким отношениям» [4, с. 314]. Изложенные положения лишь укрепляют преобладающую в теории уголовного права позицию, согласно которой преступления и проступки разграничиваются, прежде всего, по степени их общественной опасности [1, с. 11; 7, с. 132; 8, с. 46; 15, с. 154 и др.].

Нельзя не согласиться, что решение вопроса о разграничении экологических преступлений и проступков облегчается, когда факторы, влияющие на степень общественной опасности правонарушений, учитываются законодателем непосредственно в диспозициях уголовно-правовых норм. Чаще всего он указывает на последствия деяния и их размер, повторность непреступных нарушений правил, способ действия, форму вины [1, с. 12]. Подобным же образом обстоит дело и относительно незаконной порубки леса. Признаки, которые изменяют степень общественной опасности административного проступка в сторону ее возрастания, заложены в диспозиции уголовно-правовой нормы, что характеризует конкретный вид правонарушения как преступление. Сказанное имеет принципиальное значение для отграничения преступления, предусмотренного ст. 246 УК (ранее ст. 160 УК Украины 1960 г.), от административного проступка, предусмотренного ст. 65 Кодекса Украины об административных правонарушениях (далее - КоАП) [6, с. 69].

Например, до недавнего времени в УК Украины 1960 г. в ст. 160, регламентировавшей ответственность за незаконную порубку леса, была предусмотрена административная преюдиция. То есть одним из признаков, позволявшим отграничить преступление от административного проступка, выступала повторность. УК Украины 2001 г. более не содержит такого состава, и повторное совершение административных правонарушений не может превратить эти проступки в преступление и повлечь за собой уголовную ответственность.

На сегодняшний день в качестве факторов, влияющих на степень общественной опасности незаконной порубки леса, законодателем выделены последствия деяния и их размер, а также иное.

Противоправность является обязательным признаком незаконной порубки леса, что вытекает непосредственно из понятия преступления (ч. 1 ст. 11 УК), и обознача-

ет, что незаконная лесопорубка может рассматриваться как преступление только в том случае, если она прямо предусмотрена в УК Украины. Как известно, это уголовное деяние регламентируется ст. 246 УК. В свою очередь, в ст. 7 КоАП установлено: никто не может быть подвергнут мере воздействия в связи с административным правонарушением иначе как на основаниях и в порядке, установленном законом. Ранее мы определились, что основанием административной ответственности является административный проступок. При этом весь перечень правонарушений, за которые предусмотрено наступление такого вида юридической ответственности как административная, закреплен в КоАП. Таким образом, противоправность является обязательным признаком не только экологического преступления, но и экологического проступка [11, с. 69] и обозначает, что нет административно-правового деяния, относящегося к окружающей природной среде (в том числе и незаконной порубки леса), если оно не предусмотрено административным законом [4, с. 314].

Виновность – это еще один обязательный признак как преступления, так и административного проступка в сфере окружающей природной среды. Как отмечал А.Е. Лунев, не может быть ни административной, ни дисциплинарной, ни гражданской, ни уголовной ответственности без наличия вины [16, с. 1, 46]. При этом наличие данного признака нашло свое подтверждение не только в юридической литературе, но и законодательно. Будучи неотъемлемым признаком как преступления, так и административного проступка, виновность закреплена в их понятиях, сформулированных соответственно в ст. 11 УК и ст. 9 КоАП. Основываясь на содержании ст.ст. 10 и 11 КоАП, можно констатировать, что совершение административного проступка (как и уголовно наказуемого деяния) возможно как умышленно, так и по неосторожности. Таким образом, отличие между виновностью как признаком экологического преступления и как признаком экологического административного проступка заключается в следующем: виновность касательно преступления обозначает, что таковым будет признаваться лишь такое деяние, совершенное умышленно или по неосторожности, которое предусмотрено УК Украины. Относительно экологического административного деликта признак виновности характеризуется тем, что административным проступком может признаваться только такое деяние, совершенное умышленно или неосторожно, которое предусмотрено административным законом [4, с. 314]. Следует отметить, что экологическое правонарушение, ответственность за которое предусмотрена в ст. 65 КоАП (незаконная порубка, повреждение и уничтожение лесных культур и молодняка), может быть совершено как с умышленной, так и с неосторожной формой вины.

Далее, отдельного внимания требует такой признак экологического проступка, как наказуемость. Трудно согласиться с существующей в юридической литературе точкой зрения, согласно которой наказуемость – это не свойство проступка, а его правовое последствие [17, с. 46]. На наш взгляд, приверженцы данной позиции неоправданно смешивают понятия «наказуемость» и «наказание». Более приемлемым выглядит мнение, что наказуемость – это возможность применения взыскания, а не его реальное осуществление [11, с. 69]. Данное положение является действительно обоснованным с учетом наличия в КоАП норм, регламентирующих случаи, когда лицо при совершении административного деликта не привлекается к ответственности (например, ст. 22 КоАП). То есть нельзя отождествлять наказуемость как обяза-

тельный признак экологического административного правонарушения (в том числе и незаконной порубки) с обязательным применением административного взыскания к лицу, совершившему проступок. Таким образом, наказуемость как признак уголовно-правового деяния в виде незаконной порубки леса отличается от наказуемости как признака аналогичного административного проступка лишь тем, что в первом случае речь идет о возможности применения наказания, предусмотренного в санкции ст. 246 УК, а во втором случае – о возможности применения соответствующего административного взыскания [4, с. 314].

Продолжая поиск разграничительных признаков незаконной порубки леса как преступления и аналогичного административного деликта, необходимо, на наш взгляд, обратиться теперь к сравнению составов данных видов правонарушений, которые нашли свое отражение в диспозициях норм уголовного и административного законодательства [4, с. 315].

Состав экологического административного проступка, как и уголовно наказуемого деяния, рассматривается юридической наукой как совокупность четырех элементов: объекта, объективной стороны, субъекта, субъективной стороны. Названный перечень элементов является обязательным. Отсутствие хотя бы одного из них не позволяет признать деяние экологическим проступком [11, с. 70].

Анализ диспозиции ст. 246 УК Украины и ст. 65 КоАП Украины показал, что незаконная порубка леса как преступление отличается от аналогичного административного деликта по объекту. Данное заключение позволил сделать тот факт, что некоторые отличия были выявлены в предметах данных правонарушений, а предмет, как известно, является составной частью объекта. И анализ объекта административно-экологического правонарушения (особенно для сравнения в нашем случае с тождественным уголовно наказуемым деянием) был бы не полным без рассмотрения предмета проступка [11, с. 70]. С одной стороны, предметом административного проступка являются различные виды лесной растительности как естественного, так и искусственного происхождения, произрастающие на землях лесного фонда, находящиеся в естественном состоянии – на корню [18, с. 181]. Данные характеристики делают предмет проступка, предусмотренного ст. 65 КоАП, идентичным предмету преступления, предусмотренного ст. 246 УК (но только с условием, что лесная растительность искусственного происхождения должна рассматриваться как предмет исследуемого административного правонарушения лишь, если она приобретает свойства дикорастущих лесов). Следовательно, не будут рассматриваться как предмет данного правонарушения (также как аналогичного преступления): ветровальные деревья; буреломные деревья; валежник, образующийся при естественном отмирании деревьев; деревья и кустарники, заготовленные и складированные в процессе заготовки древесины.

С другой стороны, как отмечает В.К. Матвийчук [4, с. 317], «уголовный закон охраняет меньший перечень предметов преступления – это деревья и кустарники, иные лесные насаждения». Соответственно, административное законодательство – более широкий. При этом не являются предметом исследуемого административного деликта деревья и кустарники, образующие защитные лесные насаждения, произрастающие на землях сельскохозяйственного назначения, защитные лесные насаждения вдоль берегов рек, каналов, вокруг водных объектов, гидротехнических сооружений, на полосах отвода автомобильных дорог, железных дорог и других защитных лесных насаждений. За их уничтожение или повреждение ответственность

наступает по ст. 65-1 КоАП. В ст. 66 КоАП установлена административная ответственность за уничтожение или повреждение подроста в лесах.

Отграничить неправомерное поведение лица, влекущее уголовную ответственность за незаконную порубку леса, от административно наказуемого проступка позволяет также исследование признаков объективной стороны данных правонарушений.

Осуществленный анализ показал, что объективная сторона составов, предусмотренных ст. 65 КоАП, также как и в ст. 246 УК выражается в активных действиях [18, с. 181; 2, с. 338; 12, с. 122]. Более того, объективные признаки преступления и проступка – это нарушение одних и тех же правил [1, с. 11]. В нашем случае – правил заготовки древесины. Поэтому является вполне логичным, что, основываясь на данных теоретических положениях, законодатель определяет «незаконность» порубки как административно наказуемого деяния аналогично «незаконности» порубки, регламентированной как преступление.

Наряду с этим, охватывая всю совокупность признаков, характеризующих объективную сторону как элемент состава преступления или проступка, можно констатировать, что они формируют основные критерии разграничения административной и уголовной ответственности за незаконную порубку леса.

Так, в отличие от ст. 246 УК, диспозиция которой охватывает и формальный, и материальный состав незаконной лесопорубки, ст. 65 КоАП содержит несколько простых формальных составов административных проступков. Поэтому данное правонарушение считается оконченным с момента совершения действий по порубке, уничтожению или повреждению насаждений.

Если объективная сторона преступления, предусмотренного ст. 246 УК, включает в себя лишь действия по порубке деревьев и кустарников [4, с. 317], то объективная сторона аналогичного административного деликта охватывает, помимо незаконной порубки, повреждение деревьев и кустарников, уничтожение или повреждение лесных культур и посадочного материала [18, с. 181].

Далее следует указать, что, на наш взгляд, основным критерием, отграничивающим уголовно наказуемую незаконную порубку леса в первой форме (в лесах, защитных и других лесных насаждениях) от аналогичного административного деликта, является обязательное наличие в первом случае ущерба и его размер. На это обстоятельство неоднократно обращалось внимание в юридической литературе [19, с. 128; 20, с. 9; 12, с. 123; 14, с. 51].

Условия признания ущерба существенным определены разъяснениями Пленума Верховного Суда Украины № 17 от 10 декабря 2004 г. «О судебной практике в делах о преступлениях и иных правонарушениях против окружающей природной среды». В этом же постановлении (п. 9) Пленум Верховного Суда указал, что «если вследствие незаконной порубки деревьев, кустарников в лесах, защитных и иных насаждениях существенный ущерб не наступил, виновное лицо при наличии оснований несет ответственность по статьям 64-67 КоАП» [21].

Итак, вопрос разграничения административной и уголовной ответственности за незаконную порубку леса, когда данное деяние как преступление имеет материальный состав, законодатель разрешил, главным образом, предусмотрев в качестве обязательного признака состава уголовно наказуемого правонарушения наличие определенных последствий, а именно, существенного ущерба. В случаях, когда со-

став преступления носит формальный характер, указываются признаки, которые характеризуют способ его совершения, место, мотивы [5, с. 82].

Именно наличие места совершения преступления в заповедниках или на территориях и объектах природно-заповедного фонда, или в иных особо охраняемых лесах отграничивает незаконную порубку леса от административного деликта, предусмотренного ст. 65 КоАП [4, с. 317]. Таким образом, незаконная порубка леса во второй форме (как преступление с формальным составом) представляет более повышенную социальную опасность по сравнению с аналогичным административным правонарушением в силу посягательства на особо режимные лесные объекты [14, с. 51].

Еще одним обязательным элементом состава административно-экологического правонарушения является субъект проступка. Согласно положениям ст. 12 КоАП, административной ответственности (в том числе и за деяние, предусмотренное ст. 65 КоАП) подлежат лица, достигшие на момент совершения административного проступка шестнадцатилетнего возраста. Эти данные соответствуют показателям общего возраста субъекта преступления и предусмотрены в ст. 246 УК как один из обязательных признаков лица, которое может быть привлечено к уголовной ответственности за незаконную порубку леса. Также как и за аналогичное уголовно-правовое деяние административное наказание за незаконную лесопорубку могут понести наравне с гражданами Украины иностранные граждане как лица, совершившие одно из правонарушений, связанных с природопользованием или охраной природной среды на территории Украины, либо территории, находящейся под ее юрисдикцией [22, с. 478; 23, с. 89]. При этом помимо общих признаков субъект административного проступка в виде незаконной порубки леса (в отличие от аналогичного уголовного деяния, регламентированного ст. 246 УК в нынешней редакции) может иметь и специальные признаки, а именно, может быть должностным лицом [18, с. 181]. Причем противоправные действия должностного лица по незаконной лесопорубке будут квалифицироваться только по ст. 65 КоАП.

По общему правилу, субъективную сторону административно-экологического правонарушения образуют элементы, которые характеризуют психическое отношение правонарушителя к своему деянию и его последствиям [11, с. 70]. Прежде всего, в качестве такового рассматривается вина в форме умысла или неосторожности как обязательный признак субъективной стороны. При этом правильно, на наш взгляд, указывается в юридической литературе: административный проступок имеет, как правило, формальный состав (это касается и ст. 65 КоАП), поэтому степень, форма вины, в отличие от вины в уголовном праве, определяются преимущественно интеллектуальным, а не волевым моментом, то есть тем, осознанно или неосознанно выбрал субъект противоправное действие, осознанно или неосознанно нарушил он нормы административного права [24, с. 31] (в том числе те или иные предписания, правила). Субъективная сторона незаконной порубки деревьев и кустарников как административного правонарушения может быть выражена только в форме умысла (как, по общему мнению [25, с. 27; 26, с. 24-25; 27, с. 10; 28, с. 120], и аналогичного уголовно наказуемого деяния, предусмотренного ст. 246 УК); в свою очередь, субъективная сторона уничтожения и повреждения лесонасаждений – это умысел и неосторожность [18, с. 181].

Нельзя оставлять без внимания еще один момент: уголовное деяние в виде незаконной порубки леса и аналогичный административный деликт зачастую имеют

сходство по таким факультативным признакам субъективной стороны как мотив и цель. Данное заключение основано на результатах анализа мотивов и целей уголовно наказуемой лесопорубки, а также на вполне обоснованном и поддерживаемом нами мнении, существующем в правовой литературе, согласно которому цель экологических проступков в сфере природопользования имеет именно корыстную направленность [29]. Причем отмечается, что корыстная цель, как правило, прямо в законе не указывается, а предполагается как обязательный признак при совершении экологического правонарушения [11, с. 71].

Важно также отметить: анализируя правонарушение, следует иметь в виду, что наличие в деянии квалифицирующих признаков преступления является достаточным основанием для привлечения к уголовной ответственности, даже если эти действия были совершены в первый раз, и виновный ранее не привлекался к административной ответственности [1, с. 12-13]. Сущность данных положений позволит пополнить перечень критериев, разграничивающих уголовную и административную ответственность за незаконную порубку леса, если законодателем будут внесены квалифицирующие признаки в ст. 246 УК. На данный момент эта уголовно-правовая норма не содержит квалифицированных составов.

Административная ответственность более оперативна в сравнении с уголовной. Для ее применения достаточно установления названного в законе экологического правонарушения и составления о том протокола.

Подводя итог вышеизложенному, отметим, что административная ответственность наступает, если лесонарушения (и в частности, незаконная порубка леса) не влекут за собой уголовной ответственности по действующему законодательству [19, с. 135]. Именно действующим законодательством определены признаки, по которым случаи незаконной порубки следует квалифицировать как преступление, что в свою очередь дает возможность отграничить действия, влекущие уголовную ответственность, от административно наказуемых проступков.

При этом не следует забывать, что граница между преступлениями и административными правонарушениями в известной мере условна и подвижна. Поэтому в известные периоды развития общества уголовные правонарушения могут стать лишь административными и, наоборот, административное правонарушение по велению закона может стать уголовно наказуемым деянием.

Литература:

1. Жевлаков Э. Разграничение экологических преступлений и административных проступков // Законность. – 1993. - № 9. – С. 11-15.
2. Дубовик О.Л. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 Уголовного кодекса Российской Федерации. – М.: Издательство «Спарк», 1998. – 352 с.
3. Кожевников В.Я. О классификации правонарушений в области лесного хозяйства // Вестн. Моск. ун-та. Сер., Право. – 1977. - № 2. – С. 49-52.
4. Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): Монографія. – К.: „Азимут - Україна”, 2005. – 464 с.
5. Поліщук Г. Кримінально-правова характеристика злочинів проти довкілля // Право України. – 2003. - № 3. – С. 80-84.
6. Матвійчук В., Гошко А. Відмежування кримінально караної незаконної порубки лісу від аналогічного адміністративного делікту // Радян. право. – 1990. - № 11. – С. 67-69.
7. Дружинина В.Ф. О разграничении преступления и административного проступка // Советсое государство и право. – 1978. - № 4. – С. 131-132.

8. Шемшученко Ю.С., Мунтян В.Л., Розовский Б.Г. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды. – К.: Наук. думка, 1978. – 280 с.
9. Ляпунов Ю. Уголовно-правовая охрана природы в СССР // Советская юстиция. – 1973. - № 23. – 15 с.
10. Адиханов Ф.Х. Преступление и административный проступок в области охраны природы // Советское государство и право. – 1981. - № 9. – С. 120-125.
11. Хіміч О. Адміністративно-екологічне правопорушення: проблемні питання // Право України. – 2003. - № 4. – С. 68-71.
12. Зиновьева О.А. Юридическая ответственность за нарушение лесного законодательства: Дис. … канд. юрид. наук. – Москва, 2001. – 260 с.
13. Малишко М.І. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення / Укр. наук. асоц., Укр. екол. акад. наук. – К., 2001. – 27 с.
14. Романов В. Административная и уголовная ответственность за нарушение лесного законодательства // Рос. юстиция. – 1998. - № 5. – С. 50-52.
15. Мельник П.В. Правова охорона лісів Карпатського регіону України: Дис. ... канд. юрид. наук / Прикарпат. ун-т ім.. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – 195 арк.
16. Лунев А.Е. Административная ответственность за правонарушения. – М., 1961.
17. Резвых В.Д. Административная ответственность за хозяйственные преступления: Учеб. пособие. – Горький, 1976.
18. Кодекс Украины об административных правонарушениях: Научно-практический комментарий. Издание пятое. – Х.: ООО «Одиссей», 2004. – 912 с.
19. Баканева Н.Г. Правовая охрана лесов в СССР: Дис. … канд. юрид. наук. – Москва, 1985. – 192 с.
20. Крассов О. Ответственность за незаконную порубку и повреждение деревьев и кустарников // Совет. юстиция. – 1989. - № 2. – С. 8-10.
21. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 грудня 2004 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2005. - № 1. – С. 9-12.
22. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): Учеб. пособие. – М., 1998.
23. Дмитренко І.А. Екологічне право України: Підруч. – К., 2001.
24. Пикуров Н.И. Применение следователем уголовно-правовых норм с бланкетной диспозицией. – Волгоград, 1985.
25. Здравомыслов Б., Жевлаков Э. Уголовная ответственность за незаконную порубку леса // Социалист. законность. – 1984. - № 5. – С. 26-28.
26. Вольфман Г.И. Ответственность за преступления в области охраны природы: Квалификация и наказание. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1984. – 80 с.
27. Ляпунов Ю. Соотношение экологических и смежных составов преступлений // Совет. юстиция. – 1984. - № 11.
28. Гавриш С.Б. Уголовная ответственность за незаконную порубку леса: Дис. … канд. юрид. наук. – Харьков, 1980. – 216 с.
29. Зинченко Е.Ю. Административно-правовая деятельность ОВД по борьбе с правонарушениями корыстной направленности. – М., 1993.

Пост упила в редакцию: 27.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 143-143.

УДК 343

Губанова Е. В.

УМИСЕЛ ЯК НЕОБХІДНА ОЗНАКА СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗҐВАЛТУВАННЯ

Захищаючи статеву свободу і недоторканність, законодавець розцінює зґвалтування як один з найтяжчих злочинів проти особи. Інакше і бути не може, оскільки статеві відносини виконують важливу роль в житті людей, впливають на рівень культури суспільства, а сама статева потреба є одним з основних життєвих інстинктів.

Суспільна небезпека зґвалтування тим більше висока, оскільки даний злочин є умисним. Наявність умислу має величезне значення для встановлення суб'єктивної сторони злочину. Причому, розглядаючи склад зґвалтування, зокрема його суб'єктивну сторону, ми говоримо про прямий умисел. Така позиція не оспорюється в теорії кримінального права, знаходячи своє підтвердження серед науковців [1]. Винний усвідомлює, що вступає в статеві зносини всупереч волі потерпілої особи, і бажає досягнення цієї мети шляхом фізичного або психічного насильства, або використовування безпорадного стану.

Стосовно злочинів з матеріальним складом прямий умисел включає свідомість суспільно небезпечного характеру вчиненого діяння, передбачення суспільне небезпечних наслідків і бажання їх настання. Прямий умисел в злочинах з формальним складом характеризується тим, що винний усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння і бажає його вчинити. Винний у обов'язковому порядку, не залежно від характеристики складів, в умисних злочинах, перш за все, усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії, бездіяльності. Усвідомлювати суспільно небезпечний характер діяння це значить: 1) усвідомлювати всі ті фактичні обставини, які відповідають ознакам даного складу злочину; 2) усвідомлювати соціальне значення вчинених дій.

Отже, при зґвалтуванні винний повинен розуміти, що вступає в статевий зв'язок з особою проти її волі, шляхом застосування фізичного насильства, загрози або використовування безпорадного стану потерпілого. Проте норма закону, встановлюючи відповідальність за зґвалтування, передбачає ряд суспільно-небезпечних наслідків, по відношенню до яких наука кримінального права допускає і інші форми вини.

Винний, скоюючи зґвалтування при обтяжливих обставинах, повинен усвідомлювати наявність кваліфікуючих злочин обставин, за винятком суспільно небезпечних наслідків, відносно яких можлива необережна вина. Тобто для встановлення наміру досить свідомого допущення винним настання суспільно-небезпечних наслідків у вигляді смерті або самогубства потерпілої особи, психічного розладу здоров'я і ін. Особа нестиме відповідальність і у випадку, якщо вона не передбачало настання таких наслідків, проте повинна і могла їх передбачати [2].

Так, наявність іншої форми вини законодавець допускає і при кваліфікації діяння по ч. 3, 4 ст. 152 КК, тобто при зґвалтуванні, відповідно, неповнолітнього, неповнолітньої, малолітнього, малолітньої.

Неповнолітній або малолітній – це особлива ознака, що характеризує потерпілого у момент зґвалтування і що свідчить про підвищену небезпеку злочину. І кваліфікація по даних ознаках можлива у випадках, якщо винний знав або допускав, що вчинює насильницький статевий акт з неповнолітньою або малолітньою особою, а також коли він міг і повинен це передбачати [3].

Таким чином, йдеться про непрямий умисел і навіть про необережну форму вини. Проте законодавець, характеризуючи необережну форму вини, ставить її наявність в залежність від відношення суб'єкта злочину до суспільно небезпечних наслідків. Стаття 25 КК України говорить про свідоме допущення настання суспільно небезпечних наслідків, формулювання «хоча повинне і могло було їх передбачати» також відноситься до наслідків злочину. Проте вік потерпілої особи не відноситься до категорії суспільно небезпечних наслідків зґвалтування, це спеціальна ознака потерпілої особи. Законодавець ніяк не визначає ситуацію, коли б при умисному здійсненні злочину винний не знав, але допускав або міг, або повинен передбачати яку-небудь ознаку вчиненого їм діяння.

Таким чином, положення Загальної частини кримінального закону не дають підстав для роз'яснень, сформульованих в Постанові Пленуму Верховного Суду України Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини, від 27 березня 1992 р. № 4 (зі змінами від 4 червня 1993 р. № 3, 3 грудня 1997 р. № 12) «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочині».

Питання про форму вини вивчалося рядом науковців, проте, всі вони виказували схильні позиції з приводу, що законодавче визначення необережності не дає можливості конструювати цю форму вини до інших обставин об'єктивної сторони злочинів крім наслідків» [4].

Слід згодитися з думкою В.Н. Кудрявцева, який стверджує, що «у складі умисного злочину кожна об’єктивна ознака …усвідомлюється, у складі необережного злочину хоча б одна ознака не усвідомлюється, хоча може і повинна усвідомлюватися. Іншими словами, відсутність усвідомлення хоча б одної ознаки складу перетворює даний злочин з умисного в необережний» [5].

Існуючі думки сходяться і у тому, що подвійна (змішана) форма вини можлива лише в матеріальних складах злочину. Зґвалтування ж неповнолітньої відноситься до злочинів з формальним складам. За наявності наміру відносно наслідків вчиненого (особливо тяжкі наслідки) утворює інший склад, адже про свідоме настання наслідків не може бути імови, якщо для даного складу злочину їх настання не потрібно.

Таким чином, поняття подвійної або змішаної форми вини не можуть бути застосовні до такого злочину як зґвалтування. Дана проблема повинна знайти своє врегулювання в кримінально-правових нормах і відповідну регламентацію в Ухвалах Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про зґвалтування».

Література:

1. Уголовный кодекс Украины. Научно - практический комментарий. – 3-е изд., исправ. и дополн. / Отв. Ред. С.С. Яценко – К.: АСК, 2003; Уголовное право Украины: Особенная часть: Учебник/под ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тация. – К.: Юринком Интер, 2003; Уголовное право. Особенная часть Учебник для ВУЗов/под ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселова. – М., 1998.
2. П. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини, від 27 березня 1992 р. № 4 (зі змінами від 4 червня 1993 р. № 3, та від 3 грудня 1997 р. № 12)
3. П. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини, від 27 березня 1992 р. № 4 (зі змінами від 4 червня 1993 р. № 3, та від 3 грудня 1997 р. № 12)
4. Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление. Воронеж, 1974. С. 174; Кригер Г. Еще раз о смешанной форме вины//Советская юстиция. 1967. № 3. С. 7; Злобин Г.А., Никифоров Б.С. Умысел и его формы. М., 1972, С. 43-44.
5. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. М., 1972, С. 177, 178

Пост упила в редакцию: 27.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 145-145.

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

Касат кин В. Н., Кит аев Н. Н.

СНОВИДЕНИЯ ЛИЦ, СОВЕРШИВШИХ УБИЙСТВО, КАК ИСТОЧНИК КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИ ЗНАЧИМОЙ ИНФОРМАЦИИ (МАТЕРИАЛЫ ОПРОСА ОСУЖДЕННЫХ К СМЕРТНОЙ КАЗНИ)

Вопросы использования сновидений правонарушителей в процессе доказывания их вины давно интересуют ученых [1]. Традиционным считается изучение сновидений психических больных, совершивших тяжкие преступления против личности, и по определению суда находящихся на принудительном лечении [2, с. 15-21]. Однако очень немного исследований сновидений убийц, которые признаны вменяемыми [3, с. 105-107].

В 2002г. Р.С.Сатуев в одной из своих публикаций заявил: «Подчеркивая значимость сновидений в жизни человека, в том числе и в борьбе с преступностью, к моему сожалению, я не готов предложить методики использования феномена сновидения, как средство, пусть получения значимой ориентирующей информации в выявлении и расследовании преступлений» [4, с. 245].

Однако такие методики существуют.

Судебно-психиатрическая оценка различных видов психических расстройств может быть связана с диагностикой сновидений подэкспертного лица, что доступно далеко не каждому эксперту. При этом необходимо отметить, что у многих подэкспертных бывает трудно получить нужные сведения о сне и сновидениях, да и достоверность последних часто выглядит очень сомнительной. Некоторые лица, совершившие убийства, скрывали свои сновидения от экспертов, опасаясь, что такая откровенность отразится на отношении к их криминалу.

Иное отношение к изложению своих сновидений у лиц, в отношении которых уже вынесен судебный вердикт. В такой ситуации человек ведет себя гораздо откровеннее, поскольку понимает, что объективный рассказ о сновидениях не повлияет на меру наказания (она уже определена). Особый интерес исследователей может вызывать изучение сновидений лиц, осужденных к смертной казни за совершение убийств. Такое исследование, занявшее период 1981-1993гг. было проведено одним из авторов, а результаты очень кратко изложены в его диссертационной работе [5, с. 166]. Опросу по специально составленной анкете подверглись 53 человека, осужденных к исключительной мере наказания и содержавшихся в следственном изоляторе г. Иркутска [6]. Существенную помощь в организации опроса оказали начальник отдела прокуратуры Иркутской области В.М.Титов и старший прокурор того же отдела А.В.Гаврилов, обеспечившие необходимое расположение опрашиваемых к предложенному анкетированию [7].

Из 53 респондентов 46 человек заявили о неоднократных сценах совершенного убийства, повторяемого в их сновидениях. При этом 41 осужденный видел во снах свои жертвы только живыми, а 5 – живыми и мертвыми. С позиций психологии такая особенность сновидений объяснима следующим образом. Когда мы бодрствуем, окружающие нас лица или предметы служат более существенным раздражителем, чем наши воспоминания. А во время сна этот слабый раздражитель-воспоминание не встречает преград и начинает действовать значительно сильнее. Вот почему в сновидениях людей умершие лица, как правило, предстают живыми [8, с. 129].

43 респондентам снились фантастические сцены собственного расстрела. 48 опрошенных страдали умеренно выраженной психопатией, олигофренией, инфантилизмом и функциональными нарушениями высшей нервной деятельности (согласно заключениям экспертиз), 45 из них злоупотребляли алкоголем.

Только 5 респондентов сообщили, что акт убийства и личность потерпевшего в сновидениях не отражались. Во всех этих случаях убитые были незнакомые и малознакомые люди, а преступления совершались в процессе спонтанных конфликтов, в состоянии значительного алкогольного опьянения.

Два респондента заполнили часть анкеты (содержащей правовые, социальные и психологические аспекты), но отказались говорить о своих снах. Опрашиваемый В. написал: «Интересного я в этих снах ничего не нахожу. Это, по-моему, пострашнее любой смертной казни. Извините меня, но я не могу и не хочу говорить об этом, так это страшно». Респондент П. отметил: «Сны нельзя рассказывать. Кто не знает – все равно ничего не поймет, а кто умеет их «читать» – о многом догадается. У каждого человека есть своя тайна».

В 12 случаях сновидения осужденных отражали картину их приготовления к совершению преступления (такие сны появлялись с разными интервалами до наступления будущего криминального события – от 2 месяцев до 5 лет). Во всех случаях речь шла о намерении убить близкого человека (родственника, хорошего знакомого). Мотивы преступления здесь были разными (месть, зависть, корысть), и не всегда опрашиваемый их откровенно называл.

Осужденный Т., 28 лет, холостой, с незаконченным высшим образованием, не работающий, страдающий алкоголизмом, в разные числа октября 1989 г. убил двух своих давних знакомых – Ж. и Ч. С каждым из них он вначале распивал спиртное, а когда опьяневшие потерпевшие засыпали, Т. наносил им смертельные удары топором по голове. С Ч. подсудимый был дружен с детства, вместе учились в одном классе. Примерно за 6 месяцев до события преступления Т. стало сниться, как он убивает в своем доме уснувшего Ч. На допросах Т. объяснял содеянное «пьянкой», «умопомрачением». Материалы уголовного дела позволили Иркутскому областному суду при вынесении приговора заключить: подсудимый убил своего друга Ч., «испытывая чувство зависти к Ч., у которого была нормальная семья и хорошая работа, авторитет среди товарищей»[9]. Несмотря на то, что в суде Т. не признал истинный мотив содеянного, а представлял свои действия «случайными», обусловленными опьянением, анализ сновидений Т. четко показывает, что совершение преступления давно им обдумывалось и подготавливалось.

В 6 случаях посткриминальные сновидения убийц содержали сцены, где фигурировала жертва преступления, с которой они были малознакомы. Во всех этих случаях убийства (и сопряженные с ними иные деяния) совершались в отношении лиц, внешность которых запечатлелась в памяти осужденных при совокупности ряда обстоятельств: достаточно длительный предкриминальный контакт с жертвой; небольшая степень опьянения убийцы, позволяющая запомнить облик жертвы; сильные психотравмирующие впечатления от содеянного.

Так, жители г.Усолья-Сибирского П. и К. познакомились в кафе с 20-летней Ш., которую под предлогом покататься на автомашине заманили в гараж П. Здесь преступники избили потерпевшую, поочередно изнасиловали ее и сообща задушили. Труп вывезли на окраину города, где расчленили и за несколько приемов сожгли (1983 г.). Преступление было раскрыто 2 года спустя, подсудимые вели себя неискренне, перелагая вину в содеянном друг на друга. Каждый отводил себе роль стороннего наблюдателя. Трибунал Забайкальского военного округа признал П. и К. виновными в совместном изнасиловании и убийстве Ш., приговорив каждого к смертной казни.

Один из авторов принимал участие в расследовании данного дела. Затем, в процессе опроса этих осужденных, содержащихся в камерах смертников, каждый из них описал свои сновидения, где фигурировали разные этапы инкриминируемого деяния, а также – активная роль каждого осужденного. Содержание сновидений К. и П. с большой степенью достоверности соответствовало основным аспектам обвинения. Иначе говоря – анализ сновидений осужденных подтверждал их предварительный сговор и согласованные преступные действия в отношении Ш., облик которой часто являлся им во снах. Приговор в отношении обоих приведен в исполнение [10].

Небезынтересно, что еще в начале XX века в России был издан сборник «Против смертной казни». В нем врач Н.Н.Баженов в статье «Психология казнимых» доказывал, что психическое состояние человека, приговоренного к смертной казни, может быть расценено, как экспериментальный психоз [11, с. 155]. Однако, как справедливо отмечает проф. Н.Г.Шумский, «благодаря эмоциональным изменениям, проявления психоза могут быть «тихими», а поведение подэкспертного – упорядоченным» [12, с. 363]. Нужно сказать, что психология лиц, осужденных к смертной казни в царской России, почти не нашла отражения в специальных источниках [13], а в советский период таких опубликованных исследований нам вообще неизвестно.

В ходе исследования мы пришли к следующим выводам:

1. Изучение сновидений убийц позволяет в определенных случаях выявлять такие аспекты содеянного, обычно скрываемые виновными лицами от следствия и суда, как истинная мотивация преступления, вынашивание и формирование умысла на совершение убийства, предварительный сговор с соучастниками, согласованность своих действий с ними при осуществлении деяния и т.п.

2. Получение показаний от убийц о содержании их сновидений на стадии досудебного следствия может, в ряде случаев, быть использовано для назначения психологических и психиатрических экспертиз, когда соответствующие специалисты

сделают выводы, позволяющие следователю установить ряд важных для дела обстоятельств.

Литература:

1. Бюбнер. Криминалистическое значение сна // Бюллетень ОУР Центрального Административного Управления НКВД РСФСР. 1928, № 16 (перевод с немецкого).
2. Тимофеев Н.Н., Касаткин В.Н. и др. Синдромы психических заболеваний и сновидная деятельность мозга больных, совершивших общественно-опасные действия // Труды кафедры психиатрии ГИДУВа. Л., 1971. С.15-21.
3. Китаев Н.Н. Экспертиза сновидений серийного убийцы как средство доказывания вины // Дальневосточные криминалистические чтения. Вып. 4. Владивосток. 1999. С.105-107.
4. Сатуев Р.С. Сновидение: криминалистический фантом или нетрадиционное средство получения значимой для выявления и расследования преступлений информации // Роль и значение деятельности Р.С.Белкина в становлении современной криминалистики: Материалы международной научной конференции (к 80-летию со дня рождения Р.С.Белкина). М., 2002. С.245.
5. Китаев Н.Н. Вопросы теории и практики изобличения лиц, совершивших умышленное убийство. Дисс...канд. юрид. наук. – Томск. 1994. С. 166.
6. В Иркутском СИЗО приводились в исполнение смертные приговоры, вынесенные Верховными судами республик Бурятия и Якутия, областными судами Иркутской и Читинской областей, а также трибуналом Забайкальского военного округа.
7. В разработке анкеты принимал участие В.Н.Касаткин.
8. Мезенцев В.А. О суевериях – всерьез. М., 1989. С.129.
9. Лист 3 приговора. Уголовное дело № 2-105-91. Архив Иркутского областного суда, 1991.
10. Архив трибунала Забайкальского военного округа, 1986. Уголовное дело № 2-39.
11. Баженов Н.Н. Психология казнимых // Против смертной казни. Изд. 2-е. М., 1907. С.155.
12. Шумский Н.Г. Диагностические ошибки в судебно-психиатрической практике. СПб, 1997. С.363.
13. Ковальницкий Л. Последние дни жизни преступника, осужденного на смертную казнь. СПб., 1893.

Пост упила в редакцию: 28.11.2005 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 149-149.

УДК 343.982.34

Мухин Г. Н., Каразей О. Г., Исютин-Федотков Д. В.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДЕРМАТОГЛИФИКИ В ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Использование данных естественных наук в раскрытии и расследовании преступлений – одно из перспективных направлений криминалистических исследований, позволяющее получать практически значимые результаты. Вместе с тем, достижения медицинской дерматоглифики, несмотря на свою давнюю и богатую историю, все еще не приобрели широкого применения в криминалистике.

Дерматоглифика (от греч. derma, родительный падеж dermatos – кожа и греч. glypho – вырезаю, гравирую), изучение деталей рельефа кожи ладоней и стоп (напр., папиллярных линий). Данные дерматоглифики применяются в расоведении, генетике человека, криминалистике и т.д. [1]

В 1939 году Х. Камминс опубликовал результаты дерматоглифических исследований при болезни Дауна [2]. Ученый обнаружил, что у пораженных этим наследственным недугом дерматоглифическая картина кисти руки обладает рядом чрезвычайно сходных и достаточно специфических черт. На основании полученных результатов исследователь (задолго до выяснения хромосомной этиологии синдрома Дауна) высказал мнение о единой причине возникновения заболевания и внутриутробном поражении плода. Дата выхода работы Камминса считается временем рождения медицинской дерматоглифики, хотя еще Ф. Гальтон «сравнивал отпечатки пальцев выдающихся людей с отпечатками идиотов». Однако последний не сумел осмыслить полученные им результаты и «не нашел никаких указаний на темперамент, характер или одаренность, насколько он был способен исследовать этот вопрос» [3].

Несмотря на то, что дерматоглифика и дактилоскопия возникли практически одновременно, развивались они независимо друг от друга. В сферу интересов дактилоскопии традиционно включались такие задачи, как выявление, собирание, оценка, хранение, классификация отпечатков пальцев человека и идентификация по ним личности. В то же время специалистов в области дерматоглифики в первую очередь интересовали особенности папиллярного рельефа как маркера различных наследственно предопределенных особенностей человеческого организма, что и определило эти исследования как диагностические, не имеющие своей целью идентифицировать личность. Между тем взаимодействие специалистов двух этих областей знаний могло бы в немалой степени способствовать и взаимному прогрессу обоих направлений в науке.

Необходимо рассмотреть вопрос о месте накопленной в дактилоскопии и дерматоглифике соответствующей информации, а также о способах ее использования. Бытует представление, что указанная информация не нужна экспертам-криминалистам и что она представляет интерес только для оперативных и следственных работников.

Мы считаем, что подобная позиция определяется тем, что ее представители плохо представляли весь объем накопленных к настоящему времени знаний в области статистической дактилоскопии, а также отсутствием понимания того факта, что здесь по классическим законам количество переходит в новое качество.

О значительном развитии дактилоскопии в последнее время хорошо известно. Также обстоит дело и с дерматоглификой. Изучаются различные аспекты этой науки – преимущественно генетический, медицинский, судебный, популяционный и другие, что «связано с высокой информативностью кожного рельефа» [4, с. 7–8]. Однако судебные медики, пользуясь знаниями в области дерматоглифики, проводят исследования без ориентации на дополнения этих знаний сведениями из дактилоскопии.

В свою очередь и эксперты-дактилоскописты не используют знаний дерматоглифики, несмотря на то, что целесообразность использования достижений дерматоглифики в диагностических целях при расследовании преступлений очевидна. Кроме того, данные дерматоглифики могут быть применены в диагностических исследованиях даже в случае признания следов непригодными для идентификации, что часто встречается при расследовании практически всех категорий преступлений.

Это обусловливается неполнотой следов, выявляемых и изымаемых при осмотрах мест происшествий, низким их качеством (нечеткие, сдвоенные, строенные, частично или полностью смазанные, забитые порошком). Зачастую на различных поверхностях следы выявляются путем напыления не оптимальных для конкретных следов и следоносителей порошков. Это оказывает определенное негативное воздействие на след при его перенесении на дактилоскопическую пленку.

При расшифровке и анализе информации, содержащейся в следах, эксперты зачастую изучают лишь традиционные признаки, к которым относятся: тип папиллярного узора; детали строения папиллярных линий; форма, размеры, локализация пор; аномалии в виде шрамов, бородавок, глубокого уничтожения кожного покрова на всей ногтевой фаланге или только на определенной ее части и т.п.

Достижения современной дерматоглифики могут оказать следователю существенную помощь в решении задач диагностического характера.

Использование такой информации особенно важно на первоначальном этапе расследования, когда, как правило, отсутствуют какие-либо данные о лице, совершившем уголовно-наказуемое деяние. Наряду с этим дерматоглифические сведения, характеризующие интеллектуальные данные и физиологическое состояние либо предрасположенность организма разыскиваемого человека, можно использовать для построения вероятностной криминалистической модели лица, совершившего преступление, что в определенных ситуациях может сузить круг подозреваемых при проведении оперативно-розыскных мероприятий.

В настоящее время массив знаний в области дерматоглифики стал столь значительным, что пользоваться им может только эксперт, обладающий специальными знаниями. Однако в системе следственно-экспертных учреждений органов внутренних дел таких специалистов нет. Вместе с тем подготовка соответствующих экспертов вполне реальна: она может быть осуществлена специалистами в области дерматоглифики путем повышения квалификации работников, занимающихся судебной медициной либо антропологией. Тем более, что исследования в области

дерматоглифики успешно проводятся в Институте искусствоведения, этнографии и фольклора Национальной Академии наук Республики Беларусь, Минском и Гродненском государственных медицинских университетах, частично – в Академии Министерства внутренних дел Республики Беларусь.

Учитывая необходимость и очевидность использования описанных возможностей при проведении криминалистических исследований, пришло время, с точки зрения Л.Г. Эджубова, «ставить вопрос о создании специализированной комплексной генно-дактилоскопической экспертизы» [5, с. 114–123]. Возможно, данный новый вид криминалистической экспертизы может быть назван «дерматоглифической». Проведение ее не будет противоречить требованиям ст. 233 УПК Республики Беларусь [6].

В основе специальных знаний эксперта в рассматриваемой области должны лежать сведения из дерматоглифики и дактилоскопии. Кроме того, решение задач подобного вида во многом связано с генетическими проблемами. Данная проблема уже поднималась в криминалистике В.В. Яровенко в его докторской диссертации [7], связанной с использованием дерматоглифических знаний в раскрытии и расследовании преступлений.

Ученый указывает на необходимость использования богатой информации, накопленной дерматоглификой, в дактилоскопических экспертных исследованиях. Необходимо отметить, что В.В. Яровенко одним из первых обратил внимание на эту важную проблему. В его работе показаны основные направления, в которых дактилоскопия могла бы заимствовать определенный арсенал знаний для решения экспертных, следственных и оперативных задач, в том числе – в определении вероятностных связей между папиллярными узорами и «…национальными, географическими особенностями человека, отдельными чертами характера, предрасположенностью к заболеваниям, профессиональными навыками, поведением в экстремальных ситуациях, что позволит расширить поисковые возможности следственных версий о неизвестном преступлении» [8, с. 32]. Вносятся определенные рекомендации для создания регистрационной системы по папиллярным узорам ладонных поверхностей рук человека.

В.В. Яровенко поднимает важную и актуальную задачу о необходимости использования громадного объема знаний, накопленных дерматоглификой. Работа наглядно демонстрирует, что эти знания, по существу, игнорируются, хотя могли бы принести несомненную пользу в деле борьбы с преступностью.

При постановке проблемы организации нового вида комплексной экспертизы очень важно выяснить вопрос о том, есть ли соответствующие экспертные задачи, которые следует решать с применением новых знаний. Уже сейчас, исходя из данных вышеуказанных научных разработок в области медицины, антропологии и других наук, на него следует ответить утвердительно. Перед экспертами в области дерматоглифики сотрудниками правоохранительных органов могут быть поставлены следующие вопросы, перечень которых в процессе функционирования дерматоглифической экспертизы в дальнейшем может быть расширен:

1. Уст ановление расовой принадлеж ност и подозреваемого.

В настоящее время, учитывая мировые масштабы миграции, в том числе и незаконной, правоохранительные органы часто сталкиваются с ситуацией, когда зло-

умышленником является гражданин иностранного государства (лицо без гражданства), либо задержанный по подозрению в совершении преступления человек скрывает свое действительное происхождение. В такой ситуации ответ на вопрос о расовой принадлежности подозреваемого может оказаться полезным для расследования и окажет существенную помощь при выдвижении версий, определении круга подозреваемых и т.д.

Тем не менее в дерматоглифике при решении проблемы расовой, национальной и территориальной дифференциации каждая выборка обеспечивается определенным набором дактилоскопических карт. Для решения криминалистической задачи необходимо, наоборот, при известной статистике определить возможную принадлежность к расовой группе лица по единичной дактилоскопической карте. Следует признать, что на базе той информации, которая накоплена дерматоглификой, такая задача может быть решена с очень невысокой степенью надежности. Для решения данного вопроса необходимо иметь исчерпывающие данные о закономерностях папиллярных узоров, характерных для жителей государств и территорий как минимум соседних стран, а также государств – главных «поставщиков» мигрантов в нашу республику.

2. Уст ановление родст венных связей.

На основе анализа папиллярных линий возможно установление родственных отношений между детьми и родителями. Наиболее известной является методика, которую разработал венгерский ученый Ш. Окрош в 1965 г. Предложив свою классификацию типов, видов и подвидов узоров папиллярных линий (всего 95), он проанализировал отпечатки пальцев рук ста человек и с помощью математических расчетов продемонстрировал, в каких ситуациях и с какой долей надежности можно констатировать факт родства. Ш. Окрош отмечал, что папиллярные линии каждого пальца ребенка содержат признаки (минуции) сходного пальца родителей. С помощью указанной методики в суде было установлено 1600 фактов отцовства [9, с. 105].

Данные достижения дерматоглифики можно применять для проверки версии о совершении преступления родственником лица, дактилоскопическая информация которого содержится в криминалистических учетах. Так, например, в ходе осмотра места происшествия может быть изъят след пальца руки, по результатам проверки которого по дактилоскопическим учетам установлено, что он схож с отпечатком пальца состоящего на учете ранее судимого лица. Тем не менее причастность данного человека к преступлению ставится под сомнение. В таких ситуациях в процессе изучения дерматоглифических данных его близких родственников может быть установлено, что преступление совершил отец либо сын данного лица.

При установлении личности неопознанного трупа проявление закономерностей строения папиллярных линий возможно не только по их особенностям на пальцах и ладонях, но и на стопах ног. Основываясь на возможностях дерматоглифики, группа судебно-медицинских экспертов (В.А. Ракитин, В.В. Щербаков и др.) разработала оригинальную методику идентификации человека по папиллярным линиям рук и ног их кровных родственников (Патент № 2096021 на изобретение: «Способ иден-

тификации тела погибшего» от 20.11.97 г. Авторы В.А. Ракитин, В.В. Щербаков и др.) [10, с. 33].

3. Уст ановление некот орых генет ических особенност ей человека – рост , пол, возраст и др.

Даже по отдельным папиллярным следам эксперт в состоянии дать некоторые ориентировочные данные словесного портрета разыскиваемого, что, несомненно, может оказать неоценимую услугу в розыске подозреваемого в совершении преступления.

4. Уст ановление наследст венных заболеваний у разыскиваемого лица или у подозреваемого.

В процессе розыска лица, совершившего преступление, или производства расследования по уголовному делу большое значение может иметь установление наличия наследственных заболеваний, о которых упоминалось выше, а также предрасположенности к ним. Такая ориентировка позволит сотрудникам следственных и оперативно-розыскных подразделений наметить пути для активизации розыска лица.

5. Уст ановление психологических особенност ей подозреваемого.

Изучение дактилоскопических отпечатков с места преступления, а также задержанного и подозреваемого лица в совершении преступления может позволить определить его индивидуально-типологические особенности и, следовательно, более точно определить тактику его розыска, допроса, необходимость в проведении тех или иных следственных действий. Осуществление дерматоглифических исследований в данном направлении даст следователю дополнительную уверенность в правильности выдвинутой версии и в необходимости ее проверки.

6. Уст ановление характ ерист ик личност и при расследовании убийст в с расчленением т рупа.

В следственной практике встречаются случаи, когда при расчленении трупа отделяются верхние конечности, а иногда только ладони, очевидно, чтобы затруднить опознание убитого с помощью дактилоскопических учетов, в расчете на то, что руки, а тем более ладони, не будут найдены. Тем не менее на начальном этапе в поле зрения следствия могут попасть именно указанные части тела. Некоторые признаки, например, пол, могут быть установлены с помощью судебно-медицинского исследования. Однако ряд особенностей личности (рост, некоторые индивидуально-типологические особенности, расовая принадлежность и пр.) могут быть определены с помощью дерматоглифической экспертизы, так как в распоряжении эксперта окажутся отпечатки всех десяти (или пяти) пальцев. Заключение такой экспертизы может быть использовано как в ходе следствия, так и в суде наряду с другими заключениями экспертов. Выводы дерматоглифической экспертизы можно будет представлять и экспертам-психиатрам при обследовании обвиняемого.

В то же время в некоторых случаях применение дерматоглифики может повлечь и негативные последствия для обследуемых: неправильное использование результатов генетической диагностики может привести к дискриминации отдельных граждан. Поэтому каждому исследователю необходимо проявлять определенную осторожность при проведении дерматоглифической диагностики, соблюдать правила служебной этики.

Как известно, гарантией соблюдения прав граждан Беларуси являются положения Конституции Республики Беларусь [11], предусматривающие в статье 25 требование: «Никто не должен … без его согласия подвергаться медицинским или иным опытам», а также в статье 28: «Каждый имеет право на защиту от незаконного вмешательства в его личную жизнь…». В настоящее время юридические основы дерматоглифических исследований имеются. 4 ноября 2003 года принят закон Республики Беларусь «О государственной дактилоскопической регистрации» [12], который определяет правовые основы проведения государственной дактилоскопической регистрации в Республике Беларусь и устанавливает основные требования к получению, учету, использованию, хранению и уничтожению дактилоскопической информации.

Дактилоскопическая информация, полученная в результате проведения государственной дактилоскопической регистрации, в соответствии с законодательством используется преимущественно в целях борьбы с преступностью для:

– розыска пропавших без вести граждан Республики Беларусь, иностранных граждан и лиц без гражданства;

– установления по неопознанному трупу личности человека;

– установления личности граждан Республики Беларусь, иностранных граждан и лиц без гражданства, не способных на момент установления их личности сообщить необходимые данные о себе доступными для понимания способами;

– подтверждения личности граждан Республики Беларусь, иностранных граждан и лиц без гражданства в случаях, предусмотренных законодательством Республики Беларусь;

– предупреждения, раскрытия и расследования преступлений, а также предупреждения и выявления административных правонарушений.

Данным законом определен широкий перечень лиц, подлежащих обязательной дактилоскопической регистрации. Кроме того, право добровольной регистрации предоставлено всем желающим. Это открывает широкие возможности для использования дактилоскопической информации и в дерматоглифических исследованиях, цель которых не будет противоречить вышеуказанным направлениям ее использования. Существенно расширяются возможности использования дерматоглифического метода в решении не только поисковых задач, но и в процессе осуществления профессионального отбора.

Однако при этом должны быть ужесточены и требования к самим дактокартам. Попытки отдельных исследователей провести диагностические исследования по отпечаткам на стандартных бланках дактилоскопических карт не имели успеха. Это объясняется тем, что на стандартных отпечатках нет части информации, необходимой для дерматоглифической диагностики (наличие или отсутствие трирадиусов, величина угла atd, особенностей гребневого счета отдельных пальцев и суммарного гребневого счета) [13]. В связи с этим А.Н. Чистикин и В.В. Яровенко предлагают следующие реквизиты дактокарты: паспортные данные дактилоскопируемого (в верхней части листа двойного формата); отпечаток ладонной поверхности левой кисти (в средней части левой половины листа); отпечатки пальцев левой кисти (с левой стороны второго листа; если получен некачественный отпечаток, рядом выполнен

новый отпечаток этого же пальца); отпечатки пальцев правой кисти и самой кисти (аналогично левой кисти); запись характеристик кисти (на свободной площади) [14].

А.Н. Чистикин и В.В. Яровенко отмечают, что многие исследователи дерматоглифических проблем используют одинарные стандартные листы, располагая отпечатки на обеих сторонах. Такое расположение затрудняет обработку отпечатков и их трудно использовать для криминалистической регистрации.

На наш взгляд, проблема совершенствования структуры дактокарт требует дальнейшей проработки как с учетом перспективных научных исследований (они определены нами как одно из направлений развития криминалистической теории отклоняющегося преступного поведения) [15, с. 107–110], так и в целях использования уже существующих автоматизированных дактилоскопических систем в раскрытии и расследовании преступлений.

Сказанное позволяет сделать вывод о том, что в настоящее время имеются достаточно благоприятные перспективы для использования дерматоглифических методов в судебной экспертизе. Исследования в данном направлении проводятся в достаточно большом объеме, который все увеличивается.

Литература:

1. Краткая российская энциклопедия. Электрон. текстовые дан. (709 969 920 байт). М.: Научное изд-во «Большая российская энциклопедия», ЗАО «Новый диск», 2005.
2. Cummins H. Dermatoglyphic stigmata in mongoloid inbeciles // Anatom. Rec. 1939. Vol. 73. N 4. P. 407–415.
3. Канаев И.И. Фрэнсис Гальтон. Л., 1972. С. 95.
4. Хить Г.Л. Дерматоглифика народов СССР. М., 1983. 280 с.
5. Эджубов Л.Г. Статистическая дактилоскопия. Методические проблемы. М.: Городец, 1999. 184 с.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь: Принят Палатой Представителей Национального собрания Республики Беларусь 24 июня 1999 г.: Введен в действие 1 января 2001 г. // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. 2000. № 77–78. № 2/71; № 100. № 2/205; 2003. № 8. № 2/922; № 80. № 2/969; № 83. № 2/974.
7. Яровенко В.В. Проблемы применения дерматоглифических исследований в криминалистике: Автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Екатеринбург. 1996. 40 с.
8. Там же.
9. Гладкова Т.Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьяны и человека. М.: Наука, 1966. 151 с.
10. Дубягин Ю.П. Проблемы криминалистического отождествления человека в обычных условиях расследования и чрезвычайных ситуациях: Дис. … д-ра юрид. наук. М., 2002. 255 с.
11. Конституция Республики Беларусь, 15 марта 1994 г., № 2875-XII, с изменениями и дополнениями, принятыми на Республиканском референдуме от 24.11.1996, в ред. Решения Республиканского референдума от 17.11.2004, № 1. Минск, 2005.
12. О государственной дактилоскопической регистрации: Закон Республики Беларусь // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. 2003. № 124, 2/985.
13. Чистикин А.Н., Яровенко В.В. Применение дерматоглифики в медицине и криминалистике: Научное медицинское пособие. Тюмень, 1994. 28 с.
14. Там же.
15. Мухин Г.Н. Криминалистическая теория отклоняющегося преступного поведения: Монография. Минск: Академия МВД Республики Беларусь, 2001. 218 с.

Пост упила в редакцию: 01.10.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 156-156.

УДК 343

Махкамов О. Э.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОТНОСИТЕЛЬНО УНИВЕРСАЛЬНЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРОВ В ОБЛАСТИ ОТПРАВЛЕНИЯ ПРАВОСУДИЯ И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УЗБЕКИСТАНА: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Международная договорная правовая политика Узбекистана, как нам представляется, на ближайшее десятилетие должна быть нацелена на вовлечение нашей страны в интеграционные процессы, оптимизацию сотрудничества с международными организациями с учетом целесообразности и экономической выгоды для Республики Узбекистан. В этих целях необходим более взвешенный подход к заключению международных договоров: отдавать приоритет тем из них, участие в которых влечет за собой конкретные политические и экономические выгоды для населения страны. Следует продолжить работу по приведению законодательной базы Республики Узбекистан в соответствие с принятыми международными обязательствами и международными стандартами.

Договорно-правовая политика Республики Узбекистан в рамках международных организаций будет направлена на решение международных проблем разоружения, экологии, торговли, международного терроризма, организованной преступности, "отмывания" доходов, полученных преступным путем, межэтнических отношений, защиты прав человека, сохранения культурного наследия человечества и др.

В целях повышения эффективности международного взаимодействия нужно продолжить работу по созданию договорно-правовой базы двустороннего сотрудничества. Следует активизировать эту работу с правоохранительными и специальными органами государств-участников СНГ и с соответствующими структурами государств Евразийского экономического сообщества и Центрально-Азиатского экономического сообщества. В этом плане должен быть отработан четкий механизм реализации межгосударственной программы совместных мер борьбы с преступностью, Программы государств - участников СНГ по борьбе с международным терроризмом и иными проявлениями экстремизма, а также иных совместных документов государств - участников СНГ по вопросам противодействия незаконному обороту наркотиков. Необходимо более тесно участвовать в проектах и программах ООН в правоохранительной сфере. Надо продолжить практику заключения типовых международных договоров о сотрудничестве в борьбе с наиболее опасными видами преступлений, о сотрудничестве в области взаимного обеспечения информационной безопасности. Необходимо всемерно способствовать мерам, направленным на соблюдение прав, свобод и законных интересов граждан.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОТНОСИТЕЛЬНО УНИВЕРСАЛЬНЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРОВ В ОБЛАСТИ ОТПРАВЛЕНИЯ ПРАВОСУДИЯ И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УЗБЕКИСТАНА: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Одним из приоритетных направлений международно-правового развития является разработка и заключение двусторонних международных договоров о правовой помощи по уголовным, гражданским и административным делам, выдаче преступников, обмену оперативно-розыскной, научно-технической и статистической информацией, об обеспечении информационной безопасности, а также о согласованном проведении мероприятий и спецопераций, взаимных стажировках и обучении специалистов.

Также представляется целесообразным принятие мер, направленных на обеспечение участия государства в международных договорах в рамках стран - участников СНГ, ЕврАзЭС и ЦАЭС и других по вопросам выдачи преступников, правовой помощи по уголовным делам, приема (передачи) уголовного преследования, совместной борьбы с наиболее опасными проявлениями преступности.

В этой связи возникает вопрос о юридических формах согласования международного и внутригосударственного права. Среди юридических форм согласования международного и внутригосударственного права в науке международного права различают: трансформацию (прямую и опосредствованную), инкорпорацию, рецепцию, отсылку к международному договору [1].

Под прямой трансформацией в международно-правовой литературе чаще всего понимают то, что международный договор, заключенный государством и вступивший в действие, непосредственно приобретает силу закона При этом аргументация связывается с конституциями государств, которые объявляют международное право либо частью права страны, либо превышающим силу законов. Как устанавливается в ст. VI Конституции США, договоры, которые заключены или будут заключены Соединенными Штатами, являются верховным правом страны, и судьи какого-либо штата обязываются их исполнять, даже если бы в конституции и законах отдельных штатов встречались противоречащие им постановления. В ст.55 Конституции Франции закрепляется: "Договоры и соглашения, должным образом ратифицированные и одобренные, имеют силу, превышающую силу внутренних законов, с момента опубликования при условии применения каждого соглашения или договора другой стороной".

В Конституции Республики Узбекистан 1992 года ст.17 провозглашает, что Республика Узбекистан является полноправным субъектом международных отношений. Его внешняя политика основывается на равноправии суверенитетов государств, неприменения силы, нерушимости границ, разрешения споров мирным путем, невмешательства во внутренние дела других государств и соблюдения иных общепризнанных правил и норм международного права.

Исходя из преамбулы Конституции Республики Узбекистан о примате норм международного права над внутренним законодательством страны, можно утверждать, что международные договоры входят в ее правовую систему Республики Узбекистан. Таким образом, как представляется, Конституция Республики Узбекистан придерживается аналогичных с французским подходом позиций: международные договоры Республики Узбекистан - это те соглашения, на юридическую обя-

зательность которых для себя она согласилась в той или иной предусмотренной внутригосударственным и международным правом форме (подписания, ратификации, присоединения и т.д.).

При опосредствованной трансформации имеется в виду, что конституция или другие законодательные акты государств регламентируют вопрос о способах введения в действие международных договоров внутри государств. Например, ст. 12 Конституции Нигерии говорит, что "ни один договор между Федерацией и какой-либо другой страной не будет иметь силы закона, кроме как в объеме, в котором любой такой договор был введен в право Национальным собранием". Статья 96 Конституции Испании предусматривает, что "законно заключенные и официально опубликованные в Испании международные договоры составляют часть ее внутреннего законодательства". Еще более интересными и определенными выглядят в этом отношении положения Гражданского кодекса Испании: "Правовые нормы, содержащиеся в международных договорах, не имеют прямого применения в Испании. Эти нормы применяются лишь после введения их во внутреннее право путем полного опубликования в Официальном бюллетене государства" (ст. 5).

Термин "трансформация" носит условный характер, так как в действительности нормы международного права не утрачивают присущей им правовой природы. Никакого "превращения" одних норм в другие не происходит и произойти не может. Сущность явления, именуемого трансформацией, состоит в обеспечении государством посредством своих властных полномочий выполнения международных обязательств. Таковые последние реализуются во внутригосударственном праве. В плане подразумевается не формальный юридико-технический прием преобразования международно-правовых норм во внутригосударственные предписания, а вся совокупность мер, предпринимаемых государством, в целях обеспечения исполнения международно-правового обязательства пределах национальной территории. Например, если рассмотреть Постановление Президента Республики Узбекистан «Об утверждении международных договоров» от 17 марта 2006 года № ПП-306, где указано утвердить: Соглашение о гуманитарном сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых Государств, подписанное 26 августа 2005 года в г.Казань; Решение о Концепции согласованной пограничной политики государств-участников СНГ, подписанное 26 августа 2005 года в г. Казань; Решение о Концепции сотрудничества государств-участников Содружества Независимых государств в борьбе с терроризмом и иными насильственными проявлениями экстремизма, подписанное 26 августа 2005 года в г. Казань; Решение о Программе сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств в борьбе с терроризмом и иными насильственными проявлениями экстремизма на 2005-2007 годы, подписанное 26 августа 2005 года в г. Казань [2], то будет ясно, что в указанном постановлении Президента Республики Узбекистан содержится требование Министерству иностранных дел Республики Узбекистан направить соответствующее уведомление о выполнении Узбекистан внутригосударственных процедур, необходимых для вступления в силу указанных международных договоров, а заместителям Премьер-министра Республики Узбекистан и руководителям соответствующих министерств и ведомств после вступления в силу данных между-

народных договоров в установленном порядке обеспечить контроль за выполнением обязательств Республики Узбекистан. При этом контроль за исполнением настоящего постановления возложен на Премьер-министра Республики Узбекистан Ш.М.Мирзияева.

Стало быть указанное выше Постановление Президента Республики Узбекистан прямо формулирует обязанность МИД Республики Узбекистан имплементировать во внутреннее законодательство международно-правовые обязательства страны как своего рода реализацию заключенных международных договоров.

Теория трансформации в ее "материальном" понимании не устраняет справедливости тезиса о том, что международный договор есть источник международного права, а одним из основных источников внутригосударственного права продолжает быть национальный закон даже и тогда, когда он воспроизводит положения договора. В случае, если формулировки закона совпадают по тексту с положениями договора, принято говорить об инкорпорации.

Если в национальном законе в индивидуальной или общей форме зафиксировано правило о том, что при расхождении норм национального права и норм международного договора в регулировании определенных общественных отношений применяются нормы международного договора, речь идет об отсылке к международным договорам. Так, п. 4 ст. 15 Конституции Российской Федерации гласит, что если "международным договором Российской Федерации установлены иные правила, чем предусмотренные законом, то применяются правила международного договора". В данном случае это формула общей (генеральной) отсылки. Обычные же отсылки к международным договорам, будучи весьма распространенным средством взаимодействия международного и внутригосударственного права, часто применяются в специальных актах по отдельным вопросам. В этой связи в Конституции Республики Узбекистан такой генеральной отсылки нет, что обоснованно ставит вопрос о внесении соответствующих изменений как в Конституцию Республики Узбекистан, так и в Закон о международных договорах Республики Узбекистан от 22 декабря 1995 года.

В мировой юридической литературе в свое время весьма оживленно обсуждался вопрос о делении норм международных договоров на так называемые "самоисполнимые" и "несамоисполнимые". Особое значение проблема получила в теории и практике США. Однако и для нашего государства она является значимой, особенно в свете положений Конституции, так как наша страна признает примат общепризнанных принципов и норм международного права и в сфере прав человека.

"Самоисполнимые" нормы договора - это такие, которые, будучи соответствующим образом санкционированы государством, предназначены для непосредственного регулирования внутригосударственных отношений, если это в принципе допускается отечественным правом, хотя именно содержащие такие нормы договоры и требуют прежде всего издания трансформационного акта со стороны заключившего договор государства.

"Несамоисполнимые" нормы - это нормы, которые в силу сформулированных в них положений, для того чтобы быть применимыми, нуждаются в конкретизации со стороны национального правопорядка. В частности, монреальский Протокол 1984 г., касающийся изменения Конвенции о международной гражданской авиации, предусматривает, что каждое гражданское воздушное судно выполняет приказ о посадке согласно установленным в соглашении требованиям. С этой целью каждое договаривающееся государство "принимает все необходимые положения в своих национальных законах и правилах, с тем чтобы сделать его выполнение обязательным для любого гражданского воздушного судна, зарегистрированного в этом государстве или эксплуатируемого эксплуатантом, основное место деятельности которого или постоянное местопребывание которого находится в этом государстве. Каждое Договаривающееся государство предусматривает суровые наказания за любое нарушение таких применяемых законов или правил и передает дело своим компетентным органам в соответствии со своими законами или правилами".(СТ. 3-018).

Из самих приведенных предписаний видно, что речь идет о "несамоисполнимом" в данном случае договоре, так как: 1) он устанавливает обязанность государств; 2) чтобы осуществить выполнение договора, государствам нужно предусмотреть специальные положения в своем национальном праве (ввести новые или изменить старые); 3) хотя в цитируемой статье говорится о действиях гражданского воздушного судна (точнее, командиров экипажа, т.е. физических лиц) и наказаниях за чих, сама по себе она неприменима, поскольку лишь обусловливает введение специальных норм и в уголовное или иное законодательство, но не решает вопросы состава деяния, его квалификации и, наконец, санкции.

В заключение следует еще раз подчеркнуть, что взаимоотношения международного и внутригосударственного права характеризуются особым состоянием - постоянным и неразрывным взаимодействием, подтверждение чему можно найти, в частности, в праве договоров: с одной стороны, участник договора не может ссылаться на положения свое внутреннего права в качестве оправдания для невыполнения им договор (ст. 27 Венской конвенции о праве международных договоров 1969 г.), ибо в силу международного права государство должно на основе заключенных в договоре обязательств привести в соответствие с международным договором свое внутреннее законодательство. С другой стороны нарушение определенных положений внутригосударственного права при ряде обстоятельств, если это имело отношение к ненадлежащему изъявлению воли государства и касалось нормы внутреннего права особо важного значения, может повлечь за собой недействительность договора (ст. 46).

В этой связи к универсальным международным договорам, на наш взгляд, можно отнести договора, предусматривающие гарантии оказания помощи относительно выдачи правонарушителей [3], а также договора, предусматривающие гарантии оказания помощи в осуществлении судебных поручений, касающихся расследования и судебного рассмотрения уголовных дел (получение свидетельских показаний и заявлений от отдельных лиц, содействие в предоставлении задержанных или других лиц для дачи свидетельских показаний или оказания помощи в проведении расследований, предоставление судебных документов, проведение розысков и арестов имущества, обследование объектов и участков местности, предоставление информации и вещест-

венных доказательств, предоставление оригиналов или заверенных копий документов и материалов) [4], договора, регламентирующие отношения между государствами в сфере заключения международных договоров о передаче уголовного судопроизводства [5] и договора, регламентирующие отношения между государствами в сфере заключения международных договоров по вопросам предупреждения преступлений, связанных с посягательством на культурное наследие народов в форме движимых ценностей [6].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что универсальные международные договора в области отправления правосудия имеют важное значение в плане реализации международных стандартов в сфере борьбы с международной преступностью и осуществления правосудия для обеспечения прав и свобод человека, ибо их влияние на практику международно-правовых отношений велико в связи с тем, что благодаря им государства могут располагать основными элементами представляющими взаимный интерес, причем все эти интересы трансформируются в форму прав и обязанностей через реализацию соответствующих процессуальных формальностей образующих фактор, который способствует удовлетворению государственных интересов обеих сторон.

Литература:

1. С.В.Черниченко различает, например, 5 видов трансформации автомати¬ческую инкорпорацию, отсылку, индивидуальную инкорпорацию, адаптацию, легитимацию (См Черниченко С В Личность и международное право М. Международные отношения, 1974.- С. 49-53);Р.А. Мюллерсон, критикуя термин "трансформация", предлагает ввести иное понятие - "имплементация международною договора", который в общем-то тоже довольно условен (См Мюллерсон Р А Соотношение международного и национального права М Междуна¬родные отношения, 1982.- С. 56-74).
2. Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2005, №12-13, Ст.103.
3. Типовой договор о выдаче (резолюция 45/116 Генеральной Ассамблеи ООН) / Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия//Издание ООН. Нью-Йорк под №R.92.IV.1, 1992.-С.80-93.
4. Типовой договор о взаимной помощи в области уголовного правосудия (резолюция 45/117 Генеральной Ассамблеи ООН)/ Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия//Издание ООН. Нью-Йорк под №R.92.IV.1, 1992.-С.94-109.
5. Типовой договор о передаче уголовного судопроизводства (резолюция 45/118 Генеральной Ассамблеи ООН)/ Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия//Издание ООН. Нью-Йорк под №R.92.IV.1, 1992.-С.110-118
6. Типовой договор о предупреждении преступлений, связанных с посягательством на культурное наследие народов в форме движимых ценностей// Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия//Издание ООН. Нью-Йорк под №R.92.IV.1, 1992.-С.119-127.

Пост упила в редакцию: 04.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 162-162.

УДК 343

Мухин И. Г.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРВОНАЧАЛЬНОГО ЭТАПА РАСКРЫТИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ ХИЩЕНИЙ ЦВЕТНЫХ МЕТАЛЛОВ

Современный этап развития белорусского государства характеризуется интенсивным темпом политических, социальных, экономических преобразований во всех областях жизни общества. Одновременно происходят изменения и в антисоциальной сфере. В структуре общеуголовной и экономической преступности преступления против собственности составляют традиционно высокую долю, сохраняется и уровень преступлений, связанных с хищением цветных металлов.

В Республике Беларусь сложилась неблагоприятная ситуация, обусловленная массовыми хищениями цветных металлов с объектов энергетики, транспорта, связи и других важных промышленных и оборонных предприятий. Рассматриваемые преступные посягательства наносят значительный ущерб экономике государства. Такого рода преступления сопровождаются порчей индустриального оборудования, что снижает производственный потенциал страны.

В настоящее время очевидна потребность в масштабном анализе и обобщении новых тенденций, характеризующих современную преступную среду. Ведущая роль в этих процессах принадлежит теории оперативно-розыскной деятельности и криминалистике, что вызвано повышением социальной значимости этих наук. Особая роль, с точки зрения практической значимости, отводится разработке научно-обоснованных рекомендаций по раскрытию и расследованию преступлений новых видов, к числу которых, несомненно, относятся и те из них, которые связаны с незаконным оборотом цветных металлов.

Объектами преступных посягательств, совершаемых с целью сдачи лома металла в приемные пункты, являются главным образом линии электропередач, коммуникации связи, средства обеспечения функционирования железнодорожного транспорта. Расхищаются детали вагонов, содержащие цветные металлы, изделия и устройства средств сигнализации и связи, кабели и провода энергоснабжения, электротрансформаторные подстанции. Преступники причиняют существенный ущерб предприятиям всех форм собственности, создается опасность техногенных аварий и катастроф. От поражений электротоком при попытке хищений цветного металла гибнут люди.

Преступная деятельность, связанная с незаконным оборотом цветных металлов, характеризуется такими составами как контрабанда (ст. 228 Уголовного кодекса Республики Беларусь (далее УК)), незаконная предпринимательская деятельность (ст. 233 УК), хищение путем злоупотребления служебными полномочиями (ст. 210 УК), присвоение либо растрата (ст. 211 УК), грабеж (ст. 206 УК), разбой (ст. 207 УК), мошенничество (ст. 209 УК), приобретение либо сбыт материальных ценно-

стей, заведомо добытых преступным путем (ст. 236 УК) и, главным образом, кража (ст. 205 УК)*.

Противоправная деятельность в указанной сфере состоит из следующих основных этапов, которые, с определенной долей условности, можно определить как направления преступной деятельности:

- хищение изделий из цветных металлов, их лома и отходов на государственных предприятиях, объектах транспорта, энергетики и связи, а также у частных лиц;
- концентрация похищенных цветных металлов на заготовительных пунктах (в основном нелегальных);
- незаконная переработка цветных металлов;
- незаконный транзит или контрабандный вывоз цветных металлов за пределы государства.

Общественная опасность рассматриваемого вида преступной деятельности заключается в том, что преступные группы, вовлеченные в незаконный оборот цветных металлов, получают неконтролируемые государством доходы, укрывают полученную прибыль от налогообложения, размещают значительные суммы за пределами Республики Беларусь, вовлечены в процесс легализации денежных средств, добытых преступным путем.

Общественная опасность хищений цветных металлов с объектов энергетики, транспорта, связи и других промышленных и оборонных объектов обусловлена различными обстоятельствами, среди которых важно выделить следующие:

- в зависимости от предмета преступного посягательства хищение цветного металла может привести к тяжелым последствиям – от отключения электричества в населенном пункте до крупной железнодорожной аварии, т.е. представлять непосредственную угрозу безопасности государства;
- при совершении хищений цветных металлов уничтожаются историко-культурные ценности, оскверняются места захоронения;
- последствия данного вида преступлений характеризуются высоким травматизмом: при совершении хищений с линий электропередачи каждый год погибает от 5 до 10 человек;

На наш взгляд, совершению хищений цветных металлов способствуют следующие причины и условия: отсутствие строгого нормативного регулирования отношений в сфере оборота цветных металлов; относительно свободный доступ к изделиям из цветных металлов на объектах промышленности, транспорта, связи и т.д.; нарушение должностными лицами предприятий правил хранения и утилизации изделий и лома цветных металлов; наличие большого количества пунктов приема цветных металлов (в том числе и нелегальных); относительно высокая стоимость цветных металлов при сдаче в приемные пункты.

Указанные обстоятельства в значительной степени осложняют работу оперативных подразделений органов внутренних дел по раскрытию и расследованию рас-

* В результате изучения 324 архивных уголовных дел было установлено, что хищения цветных металлов, их лома и отходов в 97% случаев совершаются именно путем кражи.

сматриваемой группы преступлений, вызывают необходимость перестройки организации и тактики оперативно-розыскной и следственной деятельности, разработки новых форм, приемов, методов решения текущих оперативно-тактических задач.

Оперативно-розыскным мерам борьбы с отдельными видами преступлений против собственности посвящены научные труды А.И. Алексеева, И.И. Басецкого, В.Г. Боброва, Д.В. Гребельского, В.В. Губанова, К.К. Горяинова, И.А. Климова, В.Д. Ларичева, А.Г. Лекаря, Г.К. Синилова, Б.П. Смагоринского и многих других ученых. Следует отметить, что разработка практически значимых рекомендаций по раскрытию хищений цветных металлов предполагает использование результатов исследования особенностей соответствующей оперативно-розыскной характеристики. Наряду с этим, методологически верным будет осуществить “привязку” конкретных оперативно-розыскных и иных мероприятий к типичным оперативно-розыскным ситуациям, возникающим в процессе раскрытия преступлений исследуемого вида

Анализ уголовных дел, возбужденных по факту совершения хищений цветных металлов, свидетельствует о том, что типичными являются две оперативно-розыскные ситуации:

- сообщение юридического либо физического лица о совершении хищения изделий либо лома цветных металлов (раскрытие хищений осуществляется от совершенного преступления к лицам, его совершившим) – по результатам изучения уголовных дел в 86% случаев;

- инициатива органа дознания (на основе поступившей оперативной информации о подготавливаемом или совершенном хищении – в этой ситуации работа ведется от личности проверяемого к выявлению и раскрытию хищения) – 14% случаев.

В криминалистической же литературе выделяют две типичные следственные ситуации по делам о хищениях и других экономических преступлениях: уголовное дело возбуждается по материалам официально проведенной доследственной проверки; уголовное дело возбуждается по материалам оперативно-розыскной деятельности [1, с. 496 – 498].

Проведенное нами изучение практического опыта деятельности различных оперативных подразделений по борьбе с хищениями цветных металлов показывает, что имеющаяся в их распоряжении первичная информация о совершении краж цветных металлов часто является неполной, неконкретной, что обусловливает необходимость проведения системы мероприятий по ее проверке. Наше исследование также показало, что в первой оперативно-розыскной ситуации, при поступлении заявления от физического лица, деятельность оперативного работника по эффективной проверке поступившей информации предполагает:

- выезд на место происшествия следственно-оперативной группы и выяснение у находящихся там граждан или прибывших ранее работников милиции ситуации, действий, ими предпринятых в связи с происшествием, а также уяснение того объема информации, которой они располагают (в случае если момент совершения хищения и момент подачи заявления о преступлении практически совпадают по времени);

- организацию преследования и задержания участников преступления либо транспортного средства по «горячим следам»;

- проведение оперативно-розыскных и иных мероприятий по установлению характера и суммы причиненного хищением цветных металлов ущерба путем опроса

заявителя, а также осмотра жилища, иного законного владения либо участка местности, где было совершено преступление;

- проведение опроса граждан, могущих быть свидетелями или очевидцами совершенного хищения: опросы жильцов близлежащих домов, квартир; владельцев находящихся рядом гаражей, садовых участков;

- проверку находящихся вблизи пунктов приема цветных металлов на предмет обнаружения похищенного имущества по приметам, полученным в ходе опроса заявителя.

В том случае, если заявление о совершенном хищении цветных металлов поступило от должностного лица предприятия, мероприятия по проверке информации, кроме описанных выше, должны обязательно предусматривать следующие оперативно-розыскные мероприятия, контрольно-ревизионные и иные действия (организационно-тактические мероприятия в широком смысле слова) [подробнее см.: 2, с. 174 - 178]:

- проведение оперативно-розыскных и иных мероприятий по установлению характера и суммы причиненного хищением цветных металлов ущерба, которые предполагают истребование справки стоимости, проведение опросов работников предприятия о приметах похищенного, а также иные меры;

- проведение инвентаризации или иных контрольно-ревизионных действий с целью достоверного установления факта исчезновения описанных в заявлении и протоколах опроса граждан изделий из цветных металлов, их лома или отходов, т.е. признаков хищения в криминалистическом и оперативно-розыскном смысле;

- проведение документальных проверок на предприятии в целях проверки следующих версий: произошла кража цветных металлов; произошло иное хищение (путем злоупотребления служебными полномочиями, присвоения либо растраты); произошла инсценировка совершения хищения с целью скрыть недостачу цветных металлов (может быть осуществлена ввиду невозможности выполнения плана сдачи цветных металлов для нужд государства).

После проведения проверочных мероприятий, как показывает изучение практики раскрытия хищений цветных металлов, принимается решение о возбуждении уголовного дела по признакам совершенного преступления.

На данном этапе с учетом оперативно-розыскной характеристики хищений цветных металлов и имеющейся информации о совершенном преступлении должны быть выдвинуты версии о:

- лицах, совершивших хищение;
- мотивах совершения хищения;
- обстоятельствах совершения хищения;
- местах хранения и сбыта похищенного;
- местах вероятного появления и пребывания преступников.

Анализ специальной литературы и практической деятельности органов внутренних дел позволяет сделать вывод о том, что оперативно-розыскные версии, направленные на раскрытие хищений цветных металлов практически полностью совпадают с аналогичными следственными версиями. Они имеют единую познавательную, гносеологическую основу: их цель – изобличение преступника. Различие между оперативно-розыскными и следственными версиями в данном случае можно провести по субъекту построения и проверки версий; характеру способов исследо-

вания версий; характеру правового регулирования их проверки; степени законченности исследования версий при решении вопроса о судьбе дела оперативного учета и уголовного дела [4, с.11].

Дальнейшая последовательность действий сотрудников оперативных подразделений органов внутренних дел в первой ситуации определяется задачами, которые стоят перед органами дознания и предварительного следствия на первоначальном этапе раскрытия и расследования хищений цветных металлов, и зависит от объема полученной информации о событии преступления и личности преступников.

Таким образом, оперативно-розыскные мероприятия, осуществляемые в целях изучения и проверки выдвинутых версий направлены на:

- сбор и анализ информации о преступлениях, совершенных аналогичными способами; о лицах, схожих по приметам с разыскиваемыми;
- отработку лиц ранее судимых за аналогичные преступления, не имеющих постоянной работы, наркоманов, несовершеннолетних и других категорий граждан, от которых можно ожидать совершения краж;
- осуществление проверок мест и каналов сбыта похищенного;
- осуществление проверки лиц, заподозренных в совершении краж;

Оперативно значимая информация может быть получена и зафиксирована путем использования наиболее адаптированных к данной ситуации оперативно-розыскных мероприятий. Так, при проведении эмпирических исследований* было установлено, что при раскрытии хищений цветных металлов наиболее ценная информация была получена в результате проведения:

- опроса граждан (указали 88% опрошенных оперативных сотрудников);
- наблюдения (57%);
- наведения справок и обследования помещений, зданий, сооружений, участков местности и транспортных средств (54%);
- прослушивания телефонных переговоров (28%);
- снятия информации с технических каналов связи и оперативного эксперимента (25%);
- исследования предметов и документов (22%);
- сбора образцов для сравнительного исследования (20%);
- проверочной закупки и слухового контроля (14%);
- отождествления личности (8%).

Таким образом, проводя указанные оперативно-розыскные мероприятия, можно получить фактические данные об орудиях совершения преступления, местах хранения похищенного, особенностях подготовки, совершения и сокрытия хищений цветных металлов и т.д. На получение какой-либо значимой информации в результате применения контролируемой поставки и контроля почтовых отправлений, телеграфных и иных сообщений опрошенные сотрудники не указали.

Анализ результатов проведенного нами эмпирического исследования, свидетельствует о том, что немало хищений совершается группой преступников (11%), и

* Опрошено 137 оперативных сотрудников и следователей, принимавших непосредственное участие в раскрытии и расследовании хищений цветных металлов.

приводит к выводу о необходимости выявления в ходе оперативной разработки расхитителей цветных металлов всех звеньев преступной цепи: организатор → участники → пособники. Причем особое внимание следует обратить на выявление и закрепление фактических данных в процессе документирования их преступных действий. В этих случаях выясняются: состав группы; обстоятельства совершения конкретных преступлений; места хранения похищенного.

Подводя итог исследованию деятельности органов внутренних дел на первоначальном этапе раскрытия и расследования хищений цветных металлов, можно сделать следующие обобщенные выводы:

- разработка практически значимых рекомендаций по раскрытию хищений цветных металлов наиболее эффективна в рамках ситуационного подхода, при котором перечень оперативно-розыскных и иных мероприятий рассматривается применительно к следующим оперативно-розыскным ситуациям: о совершенном хищении цветных металлов стало известно из сообщения юридического либо физического лица; информация о готовящемся или совершенном (совершаемом) хищении получена по инициативе органа дознания.

- разработка конкретных, практически значимых рекомендаций по выявлению, предупреждению и раскрытию хищений цветных металлов способствует повышению эффективности борьбы с преступлениями в сфере экономики;

- предложенный вариант тактики раскрытия и расследования хищений цветных металлов может способствовать повышению профессиональной готовности оперативных подразделений органов внутренних дел к борьбе с этими преступлениями на первоначальном этапе.

Литература:

1. Криминалистика: Учебник / Под ред. А.Г. Филиппова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Спарк, 2004. – 750с.
2. Криминалистика: Расследование преступлений в сфере экономики: Учебник / Под. ред. проф. В.Д. Грабовского, доц. А.Ф. Лубина. – Нижний Новгород: Нижегородская ВШ МВД России, 1995. – 400с.
3. Лекарь А.Г., Безруких Р.К. Организационно-тактические основы раскрытия преступлений. – М.: Юридическая литература, 1977. – 120 с.

Пост упила в редакцию: 04.10.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 168-168.

УДК 343

Гут нік К. В.

ТАКТИКА ВИКРИТТЯ ТА ПОДОЛАННЯ НЕПРАВДИВИХ ПОКАЗАНЬ

Протидія розслідування – явище, яке почало своє існування у період такої історичної форми кримінального процесу, як змагальна у Древній Греції та Древньому Римі. Проте з часом форми [1] прояву протидії розслідуванню істотно перемінюються. Якщо раніше така форма протидії виливалася, в основному, в такі дії, як нез'явлення за викликом слідчого, відмова від надання свідчень або надання неправдивих свідчень, то в даний час воно переросло в більш наступальні, агресивні дії. В сучасному кримінальному проваджені, частіше за все зусилля протидіючих слідству учасників та суб’єктів прямують не тільки на заховання самого злочину і осіб, які вчинили його, але і на бажання перекваліфікації злочинних дій на частину статті, санкція якої передбачає більш м’яке покарання.

Існують різні підстави, за якими класифікують форми протидії розслідуванню і ситуації, що складаються при його виникненні. Так, однією з класифікацій протидії є класифікація за фазами розвитку злочинної діяльності. А.Ф. Лубін і С.Ю. Журавльов виділили чотири фази розвитку протидії, кожна з яких виражає сукупність певних дій, що протиставляються процесу розслідування [2]. Так, в першу (інформаційно-пошукову) фазу вони включили: а) нагляд за об'єктом злочинного посягання; б) наладка злочинних зв'язків; в) створення неправдивого алібі; г) іносказання в бесідах, листуванні та ін.[3]. Зупинимося на докладному розгляді такої форми протидії, як створення неправдивого алібі.

Висвітленню різних аспектів боротьби з неправдивим алібі, питанням неправдивого алібі присвячені праці багатьох учених-криміналістів, які протягом розвитку криміналістики привертали до себе увагу. Такими є Р.С. Бєлкін, В.М. Карагодін, Н.В. Кручиніна, В.І. Шиканов, В.О. Образцов, В.П. Бахін, М.І. Ніколаєва, Д.А. Степаненко, В.Є. Богинський та ін.

Але, не дивлячись на давній історичний аспект існування алібі, у даний час поняття «алібі» в законодавстві України, наприклад у відмінності від законодавства Російської Федерації [4], не закріплено, що є на нашу думку прогалиною в КПК України. В існуючій науковій літературі, а також в теорії і на практиці існують різні підходи до даного поняття з окремими відмінностями в деталях.

Так, Бєлкін Р.С. вважає [5], що алібі (лат. Alibi – в ін. місці) – факти знаходження звинуваченого або підозрюваного поза місця здійснення злочину в момент, зафіксований як час злочину. Таке алібі прийнято називати об'єктивним, і воно є одним з доказових фактів, які вказують на непричетність осіб до здійснення злочину. Алібі підлягає доведенню при розслідуванні злочинів, характер яких припускає присутність виконавця в певний час і у визначеному місці (наприклад, вбивство, крадіжка, розбій і ін.). Іноді в криміналістиці розрізняють і використовують суб'єктивну форму алібі, тобто неможливість здійснення особою злочину через його психологічні й інші суб'єктивні якості: «я знаходився в цьому місці, але злочину не скоював» або «за своїми здібностями і через свою особистість

я не в змозі вчинити даний злочин». Перевірка подібних тверджень може виявитися вельми складною. Такої ж точки зору дотримується Тімербаєв А.Т. [6].

Такі вчені-процесуалісти, як А.В. Молдован, В.В. Молдован, М.М. Міхеєнко відносять алібі до виду показань учасника кримінального процесу [7].

Н.В. Кручиніна, В.І. Шиканов, трактують алібі, як певний термін, що відображає систему фактичних даних про просторово-часові координати та зв'язки між певними об'єктами [8].

Ми підтримуємо формулювання алібі, запропоноване Бєлкіним Р.С., як факт перебування особи поза місцем вчинення злочину у момент його вчинення, та у своїй статті будемо дотримуватися саме цього визначення.

Виходячи з визначення, запропонованого Бєлкіним Р.С., в алібі, як в логічній системі, присутні такі основні криміналістські елементи:

Місце здійснення розслідується у справі злочину.

Час здійснення даного злочину (дата і час).

Місце, де у цей момент знаходилася людина, що заявила про своє алібі.

При перевірці алібі потрібно переконатися в наступному: а) подане алібі правдиве, що спричиняє за собою виключення версії, що обвинувачений є фізичним виконавцем злочину, а якщо у слідчого немає доказів, що він співучасник, підбурювач або посібник, справу відносно нього повинно бути припинено; б)заявлене алібі неправдиве, що служитиме одним з доказів, підтверджуючих вину особи; в)заявлене алібі байдуже, тобто людина могла вчинити злочин, знаходячись у момент безпосередньої події, що відбулася, в іншому місці, прикладом чого може бути терористичний акт, вбивство, отруєння і т.д.; г)заявлене алібі правдиве частково, тобто особа вчинила злочин більш чи менш тяжкий, ніж той, якій їй ставиться. Наприклад, особі пред'являється звинувачення по здійсненню крадіжки з магазина, поєднаної з проникненням в приміщення, але злочинець, визнаючи свою провину частково, наполягає на тому, створюючи алібі, що в приміщення він не проникав, а зайшов в магазин в період його роботи і залишився там, не будучи поміченим адміністрацією, а вночі, скориставшись відсутністю людей, викрав майно і розбивши скло зник з викраденим.

Таким чином, слідчий, здійснюючи перевірку алібі (і відповідної контрверсії – помилкового алібі, яка теж часто існує), повинен довести присутність всіх вказаних елементів і в результаті встановити, що запідозрений, підозрюваний або звинувачений в здійсненні якого-небудь злочину у момент його здійснення знаходився у іншому місці і, отже, не міг брати участі в цьому діянні.

Проте, встановлення алібі не завжди може тлумачитись однозначно на користь запідозреної особи. Як вже було вказано раніше, встановлення факту відсутності запідозреного на місці події під час здійснення злочину ще не означає, що ця особа взагалі не причетна до скоєного. Воно могло, що і нерідко трапляється у справах про групові злочини, не виступати як безпосередній, фізичний виконавець злочину, а бути його співучасником як організатор, підбурювач.

Така форма протидії, як створення неправдивого алібі, в основному, зароджується після першої стадії кримінального процесу - порушення кримінальної справи і супроводжує роботу слідчого на період стадії – досудове розслідування. Так, при вивченні кримінальних справ в кількості 1138, порушених по тяжким та особливо тяжким злочинам було встановлено, що до створення неправдивого алібі злочинці вдаються у 4% випадків, тобто у 45 кримінальних справ особи, які

притягались до відповідальності, намагалися протидіяти слідчим шляхом створення неправдивого алібі [9]. Тому слідчий, в першу чергу, повинен володіти методикою виявлення ознак неправдивого алібі і прийомами його викривання. Найбільшу складність представляє перевірка алібі, а також викривання неправдивого алібі, коли з моменту злочину пройшло багато часу або коли злочинець наперед готує неправдиве алібі, вступаючи в змову з особами, яких використовують, як неправдивих свідків, або навіть фабрикує відповідні документи. Так, у провадженні одного із слідчих відділень ГУ МВС України в АР Крим знаходилася кримінальна справа, збуджена відносно гр.-ки Д. за незаконним обігом наркотичних засобів, у ході провадження якої був проведений обшук у житлі, займаному її родичами, де вона тимчасово проживала, і знайдено сейф з сумкою, що зберігалася в ньому з наркотичним засобом. У ході провадження досудового слідства родичі показують, що ця сумка належить гр-ці Д., ключ від сейфа знаходиться у неї і лише вона має доступ до сейфа. На стадії судового слідства останні міняють свідчення і говорять, що сумка належала покійному чоловіку гр-ки Д., внаслідок чого судом було поставлено питання про порушення кримінальної справи відносно вказаних осіб за надання заздалегідь неправдивих свідчень [10]. Проте слідчого не повинна зупинити складність перевірки алібі в подібних випадках. Необхідно користуватися прийомами, розробленими криміналістикою і юридичною психологією, в числі яких і прийоми допиту, що активізують пам'ять свідків, допити, що деталізуються, у свій час за окремістю обвинуваченого і осіб, які підтверджують його алібі з таких питань, на які при змові вони не звернули уваги, проведення очної ставки, перевірка документів, на які посилається обвинувачений, відтворення обстановки і обставин події з кожним із суб'єктів, пред'явлення для пізнання, і т.д.

Крім того, важливу роль при розпізнаванні неправдивого алібі, і в подальшому розкритті злочину, може зіграти допомога місцевого населення шляхом надання непроцесуальної інформації. Значну допомогу можуть надати позаштатні співробітники міліції, співробітники охоронних підприємств, різного роду суспільні формування, діяльність яких пов’язана з охороною і які мають більш тісні контакти з населенням.

Необхідно уточнити, що неправдиве алібі – різновид фальсифікуючої діяльності злочинця, направленої на уникнення відповідальності за досконалий злочин і що виражається в неправдивому запереченні присутності на місці злочину у момент його здійснення. При цьому злочинець фабрикує помилкові докази свого неправдивого алібі [11].

Створюючи неправдиве алібі, досвідчений злочинець може передбачати не тільки звичайні дії слідчого, але й те, як він мислитиме, аналізуючи його дії. Часто, вже при підготовці до здійснення злочину злочинець планує свої дії щодо його заховання. Для цього він привертає й інших осіб (співучасників, друзів, родичів). Сам же займає позицію невизнання вини, заперечування здобутих слідством доказів, впливає по можливості на осіб, які беруть участь у справі, надаючи таким чином протидію слідчому. Існують випадки, коли неправдиве алібі підозрюваний пред'являє слідству, наперед готуючи його або пізніше погоджуючи з адвокатом. У такому разі адвокати починають регулярно писати численні скарги на слідчого, у проваджені якого знаходиться кримінальна справа, надаючи таким чином ще одну протидію досудовому розслідуванню. Крім того, за «повчанням» адвоката подібні скарги починають писати родичі підозрюваного і він сам в різні інстанції про

незаконність арешту, про нібито неприпустимих методах ведення слідства і ін. Так, у провадженні слідчого відділення РВ ГУ МВС України в АР Крим знаходилася кримінальна справа щодо звинувачення гр-на Т. у здійсненні злочинів, передбачених ст. ст. 307 ч. 2, 309 ч. 2 КК України. У ході виконання слідчих дій, коли обвинувачений ще не бажав мати захисника, злочинець пішов на „відкритий контакт" із слідчим, добровільно давав щиросерді свідчення. У ході досудового розслідування гр-ну Т. був обраний запобіжний захід - взяття під варту, і в кримінальний процес вступив адвокат, після появи якого обвинувачений, а так само і сам адвокат, стали подавати скарги в прокуратуру, в головне слідче управління на нібито незаконні дії слідчого, почали умисно затягувати провадження по кримінальній справі, створювати неправдиве алібі, періодично змінюючи свої свідчення. У результаті слідчий був вимушений передати провадження іншому слідчому [12]. Таким чином, вказані форми протидії не тільки негативно впливають на процес і якість досудового слідства, але й надають величезну негативну психологічну дію на самого слідчого.

Для подолання протидії розслідуванню, у тому числі неправдивого алібі, і розкриттю злочинів при провадженні слідчих дій застосовуються, в основному, тактико - криміналістичні прийоми. Адже у виборі фабули неправдивого алібі злочинці можуть проявити велику витонченість. Так, одним із слідчих відділень РВ ГУ МВД України в АР Крим притягувалася до кримінальної відповідальності гр-ка З., яка займалася незаконним збутом наркотичних засобів в перебігу тривалого проміжку часу, одержуючи наркотичні кошти з Росії, пересилаючи після продажу наркотиків частину грошей своїм співучасникам (у ході досудового слідства було встановлено, що в протягом року нею було у вказане місто за однією адресою переслані гроші, які в переводі на гривні склали 28000 гривень). Але на руках у даної громадянки знаходилася розписка про те, що 2 роки тому з її вини була вчинена ДТП, внаслідок чого вона зобов'язала в перебігу 3-х років погасити суму боргу за пошкоджений автомобіль у розмірі 5 тисяч доларів. Для підтвердження був здійснений запит до відповідних органів, внаслідок чого було встановлено, що такого ДТП в дійсності не було. За допомогою інших слідчих дій було доведено вину гр-ки З. [13].

При розпізнаванні ознак неправдивого алібі важлива також діяльність рефлексії як суб'єкта помилкового алібі, так і самого слідчого. Високоефективна діяльність рефлексії слідчого, на думку Кирсанова З.І., може надати велику дію на лінію поведінки суб'єкта помилкового алібі. Останній вважає, що дана діяльність може полягати в наданні допустимої законом емоційно-вольової або інтелектуальної дії на осіб, що мають відношення до події, що розслідується, з метою подолання їх протиправних установок і отримання від них правдивої інформації [14]. Але дія слідчого на протидіючу розслідуванню сторону правомірна і допустима тоді, коли вона є: законною, не суперечить жодній нормі КПК; допустима з позиції моральності, моралі; враховує індивідуальні якості особи, відносно якої вона застосовується. Отже, слідчому при розслідуванні кримінальної справи в ході боротьби з протидіючою стороною не можна порушити вказані в законі вимоги і не вийти за рамки КПК.

Крім того, надаючи дію на суб'єкт протидії, слідчий повинен використовувати індивідуальний підхід, який, на думку Хайдукова Н.П., припускає: а) достатньо хороше знання суб'єкта, до якого застосовується дія від його вікових, психологічних й інших якостей; б) установлення з ним правильних, обумовлених обставинами

справи, обстановкою і особовими якостями, взаємостосунків; в) облік специфіки процесуально-тактичної ситуації, що склалася [15]. Ми вважаємо, що слідчий також повинен вивчити круг родичів і знайомих з метою уникнення самообмови, якщо є підстави вважати, що дана особа не скоювала вказаного злочину, також враховувати можливість збігу певних несприятливих обставин, як наприклад відчуття «товариства», спотворене відчуття «справедливості», що помилково зрозуміло

Вказані заходи дії, елементи розпізнавання неправдивого алібі не є вичерпними, а вживання лише вказаних заходів недостатнє для ефективної боротьби з такою формою протидії – як неправдиве алібі. Для перевірки та спростування помилкового алібі необхідно проводити комплекс операцій, в який входять детальний допит особи, що висунуло алібі; виявлення і допит свідків, що знаходилися в місці, вказаному особою, оперативно-розшукові заходи щодо встановлення контактів особи з свідками, підтверджуючими алібі; слідчий експеримент для перевірки можливості дістатися до певного місця за конкретний час; допит суб'єкта заховання з пред'явленням доказів неправдивого алібі; перевірка свідчень особи на місці, проведення з його участю відтворення обстановки і обставин події. Вказаний комплекс операцій висловлений нами схемно. В реальних ситуаціях розслідування в її рамках можуть проводитися і інші слідчі дії в іншій послідовності, паралельно.

Література:

1. Здесь под формой мы понимаем «внешнее выражение какого-либо содержания», Советский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 1417.
2. Лубин А.Ф., Журавлев С.Ю. Нейтрализация противодействия расследованию // Криминалистика. Расследование преступлений в сфере экономики. – Н. Новгород., 1995. – С. 348.
3. Лубин А.Ф., Журавлев С.Ю. Нейтрализация противодействия расследованию // Криминалистика. Расследование преступлений в сфере экономики. – Н. Новгород., 1995. – С. 349.
4. Комментарий к УПК РСФСР (ст. 5)/ К 63 Отв. Ред. В.И. Радченко; Под ред. В.Т. Толина. – 2-е изд., пере раб. И доп. – М.: Юрайт, 1999. – 730 с.
5. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М., Издательство БЕК, 1997 - С. 16.
6. Тімербаєв А.Т. Алиби подозреваемого и обвиняемого. – Автореф. дис. канд. юрид. наук. - М., 1975, 27 с.
7. Молдован А.В., Молдован В.В., Міхеєнко М.М. Кримінальний процес України: підручник. К.: Либідь, 1999.-536 с.
8. Кручинина Н.В., Шиканов В.И. Алиби. Теоретические проблемы и их прикладное значение в уголовном судопроизводстве. – Иркутск: Изд-во Иркут. Ун-та, 1992.
9. Архів СВ Бахчисарайського РВ ГУ МВС України в АР Крим за 2002-2006 рр.
10. Кримінальна справа № 318598 // Архів місцевого суду Бахчисарайського району за 2003 рік.
11. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследование преступлений – М.: Юристь, 1996. – 336 с, с. 249.
12. Кримінальна справа № 516852//Архів місцевого суду Бахчисарайського району за 2004 р.
13. Кримінальна справа № 318598//Архів місцевого суду Бахчисарайського району за 2003 рік.
14. Кирсанов З.И. Роль криминалистических методов и средств в борьбе с противодействием выявлению и раскрытию преступлений // Организованное противодействие раскрытию и расследованию преступлений и меры его нейтрализации. – М., 1997. – с. 148.
15. Хайдуков Н.П. Тактические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц: Автореф. дис… канд. Юрид. Наук. – М., 1979.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 173-173.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

УДК 35.073.526:504

Орлов Н. А.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ АУДИТ (ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

Взаимосвязь устойчивого развития и экологического аудита определяется объектом экологического аудита, под которым следует понимать не только предприятия, их структурные подразделения, организации, учреждения (далее - организации), но и территории соответствующих административно-территориальных образований, отдельные участки (объекты) природных ресурсов; инвестиционные и приватизационные предложения, программы, проекты; системы управления окружающей средой и иные объекты, по которым законодательством Украины может быть предусмотрено проведение экологического аудита. В этом случае центральной идеей концепции экологического аудита должно стать обоснование экоаудитором соответствии деятельности предприятия, инвестиционных программ, управление административно-территориальными образованиями и иными объектами экоаудита, не только действующему законодательству, но и тому, как эти объекты «вписываются» в экологические системы тех природных образований, на территории которых они функционируют или планируется их функционирование.

Устойчивость любой экосистемы достигается в результате жизнедеятельности организмов, осуществляющих процессы преобразования неживой природы в живую и обратно, замыкаясь в круговорот веществ, который является необходимым условием существования жизни на земле. Человек, в процессе своей жизнедеятельности для потребности развития экономики и других социальных благ с годами все в больших количествах изымает из природной среды необходимые ему природные ресурсы, сбрасывая взамен в нее промышленные и иные отходы. Утилизация последних естественным путем может занять десятки и сотни лет. В результате наблюдается нарушение круговорота веществ в природе. Применительно к Украине это проявляется в том, что значительная часть ее естественных экосистем (то есть окружающей человека природной среды) трансформированы в качественно другую окружающую среду с другими экосистемами, имеющими ярко выраженные изменения в сторону нарушения их устойчивости.

С юридической точки зрения решение экологических проблем страны состоит в том, что бы любой вид антропогенной деятельности осуществлялся в рамках законов не только общественных, но и природы. В связи с этим перед экологическим аудитором стоит задача не только определять соответствие объекта экоаудита действующему законодательству, но и выработать рекомендации заказчику аудита, что бы такая деятельность с позиции права и законов природы обеспечивала сохранение экологических связей в границах определенных природных геосистем. Для чего следует дифференцировать общественные отношения, как объекты правового регулирования, на экологические, экономические и социальные.

Основными экологическими объектами правового регулирования для экоудитора должны выступать общественные отношения, обеспечивающие сохранность ландшафтов и экологических систем, расположенных на территории определенных административно-территориальных образований. С учетом состояния естественных экологических систем и природных ландшафтов, экоаудитор вырабатывает заказчику экоаудита предложения по оздоровлению окружающей среды путем наиболее рационального размещения производственных объектов и организации видов деятельности, создания административно-правовых условий для субъектов хозяйствования по внедрению и развитию ими ресурсо- и энергосберегающих технологий.

В зависимости от субъекта управления можно выделить два основных экономических объекта правового регулирования. На уровне субъектов хозяйствования – это деятельность предприятий, учреждений, организаций, независимо от форм собственности, по производству продукции, выполнению работ и оказанию услуг с сохранением благоприятной для жизнедеятельности окружающей среды; на уровне административно-территориальных образований и государства – гармонизация взаимодействия человека с требованиями законов окружающей среды в процессе управления хозяйственной и иных видов деятельности с сохранением экологических систем местностей, регионов и государства. Перевода их на принципы устойчивого развития.

При выработке рекомендаций социального характера экоаудитор в качестве основных социальных объектов правового регулирования может выделить такие как градостроительные, санитарно-эпидемиологические, медицинские, рекреационные и иные виды деятельности, призванные обеспечивать безопасные условия жизнедеятельности, и реализацию экологических прав, законных экологических интересов граждан, юридических лиц, общества и государства.

В последние годы в Украине активно обсуждаются проблемы обеспечения экологической безопасности страны, региона, предприятия, но при этом вне научного исследования остается один из ее видов – техногенная безопасность, не изучается влияние последней на устойчивое развитие и по каким критериям она отличается от экологической безопасности? Полученные ответы на поставленные вопросы имеют, на наш взгляд, методологическое значение для теории и практики экологического аудита.

В работах экологов, специалистов по экономике природопользования, некоторых юристов-экологов достаточно четко сформировано мнение о том, что источником экологической опасности может быть только природный объект, естественные природные свойства которого изменены вследствие либо техногенных аварий и катастроф, либо длительного воздействия на природный объект в процессе осуществления хозяйственной и иной деятельности, либо природных явлений и стихийных бедствий. Причиной появления источника экологической опасности является техногенная деятельность предприятий (организаций, учреждений), осуществляющих хозяйственную и иную деятельность. Отсюда следует, что помимо экологической безопасности должна быть и техногенная безопасность.

Понятие «техногенная опасность окружающей среде» в юридическую литературу введено Г.П.Серовым [1], который понимает под ним как результат отрицательного воздействия антропогенной деятельности на состояние окружающей среды. Измененная окружающая среда и становится источником экологической опасности для конкретных объектов правовой охраны (личности, общества, государства, самой окружающей среды). В этом случае, считает Г.П.Серов, неправомер-

но рассматривать источники техногенной опасности например, объекты повышенной опасности, в качестве источников экологической опасности. Охрана окружающей среды (или обеспечение ее техногенной безопасности), обеспечение экологической безопасности личности, общества, государства, природных объектов выступают, по его мнению, основными компонентами деятельности по обеспечению национальной безопасности страны в экологической сфере. Тем самым обеспечение техногенной безопасности он рассматривает идентично понятию «охрана окружающей среды», что, на наш взгляд, делать нельзя, так как техногенная безопасность и экологическая безопасность являются правовыми формами охраны окружающей среды.

С позиции теории права право экологической безопасности представляет собой совокупность норм различных отраслей права: конституционной, экологической, административной и иных, которые взаимодополняют друг друга и тем самым обеспечивают достижение целей, поставленных практикой и жизнью. В частности, использование административно-правовых норм в обеспечении экологической безопасности обуславливается состоянием экологической ситуации населенного пункта, территории того или иного административно-территориального образования. По мнению экологов [2] для оценки экологической ситуации в городах необходимо учитывать состояние воздушной среды, грунтов, качества питьевой воды, чистоты улиц и парков, обеспеченность зелеными насаждениями, визуальное восприятие городских ландшафтов, характер городских зооценозов (наличие видов, которые могут служить источником распространения заболеваний). В сельской местности следует учитывать те же признаки, но очень большое значение приобретает уровень загрязненности почв, поскольку от этого зависит качество сельскохозяйственной продукции.

При анализе экологической ситуации территории района, области, автономной Республики Крым (далее - АРК) учитываются две стороны состояния окружающей среды: 1) территориальное соотношение систем разного функционального назначения – естественных ландшафтов, сельскохозяйственных угодий, селитебных территорий; территорий, занятых промышленными и транспортными объектами; 2) состояние этих систем. Сохранение относительно высокого качества окружающей среды такой территории достигается при сохранении примерно 50-60% естественных ландшафтов и наличии 40-50% антропогенно преобразованных (техногенных).

Таким образом, основными объектами правовой охраны, обеспечивающими экологическую безопасность населенного пункта являются природные объекты (атмосферный воздух, растительность, вода, земля), городские ландшафты, санитарное состояние населенного пункта, а территории района, области, АРК – ландшафты (естественные и техногенные).

По законодательству Украины управление использованием и охраной природных ресурсов возложено на органы государственной власти и органы местного самоуправления. Насколько эффективно ими осуществляются управленческие функции в этой сфере, во многом зависит и экологическая безопасность населенных пунктов и территорий иных административно-территориальных образований.

Принимаемые решения органами государственной власти и органами местного самоуправления по устойчивому развитию населенных пунктов и экологической безопасности территорий носят обязательный характер для других субъектов правоотношений. В связи с этим основным методом правового регулирования общест-

венных отношений по обеспечению экологической безопасности является императивный метод.

Предметом правового регулирования общественных отношений, обеспечивающих техногенную безопасность являются, как нам представляется, отношения по внедрению в различные виды (отрасли) техногенной деятельности энерго-, ресурсосберегающих и малоотходных технологий, созданию экологически безопасных технологий по нейтрализации, утилизации, уничтожению или переработке всех врвредных веществ и отходов. Тогда объектом правовой охраны техногенной безопасности выступают прежде всего объекты права интеллектуальной собственности и инновационной деятельности, внедряющие эти технологии в хозяйственную деятельность с использованием объектов прав интеллектуальной собственности.

Помимо субъектов права интеллектуальной собственности и инновационной деятельности, субъектами правоотношений по обеспечению техногенной безопасности выступают субъекты хозяйствования и специально уполномоченные центральные органы исполнительной власти по вопросам экологии, стандартизации и сертификации, градостроительства и другие. Роль последних особенно значительна в обеспечении техногенной безопасности, поскольку на них, в соответствии с действующим законодательством, возлагается разработка технологических, правовых, санитарных и иных нормативов, стандартов, требований к деятельности субъектов хозяйствования при реализации государственной политики в различных сферах жизнедеятельности страны.

Основными задачами обеспечения экологической безопасности, как вида деятельности и как предмета права, является, прежде всего, защита населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, а основными задачами обеспечения техногенной безопасности – внедрение в различные виды техногенной деятельности энерго-, ресурсосберегающих и малоотходных технологий, создание экологически безопасных технологий по утилизации отходов. Исходя из основных задач, отличие понятия «техногенной безопасности» от понятия «экологической безопасности» можно определить как разноуровневые понятия: основная цель техногенной безопасности – создание безопасного производства для окружающей среды, экологической безопасности – создание безопасных условий жизнедеятельности.

Еще одним важным правовым аспектом, на который следует обратить внимание экоаудитору при осуществлении аудиторской деятельности – это несовершенство законодательной базы по выработке и внедрению экологических стандартов, призванных превращать техногено опасные предприятия в безопасные для окружающей среды и, тем самым, на практике обеспечивать устойчивое развитие территорий, на которых они находятся.

Существующая на сегодня в Украине система экологических стандартов базируется на «концепции нулевого риска», т.е. на недопустимости какого-либо вреда здоровью людей и окружающей среде в процессе производственной деятельности. В мировой практике преобладает стратегия внедрения «наилучших приемлемых методов» (НМП). Первый подход практически не учитывает имеющиеся для этого технологические возможности и может оказаться препятствием для внедрения даже наиболее современных технологий. Согласно второго – уровень нагрузки на окружающую среду является основой для установления нормативов предельно допустимых загрязнений. Интегрированный подход к предотвращению выбросов загрязнителей и образованию отходов дает возможность выявить главные недостат-

ки существующих технологий и определить пути их устранения с приемлемыми для предприятия затратами и учетом текущего состояния окружающей среды в месте расположения предприятия; снизить воздействие на окружающую среду. Одновременно, повышая эффективность производства и конкурентоспособности продукции, уменьшить образование стойких органических загрязнителей на всех этапах технологической цепочки [3].

Предельные выбросы загрязнителей, установленные исходя из концепции НМП, должны утверждаться для предприятий как временные нормативы и периодически корректироваться с учетом изменившихся технологических и экономических показателей.

Сложность формирования системы правового регулирования общественных отношений, призванных обеспечивать устойчивое развитие объекта экоаудита заключается не только в определении основных объектов правового регулирования, уточнении понятий «техногенная безопасность» и «экологическая безопасность», совершенствовании экологических стандартов, но и в необходимости учета условий, при которых такая система должна формироваться, а именно:

отсутствие общепризнанных теоретических разработок общих правовых проблем охраны окружающей среды в Украине;

влияние формирующихся рыночных отношений в экономике страны на состояние охраны окружающей среды;

в стране проведены реформы уголовного, земельного, гражданского, хозяйственного и других отраслей законодательства. Продолжаются реформы административного, экологического и налогового законодательства, но в них проблемы устойчивого развития страны не нашли должного отражения.

Эти и другие условия, прямо или опосредованно влияющие на выработку концепции проведения экологического аудита, требуют осмысления, чтобы адекватно отразить их в предложениях по совершенствованию управления отдельными отраслями экономики, административно-территориальными образованиями или отдельными предприятиями на принципах устойчивого развития.

Литература:

1. Серов Г.П. Экологический аудит. Концептуальные и организационно-правовые основы.М.: «Экзамен», 2000, с.168.
2. Экология Крыма. Справочное пособие/Под ред.Н.В.Багрова и В.А.Бокова. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство. 2003, с.159-161; Закон Украины «Об основах градостроительства» (ст.19) экологическую безопасность территорий определяет как соблюдение установленных природоохранным законодательством требований по охране окружающей природной среды, сохранению и рациональному использованию природных ресурсов, санитарно-гигиенических требований по охране здоровья человека, осуществление мер для нейтрализации, утилизации, уничтожения или переработки всех вредных веществ и отходов/Ведомости Верховной Рады Украины. 2001,№16.Ст.76.
3. Четверяков В.В. Основные предпосылки внедрения «наилучших приемлемых методов» в управлении техногенной нагрузкой на окружающую среду. – Экология и здоровье человека. Охрана водного и воздушного бассейнов. Утилизация отходов./ Сб.науч.трудов XII междунар.научно-технич.конф.//под ред.С.В.Разметаева, В.Ф.Костенко: В 3-х томах – Х.,2004, том 1,с.102-104.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 178-178.

УДК 35.073.526:504

Донец О. В.

ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУ

У сучасних умовах розвитку товарних відносин України із європейськими державами питання охорони навколишнього природного середовища на підприємствах набирає істотної ваги. Ця проблема вже зайняла одне з центральних місць серед найбільш актуальних проблем сучасності. Слід відмітити той факт, що багато східно – європейських країн світу близькі до екологічної кризи. Однією з передумов виходу із цієї проблеми є ініціатива та активність промисловості, її розвиток як екологічно чистої. У цьому аспекті і постає, актуальне для сьогодення питання про екологічний аудит на підприємствах, його визначення, складові, нормативно-правову базу і врешті решт доцільність.

Серед вчених – науковців, які досліджували це питання слід відмітити В. Я. Шевчука, Ю. М. Саталкина, Л. Г. Мельника, Г. Нуоффера, Л. Ушарова, О. Л. Дубовик та інших.

Вперше екологічний аудит, як специфічний вид природоохоронної діяльності, був розроблений у 70-х роках у Сполучених Штатах Америки. В якості основних передумов розвитку екоаудиту можна виділити: 1) об’єктивне усвідомлення погіршення навколишнього природного середовища; 2) чітке регламентування охорони та використання природних ресурсів із застосуванням жорстких санкцій, головним чином економічного характеру, до порушників норм природокористування [Див.: 8, с.78]

Формування нормативно-правової бази екологічного аудиту в Росії, Україні та інших державах колишнього Радянського союзу, як зазначає проф. І. М. Потравний, пов’язане з прийняттям наприкінці 90-х років національних стандартів у галузі екологічного управління ІСО 14000 [7, с.14] На території України розвиток екологічного аудиту припадає на XXI сторіччя, де останнім часом має місце тенденція до запровадження процедури екоаудиту до системи екологічної економіки, що, в свою чергу, призвело до формування правової основи такого явища, як екологічний аудит. Верховною Радою України 24 липня 2004 року був прийнятий Закон України “Про екологічний аудит”, який визначив основні правові й організаційні засади здійснення екологічного аудиту. Цей нормативно-правовий акт спрямований на підвищення екологічної обґрунтованості та ефективності діяльності суб'єктів господарювання. [3, 2004. – №45. – Ст. 500]

Відповідно до ст. 1 зазначеного закону, екологічного аудиту – це документально оформлений системний, незалежний процес оцінювання об’єкту екологічного аудиту, що включає збір і оцінювання доказів для встановлення відповідності певних видів діяльності, заходів, умов, системи управління навколишнім середовищем та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього середовища та іншим критеріям екологічного аудиту. [3, 2004. – №45. – Ст. 500.]

Метою проведення екологічного аудиту в Україні є забезпечення законодавства про охорону навколишнього природного середовища у процесі господарської чи іншої діяльності. До основних задач екоаудиту відносять: 1) збір об’єктивної

інформації про екологічні аспекти виробничої діяльності об'єкта екологічного аудиту та формування на цій підставі висновку екоаудиту; 2) встановлення відповідності об'єктів екологічного аудиту вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екоаудиту; 3) оцінка впливу діяльності об'єкта екоаудиту на стан навколишнього природного середовища; 4) оцінка ефективності, повноти та обгрунтваності заходів, що впроваджуються для охорони навколишнього природного середовища на об'єкті екоаудиту "[7, с. 17-18]

Ефективність проведення екологічного аудит полягає в тому, що його результати – є лише підставою, вихідною базою для прийняття рішення про проведення необхідних природоохоронних заходів. Рішення ж конкретної екологічної проблеми може здійснюватися різноманітними, часто альтернативними методами. Таким чином, при фіксованих затратах об'єкта екоаудиту на інформаційне забезпечення величина ефекту, що досягається може змінюватися декілька разів. [8, с. 78] Отже, можна прийти до висновку, що екологічний аудит має інформаційний, дорадчий характер.

Окрім легального визначення екологічного аудиту існує ряд доктринальних визначень цього явища, як представників національної правової думки, так і закордонних фахівців у галузі екологічного права.

Д.е.н., проф. Н. В. Пахомова вважає, що екологічний аудит – це систематичний документально оформлений процес перевірки екологічних аспектів діяльності організації, а також об'єктивно одержуваних і оцінюваних даних, з метою визначення відповідності видів і умов економічної діяльності, систем адміністративного управління або інформації про ці об'єкти нормативно-законодавчим вимогам і критеріям ефективності у сфері ОНС і екологічної безпеки [5, с.669]

Разом із тим. з наведеним визначенням, не можна погодитися з деяких причин. Незважаючи на те, що в обох визначеннях (легальному та доктринальному) екологічний аудит – це систематичний, документально оформлений процес – сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на дослідження певних наслідків [2, с.1179], слід звернути увагу на той факт, що Н. В. Пахомова визначає його як „процес перевірки екологічних аспектів діяльності організації", а законодавець, як „процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту".

У той же час перевірка – з'ясовування правильності, точності чого-небудь; переглядаючи виправляти помилки, усувати недоробки; переконуватися у правильності, запроваджуючи в життя практику; пересвідчуватися в чомусь з метою контролю [2, с.903]

Оцінювання – це дія, направлена на визначення якості, цінності кого, чого-небудь; складати уявлення, робити висновки про кого-небудь, що-небудь; визначати суть, характер, значення, роль [2, с.871]

Таким чином визначення Н. В. Пахомової суперечить змісту, сутності екоаудиту, бо передбачає контроль, виправлення помилок, усунення недоробок.

Окрім того проф. Н. В. Пахомової звужує екологічний аудит лише до одного його об'єкту – діяльності організації, а законодавець у ст. 2 вищезазначеного закону закріпив відкритий перелік об'єктів екоаудиту, до яких відніс: 1) підприємства, установи та організації, їх філії й представництва чи об'єднання, окремі виробництва, інші господарські об'єкти; 2) системи управління навколишнім середовищем; 3) інші об'єкти, передбачені законом. Екологічний аудит може здійснюватися стосов-

но об'єктів екоаудиту закріплених в п. 1 ст. 2, а також відносно окремих видів їх діяльності. [7, с.16]

Зовсім інше визначення екологічного аудиту наводить юридичний енциклопедичний словник під редакцією С. А. Боголюбова. Екоаудит – форма процедури обліку екологічних факторів при реалізації нових проектних та інших рішень. Це дослідження статусу та екологічного стану об'єкту (як правило нерухомості) чи певного виду діяльності з метою виявлення існуючих чи потенційних екологічних ризиків. При проведенні екоаудиту також виявляються невідповідності виконуваної діяльності вимогам екологічного законодавства. Він застосовується тільки до існуючих і функціонуючих об'єктів. Екологічний аудит також застосовується для оцінки степені екологічної деградації об'єкту, виявлення існуючих чи можливих ділянок забруднення в результаті проведення цієї діяльності, виявлення факторів ризику здоров'ю населення та працівникам цього підприємства.) [1, с.9]

Таким чином, дане визначення складається з двох частин: вузьке термінологічне визначення та широке змістовне. У той час коли у першому С.А. Боголюбов намагається дати стисле тлумачення терміну екоаудиту, у другому він широко розкриває зміст цього терміну, спираючись на загальні принципи, цілі та завдання екологічного аудиту.

І якщо друга частина вносить вагомий внесок у загальнонаукове розуміння екологічного аудиту як явища правової реальності, то перша, стисле тлумачення терміну, розбивається о камені тієї ж термінології.

Тлумачні словники стверджують, що:

Форма – це зовнішній вигляд, вияв будь-якого явища, пов'язаний з його суттю, змістом; спосіб здійснення будь яких дій, порядок їх здійснення [2, с.1543]

Процедура – це офіційно встановлений чи узвичаєний порядок здійснення, виконання або оформлення чого-небудь [2, с.1179]

Облік – це засвідчення, встановлення наявності з'ясування кількості чого-небудь; певна система спостереження та контролю за господарською (еколого – господарською) діяльністю підприємства. [2, с.808]

Отже, форма будь-якої діяльності, її вияв у об'єктивній дійсності, – це саме порядок здійснення дій, які змістовно наповнюють таку діяльність. У свою чергу, процедура – це також порядок, але вже офіційно визначений.

Таким чином, якщо автор визначення говорить про форму, як про форму діяльності, то словосполучення форма процедури постає при розкритті свого змісту, як порядок порядку, що виявляється тавтологічною помилкою. Якщо ж він розуміє форму, як зовнішній вияв результатів діяльності, маючи на увазі її формалізований характер, то доцільніше було б вживання терміну процедура оформлення, тобто порядок надання певного зовнішнього прояву; але таке словосполучення зовсім не розкриває зміст екологічного аудиту, а лише відображує його певні характерні риси.

Підсумовуючи усі вищенаведені легальні та доктринальні визначення такого правового явища, як екологічний аудит, можна дійти висновку, що:

Екологічний аудит – це незалежний, науково обґрунтований і документально оформлений, системний процес оцінювання усіх аспектів господарської діяльності підприємства, установи та організації, їх філій, представництв чи об'єднань, окремих виробництв, інших господарських об'єктів, системи управління навколишнім природним середовищем та інших об'єктів, передбачених законом, з метою забезпе-

чення додержання законодавства України про охорону навколишнього природного середовища у процесі господарської діяльності.

Розкриття змісту поняття екоаудиту дає змогу найбільш ґрунтовно підходити до цієї проблеми, наділяє дослідників та правозастосувальників підґрунтям, основою розуміння сутності нового для вітчизняної правової системи явища, його механізмів та принципів. Легальне закріплення основ екологічного аудиту – це важливий, але не останній крок на шляху розробки правового механізму регулювання даного явища. Попереду ще не один закон і багата кількість підзаконних нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України та профільних міністерств. Для більшої ефективності роботи майбутніх нормативно-правових актів необхідна наукова розробка чітких та вивірених понять і термінів системи екологічного аудиту. Така розробка не може здійснюватися без досконалої бази, основи, підгрунття – чіткого розуміння й визначення поняття самого екологічного аудиту.

Література:

1. Экология. Юридический энциклопедический словарь / Под ред. проф. С. А. Боголюбова. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 448 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. І допов.) / Голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: ІРПІНЬ: ВТФ “Перун”. – 2005. – 1728 с.
3. Відомості Верховної Ради.
4. Игантьева И. А. Конституция России и возможности регионального законотворчества в сфере охраны окружающей среды и обеспечения экологической безопасности // Экологическое право. – 2005. – №1. – С.61 – 61.
5. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. д.е.н., проф.. Л.Г. Мельника та к.е.н., проф.. М. К. Шапочки. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2005. – 758 с.
6. Нуоффер Г., Ушарова Л. Экологический аудит на предприятии // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – №1. – С.144 – 146.
7. Потравный И. М. Принят закон Украины “ Об экологическом аудите ” // Э–И. Правовые вопросы охраны окружающей среды. – 2004. – №12. – С.14 – 25.
8. Семененко Т. Приватизация и экологический аудит // Бизнес–информ. – 1998. – №13. – С.76 – 81.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 182-182.

УДК 35.073.526:657

Замула І. В.

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ОБ'ЄКТ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

На сучасному етапі розвитку цивілізації першочерговою та надзвичайно гострою є проблема ресурсно-екологічної безпеки існування людства, вирішення якої полягає у радикальній перебудові взаємовідносин між людством і природою. Будь-яка країна, що стає на шлях науково-технічного прогресу та широкомасштабного використання його результатів, вже не може та не повинна ігнорувати такі об'єктивні фактори, як вичерпність багатьох природних ресурсів, вразливість навколишнього середовища, його екологічну стійкість і екологічну ємність.

Традиційно суспільство використовувало природні ресурси та природне середовище у своїх інтересах за мінімальних суспільних витрат, беручи найбільш легкодоступні елементи ресурсів з низьким використанням їх фізичної маси, несучи лише незначні витрати на природоохоронні заходи. Негативні наслідки такої діяльності поступово накопичувалися, що сприяло виникненню у сучасному світі недостачі у багатьох природних ресурсах. В окремих регіонах визначено і, навіть, досягнуто межі, за якої середовище не зможе самостійно очищуватися та відтворюватися.

Нині вказану проблему намагаються вирішити економісти різних країн світу. Ця проблема також знаходить відображення в системі бухгалтерського обліку, яка в теоретичному аспекті виявилася непідготовленою до відображення навколишнього середовища як свого об'єкта. Тому метою дослідження є формулювання дефініцій поняття "природно-ресурсний потенціал" і визначення належності його до об'єктів бухгалтерського обліку.

Дослідженням визначень понять, що стосуються ресурсів навколишнього середовища, займалися д.е.н. В.А. Борисова [1], д.е.н., проф. С.І. Дорогунцов, М.А. Хвесик, Л.М. Горбач, П.П. Пастушенко [3], д.е.н., проф. Л.Г. Мельник, М.К. Шапочка [8], Г.В. Черево, М.І. Яцків [13]. Але виникла необхідність у встановленні належності ресурсів навколишнього середовища до об'єктів бухгалтерського обліку, чого зазначені автори не ставили за мету своїх досліджень.

Останнім часом у зв'язку з наростаючим антропогенним впливом на навколишнє середовище виник новий об'єкт бухгалтерського обліку, який в економічній літературі позначається поняттями "природно-ресурсний потенціал", "природні ресурси", "біологічні активи". З метою формування раціональної та ефективної методики бухгалтерського обліку необхідно розмежувати зазначені поняття та визначити належність їх до об'єктів бухгалтерського обліку (див. табл.1).

Отже, щодо визначення поняття "природно-ресурсний потенціал" думки вчених розділилися. Перша група вчених вважають, що природно-ресурсний потенціал включає всі природні ресурси [3, 7, 11]; друга – що природно-ресурсний потенціал включає тільки ті природні ресурси, які використовуються або можуть бути використані у господарській діяльності людини без нанесення шкоди навколишньому природному середовищу [1, 4, 10, 12].

Категорія “потенціал” (від лат. potentia – сила) означає можливості, сукупність чогось, наявні запаси, засоби, що можуть бути використані для досягнення певних цілей, вирішення певних завдань. Притаманні цій категорії такі характеристики, як “можливість” і “здатність”, вказують на деякі приховані резерви, які за відповідних умов можуть із здатності перейти у дійсність. З огляду на вищевикладене та передбачену можливість охорони навколишнього середовища від антропогенного впливу вважаємо друге визначення поняття “природно-ресурсний потенціал” більш прийнятним. Застосовуючи таке визначення природно-ресурсний потенціал можна вважати об’єктом бухгалтерського обліку.

Таблиця 1. Визначення понят т я “природно-ресурсний пот енціал” в економічній літ ерат урі

№ з/п	Авт ор	Природно-ресурсний пот енціал
1	Кокін А.В. [3]	Включає природні ресурси
2	Чапек В.Н. [12]	Весь об’єм енергії, яка знаходиться в чисельних компонентах природи і може засвоюватися в одиницю часу в межах функціонуючої територіальної організації суспільства або суспільного господарства у вигляді необхідної людству продукції чи корисної роботи без нанесення шкоди існуючим екосистемам
3	Запольський А.К., Салюк А.І. [4]	Та частина природних ресурсів Землі й ближнього космосу, що може бути залучена в господарську діяльність людського суспільства за даних технічних і соціально-економічних можливостей за умови збереження середовища проживання людства
4	Реймерс Н.Ф. [10]	здатність природних систем без шкоди для себе віддавати необхідну для людства продукцію або виконувати корисну дію в межах господарства певного історичного типу; доступна при певних технологіях і соціально-економічних відносинах сукупність природних ресурсів; система природних ресурсів, умов, явищ і процесів, яка є територіальною і ресурсною базою життєдіяльності суспільства та протистоїть йому як об’єкт антропогенного впливу; теоретично гранична кількість природних ресурсів, яка може використовуватися людством в умовах кінцевого цілого планети та її найближчого оточення
5	Сафранов Т.А. [11]	Земельні ресурси, запаси лісових, водних ресурсів, призначені для господарського використання, запаси мінерально-сировинних ресурсів
6	Дорогунцов С.І., Новоторов О.С., Ніколаєнко Т.С. [2]	Включається до економічного потенціалу держави
7	Борисова В.А. [1]	Комплексна система природних ресурсів, користувачами яких є підприємства агропромислового виробництва при існуючих технологіях і соціально-економічних відносинах, складова еколого-економічного потенціалу держави
8	Національна доповідь України про гармонізацію життєдіяльності суспільства у	Включає земельні ресурси; водні ресурси; лісові ресурси; атмосферне повітря; надра і території видобуття корисних копалин; біологічне різноманіття

	навколишньому природному середовищі [7]	

Щодо визначення поняття “природні ресурси” (табл. 2) всі автори сходяться у думці. Таким чином, природні ресурси – це всі компоненти природи, які використовуються суспільством.

Таблиця 2. Визначення понят т я “природні ресурси” в економічній літ ерат урі

№ з/п	Авт ор	Природні ресурси
1	Черево Г.В., Яцків М.І. [13]	Природні тіла, явища і процеси, які людина використовує в своїй діяльності
2	Дорогунцов С.І., Новоторов О.С., Ніколаєнко Т.С. [2]	Інтегровані ресурси. Включаються до національного багатства
3	Дорогунцов С.І., Хесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. [3]	Всі компоненти природи (всі тіла і сили природи), використання яких у межах самого виробництва оцінюється сучасним суспільством за трьома напрямками: техніко-екологічним, економічно доцільним, екологічно допустимим
4	Мельник Л.Г., Шапочка М.К. [8]	Тіла і сили природи, що на даному рівні розвитку продуктивних сил можуть бути використані у суспільному виробництві

У зв’язку з тим, що природні ресурси включають тільки всі компоненти природи без встановлення умови їх збереження та раціонального використання, їх не можна вважати об’єктами бухгалтерського обліку екологічної діяльності підприємства. Адже одним із завдань бухгалтерського обліку навколишнього середовища є його збереження для наступних поколінь.

У П(С)БО 30 “Біологічні активи” наводиться визначення поняття “біологічні активи” – це тварина або рослина, яка в процесі біологічних перетворень здатна давати сільськогосподарську продукцію та/або додаткові біологічні активи, а також приносити в інший спосіб економічні вигоди [9]. У МСФЗ 41 “Сільське господарство” це ж поняття “біологічні активи” трактується як “явище життя”, тобто живі істоти, тварини або рослини, які здатні до біологічної трансформації (наприклад, росту чи відтворення). П(С)БО 30 “Біологічні активи” було розроблено на основі МСФЗ 41 “Сільське господарство”, тому спостерігається подібність наведених визначень [6].

Необхідно врахувати те, що на відміну від П(С)БО, що регулюють діяльність будь-якого підприємства (крім бюджетних), П(С)БО 30 “Біологічні активи” є виключно галузевим. Якщо загальні МСФЗ до адаптації в Україні в якості національних були апробовані в різних країнах світу, то МСФЗ 41 “Сільське господарство” тільки нещодавно почали застосовуватися і лише в Новій Зеландії та Австралії. Тому Україна, як велика аграрна держава з визнаною національною школою бухгалтерського обліку, може стати ініціатором удосконалення МСФЗ 41 шляхом розробки дієвого національного стандарту, що регулював би облік і звітність у сільськогосподарських підприємствах, в тому числі на рівні удосконалення визначення понять, наведених у МСФЗ 41 “Сільське господарство”.

У вітчизняній обліковій і довідковій літературі поняття “біологічні активи” не зустрічається, тому щоб з’ясувати його економічну сутність звернемося до біологічної літератури. В біологічній літературі використовується поняття “біологічні ресурси”. Виходячи з визначення поняття “ресурси” у довідковій літературі (табл. 3), можна вважати, що поняття “біологічні активи” та “біологічні ресурси” ідентичні.

Згідно з Конвенцією про біологічне різноманіття біологічні ресурси включають генетичні ресурси (будь-який матеріал рослинного, тваринницького, мікробного або іншого походження, який містить функціональні одиниці спадковості), організми або їх частини, популяції або будь-які інші біотичні компоненти екосистем, які мають фактичну та потенційну цінність для людства [5]. Тому вважаємо, що біологічні активи – це біологічні складники екосистем (динамічний комплекс угрупувань рослин, тварин і мікроорганізмів, а також їх неживого навколишнього середовища, які взаємодіють як єдине ціле), які мають фізичну або потенційну корисність для підприємства.

Таким чином, біологічні активи не включають деякі з ресурсів, що можуть використовуватися у діяльності підприємства (земельні, водні, повітряні та інші ресурси). Тому біологічні активи не можуть відобразити в бухгалтерському обліку всі ресурси, якими користується підприємство, та створити систему їх охорони і раціонального використання.

Таблиця 3. Визначення понят т я “ресурси” у довідковій літ ерат урі

№ з/п	Джерело	Ресурси
1	Большая советская энциклопедия. Т 22. Под ред. А.М. Прохорова. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – 627 с.	Грошові кошти, цінності запаси, можливості
2	Большая советская энциклопедия. Т 20. Под ред. А.М. Прохорова. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – 627 с.	Природні ресурси – частина всієї сукупності природних умов існування людини та важливіші компоненти середовища, що його оточує
3	Український радянський енциклопедичний словник. Т 3. – К.: Академія наук Української РСР, 1968. – 854 с.	Засоби, цінності, запаси, які у випадку необхідності можна використати
4	Ожегов С.И. Словарь русского языка. / Под ред. Н.Ю. Шведовой. 20-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1989. – 750 с.	Запас, джерело будь-чого
5	Економічна енциклопедія. Т 3. / Під ред. С.В. Мочерного. – К.: Академія, 2002. – 952 с.	Основні елементи виробничого потенціалу, які є в розпорядженні системи і які використовуються для досягнень конкретних цілей економічного розвитку
6	Большой бухгалтерский словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Институт новой экономики, 1999. – 574 с.	Грошові кошти, цінності, запаси, можливості, джерела засобів, доходів
7	Бухгалтерський словник. / За ред. проф. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир: ПП “Рута”, 2001. – 224 с.	Засоби виробництва, які включають засоби праці та предмети праці; економічні ресурсів матеріально-речовій формі; джерела забезпечення процесу виробництва, що виступають одним з видів економічних ресурсів і охоплюють засоби виробництва

8	Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 496 с.	Засоби, можливості, цінності, запаси, джерела доходів

З наведеного дослідження бачимо, що поняття “природні ресурси”, “біологічні ресурси” та “біологічні активи” ідентичні за змістом і не відображають всіх об’єктів природного середовища, що згідно еколого-економічної концепції повинні бути відображені в системі бухгалтерського обліку.

Отже, природно-ресурсний потенціал, як сукупність природних ресурсів, які використовуються або можуть бути використані у господарській діяльності людини без нанесення шкоди навколишньому природному середовищу, підлягає відображенню в бухгалтерському обліку підприємства.

З метою відображення в обліку природно-ресурсний потенціал повинен бути оцінений. Тому подальших досліджень потребує методика оцінки природно-ресурсного потенціалу з урахуванням завдань бухгалтерського обліку.

Література:

1. Борисова В.А. Економічне відтворення природного ресурсного потенціалу АПК. Автореферат дис... докт. екон. наук. Спец. 08.07.02. – Економіка сільського господарства і АПК. – Миколаїв, 2003. – 40 с.
2. Дорогунцов С.І., Новоторов О.С., Ніколаєнко Т.С. Оцінка земельно-ресурсного потенціалу України і проблеми забезпечення його ефективного використання: Наукова доповідь / РВПС України НАН України. – Київ, 1999. – С. 6.
3. Дорогунцов С.І., Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Екосередовище і сучасність. Т.1. Природне середовище у сучасному вимірі: Монографія. – К.: Кондор, 2006. – 424 с.
4. Запольський А.К., Салюк А.І. Основи екології: Підручник / За ред. К.М. Синика. – К.: Вища школа, 2003. – 358 с.
5. Конвенция о биологическом разнообразии.
6. Міжнародний стандарт фінансової звітності 41 “Сільське господарство”.
7. Національна доповідь України про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі, 2004 р.
8. Основи екології. Екологічна економіка та управляння природокористуванням: Підручник / За заг. ред. д.е.н., проф. Л.Г. Мельника та к.е.н., проф. М.К. Шапочки. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2005. – 759 с.
9. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 30 “Біологічні активи”
10. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. – Мысль, 1990. – 639 с.
11. Сафранов Т.А. Екологічні основи природокористування: Навч. посіб. Для студентів вищих навч. закладів, 2-ге вид., стереотипне. – Львів: “Новий світ – 2000”, 2004. – 248 с.
12. Чапек В.Н. Экономика природопользования. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 320 с.
13. Черево Г.В., Яцків М.І. Економіка природокористування. – Львів: “Світ”, 1995 – 208 с.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 187-187.

УДК 35.073.526:504

Рышкова Л. В.

ЕКОЛОГІЧНИЙ АУДИТ ЯК ПРАВОВИЙ ЗАСІБ ОХОРОНИ ОСОБЛИВО ЦІННИХ ЗЕМЕЛЬ

Дискусія з приводу екологічного аудиту ведеться досить давно. Це зрозуміло, адже саме поняття досить нове для Західно європейських держав, особливо для держав пострадянського простору, в тому числі й для України [Див.: 2, 2004. – №45. – Ст. 500]. Прийняття у 2004 році Закону України "Про екологічний аудит "дало поштовх для дослідження цього питання на якісно новому рівні. Закон закріпив поняття екологічного аудиту та визначив основні положення, що дає можливість для створення ґрунтовної нормативно правової бази шляхом розвинення та подальшої деталізації на підзаконному рівні його окремих положень. Така деталізація є необхідною для створення дієвого механізму проведення екологічного аудиту й створення умов для його як умога більшого розповсюдження і застосування особливо внутрішнього аудиту. При аналізі екологічного аудиту в науковій літературі в основному увага звертається на промислові підприємства, що обґрунтовано, адже саме ці суб'єкти господарювання є найбільшими забруднювачами навколишнього природного середовища шляхом викидів (скидів) забруднюючих речовин різного походження. Але застосування екологічного аудиту набагато ширше. Так, екологічний аудит можна застосовувати до сільськогосподарських підприємств, що розташовані або використовують особливо цінні землі. Стаття 150 Земельного кодексу України (ЗК) відносить до таких земель в основному землі сільськогосподарського призначення, за винятком земель природно-заповідного фонду та земель історико-культурного призначення. Сам термін "особливо цінні землі" вказує на значущість цих земель та на необхідність їх підвищеної охорони і особливого контролю за їх використанням. Одним із засобів такого контролю, а в результаті й охорони повинен виступати екологічний аудит.

Законом передбачено проведення обов'язкового екологічного аудиту при приватизації об'єктів державної та комунальної власності, що становлять підвищену екологічну небезпеку при наданні таких об'єктів у довгострокову оренду, створення на основі об'єктів державної та комунальної власності спільних підприємств, а також в інших випадках. Але статус земель, що віднесені до особливо цінних вимагає особливих заходів для забезпечення їх належної охорони та недопущення погіршення їх якості. Таким особливим заходом повинен стати обов'язковий екологічний аудит на стадії передачі земельних ділянок, що відносяться до особливо цінних. Це забезпечує з одного боку органи державної влади або органи місцевого самоврядування достовірною інформацією щодо стану земель, с другого боку дає можливість потенційним користувачам визначити найбільш оптимальні шляхи використання цих земель виходячи із даних отриманих в результаті проведення екологічного аудиту. В такому разі стане можливим урахування екологічного фактору при приватизації цих земель. При цьому потрібно закріпити на рівні підзаконного нормативного акту, хто повинен бути замовником - заінтересовані органи державної влади або органи місцевого самоврядування чи потенційні власники або користувачі. Можливо визначення випадків коли обов'язковий екологічний аудит приводитиметься саме органами

державної влади чи місцевого самоврядування, а коли замовником буде виступати юридична чи фізична особа, яка хоче отримати таку земельну ділянку у власність чи користування. Крім того проведення цих заходів може бути підставою для звільнення від відповідальності за їх стан при отриманні цих земель.

На стадії використання особливо цінних земель важливим є проведення систематичного внутрішнього аудиту. Це дозволить підвищити економічну ефективність та екологічну обґрунтованість діяльності суб'єкта господарювання. Сьогодні у сільському господарстві використовується велика кількість пестицидів та різноманітних хімікатів. Проконтролювати об'єми та інтенсивність їх використання фактично неможливо, особливо фермерськими господарствами. Їх вміст можливо визначити або в кінцевій продукції, або за наслідками їх впливу на ґрунти та/або води. Саме відстеження такого впливу повинно бути однією із цілей проведення внутрішнього аудиту. По висновках проведеного дослідження власник або орендатор повинен визначити той комплекс заходів, який дозволить не допустити погіршення якості земель, а в тому разі якщо таке погіршення вже відбулося, заходи по відновленню корисних властивостей землі. Фактично мова йде про здійснення тих же самих функцій управління в сфері використання та охорони земель, що й виконує моніторинг земель, але так би мовити на приватному рівні. Адже ЗК визначає моніторинг земель як систему спостереження за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів. Проте здійснення внутрішнього екоаудиту дозволить уникнути небажаного втручання органів державної влади, які в випадках споєння правопорушень землекористувачами можуть пред'явити певні вимоги щодо їх усунення. Але щоб досягти цієї мети потрібно щоб по-перше власник чи користувач освідомив необхідність проведення внутрішнього екологічного аудиту, який мав би систематичний характер та мав би бажання його здійснювати, по-друге це має бути саме аудит, тобто комплексне дослідження усіх екологічних аспектів діяльності. Однак, для того щоб землекористувач чи власник мав змогу здійснити не тільки заходи екологічного аудиту, а й щоб його діяльність не призводила до зниження родючості ґрунтів, погіршення інших властивостей землі, він повинен мати певні відправні засади у своїй діяльності. Такими засадами можуть виступати стандарти в сфері охорони особливо цінних земель при їх використанні у сільськогосподарських та цілях. До того ж такі стандарти повинні бути вузькоспеціалізовані та відповідати не тільки окремим категоріям земель, віднесенним до особливо цінних, але й їх окремим видам. Це необхідно, щоб урахувати специфіку таких земель. Цілком зрозуміло що властивості коричневих ґрунтів Південного узбережжя Криму докорінно відрізняються від властивостей дернових глибоких ґрунтів Закарпаття. І тут цілком доречним буде використання досвіту екоаудиту на промислових підприємствах.

Європейський Союз в липні 1993 року прийняв спеціальну постанову, коротко називаєму "Постановою про екоаудит ". Це досить складний документ, який складається з окремих розділів. Кожний з них відповідає певному етапу створення системи екологічного менеджменту на підприємстві. Ця постанова має силу закону для виробничих підприємств, розташованих на території держав ЄС. Крім того вимоги, які висуваються до підприємств — учасників системи екологічного менеджменту, безумовно розповсюджуються на усіх ділових партнерів та постачальників. Тобто діловими партнерами та постачальниками можуть бути лише ті підприємства та фірми, що самі беруть участь в системі екологічного менеджменту, незважаючи на те, в якій частині світу вони знаходяться [7, с.144-146]. Згодом були прийняті стандарти в сфері екологічного управління, які останнім часом успішно застосовуються і на

території України. Як відзначає І.М. Потравний останнім часом в Україні має місце тенденція активного застосування та вибудови процедури екологічного аудиту в систему екологічної економіки і господарському механізмі природокористування на всіх рівнях управління. Наприклад, компанія "Кока-кола Беверджиз Україна Лтд." має сертифіковані системи управління якістю ISO 14 000. Інтегровані системи менеджменту також функціонують в : концерні "Стірол" (ISO 9001, ISO 14001, OHSAS 18001, GMP), на ЗАТ "Харківська бісквітна фабрика" (ISO 9001, HASSP)[8, с.14-25].

Однак, окрім рекомендацій потрібні й економічні механізми стимулювання. Потрібно зацікавити землекористувачів. Це може бути цільове зменшення податкового навантаження, наприклад, зменшення у процентному відношенні податку на прибуток для сільськогосподарських п.ідприємств та фермерських товариств за умови їх використання на здійснення заходів екоаудиту. Також це може бути організаційна допомога чи проведення консультацій на різних етапах проведення екоаудиту, адже на відміну від великих промислових підприємств, далеко не всі сільськогосподарські підприємства, не кажучи вже про фермерські господарства, мають змогу створити окремий відділ чи бодай просто спеціаліста, який би відповідав за екологічний сектор діяльності суб'єкта господарювання. Використання системи штрафів чи інших примусових засобів, або використання системи покарань вбачається спірним питанням. З одного боку, на даному етапі розвитку економіки України сільське господарство є збитковим. З другого боку введення виважених та обґрунтованих штрафів можливо сприятиме активізації землекористувачів в цьому напрямку. Але, як вже було зазначено, головним є освідомлення суб'єктами господарювання прямої залежності прибутковості їх діяльності від стану навколишнього природного середовища, особливо від стану земель. Це має над важливе значення для земель з унікальними властивостями, завдяки яким законодавець і відносить їх до особливо цінних.

Варто зазначити, що важливим чинником розповсюдження екоаудиту та інтегрованих систем менеджменту має стати широке обговорення в засобах масової інформації. Обговорення в наукових колах може лише розробити теоретичні рекомендації, застосування яких цілком залежить від поінформованості землекористувачів. Важливе значення відіграє також проведення методичних семінарів та конференцій, в тому числі і з питань професійної підготовки екоаудиторів.

Виходячи з поняття охорони земель - система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів; можна дійти висновку, що екологічний аудит забезпечує виконання ще й функції охорони. Це охорона яка здійснюється на рівні окремих природних об'єктів, а тому охоронні заходи є більш дієвими. Разом з тим, якщо екоаудиту матиме широке розповсюдження, він сприятиме охороні навколишнього природного середовища в цілому, як єдиній системі. У цьому випадку ми зможемо констатувати наявність охорони навколишнього природного середовища приватним сектором, що стане ключовим моментом в сфері природоохоронної діяльності і дозволить вийти на якісно новий рівень цієї діяльності, який буде суттєво відрізнятись і за динамікою, і за ефективністю. Але необхідно уникнути дублювання функцій державних органів з охорони земель.

Отже, підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки: по-перше становище навколишнього природного середовища на межі екологічної катастрофи; по-друге вирішення проблем суто адміністративними важелями державного управління

— неможливо; по-третє екологічна складова є невід'ємною частиною прибутковості підприємства; по-четверте розповсюдження екоаудиту залежить від освідомлення зазначених фактів та ініціативності суб'єктів господарювання.

В вочевидь, екоаудит має широку сферу застосування (це випливає і з аналізу закону). Його використання як засобу охорони особливо цінних земель цілком можливо і виправдане. Земля як національне багатство підлягає особливій охороні з боку держави. Її використання як засобу виробництва, вимагає відповідального відношення в тому числі і з боку землекористувачів. Визначення можливостей, системне відстеження біохімічних та інших змін сприятиме збереженню та відтворенню корисних властивостей, а з згодом можливо й зростанню площ та видів земель, які за своїми якостями будуть віднесені до особливо цінних. При впровадженні екоаудиту слід звернути особливу увагу на опит інших держав та як умога ширше використовувати можливості які пропонує міжнародне співробітництво. Можливо це не сприятиме негайному виправленню як екологічної ситуації в цілому, так і проблем в сфері охорони особливо цінних земель. Але поступове освоєння цього аспекту господарської діяльності та розробка довгострокових програм дозволить Україні захистити наявні природні ресурси та компенсувати той негативний антропогенний вплив, який було завдано навколишньому природному середовищу забрудненням підприємствами "важкої" промисловості, недбалим господарюванням та безвідповідальним відношенням до природних ресурсів, що мало широке розповсюдження на початку 90-х років. Але для цього потрібні колективні зусилля і з боку суб'єктів господарювання всіх форм власності, і державна підтримка ініціативи окремих підприємств в самих різних галузях господарства. Тільки тоді екологічний аудит отримає широке розповсюдження та займе належне йому місце як ефективний засіб охорони навколишнього природного середовища.

Література:

1. Экология. Юридический энциклопедический словарь / Под ред. проф. С. А. Боголюбова. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 448 с.

2. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, № 45, Ст.500.

3. Земельный кодекс Украины : Комментарий. // Под ред. Гетьмана А.П., Шульги М.В. – Х.: «Одиссей», 2006. – 512 с.

4. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. Науково-навчальний посібник// За ред. докт. юрид. наук, проф. Н.І. Титової. – Львів: ПАІС,2005. – 368 с.

5. Игантьева И. А. Конституция России и возможности регионального законотворчества в сфере охраны окружающей среды и обеспечения экологической безопасности // Экологическое право. – 2005. – №1. – С.61 – 61.

6. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. д.е.н., проф.. Л.Г. Мельника та к.е.н., проф.. М. К. Шапочки. – Суми: ВТД "Університетська книга", 2005. – 758 с.

7. Нуоффер Г., Ушарова Л. Экологический аудит на предприятии // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – №1. – С.144 – 146.

8. Потравный И. М. Принят закон Украины " Об экологическом аудите " // Э–И. Правовые вопросы охраны окружающей среды. – 2004. – №12. – С.14 – 25.

9. Семененко Т. Приватизация и экологический аудит // Бизнес–информ. – 1998. – №13. – С.76 – 81.

10. Янчук В.В. Правова охорона земель сільськогосподарського призначення. – К.: Урожай, 1987. – 80 с.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 191-191.

УДК 35.073.526:504

Розумович И. Н.

ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО АУДИТА ОБЪЕКТОВ ПОВЫШЕННОЙ ОПАСНОСТИ ПРИ ИХ ПРИВАТИЗАЦИИ И БАНКРОТСТВЕ

В отличие от некоторых других государств мира, в Украине экологический аудит законодательно начал развиваться относительно недавно, хотя уже в середине 90-х годов XX века в учредительных документах некоторых юридических лиц было заложено это направление предпринимательской деятельности.

Необходимость в проведении экологического аудита была вызвана, на наш взгляд, несколькими причинами. Во-первых, механизм охраны окружающей природной среды нуждался в законодательном закреплении новых экономико-правовых инструментов, которые бы наиболее эффективно обеспечивали необходимое качество среды обитания человека в гармонии с природой. Во-вторых, с развитием институтов приватизации государственного имущества и банкротства Украина в этом процессе должна была решить две основные задачи: привлечь реального инвестора (нового собственника) объекта повышенной опасности и обеспечить при смене собственника эффективную охрану окружающей природной среды. Экологический аудит явился идеальным инструментом решения этих задач, поскольку его можно рассматривать, с одной стороны, как способ количественной оценки инвестиционной привлекательности предприятия, с другой - как эффективную составляющую механизма охраны окружающей природной среды. И, в-третьих, в связи с интеграцией Украины в Европейский Союз требовалось гармонизировать законодательство государства с законодательством Европейского Союза, в том числе, в области окружающей среды.

Результатом явилось принятие в Украине ряда нормативно-правовых актов в сфере организации и проведения экологического аудита. К основным из них можно отнести: Закон Украины «Об экологическом аудите» № 1862-IV от 24.06.04 г., распоряжение Кабинета министров Украины № 335-р от 10.08.05 г. «О закупке услуг по проведению экологического аудита», приказ Министерства охраны окружающей природной среды Украины № 8 от 12.01.05 г. «Об утверждении положения о сертификации экологических аудиторов» и другие.

Украинская и зарубежная наука также активно исследует аспекты организации и проведения экологического аудита. Среди таких ученых следует выделить работы Бринчука М.М., Малышевой Н.Р., Орлова Н.А., Серова Г.П. и некоторых других.

Несмотря на наличие нормативно-правовых актов и исследований украинских и зарубежных ученых в этой сфере, все же, на наш взгляд, некоторым вопросам не уделено должного внимания. Эти вопросы касаются организации проведения экологического аудита объектов повышенной опасности при их приватизации и банкротстве.

В связи с принятием Закона Украины «Об экологическом аудите» Верховной Радой Украины были внесены изменения и дополнения в некоторые нормативно-правовые акты в сфере приватизации государственного имущества. Так, Законами Украины «О приватизации государственного имущества» и «О приватизации небольших государственных предприятий (малой приватизации)» предусмотрено, что государственные органы приватизации заключают договоры относительно проведения экологического аудита в случаях, предусмотренных законодательством Украины. Кроме того, положения указанных нормативно-правовых актов содержат требование о приобщении вывода экологического аудитора к плану приватизации (в случае проведения экологического аудита). При всем этом законодатель упустил из вида некоторые вопросы организации проведения экологического аудита объекта повышенной опасности при его приватизации: не определен способ поиска (выбора) исполнителя экологического аудита, не уточнено содержание договора о проведении экологического аудита.

Согласно ст. 15 Закона Украины «Об экологическом аудите» заказчик экологического аудита имеет право свободного выбора исполнителя экологического аудита. Учитывая обязательность экологического аудита объекта повышенной опасности при его приватизации, а также то, что заказчиком экологического аудита в данном случае выступает Фонд государственного имущества Украины, во исполнение положений законодательства Украины в сфере конкуренции целесообразно, на наш взгляд, осуществлять выбор исполнителя экологического аудита на основании результатов проведения тендерного отбора. Порядок проведения тендера следует обличить в форму приказа Фонда государственного имущества Украины со следующей структурой этого документа:

- общие положения (основные термины, статус тендерной комиссии, требования к претендентам);
- подготовка к проведению тендера;
- порядок проведения тендера;
- другие вопросы, связанные с тендером и его результатами.

Изучив практику приватизации в Украине, следует отметить, что в государстве чаще всего приватизируются крупные объекты повышенной опасности со сложной и многоуровневой технологической структурой и системой управления. На таких предприятиях необходимо применение профессиональных знаний многих наук и, соответственно, большее число специалистов. Поэтому, кроме указанных структурных элементов, в нормативно-правовом акте о порядке проведения тендера исполнителей экологического аудита, следовало бы предусмотреть возможность выбора нескольких исполнителей, которые бы совместно и согласованно провели экологический аудит особо опасного предприятия – объекта приватизации.

Согласно положениям законодательства Украины экологический аудит осуществляется на основании договора между заказчиком и исполнителем. Договор о проведении экологического аудита относится к одному из видов хозяйственных договоров об оказании услуг, поскольку сфера проведения экологического аудита относится к предпринимательской деятельности. Поэтому, при заключении договора о проведении экологического аудита, необходимо, кроме стандартных условий дого-

вора, отразить особенности этой сферы услуг, предусмотренные Законом Украины «Об экологическом аудите». Для упрощения процедуры заключения и оформления договора о проведении экологического аудита целесообразно, по нашему мнению, утвердить типовую форму, предусмотрев возможность дополнения или изменения условий сторонами при наличии каких-либо особенностей.

В отличие от процесса приватизации, при организации проведения экологического аудита в процессе банкротства объектов повышенной опасности существуют более значимые «белые пятна» в действующем законодательстве.

В законодательство Украины в сфере банкротства не внесены изменения и дополнения в связи с принятием ряда нормативно-правовых актов в области организации и проведения экологического аудита, хотя уже прошел достаточно длительный период времени с момента вступления указанных актов в силу.

Закон Украины «Об экологическом аудите» говорит о том, что обязательный экологический аудит проводится в случае банкротства объекта повышенной опасности. Согласно положениям Закона Украины «О восстановлении платежеспособности должника или признании его банкротом» № 784-XIV от 30.06.1999 г. банкротство – признанная хозяйственным судом невозможность должника восстановить свою платежеспособность и удовлетворить признанные судом требования кредиторов не иначе как через применение ликвидационной процедуры. Как известно, вышеуказанный законодательный акт предусматривает несколько процедур в ходе производства по делу о банкротстве: распоряжение имуществом, санация должника и ликвидация предприятия-банкрота. В термин «банкротство», указанный в Законе Украины «Об экологическом аудите», входит только одна из указанных процедур – ликвидационная. Остальные отнесены к понятию «неплатежеспособность ».

Проведение экологического аудита актуально в любой из судебных процедур производства по делу о банкротстве, так как он осуществляется с целью обеспечения соблюдения требований законодательства об охране окружающей природной среды в процессе хозяйственной и иной деятельности. При распоряжении имуществом и санации должника хозяйственная деятельность не приостанавливается и не прекращается, поэтому проведение экологического аудита в любой из этих процедур будет соответствовать его целям. В процессе ликвидационной процедуры задача экологического аудита – оценить воздействие осуществлявшейся деятельности объекта повышенной опасности на состояние окружающей природной среды и разработать рекомендации относительно мер по устранению негативных последствий (например, утилизация отходов, хранящихся на территории предприятия; правильное, безопасное завершение производственного цикла для сохранения качества среды обитания человека).

Следует также отметить, что в законодательстве Украины в сфере банкротства отсутствует норма, предусматривающая ответственность должностных лиц государственных органов или органов местного самоуправления за неинициирование проведения экологического аудита в ходе судебных процедур банкротства объекта повышенной опасности. Это связано, прежде всего, с тем, что отсутствует норма, обязывающая проводить экологический аудит на любой из стадий производства по

делу о банкротстве. Таким образом, на практике отсутствует эффективный механизм реализации требований природоохранного законодательства в сфере организации и проведения экологического аудита.

Учитывая вышеизложенное, предлагаем внести следующие изменения и дополнения в действующее законодательство Украины:

- в ст. 12 Закона Украины «Об экологическом аудите» после слов «в таких случаях» внести дополнение: «неплатежеспособности и банкротства»;
- в ст. 43 Закона Украины «О восстановлении платежеспособности должника или признании его банкротом» внести дополнение в части обязательности проведения экологического аудита в деле о банкротстве особо опасных предприятий;
- в ст. 43 Закона Украины «О восстановлении платежеспособности должника или признании его банкротом» включить правовую норму, предусматривающую ответственность должностных лиц государственного органа или органа местного самоуправления за неинициирование проведения экологического аудита, то есть за несоблюдение требований действующего законодательства Украины в сфере экологического аудита. Причем вид ответственности будет зависеть от вредности последствий для предприятия – объекта повышенной опасности и интересов государства, так как на практике, неплатежеспособными, чаще всего, становятся объекты повышенной опасности, в уставном фонде которых государственная доля составляет 25% и более, или предприятия, имеющие стратегическое значение для государства.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 195-195.

УДК 35.073.526:338.47(477)

Чеховська М. М., Воронін С. А.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ

Цілеспрямованість у вивченні аспектів впливу підприємств та об'єктів промисловості і транспорту на навколишнє природне середовище, удосконалення та розширення економічного механізму природокористування та природоохорони, нормативно-правове регулювання цього питання, приведення вітчизняного законодавства до міжнародних норм отримало новий поштовх з отриманням Україною незалежності. Останнє десятиріччя збагатило існуючу систему еколого-економічних важелів управління природоохоронною діяльністю такими складовими як екологічний менеджмент, екологічний маркетинг та їх похідними, зокрема, екологічним аудитом, страхуванням. Варто зазначити, що екологічний напрямок в економічних та правових дослідженнях було започатковано, зокрема, такими вченими, як Балацький О.Ф., Галушкіна Т.П., Костицький В.В., Реймерс Н.Ф., Харичков С.К., Хачатуров Т.С. та Шемшученко Ю.С. Здебільшого праці зазначених авторів стосувалися загальних положень економіки природокористування або екологічного права. Як правило, галузеві особливості оставалися поза увагою дослідників, що дає додаткову можливість для подальшого вивчення специфічних рис здійснення екологічного аудиту, зокрема, на підприємствах залізничного транспорту.

На сьогоднішній день все ще відмічається певне ототожнення екологічного аудиту з екологічною оцінкою. Відмінність зазначених понять полягає в тому, що здійснення екологічного аудиту являє собою оцінку впливу на навколишнє середовище в даний момент, а також екологічні наслідки господарської діяльності в попередній період. В той же час екологічна оцінка спрямована на майбутнє, вона описує потенційний вплив передбачуваного проекту у випадку його реалізації [3].

Більшість економістів сходяться в думці, що застосування системи екологічного аудиту, обґрунтування його цілей, задач, змісту, повинно розглядатися, з одного боку, як вид підприємницької діяльності, а з іншого боку – як елемент екологічного менеджменту [1]. Крім того, екологічний аудит є складовою частиною організаційно–управлінського механізму забезпечення національної безпеки в екологічній сфері та інструментом гарантії екологічних прав громадян [4].

Загалом, якщо відійти від основних цілей здійснення екологічного аудиту, то його впровадження в Україні можна розглядати як передумову для розширення можливостей по залученню засобів закордонних банків, фондів, приватного капіталу, фірм і організацій для фінансування природоохоронних заходів.

Питання необхідності проведення екологічного аудиту в Україні почало порушуватися вітчизняними ученими-економістами та правознавцями наприкінці 90-х років минулого сторіччя, хоча час започаткування застосування цього механізму

прийшовся на 1970-ті роки у США. Як відомо, Закон України "Про екологічний аудит", після тривалого періоду обговорення, було прийнято лише у червні 2004 року, що послугувало сигналом для виконання низки взаємопов'язаних нормативно-правових актів.

Варто зазначити, що інформаційні ресурси, які можуть використовуватися під час здійснення екологічного аудиту, у залежності від цільового призначення включених у них даних, розділяються наступним чином:

- нормативно-правова документація щодо охорони навколишнього природного середовища та здійснення екологічного аудиту;
- екологічна інформація про об'єкт аудиту;
- інформація про стан компонентів навколишнього природного середовища, що знаходяться в зоні можливого впливу об'єкту, на якому здійснюється екологічний аудит.

Слід наголосити на тому, що інформація про підприємство, яка може знадобитися в процесі його аудиторської перевірки, містися, головним чином, у його документації, зокрема у:

- статутних документах підприємства або організації з описом виконуваних функцій;
- документах на право володіння земельними ділянками і їх планах з нанесеними будівлями і спорудженнями;
- ситуаційній карті-схемі мікрорайону, у якому розміщений об'єкт аудиту;
- технічних паспортах на будинки і спорудження;
- технічній документації на основні і допоміжні виробничі процеси й устаткування;
- дозволі на природокористування (землекористування, водокористування, на викиди і скиди забруднюючих речовин, на розміщення відходів);
- дозволі на користування комунальними водогінними мережами;
- договорах на розміщення відходів, на прийом/передачу відходів від інших організацій;
- документації бухгалтерського обліку;
- екологічному паспорті об'єкта;
- звітах щодо результатів інвентаризації джерел забруднення і місць розміщення відходів;
- акти і довідки по перевірці об'єкта органами державного екологічного контролю і санітарно-епідеміологічного нагляду;
- формах державної статистичної звітності;
- внутрішні інструкції підприємства щодо охорони навколишнього природного середовища, по техніці безпеки, по пожежній безпеці;
- наказах і розпорядженнях керівництва підприємства;
- результатах анкетування й опитування працівників підприємства.

Вибір тих або інших джерел інформації визначається метою екологічного аудиту, поставленими задачами і специфічними особливостями обстежуваного об'єкту.

Відповідно до чинного законодавства, у зв'язку із поступовою реструктуризацією залізничної галуззі, рано чи пізно виникне проблема здійснення екологічного аудиту її підприємств та конкретних об'єктів. Крім того, в подальшому, на залізничному транспорті екологічний аудит може бути використаний також для розвитку систем екологічного моніторингу; в оцінці впливу діяльності підприємств та об'єктів залізничного транспорту на навколишнє природне середовище; для розробки галузевих та регіональних екологічних програм; при здійсненні екологічного страхування.

Серед основних задач екологічного аудиту на залізничному транспорті можна виділити одержання достовірної інформації про діяльність суб'єктів господарювання в області природокористування та охорони навколишнього природного середовища; підвищення ефективності заходів щодо зниження негативного впливу діяльності підприємств залізничного транспорту на навколишнє природне середовище та зниження фінансового ризику суб'єктів господарської діяльності, страхових і фінансово–кредитних організацій.

Зважаючи на відсутність методик проведення екологічного аудиту на підприємствах і об'єктах залізничного транспорту, варто спиратися, хоча б на початку, на компіляцію загальноприйнятих в світовій практиці етапів проведення екоаудиту:

I. визначення цілі та умов:
- уточнення мети і визначення умов екологічного аудиту;
- визначення об'єктів екологічного аудиту;

II. аналіз наявних даних та розробка програми екологічного аудиту:
- збір наявних даних;
- аналіз наявних даних, включаючи вимоги законодавства і нормативних актів;
- визначення критеріїв, що використовуються при екологічному аудиту;
- попередній вибір методик для використання в ході екологічного аудиту;
- розробка аудиторської анкети, заповнення її співробітниками підприємства, на якому здійснюється екологічний аудит;
- визначення пріоритетних об'єктів і розробка програми екологічного аудиту;

III. виявлення та ранжирування проблем:
- збір і аналіз даних (у т.ч. шляхом обстеження прилеглих територій, проведення інтерв'ю, аналізу документації);
- виявлення наявних проблем;
- оцінка значимості і ранжирування виявлених проблем по пріоритетах;
- виділення та аналіз причин виникнення проблем;

IV. пошук рішень:
- пошук шляхів зменшення негативного впливу;
- вибір компенсаторних мір, альтернативних технічних і організаційних рішень;
- підготовка короткого звіту, обговорення проміжних результатів з керівництвом підприємства;
- вибір альтернативних рішень, що забезпечують попередження негативного впливу на навколишнє середовище;

– вибір найбільш ефективних заходів для скорочення і компенсації впливів;

V. розробка рекомендацій по застосуванню рішень:

– розробка рекомендацій із застосування альтернативних технічних і організаційних рішень, заходів для зменшення або відповідної компенсації впливів;
– розробка системи моніторингу впровадження заходів для зменшення впливів;
– підготовка аудиторського звіту;

VI. рішення замовника щодо рекомендацій:

– рішення замовника щодо реалізації рекомендацій екологічного аудиту;
– постановка екологічних цілей;
– VII. впровадження рекомендацій:
– розробка задач і програми дій;
– впровадження рекомендацій екологічного аудиту силами підприємства;
– консультації при розробці і впровадженні технічних і організаційних рішень;

VIII. перевірка ефективності рішень:

– виробничий екологічний моніторинг і контроль;
– періодичне проведення екологічного аудиту;
– державний екологічний моніторинг і контроль, суспільний екологічний контроль.

Статистика свідчить, що залізничний транспорт, з його стаціонарними та пересувними джерелами забруднення, завдає значної шкоди навколишньому природному середовищу. Центральною проблемою тут є не тільки відсутність в достатній кількості технічних засобів обліку викидів та скидів забруднюючих речовин, а й сучасних норм по обсягах цих видів забруднення. Варто також наголосити на поверховості та описовості існуючих звітів з природоохоронної діяльності. В цій ситуації, на нашу думку, варто було б під час здійснення екологічного аудиту проводити контрольні замирювання обсягів забруднення навколишнього середовища.

На цьому тлі вважаємо за доцільне доповнити статтю 20 Оформлення результатів екологічного аудиту Розділу II Порядок проведення екологічного аудиту та організації еколого-аудиторської діяльності Закону України „Про екологічний аудит” наступним: „результати екологічного аудиту подаються у формі звіту про екологічний аудит, який має містити: характеристика фактичного стану об’єкта екологічного аудиту, включаючи” – “проведення аудитором контрольних перевірок, що базуються на відповідних замірах обсягів забруднення навколишнього середовища, відповідності матеріалів звітів”. Це дозволить більш критично підійти до оцінки стану екологічної звітності на підприємствах.

Варто зазначити, що структура Укрзалізниці на сьогоднішній день є ієрархічною, тобто здійснюючи екологічний аудит певного окремого підприємства, що підлягає акціонуванню, слід спиратися не тільки на відповідну локальну документацію, а й залучати матеріали контролюючого органу.

В ідеальному варіанті екологічний аудит підприємств варто було б розпочинати не перед безпосереднім акціонуванням, а значно раніше, щоб виправити, при можливості, існуючі недоліки.

Слід зауважити, що приватизація залізничного транспорту призведе не лише до необхідності застосування спектру новітніх складових еколого-економічного механізму управління екологізацією галузі. Зокрема, деякі дослідники доволі обґрунтовано вважають, що процес переходу державної власності у приватну може здійснюватися без урахування або з незначним урахуванням екологічного фактора, що в подальшому призведе до посилення відчуження природоохоронної діяльності від власника засобів виробництва, з наступною втратою контролю за природоохоронним обладнанням, а іноді й до відмови нового власника від природоохоронних фондів як додаткового тягаря [2]. Адже саме такі процеси вже відбувалися, зокрема, із соціальною та медичною сферами. Саме тому припущення про ймовірність виділення екологічних підрозділів в окремі структурні одиниці з їх послідуючим перепідпорядкуванням має під собою певне підґрунтя.

На окрему увагу заслуговує такий напрямок діяльності залізничного транспорту, як перевезення небезпечних вантажів. Саме тут поєднується необхідність застосування механізмів екологічного аудиту та екологічного страхування, адже на даний час підприємствами Укрзалізниці, відповідно до пункту 26 статті 7 Закону України „Про страхування”, здійснюється обов’язкове страхування перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків.

Таким чином, безпосередньо специфіка діяльності залізничного транспорту, наявність різнопланових об’єктів забруднення навколишнього середовища, їх територіальне розшарування вказують не тільки на необхідність здійснення процедур екологічного аудиту на підприємствах галузі, а й на потребу певної періодичності зазначеної перевірки.

В цілому, спостерігаючи за інформаційним простором, дістаєш висновку, що разом із прийняттям Закону України “Про екологічний аудит”, значно зменшився і обсяг публікацій на цю тему, помітна відсутність аналітичного матеріалу щодо практики його здійснення, особливостей проведення екологічного аудиту на галузевих підприємствах. Цілком можливо, що такий перебіг подій пов’язаний із виконанням необхідної умови щодо конфіденційності здійснення перевірок (ст.10 Закону України “Про екологічний аудит”). Зрозумілим є нерозповсюдження інформації щодо здійснення підприємством господарської діяльності, але ж у даному випадку мова йде також про нерозголошення відомостей суто екологічного характеру, що в подальшому так чи інакше може торкнутися здоров’я нації та її майбутнього.

Література:

1. Галушкина Т.П., Харичков С.К. Экологический менеджмент в Украине: реалии и перспективы. – Одесса, Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 1998. – 107 с.

2. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього середовища в України). – К.: ІЗПіПЗ, 2003. – 772 с.

3. Макар С.В. Основы экономики природопользования. – М.: Ин-т междунар. права и экономики им. А.С. Грибоедова, 1998. – 192 с.

4. Орлов Н.А. Правовые основы экологического аудита в Украине. – Симферополь: Крымское учебно-педагог. госуд. изд-во, 2005. –160 с.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 201-201.

УДК 334.012.33:330:504

Канов А. А.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА

Дальнейшее развитие современного производства зависит от состояния природно-ресурсного потенциала страны и окружающей среды в целом. По прогнозам ученых экологическая обстановка постоянно ухудшается. Непродуманная и неконтролируемая со стороны государства хозяйственная деятельность может привести к необратимым последствиям. Очень остро сегодня встает вопрос о подготовке экологически образованных специалистов для различных отраслей национальной экономики, которые будут способны грамотно регулировать и решать проблемы современного производства и состояния окружающей среды. Необходим набор эколого-экономических и эколого-правовых инструментов, с помощью которых ученые, специалисты, работники органов государственной исполнительной власти и общественность могли бы влиять на состояние дел в области охраны окружающей среды. При этом принципиально важно чтобы экологическая проблематика нашла свое отражение в экономической политике, которую проводит украинское государство, в полной мере. Как справедливо подчеркивает группа исследователей, «в управлении природоохранной деятельностью целесообразно повышать роль государственных органов и органов местного самоуправления» [1, с.349].

Жизнедеятельность человека самым непосредственным образом связана с окружающей природной средой. По мере развития науки, техники и образования его зависимость от природных, климатических, ресурсных и других факторов, определяющих экономическое и социальное состояние общества, постепенно уменьшалась. Производственные возможности общества увеличивались за счет более интенсивного использования ресурсного потенциала природы.

«Покорение природы» долгое время рассматривалось как одно из важнейших завоеваний человеческой цивилизации. Однако сегодня мировое сообщество начинает осознавать, что многовековая и чрезмерная нагрузка на окружающую природную среду является весьма сомнительным достижением. Темпы освоения природных ресурсов породили очень сложные экологические проблемы, требующие скорейшего и кардинального разрешения.

Экологическая обстановка и масштабы хозяйственной деятельности человека находятся в непосредственной взаимозависимости. А поэтому решить возникшие проблемы окружающей среды без грамотной и научно обоснованной экономической политики государства не представляется возможным. Совершенно справедливо замечает Л. Шостак: «Современное состояние окружающей природной среды и условия жизнеобеспечения населения Украины требуют срочной смены приоритетов в формировании стратегических направлений экономической политики в отношении использования природных ресурсов в сфере общественного потребления и производства» [2, с.72]. Однако в настоящее время ещё не сформировалась стройная

концепция экономической политики государства в отношении к окружающей среде и экологическая составляющая не заняла в ней достойного места.

Разработка экологической составляющей современной экономической политики государства должна основываться на некоторых фундаментальных подходах. Прежде всего, формирование экономической политики государства в сфере охраны окружающей среды должно базироваться на признании того факта, что окружающая среда - это общественное благо. В научной и учебной литературе достаточно обстоятельно разработаны вопросы, касающиеся таких общественных благ как национальная оборона, образование, почтовая связь, электроэнергетика, общественный транспорт и т.д. Однако нужно признать, что окружающая среда по ряду признаков в современных условиях является наиболее типичным общественным благом. Ее невозможно потреблять индивидуально. Окружающая среда не может быть поделена на отдельные части и элементы. Доступ к ней не может быть ограничен или наоборот открыт только на основе денежных доходов. Поэтому выработка экономической политики должна строиться с учетом того обстоятельства, что окружающая среда - это современное общественное благо, требующее соответствующих подходов в обеспечении его финансирования, сохранности и воспроизводства.

Следует исходить из того, что общественные блага претерпевают определенную эволюцию. Несколько десятилетий назад постановка вопроса об окружающей среде как общественном благе была бы неуместной. Сегодня мы не только можем, но и обязаны среду обитания человека причислить к благам, которые невозможно исключить из процесса потребления индивидуумов. Более того, окружающая среда – это благо, которое по своей природе является феноменом интернациональным, а не национальным.

В научной литературе имеются попытки отнести некоторые ценности современного мира к международным общественным благам. Так, например, В.В. Герасименко к их числу относит экономическую, экологическую, политическую устойчивость и др. [3, с.88]. Однако экологическую устойчивость следует рассматривать не как общественное благо, а как определенное качественное состояние такого общественного блага, каковым является окружающая природная среда.

Процесс формирования экономической политики государства в сфере окружающей среды должен умело сочетать в себе два противоположных подхода к вопросу о сохранности в чистоте среды обитания человека. С одной стороны, следует придерживаться принципа равного участия всех экономических субъектов в осуществлении расходов по поддержанию экологически безопасного состояния общества. В силу того, что окружающая среда есть общественное благо, все без исключения физические и юридические лица призваны в определенной мере через бюджетно-налоговые механизмы обеспечить его надлежащее существование и развитие. Действительно, как подтверждают многие статистические данные и исследования специалистов, состояние здоровья населения и уровень заболеваемости сегодня в значительной степени связаны с качеством окружающей среды, например воды, без которой «не может существовать человеческая цивилизация, ибо вода используется людьми не только для питья, но и для обеспечения их санитарно-гигиенических и хозяйственно-бытовых нужд» [1,с.7]. Поэтому привлечение всех домашних хозяйств и фирм к участию в финансировании работ по охране окружающей среды вполне оправдано и целесообразно.

С другой стороны, в экономической политике государства должен применяться и принцип дифференцированного подхода к проблеме охраны окружающей среды. Такой принцип дает возможность вычленять те хозяйственные субъекты, которые являются причиной очевидных отрицательных побочных эффектов, деятельность которых наносит достаточно точно подсчитываемый и легко доказуемый вред окружающей среде. Эти экономические агенты не могут нести расходы по охране окружающей среды наравне со всеми остальными. Финансовая нагрузка на них должна быть усилена.

В-третьих, экономическая политика государства должна ориентировать предприятия на обязательное осуществление экономико-экологических инвестиций. Понятно, что провести экологизацию производственной деятельности предприятий без соответствующего инвестиционного обеспечения не представляется возможным. В современных условиях осуществление предприятиями инвестиций в экологические проекты сталкивается с серьезными проблемами, которые обусловлены глубоким социально-экономическим кризисом. Многие предприятия не могут профинансировать свою основную деятельность, не говоря уже об осуществлении экономико-экологических инвестиций.

Однако если этот принцип экономической политики государства рассматривать не применительно к сегодняшней кризисной ситуации в экономике Украины, а иметь ввиду период нормального и сбалансированного развития народного хозяйства страны, то политика предприятий относительно экологических инвестиций своей актуальности никак не теряет. Более того, в условиях экономического подъема и полной загруженности производственных мощностей проведение экономико-экологических мероприятий и осуществление в этой связи необходимых инвестиций приобретает особую важность.

Один из объектов государственного регулирования экономики: окружающая среда. Его главная цель в том, чтобы обеспечить в конечном итоге экономико-экологическое равновесие. Государственное регулирование природоохранной деятельности может быть обеспечено экономическими, правовыми и административными методами.

Экономические методы самым тесным образом связаны с эффективностью осуществления тех или иных инвестиционных проектов. Отечественные и зарубежные исследователи справедливо отмечают, что при решении экономико-экологических проблем предприятие обычно решает дилемму: стоит ли вкладывать инвестиции в очистные сооружения или тратить «экологические» деньги на выплаты в бюджет за загрязнение окружающей среды. По мнению В.Верещак, «путем проведения жесткой экологической политики государство должно принудить предприятия выбирать первую альтернативу» [4, с.116]. Аналогичный подход обосновывают американские исследователи Б.Сонген и Р.Мендельсон, которые считают, что прежде всего сами предприятия должны осуществлять необходимые инвестиции в проекты, обеспечивающие экономико-экологическую безопасность собственного производства [5, с.688-689]. Нормы платы за загрязнение окружающей среды должны устанавливаться таким образом, чтобы стимулировать предприятия вкладывать инвестиции в природозащитные мероприятия. В свою очередь, предприятия вынуждены будут искать наиболее экономически выгодные направления экологических инвестиций.

Для того чтобы этот принцип экономической политики можно было реализовать, государство должно использовать обоснованный методологический подход к оценке эколого-экономической эффективности инвестиций. Наличие такого обоснованного подхода позволит решить двойную задачу. Первое: государственные экологические службы, несущие ответственность за охрану окружающей среды, смогут правильно назначать нормативы выплат за загрязнение окружающей среды. Второе: предприятия смогут обосновать оптимальные объемы экологических инвестиций.

Таким образом, каждое предприятие, реализующее проект с экологической компонентой, имеет возможность выбрать одну из двух принципиально различных стратегических альтернатив:

– предусмотреть в составе инвестиционных потребностей капитальные вложения на природоохранные мероприятия;

– весь объем имеющихся в распоряжении предприятия капитальных вложений использовать на технологические и коммерческие цели, выплачивая за загрязнение окружающей среды государству средства по мере реализации проекта.

Главная задача экономической политики государства состоит в том, чтобы склонить то или другое предприятие именно к первому варианту действий. При этом данное предприятие, в соответствии со вторым принципом формирования экономической политики государства в сфере окружающей среды, должно соблюдать и правило равного участия всех экономических субъектов в осуществлении расходов по поддержанию экологически безопасного состояния общества.

Экономические методы государственного регулирования природоохранной деятельности могут строиться на основе V-критерия эффективности экологических инвестиций. Данный критерий, по предложению В.Верещак, определяется как разность значений чистого современного значения (NPV) указанных ранее альтернатив [4, с.117]. Значение V- критерия находим следующим образом: $V=NPV_1 - NPV_2$. Если объем производства (Q) превышает некоторое нормативное предельное значение (N), то плату за загрязнение окружающей среды должны осуществлять фирмы из прибыли.

Правовые методы регулирования природоохранной деятельности заключаются в создании законодательных стандартов, которые позволяют предотвратить негативное воздействие на окружающую среду со стороны хозяйственной деятельности человека.

Административные методы осуществляются с помощью выдачи разрешений, лицензий, взимания штрафов, направления предписаний и т.д.

Вопросы экономического роста тесным образом связаны с охраной окружающей среды. Часто высказываются диаметрально противоположные взгляды на взаимосвязь между качеством окружающей среды и уровнем экономической активности. Аргументы в пользу обеспечения экономического роста базируются на необходимости повышения уровня жизни, более качественного удовлетворения основных потребностей населения и получения необходимых средств для осуществления природоохранных мероприятий.

Аргументы против экономического роста сводятся к тому, что общество быстро растрачивает свой природный потенциал, не заботится о будущих поколениях и, в конечном итоге, ведет к загрязнению окружающей среды.

В процессе формирования основ экономической политики государства в сфере окружающей среды остро встает вопрос о взаимосвязи между уровнем доходов в обществе и степенью загрязнения окружающей среды. Постановка этого вопроса

вытекает из того факта, что существует очевидная зависимость между экономической активностью и качеством окружающей среды. Эта зависимость имеет как положительные, так и отрицательные последствия. С одной стороны, рост экономической активности ухудшает качественное состояние окружающей среды, но одновременно дает возможность сформировать и доходы, которые могут быть направлены на улучшение экологической обстановки. С другой стороны, снижение экономической активности ведет к ослаблению давления современного производства на окружающую среду, но одновременно и уменьшает уровень доходов в обществе, с помощью которых можно было бы реализовать новые экономико-экологические проекты.

Государство, формирующее экономическую политику в сфере окружающей среды, не может не учитывать это обстоятельство. Оно является одним из противоречий, с которым сталкивается исполнительная и законодательная власть, когда пытается найти оптимальный вариант реализации экономико-экологической политики. Вероятнее всего, общество может идти и тем, и другим путем. В определенных случаях с помощью мер экономической политики государства может и должно тормозиться развитие таких видов производства, воздействие которых на окружающую среду крайне негативно. Здесь можно согласиться с осознанным ограничением экономической активности хозяйствующих субъектов. При этом нужно заметить, что речь идет об отдельных предприятиях или отраслях. Экономическая политика государства в данном случае не должна спровоцировать снижение деловой активности в масштабе всей национальной экономики. Закрытие некоторых экологически вредных предприятий оправдано особенно тогда, когда могут развиваться альтернативные виды производства. Например, сегодня уже доказано, что можно успешно вести борьбу с вредителями сельскохозяйственных культур с помощью биологических методов, а не только на основе очень вредных для здоровья человека пестицидов.

В других случаях экономическая политика государства должна быть направлена на всяческую поддержку деловой активности в экономике, которая в конечном итоге даст возможность физическим и юридическим лицам сформулировать высокие доходы. Население эти доходы направит на приобретение экологически чистых товаров и услуг, и тем самым косвенным образом повлияет на развитие производств, которые специализируются на их выпуске. Предприятия за счет высоких доходов смогут выполнить свои обязательства перед бюджетом и на принципах равного участия будут финансировать формирование безопасной окружающей среды. Кроме того, часть средств они направят на создание очистных сооружений, внедрение ресурсосберегающих технологий и осуществление других экономико-экологических инвестиций. В этом случае общество сможет поддерживать динамичное развитие национального производства, получать высокие доходы и часть их направлять на качественное улучшение экологической обстановки.

Разумеется, что речь в данном случае не идет о снижении деловой активности в национальной экономики в результате ее циклического развития.

Украинские ученые Л.Мельник и С.Маслова, исследуя проблему взаимосвязи между доходами в обществе и загрязнением окружающей среды, делают вывод: «экономический рост может коррелировать с улучшением окружающей среды, если принять соответствующие политические нормативы» [6, с.63]. Это свидетельствует о том, что без хорошо продуманных мер экономической политики обеспечить эко-

логическую компоненту в деятельности предприятий не представляется возможным. Другое дело, что и само государство должно руководствоваться определенными экологическими нормативами. Его экономическая политика должна опираться на разработанные специалистами расчеты и показателями.

Государство через экономическую политику может применять так называемые «мягкие» ограничительные эколого-экономические нормативы для отдельных предприятий и отраслей. Эти нормативы не влияют существенно на масштабы производственной деятельности, не тормозят развитие отраслей и не препятствуют осуществлению капиталовложений. Они формируют оценочную ситуацию в экономике. Данные нормативы реализуются через проведение экспертиз, выработку рекомендаций, составление экономико-экологических проектов и программ и т.д.

Есть нормативы, которые оказывают стимулирующее воздействие на экономические процессы и уровень хозяйственной активности отдельных фирм. Эти эколого-экономические нормативы могут даже пресекать такую хозяйственную деятельность, которая наносит серьезный ущерб окружающей среде.

Важным экономическим и одновременно экологическим нормативом является плата за природные ресурсы. Стоимость природных ресурсов – это издержки фирмы, связанные с использованием природных ресурсов. Некоторые авторы предлагают разделить природные ресурсы на три группы: закупаемые на стороне, изымаемые непосредственно у природы и являющиеся собственностью производителя [7, с.154]. Для каждой группы должна производиться своя оценка ресурсов.

Ресурсы первой группы оцениваются затратами предприятия, которое добывает, подготавливает и продает их. В эту группу входит большинство сырьевых и энергетических ресурсов. Природные ресурсы второй группы изымаются самим производством. Они оцениваются издержками на их добычу и специальными выплатами государству. К ним относятся используемые земли, вода, атмосфера, лес и полезные ископаемые, вовлекаемые в производство. Природные ресурсы третьей группы являются собственностью предприятия и включают в себя отходы производства, вторичные энергетические ресурсы, воду замкнутого цикла, собственные земельные участки и т.д.

Использование природных ресурсов первой и второй групп предполагает существование трех видов экономико-экологических налогов: платежи рентного характера (за использование потенциала территории для размещения отходов); налоги на загрязнение окружающей среды сверх установленных норм; налоги на фактический объем загрязнения (выбросов), производимый каждым предприятием.

Формирование тех или других эколого-экономических нормативов должно строиться с учетом оценки налогоплательщиком положительного влияния платежей на качество окружающей среды. Отдавая часть дохода, физическое или юридическое лицо должно ощущать выгоду от поддержки фондов, которые используются для экономико-экологических мероприятий.

Для использования природных ресурсов третьей группы особую важность играют технологии, позволяющие вовлекать в производство вторичное сырье. Сегодня актуальным является вопрос внедрения ресурсосберегающих технологий, которые предусматривают полное или частичное использование отходов производства взамен определенного количества первичного (исходного) сырья.

Экономическая и экологическая эффективность использования вторичных ресурсов очевидна. Она заключается в уменьшении затрат предприятий на приобрете-

ние исходного сырья, сокращении вредного влияния на атмосферу, уменьшении хозяйственной деятельности в добывающих и перерабатывающих отраслях. В конечном счете уменьшаются и платежи за загрязнение окружающей среды.

Нужны экономические и экологические нормативы, стимулирующие использование вторичных ресурсов. В основе экономического норматива, как считает Е.Литвинов, должен находиться экологический норматив [8, с.119]. При выполнении экономических расчетов нужно учитывать, например, такие экологические данные: кроме непосредственного первичного загрязнения окружающей среды имеет место вторичное загрязнение. При этом вторичное загрязнение оказывает вредное влияние на атмосферу, чем первичное. Отсюда и соответствующие платежи должны быть дифференцированными. Эти проблемы нашли широкое обоснование в работах американских экономистов, которые хорошо изучили систему вторичного использования ресурсов в западных странах и показатели ее эффективности [9, с.130-133].

Таким образом, существует настоятельная потребность в рамках общегосударственной экономической политики выделить экологическое направление. Удачным примером для выработки экологических подходов в экономической политике государства могут служить исследования французских ученых [10, p.599-623; 11, p.119-137; 12, p.7-44]. Экологическая компонента экономической политики позволит более эффективно и целенаправленно работать над проблемами окружающей среды.

Литература:

1. Герасимчук З.В., Мольчак Я.О., Хвесик М.А. Еколого-економічні основи водокористування в Україні – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 364с.
2. Шостак Л. Социоэкологические ориентиры современной экономической политики // Экономика Украины. – 1999. - № 9.- С.72-79.
3. Герасименко В. Современная рыночная экономика и общественные блага // Российский экономический журнал. – 1999. - № 9-10. – С.84-89.
4. Верещак В. Основание экологических инвестиций // Бизнес Информ, 1999. - № 9-10. - С. 116-118.
5. Sohngeh B., Mendelsohn R. Valuing the Impact of Large-Scale Ecological Change in a Market: the effect of Climate Change on U.S.Timber // The american economic reviwew. - 1998. -Vol. 88. -№ 1. - p.686-710.
6. Мельник Л., Маслова С. Существует ли взаимосвязь между доходами в обществе и загрязнением среды? // Экономика Украины, 1999. - № 7. - С. 62-64.
7. Глухов В.В., Лисочкина Т.В., Некрасова Т.П. Экономические основы экологии. - Санкт-Петербург: Специальная литература, 1997. - 304 с.
8. Литвинов Е. Эффективность использования вторичных ресурсов // БизнесИнформ. - 1999. - № 9-10. - С.119-121.
9. Sanchirico J.N., Wilen J.E. Bioeconomics of spatial exploitation in a patchy environment // Jornal of environmetal economics and management. - 1999. - Vol. 37. - № 2. -p.129-150.
10. Baranes E. Externalites de reseaux adoptions techologiques et reations verticales: une revue de la litterature // Revue d'economic politique. - 1998. - №5. -p.599-623.
11. Arzelier M. - P. Depenses publiques, ressources naturalles et croissance sectorielle. - 1998. - vol. 49. - № 1. -p.119-137.
12. Levarlet F., Psquier J.-L L'analyse du sisteme ecologico-economique France // Economic appliquee. - 1998. - № 4. - p.7-44.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 208-208.

УДК 347.73:911.3:330(477.75)

Скакун Ю. В.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСУВАННЯ ВИДАТКІВ РЕКРЕАЦІЙНИХ ПІДПРИЄМСТВ АРК В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Проблемі діяльності рекреаційних підприємств приділялася значна увага в Радянському Союзі, коли було створено одну з кращих систему реабілітаційного лікування та оздоровлення людини. Сьогодні існує досить підстав для твердження, що в Україні можливий успішний розвиток рекреації. Однак будь-яка діяльність, в тому числі правова повинна ґрунтуватися на теоретичних розробках.

Що ж до рекреаційної діяльності, то вона розглядалася в першу чергу фахівцями-географами (Багровим М.В., Мироненко Н.С.), економістами (Бережною І. В., Калитюком В.А, Желудковським Є.О.) [1] . У той же час юридичних розробок, які визначали б правові, організаційні, економічні і соціальні основи розвитку рекреаційної діяльності в Україні, вкрай мало. Зокрема, рекреаційна діяльність з юридичної точки зору висвітлювалася у працях Мамутова В.К., Амоші А.Н., Бобкової А.Г. [2]. Однак слід зазначити, що в згаданих вище працях висвітлювалися екологічні аспекти проблеми управління санаторно-курортним комплексом. Що ж до розробок у сфері фінансування рекреаційної діяльності, то вони відсутні.

Перш ніж розпочати розгляд правового регулювання витрат на рекреаційні установи, необхідно дати визначення основних термінів, уживаних при вивченні цього питання. Відразу ж необхідно відзначити два ключових моменти. По-перше, у світовій практиці поняття “рекреація” як таке відсутнє [3]. Території, які мають деякі виняткові рекреаційні можливості (бальнеоресурси, лікувальний природний ландшафт), характеризуються як курортні і розглядаються з точки зору лікувального туризму. Тобто те, що в Україні розуміють під “санаторно-курортною установою”, за кордоном розглядається як декілька самостійних структурних підрозділів: лікарня і готель.

По-друге, слід пам'ятати, що зародження і становлення рекреації відбувалося в інших економічних умовах. Тому на даний час рекреаційний комплекс потребує серйозних змін.

У радянській науковій літературі під “рекреацією” малася на увазі система заходів, пов'язаних з використанням вільного часу для оздоровчої, культурно-пізнавальної і спортивної діяльності людей на спеціалізованих територіях, які розташовуються поза їхнім постійним місцем проживання. Деякі автори трактували рекреацію як відновлення і розвиток життєвих сил, що характеризується кількістю часу, в рамках якого відбувається відновлення сил людини (фізичних, інтелектуальних та емоційних), і діяльністю, усвідомлено чи інстинктивно спрямованою на відновлення життєвих сил.

Поступове визначення розширилося, і на даний час більшість авторів під рекреацією розуміє суспільне явище, яке відображає відносини у процесі відтворення і розвитку життєвих сил людини, що є одним з найбільш важливих для

життєдіяльності, - це невиробнича сфера економіки, пов'язана з навколишнім природним середовищем, яка торкається соціальної сфери суспільства [4].

З поняттям рекреація тісно пов'язане інше поняття – рекреаційна діяльність. У ранніх наукових розробках рекреаційна діяльність, зокрема, визначалася як діяльність людини у вільний час, здійснювана з метою відновлення її фізичних сил, а також для всебічного розвитку, і характеризується порівняно до інших напрямів діяльності відносною розмаїтістю поведінки людей і самоцінністю її процесу [5]. Таке визначення рекреаційної діяльності не повною мірою розкриває її сутність і може бути доповнене ще деякими аспектами. Це діяльність по виявленню і визначенню нових рекреаційних зон, по будівництву та експлуатації рекреаційних установ і форм раціонального, ефективного використання рекреаційних ресурсів. Отже, як видно з визначення, за своєю сутністю рекреаційна діяльність є збірним поняттям і в її рамках здійснюється декілька видів діяльності: санаторно-курортна, лікувально-оздоровча, туристична, фізкультурно-оздоровча, культурно-розважальна.

На наш погляд, фінансування витрат на рекреацію є основним для цієї галузі. Будь-які зміни і реформування комплексу необхідно починати з перегляду джерел фінансування. У СРСР з його домінуючою державною власністю до останнього моменту зберігалася монополія на рекреаційну діяльність. Однак при цьому така окрема галузь народного господарства, як “рекреація”, була відсутня. При відсутності рекреації як сфери народного господарства, виникла система управління, яка поєднала в собі тверду підпорядкованість санаторно-курортних установ різним міністерствам, відомствам, окремим підприємствам та організаціям при повній відсутності співпідпорядкованості їх за горизонталлю. У свою чергу таке управління впливало на формування джерел фінансування витрат рекреаційних установ: поряд з тим, що, наприклад, здравниці профспілок здійснювали свою діяльність на принципах господарського розрахунку, бюджетні кошти у формі прямих асигнувань або дотацій були найважливішим джерелом відшкодування капітальних та експлуатаційних витрат як державних, так і профспілкових санаторно-курортних установ. При цьому централізовано, відповідно до підпорядкованості встановлювалися конкретна кількість путівок та їхня вартість без урахування сукупності рекреаційних ресурсів і реального попиту. Реалізація путівок здійснювалася не рекреаційними підприємствами, а вищими органами управління. Все це визначало слабку зацікавленість рекреаційних підприємств у підвищенні рівня використання наявних ресурсів. Таким чином, практично витрати рекреаційних підприємств обмежувалися витратами державного бюджету, у першу чергу через домінування державної власності.

У світлі політичних і соціально-економічних змін, які відбулися в Україні за останнє десятиліття, стає очевидним той факт, що проведена державою політика у сфері управління і фінансування санаторно-курортних установ при централізованих методах господарювання в умовах ринку незастосовна.

Розглядаючи рекреаційну діяльність на території Криму, слід пам'ятати про його особливий статус. Так, рекреаційна діяльність на території Криму регулюється не лише міжнародним законодавством і Законами України, але й нормативно-правовими актами АРК. Згідно зі статтею 21 Конституції АРК Верховна Рада АРК є представницьким органом, наділеним правом прийняття відповідно до Конституції України, Конституції АРК нормативно-правових актів, дія яких поширюється на її територію [6].

Але на сьогоднішній день у системі центральних виконавчих органів фактично відсутній єдиний орган управління рекреаційною галуззю. Такий стан справ свідчить про несприйняття рекреації як окремої галузі народного господарства і, відповідно, відсутність єдиної державної політики розвитку рекреаційного комплексу в цілому.

При розгляді сучасної системи державних органів управління рекреаційним комплексом видно, що їй властивий ряд недоліків. У першу чергу це яскраво виражена відомча приналежність здравниць. Санаторно-курортні і туристичні установи, розташовані на території Криму, знаходяться у сфері управління одинадцяти міністерств і відомств Російської Федерації, 17 – України, 1 – Бєларусі, 1 – Узбекистану, 10 -Автономної Республіки Крим. 71 установа є власністю підприємств Росії, 112 – України, 3 – Бєларусі, 1 – Латвії, 113 – власністю підприємств Автономної Республіки Крим [7].

Безумовно, в період існування соціалістичної системи господарювання відомчий підхід до формування рекреаційного комплексу держави мав деякі переваги.

По-перше, це зацікавленість усіх міністерств, відомств, підприємств та організацій у розвитку своїх підрозділів, що забезпечувала значну частину інвестицій у сферу рекреації, залучення значних коштів по лінії централізованого планування на розвиток рекреаційного комплексу. Все це у поєднанні з жорстким централізованим обліком і контролем за фінансовою діяльністю давало можливість успішно функціонувати і розвиватися санаторно-курортним установам і туристським підприємствам.

Однак така управлінська і фінансова негнучкість неефективна і неможлива в сучасних умовах, коли усунуто державну монополію на об'єкти рекреаційної сфери. В існуючій ситуації давно назріла проблема створення єдиного органу по управлінню рекреаційним комплексом стала особливо гострою.

У зв'язку з тим, що управління рекреаційним комплексом носить яскраво виражений відомчий характер, найчастіше законодавчі ініціативи кримського уряду ігноруються окремими суб'єктами санаторно-курортної діяльності. Так, Радою міністрів АРК з ініціативи Міністерства курортів і туризму вживалося заходів щодо посилення керованості санаторно-курортним комплексом. У 1996 році було прийняте розпорядження Ради міністрів АРК № 149-р [8], відповідно до якого санаторно-курортні установи усіх форм власності і незалежно від відомчої підпорядкованості подають Міністерству курортів і туризму показники використання державного майна. Однак керівники ряду здравниць не подають звіти, посилаючись на те, що вони звітують безпосередньо перед своїми відомствами.

Крім того, звіти про лікувально-оздоровчу і фінансово-господарську діяльність санаторно-курортними установами подаються відповідним міністерствам і відомствам. Більше того, кожне міністерство і відомство затверджує свій зразок санаторно-курортної путівки. Введення єдиної форми путівки дозволило б забезпечити одержання споживачами правдивої інформації про послуги, які надають здравниці, вартість путівок, посилити контроль за їх реалізацією і, в кінцевому підсумку, поповнити бюджет.

Поряд з відсутністю єдиної номенклатури санаторно-курортних установ відсутні також єдині стандарти їхньої діяльності.

Сьогодні на території Криму функціонують: санаторії; пансіонати з лікуванням; курортні поліклініки; пансіонати відпочинку; бази відпочинку; бази відпочинку з

лікуванням; туристичні бази; туристичні готелі; будинки відпочинку; молодіжні табори відпочинку (наприклад, студентські); дитячі табори відпочинку; дитячі оздоровчі центри; дитячі табори санаторного типу; загальнокурортні реабілітаційні центри; курортні водогрязелікарні (водолікарні); курортні фізіобальнеолікарні; загальнокурортні комплекси відпочинку і розваг (курзали); санаторії-профілакторії; центри здоров'я; кемпінги тощо.

Раніше законодавчо були чітко закріплені відмінні риси тієї чи іншої рекреаційної установи. Наприклад, статус "санаторій" мав на увазі наявність медичної бази; присвоюючи рекреаційному підприємству статус "пансіонат", передбачалася можливість використання лікувальних факторів, тобто сама установа могла не мати медичної бази, але прибулі рекреанти мали можливість відвідувати курортні поліклініки; статус "будинок відпочинку" мав на увазі відпочинок з використанням виключно курортних факторів з цілорічним періодом функціонування; статус "база відпочинку" припускав відпочинок з використанням курортних факторів, але виключно сезонного функціонування. Сьогодні ж практично кожне міністерство (відомство) затверджує свої положення щодо типів установ (санаторіїв, пансіонатів тощо).

Більше того, відповідно до чинного законодавства реєстрація і перереєстрація підприємств здійснюються місцевими органами виконавчої влади. При цьому статус санаторно-курортної установи нерідко визначається статутом довільно. Наприклад, статус санаторію або дитячого табору санаторного типу визначається без погодження з міністерством охорони здоров'я АРК. Найчастіше такі установи мають слабку медичну базу, низький рівень професійної підготовки персоналу, незадовільну якість сервісного обслуговування.

Постановою Ради міністрів АРК [9] затверджено однакові вимоги до рекреаційних підприємств, які мають власну базу розміщення, щодо відкриття на початку курортного сезону. Однак існує думка (В.В. Мєшков) про необхідність скасування паспортів готовності до курортного сезону, оскільки цей документ для самих здравниць не потрібен, споживач сам вирішить, до якої здравниці купувати путівку. Погодитися з такою точкою зору неможливо, тому що відсутність однакових вимог призведе до некерованості відомчих установ і роздрібленості рекреаційного комплексу.

В існуючій ситуації і насамперед з метою впорядкування рекреаційної діяльності і формування єдиної державної політики в цій сфері необхідно:

1). Сформувати вертикаль управління галуззю:

центральний орган виконавчої влади – Міністерство курортів і туризму України – наділений відповідними повноваженнями по формуванню нормативно-правової бази, координації діяльності суб'єктів рекреаційної діяльності тощо;

Міністерство курортів і туризму Автономної Республіки Крим;

управління курортів і туризму обласних державних адміністрацій;

управління і відділи по курортах і туризму виконкомів міських рад і районних державних адміністрацій курортних регіонів України.

2) Перепідпорядкувати всі спеціалізовані (серцево-судинні, неврологічні, психоневрологічні, туберкульозні тощо) санаторно-курортні установи Міністерству курортів і туризму України, а розташовані на території Криму – Міністерству курортів і туризму АРК;

3) Створити єдину нормативно-правову базу, яка регулювала б питання номенклатури рекреаційних установ, затвердити положення про типи установ відповідно до номенклатури;

4) Розробити програму приватизації санаторно-курортних установ, визначити коло таких, на які зберігається державна монополія.

Таке регулювання дасть можливість в першу чергу за рахунок цілеспрямованого бюджетного фінансування зберегти спеціалізовані санаторно-курортні установи, актуальність яких останнім часом зростає у зв'язку зі зростанням в Україні захворюваності на туберкульоз, поширенням захворювань органів кровообігу, дихання, нервової системи та інших. У такій ситуації, з огляду на зростаючу неприступність санаторно-курортного лікування через збільшення цін на путівки, збільшення транспортних тарифів, запропоновані заходи дозволять підвищити рівень доступності і комфортності не лише спеціалізованих санаторіїв, але й інших установ, які надають рекреаційні послуги.

Литература:

1. См.: Желудковский Е., Финогеев Б. Курорты Крыма: интенсификация рекреационной деятельности // Экономика Советской Украины. – 1986. — № 9. – С. 42-45.; Калитюк В., Николаев В. Управление санаторно-курортными предприятиями: новые реалии // Экономика Украины. – 1997. — № 1. – С. 71-74.; Загородний В.В., Калитюк В.А., Васько Л.Л. Организация платных медицинских услуг и формирование цен в медицинских и санаторно-курортных учреждениях. — К., 1997. – 34 с.; Калитюк В.А. Развитие курортной системы Украины. – К., 1996. – 36 с.; Калитюк В.А. Совершенствование управления санаторно-курортной отраслью Крыма. – К., УкрИНТЭИ, 1996. – 44 с.; Ефремов А.В., Бережная И.В., Ветрова Н.М. Системный подход к формированию организационной структуры управления рекреационно-экономическим комплексом Крыма // Культура народов Причерноморья. – 1997. — № 2. – С. 263-266.; Ефремов А.В., Бережная И.В., Родкин В.И., Гальперина А.М. Пути совершенствования рекреационного комплекса Крыма // Детская курортология и физиотерапия. – 1997. — № 5. – С. 116.
2. Бобкова А. О государственно-правовом регулировании рекреационной деятельности // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. — № 1. С. 8-11.; Бобкова А. Про поняття природних рекреаційних ресурсів // Право України. – 2000. — № 5. – С. 51-54.;
3. Калитюк В., Николаев В. Управление санаторно-курортными предприятиями: новые реалии // Экономика Украины. – 1997. — № 1. – С. 72.
4. Рекреационные ресурсы СССР: Проблемы рационального использования / Отв. ред. Ю.А. Веденин. – М.: Наука, 1990. – С. 76.
5. Рекреационные ресурсы / Отв. ред. Н.Е. Романов. – Ростов/н/Д, 1980. – Ч. 1 – С. 40.
6. Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 року. Затв. Законом України “Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим” // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 5-6 – Ст 43.
7. Информация о результатах финансово-хозяйственной деятельности предприятий санаторно-курортного и туристского комплекса за 2000 год. – Министерство курортов и туризма Автономной Республики Крым, 2000 год.
8. См.: О порядке предоставления показателей эффективности использования государственного имущества санаторно-курортных учреждений. Распоряжение Правительства Автономной Республики Крым от 20 марта 1996 года № 149-р // Собрание законодательства Республики Крым. – 1996. — № 3. – Ст. 218.
9. О порядке выдачи разрешений предприятиям и учреждениям курортно-туристского комплекса на функционирование в период курортного сезона в Автономной Республике Крым. Распоряжение Совета министров Автономной Республики Крым от 16 мая 2001 года № 177-р // Сборник нормативно-правовых актов Автономной Республики Крым. – 2001. - № 5. – Ст. 551.

Пост упила в редакцию: 07.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 213-213.

УДК 304.007.62:001(477):35.073.526

Башт а А. И.

РОЛЬ ЭКСПЕРТНЫХ СОВЕТОВ УЧРЕЖДЕНИЙ НАН УКРАИНЫ В ЭКОЛОГИЧЕСКИХ АУДИТАХ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Под экспертизой в общем виде понимают исследование специалистом (экспертом) каких-либо вопросов, решение которых требует специальных познаний в области науки, техники, искусства и т.д.

Развитие общества в наше время характеризуется интенсивной технизацией взаимодействия человека и природы и созданием больших сложных природно-хозяйственных систем с неопределенным поведением. В этих условиях традиционные и новейшие методы исследования, включая компьютерные, не позволяют на современном уровне знаний уверенно прогнозировать развитие систем «природа-хозяйство». Все это делает актуальным проведение экологических экспертиз при поиске путей оптимального развития системы «природа-хозяйство» как в рамках государства, так и региона, отдельной территории.

Экспертизу можно считать научным направлением и говорить о необходимости формирования новой науки- экспертологии. Экспертиза как метод прогноза и контроля в большинстве стран мира возведена в ранг закона и обеспечена соответствующей нормативной базой, которая играет важнейшую роль в системе регулирования функционирования и развития природно-хозяйственной системы. Квалифицированные экспертизы позволили в ряде стран коренным образом улучшить экологическую обстановку.

В настоящее время благодаря законодательным актам активно развивается экологическая экспертиза как вид государственной деятельности, осуществляемой подразделениями Министерства охраны окружающей природной среды и ядерной безопасности Украины.

Анализ экологических экспертиз, проводимых подразделениями органов Минэкобезопасности Украины, показывает, что они в подавляющем большинстве сводятся к проверке соответствия проектов требованиям нормативных документов, т.е. – к нормоконтролю. Проводят экологическую экспертизу в большинстве случаев специалисты, имеющие только техническое образование. К тому же они не охватывают всю целостность природоохранной системы, а только отражают рефлексию хозяйственной системы на природную среду, не учитывая изменение природных процессов в связи с оказанным воздействием.

Основная задача государственной экологической экспертизы согласно Закону Украины «Об экологической экспертизе» (1995) – всесторонний контроль за соблюдением при проектировании требований природоохранного законодательства, действующих нормативно-технических и инструктивно-методических документов. Постановка данной задачи целесообразна, но она соответствует охране природы как постфактуму. Такая система природопользования явно ущербна. Необходимо не исправлять последствия, а их предупреждать, не только охранять, но и согласованно развиваться в единой системе «природа-общество».

Необходима экспертиза, которая бы на новом уровне интегрировала все достоинства экспертиз и наиболее полно соответствовала современной системно-синергической картине мира, где человек и его деятельность являются частями целостной природно-общественной системы. Такую роль должна выполнять научно-исследовательская экспертиза, которую надо рассматривать как научно-практический вид деятельности, направленный на устойчивое развитие. Кроме того, в системе существующего природопользования имеется пробел в организации природоохранной деятельности. Он выражен в том, что охрана природы происходит как бы на выходе системы. Сначала заведомо планируется вред, а затем разрабатываются мероприятия по его устранению - экологическая экспертиза производится, в подавляющем большинстве, уже готовых проектов или существующих предприятий (при этом оценка воздействия на окружающую среду уже не может принципиально что-либо изменить). Традиционно ЭЭ рассматривается как контрольная проверка обоснованности предполагаемых (планируемых или проектируемых) решений, сводится к проверке и оценке достаточности аргументации экологической безопасности. На постпроектной стадии, для действующих хозяйственных объектов, существует система экологического контроля, которому приписываются не только чисто «мониторинговые» (сбор информации) или управленческие (принятие санкций на основе полученной информации) функции, но и экспертные (анализ собранной информации и подготовка управленческого решения) – экологический аудит. Государственное внедрение экологической экспертизы на всех этапах функционирования природно-хозяйственных территориальных систем сделало бы систему природопользования более совершенной. Не маловажным фактором, повышающим эффективность работы экологических экспертных советов, мог быть их междисциплинарный характер - включение в их состав не только экологов, но и специалистов в области токсикологии, биологии, биотехнологии, социологии, юристов. На данные экспертные советы предполагается возложить полномочия по определению первоочередных объектов экологического аудита, особенно в рекреационной зоне Крымского региона. Цель – привлечение инвесторов с одновременным определением мер экономического, социального и правового характера, обеспечивающих улучшение экологической ситуации в таких зонах.

Особенностью экологического аудита предприятия является необходимость работы со значительным объемом правового материала в виде нормативных правовых актов, инструкций, правил, стандартов и т.д., а также использование в качестве юридически значимых результатов оценки воздействия на окружающую среду, экологической экспертизы, экологического контроля, экологической сертификации, ревизии, бухгалтерского учета, прокурорского надзора.

На фоне рыночных отношений возрождается производство, создаются новые производственные мощности – все это предполагает внедрение новых технологий, изменение объекта налогообложения с учетом повышения эффективности природопользования. Поэтому комплексный подход к подбору команды для проведения экологического аудита с привлечением экологического экспертного совета обеспечивает эффективность его проведения.

Пост упила в редакцию: 04.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 215-215.

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Холопова Е. Н.

СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА ПО ГРАЖДАНСКИМ ДЕЛАМ: ПРОБЛЕМЫ, ВОЗМОЖНОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Обновление законодательства, связанное с происходящими в России преобразованиям в общественно-экономических отношениях, открывает перед гражданским судопроизводством новые задачи, ставит перед необходимостью поиска оптимальных подходов к их решению в рамках реформирования судебной системы. В ряде гражданско-правовых актов появляются новые понятия и термины, требующие при разрешении конкретных спорных вопросов в суде установления не только правовых признаков тех или иных явлений, но и раскрытия с научных позиций их психологического содержания.

Судебно-психологическая экспертиза (СПЭ) в гражданском процессе в настоящий момент претерпевает не только количественные изменения, но и качественные, связанные с психологизацией отдельных гражданско-правовых отношений. Выделение определенных групп гражданским дел рассмотрение по которым требует применения психологических знаний, способствует: во-первых, дальнейшему развитию института СПЭ в гражданском процессе с точки зрения совершенствования его, как доказательственного права по гражданским делам; во-вторых, выявлению тех видов СПЭ, без применения которых в судебной практике невозможно качественное рассмотрение гражданских дел; в-третьих, разработке экспертных технологий СПЭ по гражданским делам.

Следует отметить, что исследование проблем СПЭ в гражданском процессе, обоснование доказательственных возможностей по отдельным категориям дел предпринималось лишь немногими авторами [1]. Этот вид экспертизы еще недостаточно востребован при рассмотрении гражданских дел, несмотря на то, что именно такие экспертизы имеют значительный доказательственный потенциал.

Следует подчеркнуть, что психологическая экспертиза лишь тогда способна выполнить роль источника получения адекватного средства доказывания, когда в нормах гражданского права содержатся элементы, психологический критерий которых обозначен как самостоятельный , требующий отдельного установления.

Формы включения психологических элементов в нормы права могут быть различными. С учетом структуры и содержания психологических элементов в нормах гражданского права, а также общей цели назначения СПЭ Сахновой Т.В. был очерчен круг гражданских дел по которым, как она считает в принципе применима данная экспертиза.

К последним ею отнесены:

- дела о признании недействительными сделок с пороками воли (ст.ст. 177, 178, 179 ГК РФ);

- дела о возмещении ущерба, причиненного дееспособным гражданином, но не способным (в момент причинения ущерба) понимать значение своих действий или руководить ими (ст. 1078 ГК РФ);

- дела о возмещении ущерба, причиненного гражданину или гражданам при решении вопроса о грубой или простой неосторожности как потерпевшего, так и причинителя ущерба (ст. 1083 ГК РФ);

- дела по регрессивным искам о возмещении вреда (ст. 1097 ГК РФ) и в случаях, когда необходимо выяснить, не действовало ли лицо при условиях указанных в ст. 1078 ГК РФ (ограничения составов правонарушений);

- дела по спорам о праве на воспитание детей (ст. 65, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 76, 140, 141 СК РФ) и по другим делам вытекающим из брачно-семейных отношений.

Очевидно, что приведенный перечень не носит исчерпывающего характера, в нем очерчен лишь примерный круг наиболее распространенных гражданских дел, при рассмотрении которых могут быть использованы возможности СПЭ.

Анализ судебной практики, норм гражданского законодательства РФ позволяет дополнить список гражданских дел, по которым возникает необходимость применения психологических знаний в форме СПЭ. К ним можно отнести:

- дела, связанные с честью, достоинством и деловой репутацией (ст. 152 ГК РФ);

- дела, где самостоятельным участником гражданских правоотношений выступает несовершеннолетний (ст. 172, 175, 1035, 1073, 1074, 1078 ГК РФ);

- дела, связанные с опекой и попечительством (ст. 31, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 41 ГК РФ);

- дела, связанные с компенсацией морального вреда в гражданском процессе (ст. 151, 1099, 1010 ГК РФ);

- дела, связанные с действиями в чужом интересе без поручения (ст. 980, 981, 982, 983, 984, 095, 986 ГК РФ);

- дела, связанные с организацией игр и пари, и участием в них (ст. 1096 ГК РФ).

Разумеется, и этот номенклатурный ряд вряд ли будет последним, так как могут возникнуть судебные ситуации, в которых не в меньшей степени могут быть востребованы психологические знания. Не будем останавливаться на тех категориях гражданских дел, специфика применения психологических знаний по которым была обоснована Сахновой Т.В., а выделим лишь основные проблемы, которые возникают в экспертной и судебной практике по данной категории гражданских дел.

Выделим лишь основные проблемы, которые возникают в экспертной практике по данным категориям дел:

- во-первых, судьи для квалификации спорного отношения по ст. 177 ГК РФ и признания сделки недействительной, назначают обычно судебно-психиатрическую экспертизу, так как они в 80% случаев уверены в том, что неспособность лица на момент совершения сделки понимать значения своих действий и (или) руководить ими вызвана психическим заболеванием или иным болезненным расстройством психики.

Анализ ст. 177 ГК РФ позволяет утверждать что, в ней содержится два критерия для признания сделки недействительной:

- юридический – гражданин на момент совершения сделки не был способен понимать значения своих действий или руководить ими;

- психологический – неспособность субъекта в полной мере осознавать практическое содержание своих действий и в полной мере сознательно управлять ими; причины такой неспособности.

Юридический критерий в процессе компетентен установить только суд. Это его предмет доказывания. Психологический критерий устанавливается экспертом и имеет значение доказательства для выявления наличия юридического критерия. Более того, по данной категории дел экспертное заключение является прямым доказательством;

- во-вторых, признавая сделку недействительной по ст. 178 ГК РФ судьи обычно задают вопрос: действовала ли сторона под влиянием заблуждения? Могла ли действовать сторона под влиянием заблуждения? Постановка такого вопрос не корректна, Так как заблуждение с психологической стороны выражается в установлении неправильных связей и отношений в системе:

- объект – отражение – образ [2], и роль психологической экспертизы будет заключаться главным образом в установлении связей между воспринимаемым объектом и образом. Ошибка в восприятии или установлении связей в ходе психического отражения может обуславливаться воздействием различных психологических факторов. Как считает Сахнова Т.В. «судебно-психологическая экспертиза по рассматриваемой категории дел может проводиться для определения принципиальной способности субъекта привольно воспринимать существенные элементы сделки и условия её заключения, способности осознанно и самостоятельно принимать адекватное ситуации решение» [3];

- в-третьих, при рассмотрении дел, квалифицируемых по ст. 179 УК РФ, судьи игнорирует назначение СПЭ, что нередко приводит к выяснению необоснованного решения, принятого на основе вероятных, но не доказанных обстоятельств. Думается, что в таких случаях психологическая экспертиза особенно значима при выявлении судом таких оснований признания сделки недействительной, как обман, угроза, насилие, стечение тяжелых обстоятельств;

- в-четвертых, 85% судей не осведомлены о возможностях СПЭ по делам, возникающих из обязательственных правоотношений. А ведь при рассмотрении таких дел суд должен решить вопрос о вине истца и (или) ответчика. Установление вины в действиях субъектов спорного материального правоотношения выступает необходимой предпосылкой для определения всех иных юридических последствий и для правильной правовой квалификации правоотношения в целом. Следует отметить, что для правильной юридической оценки поведения необходимо выявить ряд обстоятельств психологической природы, которые позволили бы суду более точно квалифицировать действия как виновные (или невиновные), а так же верно определить форму вины. Именно для этого возможно назначение СПЭ;

- в-пятых, рассматривая споры, возникающие из брачно-семейных отношений, суды не выявляют все необходимые обстоятельства. Определяя интересы ребенка, ссылаются на заключение органов опеки и попечительства, или на объяснения заинтересованных лиц (родителей) без должной их оценки и проверки. Вместе с тем, при рассмотрении споров о праве на воспитание детей суд буквально на каждом шагу сталкивается с необходимостью профессиональной психологической помощи.

Судебные споры, возникающие из брачно-семейных отношений, можно отнести к таким гражданским делам, в которых с наибольшей очевидностью проявляется потребность в использовании специальных психологических знаний. Семейный кодекс РФ дает исчерпывающий перечень дел, связанных с воспитанием детей, где возможно применение психологических знаний в форме экспертизы. Сюда входят споры: о воспитании детей после расторжения брака между родителями (ст. 24 СК РФ); о месте проживания детей при раздельном жительстве родителей, как при рас-

торжении брака, так и независимо от решения данного вопроса (п. 3 ст. 65 СК РФ); об устранении препятствий со стороны родителей на общение с ребенком бабушки и дедушки, братьев, сестер и др. родственников, если родители не подчиняются решению органа опеки и попечительства (п. 3 ст. 67 СК РФ); о возврате ребенка по требованию родителей от любых лиц, удерживающих ребенка на основании закона или судебного решения (п. 1 ст. 68 СК РФ); о возврате опекуну (попечителю) подопечного ребенка от любых лиц, удерживающих его у себя без законных к тому оснований (п.2 ст. 150 СК РФ); о возврате приемному родителю ребенка, удерживаемого другими лицами не на основании закона или судебного решения (п. 3 ст. 153 СК РФ); о лишении родительских прав (п. 1 ст. 70 СК); о восстановлении в родительских правах (п. 1 ст. 72 СК РФ); об отмене ограничения родительских прав (п. 1 ст. 76 СК РФ); об отмене усыновления (п. 1 ст. 140 СК РФ).

Перечисленные дела, входящие в сферу судебной деятельности, имеют свои особенности, но вместе с тем они объединяются одной общей целью: защитой прав и интересов несовершеннолетних детей в родительских правоотношениях. С процессуальной, доказательственной точки зрения их роднит и другое обстоятельство: в большинстве случаев законодатель в качестве критерия для определения последствий, которые указаны в той или ной норме права, применяемой судом, называет интересы детей (ст. 65, 66, 67, 68, 76, 131, 141 СК РФ).

Следует отметить, что в предмет доказывания по всем категориями споров о праве на воспитание детей входит установление того факт, будет ли отвечать интересам детей то или иное действие (передача ребенка от одного родителя другому, определение места проживания ребенка с конкретным родителем, лишение родительских прав, отмена усыновления и пр.). По своей природе это факт материально-правового характера.

В то же время, как пишет Сахнова Т.В. «в нормах брачно-семейного законодательства не содержится никаких критериев относительно того, как в том или ином случае понимать формулу «интересы детей», какие конкретные обстоятельства необходимо установить суду, чтобы констатировать соответствие (или несоответствие) поведения определенных лиц интересам ребенка. Решение данного вопроса отдано, по сути, на усмотрение суда и вызывает, как показывает практика, немалые трудности» [4].

Анализ более 100 гражданских дел, связанных с семейными проблемами, показывает, что самой распространенной судебной ошибкой при рассмотрении и разрешении подобных дел является невыясненность всех необходимых обстоятельств, вынесение судебного решения на основе непроверенных и недостаточных доказательств, что влечет необоснованность решения.

Важно отметить, что в постановлении № 10 Пленума Верховного Суда РФ от 27.05.98 г. «О применении судами законодательства при разрешении споров, связанных с воспитанием детей», подробно рассматриваются обстоятельства, которые должны быть исследованы судьей при подготовке к судебному разбирательству. Прежде всего, решая вопрос о месте жительства несовершеннолетнего ребенка при раздельном проживании его родителей, суд принимает по внимание возраст ребенка, его привязанность к каждому из родителей и другим членам семьи, отношения, сложившиеся между ребенком и каждым из родителей, нравственные и личные качества родителей, а также возможность создания ребенку условий для воспитания и развития. При определении порядка общения отдельно проживающего родителя с ребенком суд обращает внимание на возраст ребенка, состояние его здоровья, привязанность к каждому из родителей, а также на те обстоятельства, которые способ-

ны оказать воздействие на физическое и психическое здоровье ребенка, на его нравственное развитие [5].

Таким образом, можно сказать, что на первый план выдвинуты обстоятельства психологической природы, учет которых важен и обязателен для вынесения обоснованного решения.

Анализ судебной практики по рассматриваемой нами категории гражданских дел, позволил Сахновой Т.В. выделить типичные обстоятельства материально-правового характера, имеющие психологическое содержание, которые подлежат установлению судом по конкретным категориям дел, а именно:

а) влияние поведения родителей (воспитателей) на психическое состояние и развитие детей (п. 3 ст. 65, п. 3ст. 67, ст. 66, 68, 73, 141 СК РФ);

б) степень привязанности ребенка к родителям (воспитателям) с учетом особенностей психического развития детей и из возраста (те же статьи СК РФ);

в) учет мнения ребенка, достигшего 10 лет, о месте его жительства (ст. 57 СК РФ);

г) при возбуждении дела по ст. 69 СК РФ (решение вопроса о лишении родительских прав): уклонение родителей от выполнения обязанностей по воспитанию детей; злоупотребление родительскими правами; жестокое обращение с детьми [6].

Все названные обстоятельства может устанавливать только суд, так как они имеют непосредственно правовое значение. Но как свидетельствует практика, традиционных средств доказывания для их выявления недостаточно.

Можно утверждать, что на каждом шагу судебного разбирательства по рассматриваемой нами категории гражданских дел суд сталкивается с необходимостью учета психологических и социально-психологических факторов для вынесения обоснованного решения. Для того, чтобы разобраться в психологической составляющей каждого конкретного дела судья может назначить СПЭ с целью дополнительной защиты прав и интересов детей и родителей. Думается, что такой подход будет оправдан, и опыт зарубежных стран в этом отношении мог бы быть полезным и в российских условиях. Большинство норм брачно-семейного законодательства содержат психологические элементы, а это позволяет утверждать, что СПЭ может найти применение практически по любому из дел, возникшему из брачно-семейных отношений.

Вышеизложенное позволяет утверждать, что СПЭ по данной категории гражданских дел ещё медленно входит как в судебную, так и экспертную практику. Нуждается в дальнейшей разработке и частные предметы таких экспертиз, обоснование их доказательственного значения.

Рассмотрим новые категории гражданских дел, по которым возникает необходимость в использовании психологических знаний.

Дела, связанные с защитой чести и достоинства и деловой репутации граждан. В последние годы в практику вошло рассмотрение дел в судах, связанных с защитой чести и достоинства и деловой репутации граждан по клевете и оскорблениям и их последствиями. Честь, достоинство и репутация человека охраняются, прежде всего, нормами гражданского и уголовного права. Выбор способа защиты зависит, как правило, от усмотрения самого потерпевшего.

При рассмотрении судом дел о защите чести и достоинства подлежит установлению и оценке не только достоверность, но и характер распространенных сведений.

Вопрос о том, имели ли место или отсутствовали оскорбление или клевета, как в публикациях, так и в речевых высказываниях требует веской аргументации при

доказательстве. В судебной практике по этой категории дел предпочтение отдаются филологическим исследованиям. Эмоциональность речи ориентирована на конкретную ситуацию, поэтому анализ как самих высказываний, так и лексико-фразеологического состава возможен только в тесной связи с контекстом (текстом публикации), ситуацией речевого акта, в том числе и в СМИ. Только контекст или анализ ситуации речи может помочь в расшифровке её интонации, выражающей чувства плюс эмоционально оценочное содержания высказывания, экспрессивно окрашенных, оценочных единиц этого высказывания (или текста в целом), поскольку фразеологические конструкции оборота речи, слова могут заключать в своей семантике лишь обобщенное значение отрицательной оценки.

Исходя из вышеизложенного, возникает необходимость не только в филологических и лингвистических экспертизах, но также и в психологической, комплексной психолого-лингвистической.

Экспертная работа психолога по таким категориям гражданских дел может включать несколько направлений:

во-первых, анализ совместно с филологом текста, содержащего порочащую, по мнению истца, информацию, в целом установления наличия в тексте дискредитирующих его личность сведений. В этом случае эксперты отвечают на следующие вопросы: содержатся ли в тексте сведения о фактах и событиях; допускают ли языковые формы высказываний в тексте оценку с точки зрения их достоверности; соответствия действительности; имеются ли в тексте бранные слова и выражения, словесные конструкции с оскорбительным переносным значением или оскорбительной окраской; могли ли бранные слова и выражения оказать воздействие на личность истца;

во-вторых, изучение индивидуально-психологических особенностей истца и ответчика, психологический анализ их взаимоотношений в конкретно сложившейся конфликтной ситуации;

в-третьих, определение степени и глубины нравственных и физических страданий истца, если таковые имеются.

Дела, где самостоятельным участником гражданских правоотношений выступает несовершеннолетний (ст. 172 ГК РФ, ст. 175 ГК РФ, ст. 1073, 1074, 1078 ГК РФ). Нормы права, непосредственно посвященные правам несовершеннолетних детей, впервые появились в российском законодательстве лишь с принятием Семейного кодекса РФ. До этого времени права детей рассматривались сквозь призму правоотношений родителей и детей. При этом часто несовершеннолетние в силу недееспособности оказывались не в положении самостоятельных носителей прав, а в положении пассивных объектов родительской заботы. Включение в СК РФ отдельной главы, посвященной правам несовершеннолетних детей, явилось шагом на пути преодоления такого подхода.

К признакам, которые обуславливают специальную правосубъектность несовершеннолетних граждан России, в первую очередь следует отнести возраст этой категории граждан. С возрастным признаком неразрывно связаны основные элементы, составляющие правовой статус гражданина: правоспособность и дееспособность. Учитывая чрезвычайную социальную значимость проблемы воспитания подрастающего поколения, с одной стороны, и защиту прав и законных интересов несовершеннолетних граждан, с другой стороны, следует подчеркнуть, что несовершеннолетние среди других субъектов гражданско-правовых отношений занимают преимущественное положение.

Анализ действующего гражданского законодательства в части, касающейся регулирования гражданско-правовых отношений несовершеннолетних позволяет кон-

статировать, что на сегодняшний день при рассмотрении споров к сожалению не учитываются следующие обстоятельства, необходимые для вынесения судебного решения и требующие экспертной оценки психологов:

- особенности индивидуально-психологических свойств и поведения несовершеннолетнего при вступлении в гражданско-правовые отношения;
- особенности психического состояния (психические недостатки или психические расстройства), оказывающие влияние на принятия решения (дела, возникающие из деликтных обязательств, причинением ущерба в которых является несовершеннолетний от 14 до 18 лет);
- особенности влияния родителей, попечителей, опекунов на возрастное развитие несовершеннолетнего (условия воспитания, воздействия, поведения значимых людей и т.д.);
- особенности объявления несовершеннолетних полностью дееспособными.

Подобные экспертизы пока единичны, однако по мере совершенствования судебной практики можно прогнозировать их увеличение на современном этапе. Выбор конкретного вида психологической экспертизы определяется особенностями юридического состава самого дела, специфики «включения» в него обстоятельств психологического характера.

Гражданским Кодексом устанавливается разный объём дееспособности граждан, не достигших 18 лет (если они до этого возраста не приобрели дееспособность в полном объёме ст.26, 28 ГК РФ). Несовершеннолетние разделены на две группы. По сравнению с ранее действующим законодательством возрастные рамки в пределах этих двух групп изменены.

Объём дееспособности несовершеннолетних в возрасте от 14 до 18 лет (за исключением тех, которые приобрели полную дееспособность до наступления совершеннолетия), ограничен в меньшей степени, чем объём дееспособных малолетних (ст.26 ГК РФ). Несовершеннолетие этой группы вправе сами совершать сделки, получив на это согласие своих законных представителей (родителей, опекунов, попечителей).

Новым Гражданским Кодексом расширен круг сделок, которые несовершеннолетние в возрасте от 14 до 18 лет вправе совершать самостоятельно: это все те сделки, которые разрешено совершать малолетним в возрасте от 6 до 14 лет. Кроме того, несовершеннолетние могут самостоятельно распоряжаться своим заработком, стипендией, иными доходами, осуществлять авторские права (получить патент, заключить договор на издание своего произведения и т.д.), вносить вклады в кредитные учреждения и распоряжаться ими.

Однако сделки несовершеннолетних в возрасте от 14 до 18 лет являются оспоримыми, и суд вправе признать их действительными полностью или частично (ст. 180 ГК РФ). Основания такого судебного решения имеют свою специфику и без выяснения определённых психологических обстоятельств, оно может быть отменено. Как уже было ранее сказано выше, на принятие решения несовершеннолетним могут оказывать влияние различные факторы психологической природы.

Обращает на себя внимание институт эмансипации, который стал новым явлением для российского гражданского законодательства. Основания и порядок эмансипации (объявления несовершеннолетних полностью дееспособными) предусмотрены ст. 27 ГК РФ. Эмансипация допускается лишь в отношениях тех несовершеннолетних, которые работают по трудовому договору, в том числе по контракту, или с согласия родителей, усыновителей или попечителя занимаются предпринимательской деятельностью. Эмансипация узаконивается по решению ор-

ганов опеки и попечительства при наличии письменного согласия обоих родителей (при этом не имеет значения, проживают родители совместно или раздельно). Поскольку согласие на эмансипацию несовершеннолетнего не обязанность, а право родителей, то в случае лишения отца и матери родительских прав, согласие у них не спрашивается.

При применении законодательства об эмансипации несовершеннолетних возникает ряд вопросов, на которые прямого ответа в ГК РФ не дает. Например: могут ли органы опеки и попечительства отказать несовершеннолетнему в эмансипации? чем они могут руководствоваться при отказе? если родители дают согласие на эмансипацию подростка, который склонен к правонарушениям, как поступать в этом случае? Этот вопрос должен решаться судом в порядке установленном для обжалования действий государственных органов и должностных лиц, нарушающих права и свободы граждан. Несогласие родителей на эмансипацию подросток также вправе протестовать в судебном порядке, предъявив иск о признании его полностью дееспособным. Думается, с таким иском могут обратиться в суд также органы опеки и попечительства в защиту интересов несовершеннолетнего. В этих случаях, как нам представляется, судебно-психологическая экспертиза несовершеннолетнего может служить доказательством достижения им определенного уровня психологической зрелости, возможности к совершению самостоятельных волевых действий. Следует отметить, что психическое развитие несовершеннолетнего происходит неравномерно и что может быть присуще одному несовершеннолетнему, совершенно отсутствовать у другого.

Кроме того, особенностью несовершеннолетних (подросткового возраста) является их принадлежностью и к детскому и взрослому миру. Как ребенок, он зависит от взрослых, но при этом как взрослый, он находится на пути самоопределения и построения своей жизненной перспективы. Чрезвычайно отчетливо трудности и проблемы эмансипации (взросления) представлены в выстраивании подростком своих видов на будущее соотношения реального и субъективного желаемого возможного. Без психолога вряд ли можно выявить психологические составляющие взросления подростка, оценку подростком важности своих поступков, той или иной сферы жизни, возможностей самостоятельно осознанно совершать определенные действия.

Обратимся к делам, квалифицируемым по ст.ст. 1073, 1074, 1075 ГК РФ.

Ответственность по деликтному обязательству могут нести лица, способные руководить своими действиями и правильно оценивать их возможные последствия. Согласно действующему гражданскому законодательству такая способность появляется у граждан лишь с 14 лет. Лица, не достигшие этого возраста (малолетние) признаны законом неделиктоспособными. В силу неравномерного развития психики несовершеннолетнего возрастная граница 14 лет, не может указывать на способность несовершеннолетних руководить своими действиями и правильно оценивать их возможные последствия, поэтому несомненно установление этих способностей в компетенции психолога. В экспертной практике встречаются случаи, когда лицо не достигло 14 лет, но обладает всеми индивидуально-психологическими особенностями для осознания и прогнозирования своих действий.

В соответствии с п. 1 ст. 1073 ГК РФ за вред, причинённый малолетним, отвечают его родители (усыновители) или опекуны, если не докажут, что вред возник не по их вине. При этом в качестве опекунов малолетнего рассматривается также соответствующее воспитательные и лечебные учреждения, в которых находятся малолетние, нуждающиеся в опеке (например, детские дома). Если же малолетний причинил вред в то

время, когда он находился под надзором образовательного, воспитательного, лечебного учреждения, которое не является его опекуном, но обязано осуществлять за ним надзор (например, школы или детские сады), ответственность возлагается на это учреждение, если оно не докажет, что вред возник не по его вине в осуществлении надзора. Такую же ответственность несут лица, осуществляющие надзор за малолетним на основании договора (например, няня или домашний учитель).

Условием ответственности как родителей и опекунов, так и учреждений и иных лиц, осуществляющих надзор за детьми в момент причинения вреда, является их собственное виновное поведение. При этом понятие вины родителей (опекунов) трактуется более широко, чем понятие вины учреждений и лиц, обязанных осуществлять надзор за малолетними в силу закона или договора. В соответствии с п. 15 постановления Пленума Верховного Суда РФ “О судебной практике по делам о возмещении вреда, причинённого повреждением здоровья” от 28 апреля 1998 г. под виной родителей и опекунов следует понимать, как неосуществление должного надзора за малолетними, так и безответственное отношение к их воспитанию или неправомерное использование своих прав по отношению к детям, результатом которого явилось неправильное поведение детей, повлёкшее вред (попустительство или поощрение хулиганских действий, безнадзорность детей, отсутствие к ним внимания). Чтобы доказать отсутствие своей вины, родители и опекуны должны привести достаточно веские основания. Например, обосновать невозможность осуществления воспитания детей и надзора за ними своей тяжёлой продолжительной болезнью, вынужденной длительной командировкой и т.д.

В этом случае судом может быть назначена СПЭ, заключение которой позволит определить следующие обстоятельства, необходимые для вынесения судебного решения:

- особенности индивидуально-психологических свойств, поведения родителей (попечителей), оказывающих влияние на психическое состояние и развитие несовершеннолетнего;
- особенности психических состояний родителей (опекунов, попечителей), оказывающих воздействие на развитие несовершеннолетнего;
- привязанность несовершеннолетнего к родителям с учетом его возраста и психического развития;
- условия воспитания и развития несовершеннолетнего.

В этих ситуациях психологическая экспертиза может быть принята судом в качестве косвенных доказательств вины лица, занимающегося воспитанием несовершеннолетних. Что же касается вины образовательных, воспитательных, лечебных и иных учреждений, а также лиц, осуществляющих надзор за малолетними на основании договора, то она может проявляться лишь в неосуществлении ими должного надзора за детьми в момент причинения вреда (п. 15 Постановления пленума ВС РФ №3).

Следует отметить, что в этих случаях психолого-воспитательное воздействия оказывает влияние на тот момент, когда не осуществляется должный контроль над несовершеннолетними. Суду бывает значимо установить особенности организации воспитательного процесса в учреждении, где находится несовершеннолетний и не в последнюю очередь с целью профилактической деятельности предотвращения правонарушений, совершаемых подростком.

В данном случае может возникнуть необходимость в психолого-педагогической экспертизе организации воспитательного процесса в учреждениях, осуществляющих надзор за несовершеннолетними.

Заключение эксперта-психолога будет способствовать установлению следующих обстоятельств: особенностей организации психолого-педагогического процесса в учреждении; видов контроля за несовершеннолетними и особенностей их влияния на них; особенностей конкретного воздействия на личность несовершеннолетнего в этом учреждении; возможности данного учреждения в предотвращении вреда, причиненного несовершеннолетним.

Обращает на себя внимание нечастое назначение таких экспертиз. Вместе с тем её профилактическое значение неоспоримо.

Дела, связанные с опекой и попечительством (ст. 31- 41 ГК РФ). Институт опеки и попечительства регулируется как ГК РФ, который определяет общие установления, так и нормами семейного права. В настоящие время возникает необходимость дальнейшего развития и совершенствования этого института. Это объясняется сложной общественной и экономической ситуацией в отношении социального положения семьи, а так же еще более тревожной статистикой, констатирующей эмоциональную депривацию несовершеннолетних и жесткое обращение с ними, не снижается динамика роста числа несовершеннолетних, оставшихся без попечения родителей.

По данным Министерства образования России остаётся высоким число детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей: в 1996 году - 572,4 тыс. чел., в 1997 году - 624,9 тыс. чел, 1998 году - 650 тыс. чел., 1999-2000 году - 674 тыс. чел. Четвертая часть детей-сирот лишена семейного окружения и живет в детских домах и интернатах. В сравнении с 1997 г. число детей, отобранных у родителей в результате решения их родительских прав, увеличилась с 37 тыс. до 42,7 тыс. В отделениях внутренних дел на социально-профилактическом учете состоит свыше 200 тыс. родителей, не выполняющих своих обязанностей [7].

В современной семье повышается уровень тревожности, усиливается выраженность агрессивных тенденций, особенно в отношении эмоционально значимых лиц ближайшего окружения, затрудняется гармоничное развитие ребенка, возрастает риск развития нервно-психических и психосоматических расстройств, связанных со стрессом. Многие несовершеннолетние в ситуации семейного дискомфорта испытывают чувство одиночества и эмоционального отчуждения, что ведет к нарушению возрастного развития и к фиксации, психических и психосоматических нарушений. В свете этих данных, принятые в условиях построения правового общества: УК РФ, ГК РФ, СК РФ предусматривает концептуально новые аспекты защиты интересов наиболее уязвлённых слоёв населения, в первую очередь несовершеннолетних.

Остановимся на юридически значимых обстоятельствах связанных с опекой и попечительством, которые нуждаются в оценке с применением психологических знаний.

Учитывая возраст наступления дееспособности в гражданском праве, опеку над несовершеннолетним устанавливают до достижением им 14 лет, с 14 до 18 лет над несовершеннолетним устанавливается попечительство. Надо отдать должное, что ГК РФ и СК РФ содержат достаточно четкий перечень требований к опекунам, а так же закрепляют их права и обязанности, но в данный перечень как мы считаем, не включены следующие обстоятельства психологической природы, например: индивидуально-психологические особенности опекуна (попечителя) и его психологическая совместимость с несовершеннолетним; возможность защищать интересы несовершеннолетнего, не используя корыстные побуждения; способности по поддержанию физического и нравственного здоровья несовершеннолетнего, способности к выполнению им данных обязанностей.

Органы опеки и испытывают затруднения при выяснении данных обстоятельств, что свидетельствуют о необходимости применения психологических знаний.

Особую роль личностные качества играют при установлении опеки над душевнобольными. Совместное проживание с человеком психически нездоровым создаёт множество житейских проблем, хлопотных в бытовом отношении и далеко не всегда бывают вполне безопасными. Кроме того, нужен известный навык в обращении с больным человеком, опыт применения психотропных лекарств и знание симптомов заболевания, требующих своевременного врачебного вмешательства [8].

Опекуны и попечители обязаны проживать вместе со своими подопечными. В случаях, если опека или попечительство устанавливаются над несовершеннолетними, это способствует формированию вокруг них семейной атмосферы, способствующей успешному воспитанию. Совместное проживание с душевно больным человеком позволяет оказывать последнему необходимый медицинский уход, следить за своевременным приемом лекарств и прохождением процедур. Кроме того, совместное проживание в подобных случаях способствует обеспечению безопасности как самого подопечного, так и окружающих его людей.

Опеку и попечительство устанавливают соответствующие органы. В этих случаях психологические знания могут применяться не в форме заключений экспертов-психологов, а в форме актов. И лишь только тогда, когда прекращение опеки и попечительства осуществляется в случае ненадлежащего исполнения обязанностей, может быть назначена психологическая экспертиза, способная оценить особенности взаимодействия опекуна (попечителя) и несовершеннолетнего.

Дела, связанные с действиями в чужом интересе без поручения (ст. ст. 980, 986 ГК РФ). Глава 50 вводит в гражданское право новый, ранее не существовавший, институт действия в чужом интересе - без поручения. В прежнем законодательстве существовали лишь отдельные элементы, из которых сформировался данный правовой институт.

Действия в чужом интересе без поручения - это односторонние действия независящие изначально от воли лица, в интересах которого действия совершаются. Однако в случае одобрения действий, совершенных в чужом интересе без поручения, со стороны лица, в пользу которого эти действия производились, к обязательству применяются правила о договоре поручения, если произведенные действия носили юридический характер. Если действиями без поручения была оказана услуга фактического характера, применяется положение о соответствующем виде договора.

Психологических комментариев требуют как само понятие «действие в чужом интересе», так и их условия. Прокомментируем эти понятия с отдельных психологических позиций.

Чтобы действия в чужом интересе без поручения могли превратиться в соответствующие обязательства по правилам гл. 50 ГК РФ, необходимо соблюдение ряда условий, содержащихся в ст. 980 ГК РФ, некоторые сводятся к следующему:

1. Действия должны предприниматься без поручения, иного указания или заранее обещанного согласия лица, в интересах которого они совершаются. При этом действия без поручения лица, управомоченного на это законом, не попадают под нормы гл. 50 ГК РФ.

2. Действия должны предприниматься в интересах другого лица, вести к поручению им очевидной или вероятной выгоды. При этом они могут иметь как юридический, так и фактический характер. С точки зрения психологического подхода для лица, которое совершает действие очень важно осознавать, что эти действия будут

объективно выгодными для этого лица, т.е. необходимо знать интересы данного лица, его особенности, возможное поведение при различных обстоятельствах.

3. Действия в интересах другого лица должны быть правомерными, и сам интерес не должен носить противоправный характер. Следует обратить внимание на одно обстоятельство, заключающее в том, что отсутствует специальный закон, устанавливающий противоправность действий при оказании медицинской помощи. Поэтому в каждой конкретной ситуации решать эти вопросы должен суд. Лицо в этом случае должно доказывать, что оно, совершая действия, не имело интереса, носящего противоправный характер, и действовало в рамках закона.

4. Действия должны совершаться с необходимой по обстоятельствам дела заботливостью и осмотрительностью. «Заботливость» и «осмотрительность» - это психологические понятия, зависящие от черт характера человека, его возраста, жизненного опыта, специальных знаний. При совершении фактических действий в экстремальных ситуациях вопрос о том проявило ли лицо должную заботливость и осмотрительность, решается с учетом конкретной ситуации. В этом случае эксперт-психолог может устанавливать влияние индивидуально-психологических особенностей лица на его действий в чужом интересе без поручения.

5. Действия в чужом интересе не должны преследовать какой-либо иной правовой цели, например дарения.

6. Подразумевается так же отсутствие у лица, совершающего действие в пользу другого, возможности спросить предварительное согласие на совершение указанных действий, что подтверждает норма, обязывающая лицо, совершившее действие, известить об этом заинтересованное лицо при первой возможности (ст. 981 ГК РФ).

Одной из обязанностей лица, действующего в чужом интересе, является извещение об этих действиях при первой возможности лица, в интересах которого они производились. Статья 981 ГК РФ предписывает лицу, действующему в чужом интересе, сообщить об этом заинтересованному лицу и выждать в течение разумного срока его решения об одобрении или неодобрении предпринятых действий, если такое ожидание не повлечет серьезный ущерб для заинтересованного лица. До сообщения обычно производится минимум неотложных действий, после чего деятельность без поручения должна быть приостановлена до получения одобрения заинтересованного лица. Данная норма содержит два довольно не конкретных, определяемых каждый раз в зависимости от ситуации, критерия. Это – «разумный срок» и «серьёзный ущерб».

«Разумный срок» в восприятии каждого лица при совершении действий будет разный. Восприятие его будет зависеть как от требований ситуации, которая она предъявляет к лицу, так и от индивидуально-психологических особенностей самого лица.

Лицо, действующее в чужом интересе, освобождается от обязанности ожидания в течении разумного срока, если такое ожидание влечет серьёзный ущерб для заинтересованного лица. В случаях, когда действия совершаются в присутствии заинтересованного лица, требование об извещении не применяется (п. 2 ст. 981 ГК РФ).

При неодобрении заинтересованным лицом действий того, кто их осуществляет, последний должен немедленно прекратить их. Иначе все последствия указанных действий будет возложены на него. Исключением из этого правила является ситуация, когда лицо действует с целью предотвращения опасности для жизни лица, оказавшегося в опасности. Действия в интересах указанного лица могут совершаться и против его воли (ч. 2 ст. 983 ГК РФ).

Такие ситуации очень часто возникают при оказании медицинской помощи. Медицинская помощь оказывается и в нештатных, ургентных обстоятельствах - для устра-

нения опасности, непосредственно угрожающей личности. Риск, свойственный штатным условиям оказания медицинской помощи, усугубляется наличием непосредственной и действительной опасности для здоровья и жизни нуждающегося. Так, острое массивное внутреннее кровотечение представляет собой такую опасность, которая требует принятия неотложных оперативных мер по его прекращению. Иными (неоперативными) средствами эту опасность не устранить. При этом, однако, удаление кровоточащего органа, если достаточно точечного его ушивания, будет очевидно избыточным воздействием. Причинение вреда в состоянии крайней необходимости не предполагает уголовную (ч. 1 ст. 39 УК РФ), но допускает гражданско-правовую, имущественную ответственность (ст. 1067 ГК РФ), налагаемую по усмотрению суда. Причинение вреда, явно не соответствующего характеру и степени угрожавшей опасности и обстоятельствам, при которых опасность устранялась, когда причиняется равный или более значимый вред, чем предотвращенный, влечет правовую ответственность - уголовную, если совершается с умыслом (ч. 2 ст. 39 УК РФ), и/или имущественную (ст. 1067 ГК РФ).

Состояние крайней необходимости может возникнуть на фоне штатных обстоятельств оказания медицинской помощи или изначально, ещё до начала её оказания.

Медицинская помощь в рамках медицинской услуги оказывается в обстоятельствах обоснованного риска. Возникновение состояния крайней необходимости выводит оказание медицинской помощи за рамки медицинской услуги – это действие в чужом интересе без поручения (гл. 50 ГК РФ), причём без поручения – не значит без одобрения нуждающимся, хотя действия с целью предотвратить опасность для жизни лица, оказавшегося в опасности, допускаются и против воли этого лица (п. 2 ст. 983 ГК РФ).

Тоже самое относится к исполнению обязанности по содержанию кого-либо. Она также исполняется независимо от воли того, кто обязан её исполнять в силу закона или иных правовых оснований. Так, если родители не обеспечивают содержание ребёнка, третье лицо вправе предоставить ребёнку содержание даже против воли его родителей.

В таких ситуациях применение психологических знаний необходимо с целью уяснения действительного состояния лица, его мотива, при котором он совершал такие действия, возможности поступить по-другому, исходя из его жизненного опыта, индивидуально-психологических особенностей. Таким образом, исходя из вышеизложенного, при использовании психологических знаний в процессе применения института действий в чужом интересе без поручения видны следующие основные экспертные или консультационные задачи: установление цели и мотива действий в чужом интересе без поручения; оценка способности лица с учетом интеллектуальных и характерологических особенностей к достаточно полному осмыслению ситуации, возможностей её развития и ожидаемых последствий.

Дела, связанные с организацией игр и пари, участия в них. (ст. 1062 ГК РФ). До введения в действие части 2 ГК РФ проведение игр и пари в стране на законодательном уровне не регулировалось. Глава 58 «Проведение игр и пари» является новой в гражданском законодательстве.

Следует уточнить, что ст.1062 ГК РФ не содержит указаний на характер складывающихся отношений, не определяет правила поведения участников, а только предусматривает вполне конкретные отрицательные последствия.

Уравнивая в названии гл. 58 и ст. 1062 ГК РФ понятия «игры» и «пари», закон подразумевает их сходные правовые признаки, однако, не раскрывает их содержание.

Термин «игра» имеет несколько значений и потому едва ли возможно выразить его универсальное содержание применительно к данным отношениям, но вместе с тем правоприменителю просто необходимо знать содержание этого понятия. Так словарь В. Даль определяет следующим образом игру: «Это забава, установленная по правилам. Выделяет: игры азартные или роковые, денежные и притом зависящие не от искусства, а от одного счастья; Игры коммерческие не азартные, ровные где входит в расчет умение; игра шулерская (в карты), с предлогом, обманом; мошенническая; игра биржевая, денежными бумагами, барышничество, скупь и перепродажа» [9].

Таким образом, при организации игры устанавливаются определённые правила. В разных играх возникают ситуации или зависящие от действий игрока, или независящие.

«Пари – спор о заклад. Держать пари – держать заклад, биться о заклад» [10]. Пари, таким образом, связано с спорными отношениями по поводу чего-либо.

В литературе «игрой признаётся обязательство, в силу которого организатор должен выдать награду выигравшему лицу, причём победа в игре зависит одновременно и от случая, и от способностей, ловкости и других качеств участника» [11]. Вследствие этого свойством игры является то, что участники могут влиять на результат.

Пари также собой представляет обязательство, однако в отличии от игры его участники высказывают диаметрально противоположные позиции по поводу существования определённого обстоятельства. Последнее может наступить независимо от волеизъявления участников пари, либо уже наступило, но участники не знают существа обстоятельства или не предполагают, что оно возникло [12].

Приведенные определения не имеют законодательного закрепления, а значит и однозначного понимания их судейским сообществом при рассмотрении гражданских споров. Следует также указать и на особенности современных игр и пари. К таковым можно отнести:

- высокий уровень организации игр, совершаемой группой лиц, с распределением ролей в группе;
- межрегиональный характер действий организаторов (мошенников), совершающих обманные действия;
- активное использование подложных лиц, фальсифицированных документов, печатей, штампов, а так же создание лжефирм;
- применение различных правовых средств (типовые контракты, гарантии, поручительства) и др.;
- подвижность видов игр и пари в зависимости от изменения различных социальных факторов.

Все обозначенные особенности рассматриваемого явления определяют необходимость законодательного закрепления связанных с ним понятий.

Комментируемая статья заключает в себе положения, согласно которым как в пари так и в игре участвует сторона, которая нуждается в защите, это проявляется в установлении изъятий из правила о неприменении исковой защиты к требованиям граждан и юридических лиц, вытекающим из пари или игр.

Во-первых, это требования лиц, которые приняли участие в играх (пари) под влиянием обмана, насилия, угрозы или злонамеренного соглашения их представителя с организатором игр или пари. Во-вторых, требования, указанные в п. 5 ст.1063 ГК РФ. Нельзя не заметить, что приведенные мотивы участия в играх и пари воспроизводят четыре условия признания судом недействительность сделки по ст. 179 ГК РФ.

В этих случаях, думается, психологическая экспертиза может быть особенно значима при выявлении таких оснований вовлечения в игры и пари, как обман угроза и насилие.

При вовлечении в игру под влиянием обмана воля лица формируется под воздействием неправильных представлений или неведения об элементах игры. Но если при заблуждении неправильное представление складывается помимо воздействия на него других лиц, то при обмане имеет место умышленное, намеренное создание ложных представлений у участника игры организатором или третьим лицом, либо умышленное использование уже создавшегося у лица ложного представления для побуждения его к участию в игре, в которой без обмана он бы не участвовал.

Известно, что обман совершается с целью введения в заблуждение других лиц посредством лжи, умолчания, сознательного сокрытия чего-то, преднамеренного совершения отдельных действий.

Обман, как основание требования судебной защиты, отличается от заблуждения тем, что неправильное, ошибочное представление создается в результате преднамеренного, умышленного действия или умолчания стороны, намеривающейся извлечь из этого для себя выгоду.

Вовлечение в игру (пари) под влиянием насилия так же приводит к тому, что лицо может требовать защиту своих прав в судебном порядке, воля участников такой игры не свободна. Насилием является причинение участнику игры (пари) физических или душевных страданий с целью принудить его к участию в игре или заключению пари.

Воля участников игры (пари) так же формируется несвободно и под влиянием угрозы, которая представляет собой воздействие на психику лица с целью деформирования его воли посредством заявления о причинении ему или его близким имущественного, физического или морального вреда в бедующем, если он не примет участия в игре или не заключит пари.

Поскольку для участия в игре (пари) характерна добровольность волеизъявления, а насилие и угроза являются разновидностью единого понятия «принуждение», закон связывает с ними возможность требовать судебную защиту.

Заметим так же, что в этих случаях так же имеет место расхождения между волей и волеизъявлением и последнее обусловлено неправомерным принуждением лица к выражению того, что не соответствует его действительной воле. И при насилии, и угрозе не отсутствует воля или волеизъявление, а имеет место расхождение между ними, которое называется неправомерным принуждением.

Вовлечение в игру (пари) в результате злонамеренного соглашения их представителя с организатором игр и пари, так же подлежит защите в суде, так как для вовлекаемого лица возникают неблагоприятные последствия. При этом не имеет значение, преследовали ли обе стороны соглашения или одна из них корыстные цели. Важно то, что представитель и организатор действовали в целях вовлечь лицо в игру (пари) и причинить зло.

Все вышеперечисленные основания, связанные с требованием лиц, принявших участие в игре или пари относятся к так называемым порокам воли, к такому положению, когда внешнее выражение воли не соответствует оподленному его содержанию. Здесь лицо, участвующее в игре (пари) является потерпевшим, другая же применяет недопустимые незаконные средства для извлечения выгоды. В конечном счете, одна сторона терпит ущерб из-за действий другой стороны, противоречащих закону, правопорядку, нравственности.

В этих случаях психологическая экспертиза может быть полезной при выявлении психологического отношения игроков (участников пари) и организаторов к своим дей-

ствиям и их последствиям (как в момент вовлечения в игру (пари), участия в ней, так и по окончании её).

Выявление особенностей мотивационной сферы личности, психологической специфики ситуации действия, особенностей восприятия субъектом воздействующей на него ситуации необходимы как промежуточные факторы, анализ которых позволит эксперту-психологу профессионально оценить интересующее субъекта поведения с психологической стороны, а именно: определить способность лица к осознанному и свободному принятию решения (к участию в игре (пари) или неучастию), соответствующего ситуации действия и способности осознанно реализовать его через контролируемые действия. Экспертный вывод поможет суду объективно оценить поведение стороны уже с юридической точки зрения. В большинстве случаев заключение эксперта-психолога играет роль косвенного доказательства, так как выявляет такие психологические обстоятельства, которые помогают суду более точно определить степень осознанности субъектом своих действий и их последствий, а так же зависимость от действия факторов ситуации на принятие решения и совершения сознательно-волевых действий.

Дела, связанные с компенсацией морального среда (ст.ст. 151, 1099, 1010 ГК РФ). В настоящее время в судебной практике представляют сложности как обоснования факта причинения морального вреда, так и определения его компенсации.

При рассмотрении судом дел о возмещении морального вреда перед ним встают следующие вопросы (согласно ст. 151 ГК РФ): установление факта причинения гражданину морального вреда; если гражданину причинен моральный вред, определение степени его нравственных и физических страданий; установление степени вины нарушителя; определение размеров компенсации морального вреда.

Для принятия квалифицированного решения по категории дел «компенсации морального вреда» для устранения возможных затруднений у суда может возникнуть необходимость прибегнуть к помощи экспертов для решения первых двух вопросов.

Уже на стадии установления факта причинения гражданину морального вреда не бесполезным является опыт психолога, который поможет установить объективность и правдивость позиций истца и ответчика. Если юрист самостоятельно способен подвергнуть проверке факты и события, то для проверки на достоверность интерпретаций людей может понадобиться помощь специалиста психолога. Квалифицированное разъяснение поступков людей с точки зрения их мотивации и цели позволит пролить свет на истинное положение вещей. Никто другой как психолог не может прояснить одни из самых сложных моментов в делах о причинении морального вреда: с большой долей уверенности установить причинно-следственную связь между действиями ответчика и моральным вредом, который понес истец. Определение характера нравственных страданий, его интенсивность и глубины ведется с учетом знаний в области психодиагности психических состояний личности, психологии межличностных отношений.

С другой стороны, из Постановления Пленума ВС РФ от 20 декабря 1994 г. № 10 следует, что моральный вред – это нравственные и физические страдания, а понятие «страдания» является, в первую очередь, категорией психологии. Поэтому, для определения его глубины следует использовать современные достижения науки: научные методы психодиагностики: наблюдение, опрос, тестирование, эксперимент, а не просто исходить из умозрительных соображений.

В настоящее время, как следует из анализируемой литературы [13], утвердилось мнение о востребованности экспертов –психологов для формирования доказательств по делам о мо-

ральном вреде. Сложности представляют как обоснование факта причинения морального вреда, так и определение размера его компенсации.

Использование современных достижений психологии способно обеспечить объективность и адекватность содержания психологических явлений, возникающих при переживании морального вреда. Теоретические разработки СПЭ по факту морального вреда находятся в зачаточном состоянии, так как данный вид экспертиз относится к категории новых видов экспертных исследований. На примере данного вида прослеживается тенденция специфическая для современного этапа: практические экспертные работы опережают в нашей стране развитие теории и методики СПЭ. Следствием сложившихся обстоятельств является недостаток соответствующих инструктивных и методических разработок для юристов. Отсутствие обобщений сложившегося опыта затрудняет работу и экспертов-психологов. Таким образом, анализ судебной практики свидетельствует о том, что применение психологических знаний по данным категориям выделенных нами гражданских дел, вызывает определенную трудность. Это объясняется недостаточной осведомленностью судей о возможностях СПЭ и отказом участников судопроизводства участвовать в производстве таких экспертиз. Анализ экспертной практики показывает, что в настоящее время недостаточно разработана методология СПЭ в гражданском процессе, отсутствуют методики производства отдельных видов СПЭ.

Литература:

1. Сахнова Т.В. Судебно-психологическая экспертиза в гражданском процессе. Красноярск 1990.; Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов. Изд-во: «ВИЩА ШКОЛА».
2. Лурия А.Р. Ощущения и восприятия. М.; 1975; Ломов Б.Ф. Когнитивные процессы как процессы психического отражения.// Когнитивная психология: материалы финско-советского симпозиума. М. Наука. 1986.
3. Сахнова Т.В. Основы судебно-психологической экспертизы по гражданским делам; Учебное посо-бие. – М: Юристъ, 1997. С. 64.
4. Сахнова Т.В. Основы судебно-психологической экспертизы по гражданским делам. – М. Юристъ, 1997. С. 96.
5. Постановление №10 Пленума Верховного суда РФ от 27.05.98 «О применении судами законода-тельства при разрешении споров, связанных с воспитанием детей». Бюллетень Верховного суда РФ, № 7. 1998. С. 9-13.
6. Сахнова Т.В. Цит. Произвед. С. 97.
7. Методологические основы экспертного подхода к правовой защите детей. Методические рекомендации под ред. док. Мед. Наук Вострокнутова Н.В., док. мед. Наук Хоритоновой Н.К., док. Псих. наук Сафуанова Ф.С. - М., 2004 г.
8. Психически больной и гражданский закон. // Под ред. Проф. Иванова А.Н., - М., 1992 . С. 76.
9. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка т. 2, С. 67
10. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка т. 3, С. 10
11. Комментарий к ГК РФ ч. 2 изд. 3 , перераб. и доп. под ред. Седикова О.Н.. – М.: Юридическая фирма Кон-тракт; ИНФРА: М. , 1998. С. 660
12. Там же. С.660
13. См. Захарова Г.С. К вопросу о пределе размера компенсации морального вреда // Современное состояние и перспективы развития юридической психологии в Северо-Кавказском регионе. Ставро-поль, 2001; Южанинова А.Л. Судебно-психологическая экспертиза по делам о компенсации морального вреда. – Саратов, 2000 и др.

Пост упила в редакцию: 05.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 232-232.

УДК 347.477

Кост руба А. В.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ МАЙНОВИХ ПРАВ, ЯКІ СТАНОВЛЯТЬ ЗМІСТ КОНОСАМЕНТУ, У ПРАВОВІДНОСИНАХ ПРО ПЕРЕДАЧУ МАЙНА У ВЛАСНІСТЬ

Економіко-правова вага цінних паперів полягає в тому, що їх власник має можливість, з одного боку, визначити правову долю цінних паперів шляхом їх передачі іншій особі, а з другого боку – отримати певні матеріальні блага шляхом пред'явлення цінних паперів до зобов'язальної особі.

Саме тому, правовий характер передачі майнових прав, що становить зміст цінних паперів у правовідносинах про передачу майна у власність отримує власний науковий інтерес у своєму емпіричному сенсі.

Теоретичне бачення питання передачі означених майнових прав за допомогою окремих видів зобов'язань (як-то договір купівлі-продажу, дарування тощо) знайшло свого відображення в наукових працях багатьох учених-цивілістів. До них треба віднести В. Бєлова, Е. Суханова, Н. Кузнєцову, В. Яроцького тощо.

Тим не менш необхідно відзначити, що зазначені питання не мають свого одностайного розрішення в науці і відповідного відображення в чинному законодавстві України.

Внаслідок цього, удосконалення правової регламентації передачі й набуття майнових прав, що становлять зміст окремих видів цінних паперів є нагальною сьогоденною проблемою, що обґрунтовує актуальність дослідження.

Перш за все це стосується коносамента – виду товаророзпорядчого цінного паперу, правова природа якого має багато спірних питань, в аспекті його співвідношення з договором перевезення вантажу.

Мета цієї статті полягає в дослідженні існуючих у доктрині цивільного права підходів щодо кваліфікації передачі майнових прав, які становлять зміст коносамента в правовідносинах про передачу майна у власність.

Емпіричне значення механізму цивільно-правового регулювання випуску й обігу коносамента полягає в тому, що в процесі перевезення вантажу, його власник може розпоряджатися цим майном, шляхом відчуження коносамента іншій особі.

Саме в такому разі розкривається правова сутність коносамента – як цінного паперу.

При цьому, безперечно, що передача коносаменту здійснюється за допомогою цивільно-правових зобов'язань про передачу майна у власність, до яких треба віднести: договір купівлі-продажу, міни, дарування тощо.

Розглядаючи це питання, зазначимо, що використання такого об'єкта майнового обороту, як коносамент в правочинах, пов'язаних з передачею майна у власність, має низку особливостей. Вони полягають у такому:

Специфіка предмета договору, за яким передається не тільки коносамент, але (у кінцевому результаті) і вантаж;

Особливості виконання зазначених правочинів.

Аналізуючи перше із зазначеного вище підкреслимо, що особливість коносаменту як цінного паперу полягає в тому, що він, будучи об'єктом речового права, сам по собі не становить будь-якої цінності. Таку цінність мають саме ті майнові права, які засвідчені в ньому і які можуть бути реалізовані його володільцем шляхом пред'явлення коносамента.

Так, розглядаючи зміст коносамента, треба розрізняти поняття "право на коносамент ", яке має речовий характер і об'єктом якого є, власне цей документ, і "право з коносамент а", якому притаманний зобов'язальний характер і об'єктом якого є майно, зазначене в цьому цінному папері.

Інакше кажучи, структуру правовідносин за коносаментом, з одного боку, складають відносини між вантажоперевізником і відправником вантажу. Це правовідносини мають зобов'язально-правовий характер, відповідно до яких пред'явлення коносамента тягне за собою обов'язок з зобов'язальної за коносаментом особи здійснити передачу майна, вказаного в ньому. З іншого боку, коносамент підтверджує правовідносини власності на певне майно. Ці відносини мають речовий характер.

Така дуалістичність правової конструкції коносаменту призводить до дискусійності питання про можливість його віднесення або до категорії об'єктів речового права (як майна, речі) [1, с.19; 2, с.25; 3, с.104], або до категорії об'єктів суто зобов'язального права [4, с.323; 5, с.373; 6, с.86], а внаслідок цього - до групи речово-правових цінних паперів чи зобов'язально-правових.

На зазначену проблематику вказував Р. Саватьє, зазначаючи, що "...поява поняття абстрактного майна, (до якого слід віднести й цінні папери – прим. автора А.К.) - призвело по появи поняття права власності на право вимоги..."[7, с.89-90].

Розглядаючи це питання, треба зауважити, що М.М. Агарков також підкреслював, що "..товаророзпорядчі цінні папери є носіями як зобов'язальної, так і речової правомочності. Вони сильніше інших цінних паперів стирають межу між речовим і зобов'язальним правом". Так воно і є: адже майновий цінний папір посвідчує тільки право власності на документ. Правові ж відносини, що знайшли своє закріплення в коносаменті, – це право вимоги на річ. Правовідносини, характерні для речового права, є тільки у відносинах між попереднім і новим володільцем коносамента. Тим самим стверджується, що абсолютне право власності на майно лежить за межами права вимоги на нього, що безпосередньо й закріплено в коносаменті. Ця точка зору була висловлена М.М. Агарковим: "…Товаророзпорядчий папір за своїм змістом є зобов'язально-правовим папером" [4, с.327].

Однак треба зазначити, що з цією позицією навряд чи можна повністю погодитися. Цінний папір завжди посвідчує певну сукупність прав, у чому й полягає його цінність. Суб'єктом права, зафіксованого в папері (права з паперу), визнається його власник, який належним чином доводить своє право на цей документ [8, с.41]. Поява певних юридичних фактів, як-то: настання строку доставки вантажу чи доставка його до місця призначення – викликає появу права вимоги кредитора на отримання від перевізника вказаного в коносаменті майна.

Безумовно, що коносаменту притаманні ознаки зобов'язального документа, однак рівно настільки, наскільки й речового. Надання коносаменту характеру суто речового документа призведе до позбавлення його власника права вимоги на майно. Тому було б хибним вести мову тільки про речовий характер цього документа.

Зазначимо, що крім речових і зобов'язальних, також існують і такі юридичні відносини, що коливаються між речовими й зобов'язальними. Це правовідносини, в яких їх характерні риси змішуються в різних пропорціях, приближуючи їх до тих або інших [9, с.64]. Таким чином необхідно, на нашу думку, погодитися з М.І. Брагінським, що поряд з основними двома групами відносин з'являється третя – змішана [10, с. 114].

Ось чому не є слушним говорити також лише про зобов'язальний характер коносамента.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що коносамент охоплює елементи як речових, так і зобов'язальних правовідносин, що знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Нарешті, важливим є питання про первинність і вторинність речового й зобов'язального права. Не підлягає сумніву, що тільки право власності дає можливість вільно володіти, користуватися й розпоряджатися майном, зазначеним у коносаменті. Реалізація цього положення й призводить до виникнення зобов'язальних правовідносин у подальшому, що дає можливість говорити про те, що речове право є первинним, але невід'ємним від зобов'язального.

Наявність такого «дуалізму» в природі цінних паперів відрізняє їх як від інших об'єктів цивільного права, так і від цивільно-правових зобов'язань, оскільки цінні папери – це єдиний випадок, коли форма здійснення права стає об'єктом правовідносин [11, с.37-38; 12, с.20].

Наведене дає підстави стверджувати, що специфікою об'єкта зобов'язання про передачу цінного паперу у власність є його подвійний характер, а саме взаємозв'язок вантажу й коносаменту (з одного боку об'єктом договору є коносамент, а з другого – власне вантаж, засвідчений коносаментом).

Тим не менш поняття «коносамент» і «договір» не слід ототожнювати.

Так, характерною рисою коносамента є його односторонність. Власник коносаменту має тільки право вимоги того, що вказано в ньому від перевізника вантажу. Його праву не протистоїть обов'язок здійснення певних дії. Договір же про перевезення вантажу є двостороннім, тому що кожна із його сторін є зобов'язаною і, одночасно, має право вимоги до іншої сторони. Правові відносини, які виникають між перевізником вантажу і пред'явником коносаменту, є окремим видом від правовідносин щодо перевезення вантажу.

Крім того, певні особливості має і форма коносаменту. Вона зводиться до обов'язкової наявності реквізитів останнього, тобто таких елементів його тексту, що характеризують коносамент як розпорядчий цінний папір. Інакше кажучи, до тексту коносаменту включені такі реквізити, які не є характерними для правового оформлення інших юридично значущих дій суб'єктів цивільного права. У той же час, до тексту договору вносяться тільки такі його умови, які є суттєвими для даного виду договірного зобов'язання. Крім того, договір скріплюється підписами обох сторін договору. Коносамент же підписується зобов'язаній за ним особою.

Також треба зазначити, що коносамент як цінний папір становить об'єкт цивільного права. Його передача є предметом договору. Як-то договору купівлі–

продажу, міни, дарування, застави та ін. Власно договір не може бути об'єктом цивільного права, тому що він є підставою виникнення правовідносин.

Із другого боку, головною ознакою коносамента як цінного папера є можливість здійснення права, що витікає з нього, через його презентацію зобов'язаній особі. Таким чином, коносамент може вільно циркулювати в цивільному обороті. Договір таких особливостей не має. Передача права вимоги за договором можлива через здійснення складної процедури правонаступництва.

Зазначимо, що коносамент як цінний папір посвідчує перш за все певне майнове право, тобто є речовим документом, і в подальшому визначає взаємовідносини між власником коносамента й особою яка здійснила його випуск – зобов'язальний документ. Вказане дає можливість стверджувати про комплексний (речово- зобов'язальний) характер коносамента. Що стосується договору перевезення вантажу, необхідно зазначити, що він не містить у собі ознак речового документа. Договір не посвідчує право власності на майно.

Навпаки при передачі коносамента здійснюється перехід тільки майнових прав від однієї особі до іншої. Зміна кредитора в зобов'язанні з перевезенням вантажу шляхом відступлення права вимоги або переведення боргу тягне за собою перехід не тільки прав, але й певних обов'язків сторони за відповідним договором. При цьому недійсність первісної угоди тягне за собою недійсність правочину щодо заміни кредитора або боржника в зобов'язанні, що суперечить певним ознакам цінних паперів (абстрактність).

Розглядаючи другу особливість передачі прав, що становлять зміст коносамента спробуємо проаналізувати основу механізму цієї передачі, а також правове значення інституту індосаменту цінних паперів як конструкції за допомогою якої здійснюється передача прав на коносамент.

Традиційно, в доктрині цивільного права, залежно від способу легітимації цінних паперів відокремлюють їх такі види:

іменні цінні папери;

ордерні цінні папери;

цінні папери на пред'явника.

Кожен із зазначених видів цінних паперів має власний порядок передачі прав на них до третьої особі.

Однак, саме механізм передачі майнових прав, що становлять зміст цінних паперів має певну наукову дискусійність. Він полягає в наступному.

За іменним цінним папером, так само як і за ордерним, посвідчені ним права можуть належати названій у ньому особі [13, ст.198]. На думку багатьох науковців, для передачі іменного коносамента від одної особи до іншої необхідно здійснити складну процедуру, визначену законодавством для передачі боргових зобов'язань [14, с. 317]. У той же час, чинне законодавство України передбачає передачу цінних паперів іншій особі тільки шляхом індосаменту [13].

У той же час, критикуючи позицію законодавця зазначимо, що сингулярна сукцесія є правочином, предметом якого є зміна особи, яка виступає кредитором, тобто зміна активного суб'єкта зобов'язального права вимоги. Цей правочин має своїм предметом зміну зобов'язальних, а не речових прав. Мається на увазі передача зобов'язального, а не речового права на цінний папір. Коносамент, в свою чергу,

є документом, що підтверджує право власності на товар, відповідно до чого, з передачею коносаменту автоматично здійснюється перехід права власності на вантаж.

Право розпорядження товаром знаходиться в залежності від володіння відповідним документом. Ця обставина має важливе практичне значення при багатократному переході цінного папера з рук в руки й необхідності відокремлення майна з конкурсної маси в разі фінансової неспроможності боржника [15, с.55].

Коносамент у процесі свого обігу проходить низку послідовних стадій, які поступово змінюють одна одну. Першу стадію складають правовідносини між вантажовідправником і перевізником вантажу, які мають зобов'язально-правовий характер.

Правовідносини за коносаментом формують також відносини вантажовідправника та його потенційного отримувача. Вони мають речово-правовий характер. Таким чином, передача коносамента вантажовідправником третій особі має здійснюватися не за правилами передачі боргових зобов'язань, а шляхом виконання спеціального передавального надпису - індосаменту. Крім того, доцільно слід зауважити, що передача коносамента шляхом цесії буде означати перехід всіх прав і обов'язків за попереднім договором до наступної особі. При цьому зобов'язання за коносаментом буде залежати від чинності первісного зобов'язання. А такий порядок, в свою чергу, буде суперечити положенням загальної теорії цінних паперів – ознаки абстрактності цінного паперу [16, с.57].

Як бачимо, передача прав за іменним коносаментом повинна здійснюватися з використанням інших засобів передачі - індосації.

Індосація являє собою передачу цінного паперу іншій особі в повному обсязі за передаточним надписом, що ставиться на коносаменті або на доданому папері в установленій законом формі. За своєю юридичною природою, індосамент є новою передачею цінного паперу, який може індосовуватися багатократно.

Індосамент - це формальне посвідчення, надпис, зроблений на зворотній стороні цінного паперу, метою якого є передача цінного паперу іншій особі. Передача цінного паперу за індосаментом тягне за собою такі правові наслідки: 1) особа, яка індосує цінний папір, має можливість виходити з правовідносин за цінним папером шляхом внесення до передавального надпису застереження "без обертання до мене"; 2) невиконання зобов'язання за цінним папером тягне за собою солідарну відповідальність для всіх учасників індосаменту [17, с.65].

Процедура індосації досить ретельно визначена в чинному цивільному законодавстві України, тим не менш ми не можемо залишити поза увагою деякі спірні питання, з цього приводу також.

Вони полягають в наступному:

- чи може індосамент замінити укладання правочинів або наявність інших юридичних фактів, пов'язаних з переходом прав на цінні папери;
- чи достатньо вчинення одного лише індосамента для передачі прав на цінні папери;
- чи обов'язковою є індосація цінних паперів для набуття права власності на таки папери;
- чи завжди індосамент передає право власності на індосовані цінні папери [18, с.54].

Теоретичний аналіз правових конструкцій індосамента, а також певних видів зобов'язань про передачі майна у власність дає підстави зробити такі висновки:

По-перше, індосамент і договір про передачу цінних паперів у власність – самостійні елементи відносин встановлення права власності на цінні папери. Кожен з них є черговою стадією в зазначених правовідносинах. На підставі договору встановлюються правовідносини про передачу цінних паперів у власність, у той час, як на підставі індосамента здійснюється правове оформлення факту передачі цінного паперу у власність третьої особі.

По-друге, за допомогою індосамента здійснюється передача коносамента від індосанта до індосата. Як бачимо, індосамент - це правова конструкція, за допомогою якої здійснюється регулювання відносин обігу коносамента. Таким чином, індосат є самостійним суб'єктом правовідносин, пов'язаних з обігом коносамента, а не будь-яких інших.

По-третє, набуття права власності на коносамент, яке виникає на підставі індосамента, має певні відмінності від загально цивілістичних правил виникнення права власності. Вони обумовлені засобом легітимації, формою правочину, правами сторін, тощо [19, с.7].

По-четверте, оформлення правовідносин власності завдяки індосамента позбавляє можливості продавця захищати власні права в разі порушення покупцем зобов'язань тому, що коносамент, скріплений індосаментом переходить до покупця. Продавець же не отримує ніякого підтвердження оформлення передачі прав власності на коносамент.

Таким чином, індосамент не опосередковує зобов'язальні правовідносини, а лише відсилає до відповідних норм цивільного законодавства України й умов договору про передачу цінних паперів у власність. Правові відносини передачі цінних паперів у власність встановлюються тільки за межами зобов'язань, що виникають із коносамента [20, с.135-136; 21, с.310-329].

Узагальнюючи проведений вище аналіз, можна підсумувати:

Предмет договорів про передачу майна у власність, має певні особливості. Вони полягають у тому, що цей цінний папір містить в собі одночасно не тільки вантаж, але й майнові права на цей вантаж. Набуваючи право власності на коносамент, покупець отримує зобов'язальні права, права вимоги на вантаж, що складає зміст коносамента щодо третіх осіб.

Тим самим, при передачі коносамента у власність третьої особі ми бачимо дуалізм предмета цього зобов'язання.

Тим не менш, виходячи із вищезазначеного, не має рацію здійснювати ототожнювання коносамента як цінного паперу й договору. Коносамент не може підтверджувати зміст договору перевезення вантажу. Це зумовлено тим, що зміст будь-якого зобов'язання за договором перевезення вантажу становлять взаємні права й обов'язки сторін цього договору. Коносамент же – одностороннє зобов'язання перевізника вантажу про видачу його пред'явникові. У ньому не вказуються обов'язки його пред'явника. Він розміщується на підставі договору перевезення вантажу, а в подальшому абстрагується від зазначеного договору й отримує власне "правове життя".

З іншого боку, правовий аналіз деяких аспектів теорії боргового зобов'язання дає можливість критично ставитися до позиції багатьох науковців, відстоючих необхідність здійснення складної процедури передачі боргових зобов'язань при передачі іменного коносаменту від одної особи до іншої. Ми бачимо, що новий

Цивільний кодекс України також має певні теоретичні прогалини в регулюванні цивільно-правових відносин щодо передачі прав за іменним коносаментом. Вони складаються в необхідності здійснення, при передачі прав за іменним коносаментом, складної процедури, встановленої для передачі боргових зобов'язань, тоді як теорія цінних паперів потребує передачу права шляхом індосації.

Індосамент не є достатньою підставою для переходу права власності на цінні папери. Він є лише засвідченням переходу прав, що випливають із коносамента. Перехід права власності відбувається на підставі інших юридичних фактів, основним з яких є договір. Справді, індосамент є необхідною, але тільки додатковою підставою для того, щоб перехід права власності відбувся.

Література:

1. Вакулина Г.А. Ценные бумаги как объекты гражданских прав: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - М., 1993. - 252с;
2. Макеева Н.С. Государственное регулирование рынка акций: Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. - М., 1995. – 205с;
3. Трофименко А.В. Право собственности на ценные бумаги: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - Саратов, 1997. –201с;
4. Агарков М.М. Учение о ценных бумагах // Агарков М.М. Основы банковского права. Учение о ценных бумагах. М.: БЕК, 1994. - 258с;
5. Право власності в Україні: Навчальний посібник. / Под ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком інтер, 2000. – 816с;
6. Мурзин Д.В. Ценные бумаги как юридические конструкции гражданского права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03: Екатеринбург, 2001. – 202с;
7. Саватье Р. Теория обязательств: Юрид. и экон. очерк. - М.: Прогресс, 1972. – 359с;
8. Рыжков О. Варрант // Хоз-во и право. - 1995. - №9. - с.41-53.
9. Кавелин К.Д. Права и обязанности по имуществам и обязательствам в применении к русскому законодательству: Опыт систематизированного обозрения. - СПб., 1879. – 456с;
10. Брагинский М.И. К вопросу о соотношении вещных и обязательственных правоотношений // Гражданский кодекс России: Проблемы. Теория. Практика. - М., 1998. - с.114-117;
11. Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні / Я.М. Шевченко, О.М. Малявко, А.Л. Салатко та ін. – Х., 1999. – 272с;
12. Мірославський С. Щодо питання про визначення поняття «цінні папери» // Підприємство, господарство і право. - 2002. - №12. – с.20-23;
13. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003р. №435-IV. // Голос України. – 2003. - № 45-46; 47-48. – с.5.
14. Гражданское право: Учебник: В 2-х т. / Отв. ред. Е.А. Суханов. – 2 –е изд. перераб. и доп. - М.: Изд-во Бек, 2000. – Т. 1. - 785с;
15. Новик М. Проблемы обращения складских свидетельств // Хозяйство и право. – 2001.- №4. - с.55-62;
16. Белов В.А. Сингулярное правопреемство в обязательстве. – М.: Уч.-консульт. центр «ЮрИнфоР», 2000. – 287с;
17. Бервено С.Н., Яроцкий В.Л., Правовое регулирование вексельного обращения в Украине. – Харьков: Право, 2001. – 510с;
18. Поляничко А. Правове значення їндосаменту в процессі передачі прав на імені цінні папери // Право України. - №6. – 2001. – с.52-57;
19. Габов А.В. Вексель в системе российских ценних бумаг: Автореф… канд. юр. наук. – М.: 1999. – 18с;
20. Коструба А.В. Коносамент як цінний папір: дис. … канд.. юрид. наук: 12.00.03. – Х., 2003. – 212;
21. Лісенков Ю.М., Рімарук А.И., Ляшко В.П., Фомичеві С.Ю. Переводной и простой вексель: практика применения. – К., 1998. – 376с.

Пост упила в редакцию: 31.05.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 240-240.

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

УДК 342.9

Бевзенко В. М.

ПОНЯТТЯ І ВИДИ ПРИНЦИПІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Організація і здійснення державного регулювання засновані на певних принципах*, закріплених у Конституції України, чинному національному законодавстві. Проте, перш ніж розглянути сутність принципів державного регулювання, варто висвітлити юридичну природу правової категорії "принцип", оскільки в юридичній літературі – і сучасній вітчизняній, і в тій, що дісталася у спадок, існує багато різних дефініцій принципів [2, с. 16].

Слід відзначити, що проблема принципів у контексті правових досліджень так чи інакше розв'язувалась О.М. Бандуркою, А.М. Колодієм, В.Й. Развадовським, Н.О. Саніахметовою, О.Ф. Скакун, М.М. Тищенком. Разом із тим, оскільки концепція державного регулювання остаточно не сформувалась, зміст цього явища не отримав достатнього наукового обґрунтування, то відповідно, пов'язані із цим регулюванням поняття, зокрема і такі, як принципи також не достатньо аргументовані і описані адміністративно-правовою наукою. Виходячи із сказаного, метою даної статті є формулювання поняття принципів державного регулювання та їх систематизація.

Лише останнім часом В.Й. Развадовським одним із небагатьох представників науки національного адміністративного права визначені принципи державного регулювання, зокрема транспортної системи, як своєрідна "модель" регулюючого впливу на розвиток транспортної системи, реалізація якої передбачатиме необхідність вирішення проблеми її відтворення у нормативно-правових актах різної юридичної сили. Досліджуючи проблему формулювання принципів державного регулювання, як основних положень, правил, що характеризують порядок здійснення регулюючого впливу на транспортну систему, автор доходить висновку, що вони не залежать від волевиявлення та побажань окремих особистостей, засновані на діалектичному законі розвитку суспільства [3, с. 7, 19].

---

* Принцип [лат. principium – основа, начало] – 1) центральне пояснення, особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь; 2) внутрішнє переконання, погляд на речі, які зумовлюють норми поведінки; 3) основа якого-небудь пристрою, приладу [1, с. 762].

І теоретики-правники, і вчені-управлінці одностайні у розумінні поняття "принцип", визнаючи їхню пріоритетну роль у врегулюванні суспільних відносин, побудові соціальних та державних інститутів. Як зроблено висновок, суттєві розбіжності розуміння принципів відсутні, принцип – своєрідний промінь прожектора, який висвітлює певну площину. Можна перебувати з одного боку цього променя, з іншого, зсередини, але не виходити за його межі [4, с. 204].

Зокрема, А.М. Колодій переконаний, що принципи права – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загально значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу. Принципи права спрямовують і надають синхронності усьому механізму правового регулювання суспільних відносин, досконаліше інших розкривають місце права у суспільному житті і його розвитку. Саме принципи права є критерієм законності й правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату і органів юстиції і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури і освіти [2, с. 27]. Принципи права – об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку [5, с. 221]. Принципи адміністративного права – засадничі (основні) ідеї, положення, вимоги, що характеризують зміст цієї галузі права, відображають закономірності його розвитку і визначають напрями та механізми адміністративно-правового регулювання суспільних відносин [6, с. 80].

Схоже сутність принципів, але вже державного управління, розуміє В.Я. Малиновський – це фундаментальні істини, позитивні закономірності, керівні ідеї, основні положення, норми поведінки, що відображають закони розвитку відносин управління, сформульовані у вигляді певного наукового положення, закріпленого переважно у правовій формі, на основі якого будується і функціонує апарат державного управління [7, с. 192].

Відтак, принципи як правова категорія представляють собою основу, начало, зокрема, державного регулювання, яким притаманні такі ознаки: 1) відіграють визначальну роль у формуванні змісту та основних напрямів регулятивного впливу на суспільні відносини та об'єкти; 2) виражають типові закономірності здійснення державного регулювання; 3) представляють собою вимоги, які мають бути враховані суб'єктами державного регулювання під час здійснення ними регулятивної діяльності; 4) відтворені у Конституції та законах України, випливають або з окремих правових норм, або формулюються на основі норм певної галузі права і пов'язані з іншими принципами, що регулюють суспільну поведінку людей [6, с. 80]; 5) є результатом наукового пізнання, практична дія принципів повністю визначається ставленням до них людини [7, с. 191]; 6) важливим для розуміння сутності державного регулювання є те, що перераховані вище принципи комплексно

застосовуються у практичній діяльності органів державної влади, між собою взаємопов'язані та взаємообумовлені. Вони утворюють структурний конгломерат, що становить ідейну основу діяльності публічної адміністрації та її посадових осіб по задоволенню публічних інтересів [8, с. 155]; 7) принципи є об'єктивними категоріями, вони не залежать від волевиявлення та побажань окремих осіб, спираються на діалектичний закон розвитку [9, с. 100].

Більше того, крім визнання науковцями взаємозв'язку принципів у системі однієї галузі науки (право, державне управління), цілком справедливою є точка зору про взаємообумовленість комплексу принципів окремої галузі науки із вихідними ідеями (принципами) іншої сфери людських знань. Так, О.М. Бандурка та М.М. Тищенко застерігають, що принципи адміністративного процесу спираються на конституційні принципи державного управління, проте при цьому відбивають специфіку адміністративно-процесуальної сфери [10, с. 28].

Як зазначалось, у загальному вигляді принципи державного регулювання викладені у Конституції України, законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах. Однак, також зроблено висновок, що принципами є не тільки ті керівні начала, які закріплені в законодавстві та в інших джерелах правових норм, але й основні ідеї правосвідомості, які отримали загальне визнання в діяльності суб'єктів внутрішньодержавного і міжнародного права, незважаючи на відсутність їх формальної фіксації в об'єктивному праві [8, с. 142]. Дійсно, як визнано в ст. 19 Закону України "Про міжнародні договори України" чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Тому, принципи державного регулювання – це закріплені у національному законодавстві та міжнародних договорах України закономірності, обов'язкові до виконання правила регулюючого впливу держави та її органів на суспільні відносини, процеси; закріплені у правових нормах найбільш загальні, вихідні положення, панівні в даній державі політичні та правові ідеї, основні засади, керівні настанови, що визначають найважливіші правила, за якими таке регулювання організується і здійснюється [4, с. 204].

З огляду на те, що принципи державного регулювання розкривають сутність цього правового явища, характеризують його специфічні ознаки, проаналізуємо систему та зміст цих принципів.

У першу чергу слід зауважити, що визначальними для усіх галузей правової науки, безумовно, є загальноправові принципи, сутність яких зводиться до необмеженої дії та їх обов'язкового врахування органами державної влади, як при виконанні ними своїх обов'язків, так і під час реалізації повноважень органів влади у відносинах із іншими суб'єктами права. Теорією права визнано, що до загальноправових відносяться принципи свободи, справедливості, рівності перед законом, законності, гуманізму, демократизму, взаємної відповідальності держави і особи [11, с. 216-218].

Здійснивши аналіз наукового обґрунтування принципів, доходимо висновку, що, по-перше, в цілому існуючі класифікації цієї правової категорії за своїм змістом

подібні, хоча й здійснені на основі різних, відмінних один від одного критеріїв. Уникнути неоднозначного тлумачення видів принципів, у тому числі і державного регулювання можливо, закріпивши їх поняття та зміст у законодавстві. Так, показовим у даному випадку, на нашу думку, є визначення у окремих статтях Кодексу адміністративного судочинства України системи, видів та змісту принципів адміністративного судочинства.

По-друге, існуючі види принципів незалежно від сфери поширення їх дії, за своєю суттю, регулятивною спрямованістю в цілому залишаються незмінними, постійними; одні і ті ж принципи об'єктивно притаманні усім галузям, підгалузям, інститутам правової науки. Наприклад, положення про визнання людини найвищою соціальною цінністю залишається неспростовним постулатом у конституційному праві, кримінальному процесі, адміністративному праві, державному управлінні, державному регулюванні тощо.

Можливість учасників регулятивних правовідносин вільно обирати вид поведінки, який повною мірою відповідає їх потребам, інтересам, сферам діяльності, іншим факторам соціального існування відтворена у принципі свободи державного регулювання.

Наприклад, у відповідності із статтею 54 Конституцією України громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Даний принцип реалізується також через надання свободи вибору суспільного ладу і форми правління, забезпечення захисту прав людини та задоволення основних потреб її життя, формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення, створення умов для утвердження в суспільстві норм гуманістичної моралі, користування різними соціальними послугами держави та приватних осіб тощо [5, с. 224].

Своєрідний "дух" законів і всієї системи адміністративного законодавства, яким мають бути пройняті норми адміністративного права, що закріплюють відносини між суспільством, державою і людиною представляють принципи справедливості і гуманізму. Передусім вказані принципи проявляються у вимозі шанобливого ставлення представників держави до людської гідності. Ці принципи вважаються своєрідним "мотором" всієї складної системи взаємозв'язків держави й особи, який "рухає" суспільство до досягнення найвищого рівня розвитку [6, с. 84]; принцип гуманізму свідчить про якісно нове ставлення органів державної влади і посадових осіб до людини і громадянина в Україні. Крім того, принцип справедливості державного регулювання містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням; принцип гуманізму розкриває одну із найважливіших ціннісних характеристик права, домінування у формуванні та функціонуванні правової системи природних невідчужуваних прав людини [5, с. 224-225].

До системи принципів державного регулювання відноситься також принцип рівності, який означає рівність усіх перед законом, рівність прав та обов'язків, неза-

лежно від національної, релігійної та іншої належності, службового та іншого становища, рівну відповідальність перед законом, рівний захист у суді [5, с. 224].

Даний принцип, тією чи іншою мірою відтворений у статтях 13, 21, 24, 36, 38, 43 Конституції України та нормативно-правових актів. Так, у статті 6 Господарського кодексу України одним із загальних принципів господарювання в Україні є забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання [12].

Перехід до демократичної, правової держави неможливий без суворого й неухильного дотримання законності. Здійснення національно-державного будівництва і морального відновлення суспільства неможливі без утвердження цього принципу [10, с. 29]. Крім того, важливість проблеми законності обумовлюються тим, що поняття законності нерозривно пов'язане з такими інститутами і сторонами державно-правового життя суспільства, як функції держави, правотворчість, форми реалізації права, демократія, права, свободи та обов'язки особистості. Становлення ідеї законності починається з утвердження державності і права, тоді як уявлення про необхідність слідування конкретним правилам існувало ще в релігійно-міфологічних пам'ятках задовго до цього процесу [13, с. 11].

Принцип законності державного регулювання виражається у вимогах: а) якості нормативно-правових актів, несуперечності їх один одному (між ними має бути ієрархічна субординація залежно від юридичної сили). Можна сказати, що принцип законності державного регулювання означає повну узгодженість положень чинних нормативно-правових актів та Конституції України; б) суворого додержання та виконання юридичних норм, правових приписів усіма суб'єктами – громадянами, їх громадськими та некомерційними організаціями, посадовими особами, державними органами [5, с. 225]; в) гарантування прав і свобод громадян; г) неприпустимість протиставлення законності й доцільності; д) невідворотність покарання за порушення закону [10, с. 29].

Поряд із загальноправовими принципами слід визнати існування спеціальних принципів державного регулювання, які характеризують його змістовну спрямованість, відрізняючи від інших суміжних явищ, зокрема таких як державне управління.

Державне регулювання допускає декілька варіантів майбутньої діяльності керованих об'єктів, створюючи можливість діяти найбільш ефективно; воно передбачає високий ступінь альтернативності поведінки керованих об'єктів [6, с. 64, 66]. Відтак, чи не найголовнішим принципом державного регулювання є можливість вибору певного виду діяльності учасниками суспільних відносин (принцип альтернативи), яка, однак, має здійснюватись у межах встановлених державою правил поведінки. Даний принцип найбільш характерно представляє зміст державного регулювання, оскільки є його основою, без якої існування такого регулювання неможливе. Створення державою безальтернативних умов діяльності керованих об'єктів, відповідно виключає регулятивний характер організації діяльності учасників суспільних відносин, відбувається перехід до суто управлінський важелів впливу на соціальні процеси.

Наприклад, статтею 385 Господарського кодексу України передбачено, що податкові пільги надаються виключно відповідно до закону, як правило, суб'єктам

зовнішньоекономічної діяльності, які стабільно експортують наукову, наукоємну продукцію, експорт яких перевищує імпорт за фінансовий рік і обсяг експорту яких становить не менше п'яти відсотків від обсягу реалізованих за фінансовий рік товарів. Таким чином, у разі постійного експортування продукції, у суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності виникає альтернатива отримати або не отримати податкові пільги [12].

Оптимальність, прийнятність створюваних державою умов діяльності керованих об'єктів з метою формування бажаної поведінки таких об'єктів є ще одним принципом державного регулювання. У відповідності із цим принципом учаснику правовідносин завжди пропонується декілька варіантів поведінки, які з урахуванням їх інтересів частково або повністю відповідають, або взагалі не відповідають їх потребам, запитам.

Даний принципи нерозривно пов'язаний із принципом альтернативи, оскільки лише за наявності вибору більш і менш оптимального (прийнятного) варіанту поведінки стає можливим регулятивний вплив на суспільні відносини, соціальні об'єкти.

При здійсненні регулятивного впливу на керовані об'єкти, враховуються потреби, інтереси учасників суспільних відносин, відповідно до них формується зміст державного регулювання. Досягнення певної мети, розв'язання завдання окремим суб'єктом виступають тим мотивом, який дозволяє керувати об'єктами, забезпечує набуття ними форм такої поведінки, яка є бажаною або очікуваною.

Отже, принципом державного регулювання слід визнати врахування суб'єктами державного регулювання потреб, інтересів учасників суспільних відносин; підкреслено, що цілі регулювання і методи їх досягнення мають обиратись з урахуванням ступеня їх відповідності суспільним інтересам. Наприклад, регулювання цін і виробничих обсягів на конкурентних ринках слід уникати. Доступ на ринок необхідно регулювати лише там, де це необхідно для забезпечення здоров'я і безпеки населення чи управління національними ресурсами [14, с. 132].

Даний принцип є надзвичайно важливим, оскільки він впливає на вибір змісту і способів впливу на керовані об'єкти; мотивація – рушійна сила, що ґрунтується на задоволенні певних потреб, примушуючи людину діяти із максимальними зусиллями для досягнення особистих чи організаційних цілей [7, с. 278]. Забезпечення інтересів держави та окремих суб'єктів правовідносин – принцип державного регулювання, відтворений у національному законодавстві і покликаний забезпечувати паритет державних та соціальних інтересів. Наприклад, державне регулювання інвестиційної діяльності здійснюється з метою реалізації економічної, науково-технічної і соціальної політики, воно визначається показниками економічного і соціального розвитку України [15, с. 640].

Наостанок відзначимо, що ні в якому разі представлений перелік спеціальних принципів державного регулювання, однак абсолютно не претендує на вичерпність про, що свідчать численні праці вчених-юристів*.

Разом із тим, представлений аналіз свідчить про недостатню обґрунтованість поняття та системи принципів державного регулювання цієї правової категорії, їх видових і змістовних ознак; існуючі наукові доробки, присвячені проблемам правових принципів, лише у загальному вигляді описують принципи державного регулювання, а відтак правова природа таких принципів, вважаємо, описана не досить вичерпно.

Крім того, теоретичне обґрунтування принципів державного регулювання потребує якнайшвидшого практичного втілення, реалізації у чинному законодавстві, чого, на превеликий жаль, поки що не доводиться спостерігати.

Тому, як вбачається, перспективним є подальше наукове дослідження змісту, засобів, сфери та специфіки здійснення державного регулювання.

Література:

1. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних сполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К., 2000. – 1018 с.

2. Колодій А.М. Принципи права України: Монографія. – К., 1998. – 208 с.

3. Развадовський В.Й. Державне регулювання транспортної системи України (адміністративно-правові проблеми та шляхи їх розв'язання): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 38 с.

4. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: Монографія. – Харків, 2003. – 406 с.

5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків, 2001. – 656 с.

6. Адміністративне право України. Академічний курс: Підручник: У 2т. / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К., 2004. – Том 1: Загальна частина. – 584 с.

7. Малиновський В.Я. Державне управління: Навчальний посібник. – Вид. 2-ге, доп. та перероб. – К., 2003. – 576 с.

8. Кузьменко О.В. Теоретичні засади адміністративного процесу: Монографія. – К., 2005. – 352 с.

9. Развадовський В.Й. Адміністративно-правове регулювання правовідносин у транспортній сфері України: Монографія. – Харків, 2004. – 284 с.

10. Бандурка О.М., Тищенко М.М. Адміністративний процес: Підруч. для вищих навч. закл. – К., 2002. – 288 с.

11. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копєйчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копєйчикова. – К., 2004. – 368 с.

12. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11 – Ст. 462.

13. Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження. – К.: Видавництво "Юстініан", 2004. – 216 с.

14. Саниахметова Н.А. Регулирование предпринимательской деятельности в Украине: организационно-правовые аспекты: Монография. – Одесса, 1998. – 232 с.

15. Саніахметова Н.О. Підприємницьке право: Навч. посібн. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К., 2005. – 912 с.

* Додатково про принципи державного регулювання, наприклад, див.: Саніахметова Н.О. Підприємницьке право: Навч. посібн. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К., 2005. – 912 с. [15].

Пост упила в редакцию: 21.06.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 248-248.

УДК 351.9.001

Ганжа Н. В.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРУКТУРУ РЕГЛАМЕНТУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ

У статті визначаються елементи структури Регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим (далі – Регламент ВР АРК, Регламент) та розкривається їх зміст. За основу аналізу структури Регламенту ВР АРК взята структура Конституції України, яка є класичним видом структури нормативно-правових актів. На підставі загальнонаукових методів системного аналізу, структурно-функціонального та методу моделювання і прогнозування проведений аналіз структурних елементів Регламенту ВР АРК, сформульовані пропозиції щодо вдосконалення структури і змісту чинного Регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Проблема з'ясування структури Регламенту ВР АРК, як одного з локальних актів – джерел конституційного права України, майже не знайшла відбиття в спеціальній юридичній літературі, проте слід зазначити, що її окремі сторони досліджувалися під час аналізу інших джерел вищезгаданої галузі права такими дослідниками як Л.Т.Кривенко [1], В.В.Сасом [2], автором цієї статті [3].

Метою даної статті є правовий аналіз структури Регламенту Верховної Ради АРК й формулювання пропозицій щодо удосконалення його змісту. Визначена мета зумовила постановку й розв'язання таких завдань: виокремлення елементів структури Регламенту ВР АКР; аналіз його структури і змісту; формулювання висновків і пропозицій щодо удосконалення аналізованого акту.

Регламент Верховної Ради АРК, затверджений Постановою Верховної Ради АРК від 30 червня 1998 року № 109-II [4], за своєю структурою складається з преамбули, основної частини і заключних положень.

У преамбулі Регламенту ВР АРК зазначається, що цей акт разом з Конституцією України, Законом України "Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим" від 10 лютого 1998 року, іншими законами України, а також Конституцією АРК та іншими нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК, встановлює порядок діяльності представницького органу АРК.

Основну частину Регламенту ВР АРК складають п'ять розділів, аналіз яких подається нижче. До Розділу I "Загальні положення" Регламенту ВР АРК включено чотири статті, викладені в редакції Постанови Верховної Ради АРК від 16.02.2000 № 892-2/2000 [5], змістом яких визначаються: предмет правового регулювання зазначеного акту; мова роботи, діловодства і документації Верховної Ради АРК; порядок проведення засідань і органів представницького органу АРК; особливості нормативного регулювання питань, пов'язаних із присутністю на засіданнях ВР АРК запрошених осіб.

Більш складною структурою і змістом характеризується Розділ II "Організаційно-правові форми і порядок діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим" Регламенту ВР АРК: він включає 10 глав та вміщує 88 статей.

У Главі 1 "Перша сесія Верховної Ради Автономної Республіки Крим" містяться сім статей, змістом яких є регулювання питань стосовно складу і строків

повноважень Верховної Ради АРК; дати, часу, місця, порядку відкриття і проведення першої сесії; формування депутатських груп, фракцій тощо.

Глава 2 "Сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим" складається з 11 статей, якими внормовані такі положення: скликання й відкриття сесії ВР АРК; строки, порядок скликання й проведення позачергової сесії або позачергового пленарного засідання; про право присутності представників інших органів влади на засіданнях ВР АРК; про кворум, необхідний для роботи пленарного засідання ВР АРК; про комісії ВР АРК по контролю за дотриманням Регламенту та за електронною системою голосування; про повноваження секретаріату сесії ВР АРК.

Зміст Глави 3 "Пленарні засідання Верховної Ради Автономної Республіки Крим" Регламенту складає 21 стаття, якими врегульовані такі організаційні питання: порядок проведення пленарних засідань ВР АРК; затвердження порядку денного; порядок надання слова для виступу; форми голосування; порядок роботи лічильної комісії ВР АРК; порядок проведення таємного голосування; протоколи, стенограми пленарних засідань ВР АРК тощо. В ст.30 Регламенту ВР АРК містяться норми щодо порядку прийняття Конституції АРК, змін і доповнень до неї, постанов та рішень, протокольних доручень Верховної Ради АРК, які, на наш погляд, виходять за рамки предмета правового регулювання аналізованої Глави 3 Регламенту. За структурою відповідні питання мають бути включені до глави, зміст якої складають спеціальні процедури: прийняття Конституції АРК, змін і доповнень до неї.

Норми, що встановлюють порядок обрання Глави Верховної Ради АРК; термін, обсяги і порядок здійснення його повноважень; порядок і умови дострокового звільнення з посади Голови ВР АРК, а також встановлення підзвітності Голови ВР АРК містяться в 12 статтях Глави 4 "Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим" Регламенту. В Главі 5 "Заступники Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим і голови постійних комісій Верховної Ради", яка містить 8 статей, унормовані процедури обрання заступників Голови ВР АРК і їх дострокового звільнення з займаних посад; компетенція й порядок здійснення заступниками Голови ВР АРК своїх повноважень; порядок заміщення Голови ВР АРК тощо. На наш погляд, установчі процедури, врегульовані у 4 та 5 Главах Регламенту, щодо порядку обрання Голови ВР АРК, його заступників, а також голів постійних комісій ВР АРК, є багато в чому схожими й можуть бути об'єднані в одному структурному підрозділі Регламенту – Главі 4, назву якої пропонуємо викласти в такій редакції: "Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, заступники Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим і голови постійних комісій Верховної Ради Автономної Республіки Крим".

До Глави 6 "Президія Верховної Ради Автономної Республіки Крим", яка вміщує п'ять статей, включені норми щодо порядку створення, складу, повноважень Президії ВР АРК; порядку проведення засідань і прийняття рішень зазначеним органом тощо. В ст.67 Регламенту ВР АРК передбачена можливість створення робочих комісій (груп) Президії ВР АРК, правовий статус яких, на наш погляд, є певною мірою дискусійним. У відповідності до ст.67 Регламенту "Президія Верховної Ради Автономної Республіки Крим для підготовки пропозицій з питань, що входять до її компетенції, у випадку необхідності створює зі свого складу, з числа депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, спеціалістів, представників республіканських органів, об'єднань громадян робочі комісії (групи)" [6]. Якщо зазначені робочі комісії (групи), що можуть створюватися Президією ВР АРК, є

дорадчими органами самої ВР АРК, то чому про це не міститься жодної норми в Регламенті? У зв'язку з невизначеністю правового статусу робочих комісій (груп) Президії ВР АРК виникає ще низка питань: які акти ці органи можуть приймати; якими будуть правові наслідки прийняття зазначених актів тощо. Крім того, варто звернути увагу, що ні в Розділі X "Автономна Республіка Крим" Конституції України [7], ні в Розділі III "Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим. Правосуддя і прокуратура в Автономній Республіці Крим" Конституції АРК [8] такі органи, як робочі комісії (групи) Президії ВР АРК не згадуються.

До постійно діючих органів (поряд з Головою ВР АРК та його заступників, Президією ВР АРК), на які відповідно ст.15 Закону України "Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим" [9] покладаються функції забезпечення роботи представницького органу АРК, (зокрема попереднього розгляду та підготовки питань, віднесених до відання ВР АРК і контрольні функції), відносяться постійні й тимчасові комісії Верховної Ради АРК. Порядок обрання, перелік постійних комісій, а також їх склад, порядок обрання голів постійних комісій і здійснення ними повноважень, а також особливості створення тимчасових комісій тощо врегульовані в Главі 7 "Постійні й тимчасові комісії Верховної Ради Автономної Республіки Крим" Регламенту, яка містить десять статей.

Глава 8 "депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим" Регламенту, що складається з чотирьох статей, встановлює норми щодо визначення статусу депутата ВР АРК, містить переліки прав і повноважень депутатів ВР АРК у самому представницькому органі та поза його межами.

До змісту Глави 9 "Депутатські групи, фракції Верховної Ради Автономної Республіки Крим" Регламенту, яка вміщує шість статей, включені норми про умови і порядок їх створення; про склад, статус, організацію діяльності депутатських груп, фракцій ВР АРК, а також про порядок створення депутатських блоків, коаліцій ВР АРК. У ст.87 Регламенту встановлено, що "депутатські групи, фракції можуть об'єднуватися в блоки, коаліції, які реєструються секретаріатом сесії на підставі відповідної заяви з додаванням протоколу організаційного засідання, підписаного керівниками депутатських груп, фракцій" [10]. Інших норм щодо встановлення порядку діяльності блоків, коаліції, їх компетенції тощо (крім ст.88 Регламенту про порядок повідомлення про створення блока, коаліції) у аналізованому акті не міститься, що можна розглядати як певній недолік цього документу.

Однією з функцій представницького органу місцевого самоврядування – Верховної Ради АРК – є здійснення контрольної функції, що реалізується, поряд з іншими видами контролю, у формі депутатського запиту. Регулювання порядку здійснення права депутата ВР АРК на депутатський запит, отримання відповіді на нього, а також прийняття рішення ВР АРК щодо депутатського запиту здійснюється на підставі норм Глави 10 "Порядок внесення і реалізації депутатського запиту" Регламенту, яка включає чотири статті.

Наступним структурними елементом Регламенту є Розділ III "Формування республіканських органів виконавчої влади", який складається з однієї Глави 11 "Порядок формування Ради міністрів Автономної Республіки Крим" і однієї ст.93 "Загальні положення".

До Розділу IV "Нормотворчий процес" Регламенту ВР АРК, яким врегульовані установчі повноваження представницького органу самоврядування АРК, включено

три глави і 17 статей. Глава 12 "Процедура і форми реалізації права внесення проектів нормативно-правових актів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим" аналізованого акту містить чотири статті: про право внесення проектів нормативно-правових та інших актів Верховної Ради АРК; про порядок забезпечення реалізації депутатами ВР АРК і Радою міністрів АРК зазначеного вище права; про реалізацію права асоціацій органів місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим внесення на розгляд ВР АРК рекомендацій і пропозицій (ст.96-1 Регламенту [11]).

Норми про реєстрацію і умови проектів нормативно-правових та інших актів Верховної Ради АРК; про випадки, склад й порядок утворення погоджувальної комісії ВР АРК місяться у чотирьох статтях Глави 13 "Оформлення і порядок проходження нормативно-правових та інших актів у Верховній Раді Автономної Республіки Крим" Регламенту.

Наступна Глава 14 "Процедура розгляду й прийняття проектів нормативно-правових та інших актів Верховної Ради на сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим" Регламент складається з дев'яти статей. Норми зазначеної Глави 14 присвячені регулюванню таких питань: включення проектів нормативно-правових або інших актів ВР АРК до порядку денного; розгляд проектів нормативно-правових актів ВР АРК в першому та другому читаннях, прийняття рішення щодо них; розгляд і прийняття інших актів ВР АРК; оформлення рішень ВР АРК; затвердження бюджету АРК тощо.

Розділ V "Порядок здійснення Верховною Радою Автономної Республіки Крим та її органами контрольних функцій" Регламенту включає одну Главу 15 "Контрольні функції Верховної Ради Автономної Республіки Крим та її органів" і містить дев'ять статей. Процедури, що регламентують порядок здійснення контрольних повноважень ВР АРК і її органами, а також їх посадовими особами, після внесення цілого ряду змін і доповнень [12] були приведені у відповідність до положень Конституції України та Закону України "Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим" і набули більш чіткої форми.

Остання структурна частина Регламенту ВР АРК – Розділ VI "Заключні положення" – складається з чотирьох пунктів, які містять такі положення: фінансове забезпечення діяльності ВР АРК здійснюється за рахунок коштів бюджету АРК і закріплюється окремим рядком в цьому документі; діяльність ВР АРК забезпечує апарат ВР АРК, що складається з Секретаріату ВР АРК і Управління справами ВР АРК; структура, загальна чисельність Секретаріату й Управління справами ВР АРК й чисельність їхніх підрозділів, витрати на утримання Секретаріату й Управління справами встановлюються Верховною Радою АРК за поданням Голови ВР АРК; Голова ВР АРК здійснює прийом на роботу та звільняє працівників Секретаріату ВР АРК (крім заступників керівників Секретаріату, начальників управлінь, завідуючих відділами Секретаріату, головного редактора газети "Кримські вісті", які приймаються на роботу і звільняються за рішенням Президії ВР АРК відповідно до пункту "а" ст.68 Регламенту [13]).

На основі правового аналізу структури Регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим та змісту його положень, можна зробити наступні висновки й пропозиції.

1. Структура Регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим складається з трьох частин: преамбули, основної частини та заключних положень; цей акт містить шість розділів, п'ятнадцять глав і 120 статей.

2. Викладення норм Регламенту ВР АРК здійснено за так званою "лінійною нумерацією", тобто всі статті нумеруються не по окремих розділах чи главах, а мають єдину нумерацію протягом всього тексту.

3. У Регламенті ВР АРК в цілому послідовно, логічно закріплюються положення і процедури, які зумовлюються юридично-правовим статусом Верховної Ради Автономної Республіки Крим й випливають із Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим, Закону України "Про Верховну Ради Автономної Республіки Крим" та інших конституційних законів.

4. Пропонуємо установчі процедури, врегульовані у 4 та 5 Главах Регламенту, щодо порядку обрання Голови ВР АРК, його заступників, а також голів постійних комісій ВР АРК, об'єднати в одному структурному підрозділі Регламенту – Главі 4, і закріпити нову її назву "Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, заступники Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим і голови постійних комісій Верховної Ради Автономної Республіки Крим".

Література:

1. Кривенко Л.Т. Регламентація діяльності парламенту і парламентська реформа в Україні. // Юридический вестник. – 1999. – № 4. – С. 60 – 66.

2. Сас В.В. Регламент парламенту, його роль у правовій системі та деякі проблеми теорії та практики. // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 14. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України 2001. – С. 117–124.

3. Ганжа Н.В. Юридична природа і місце в системі джерел конституційного права України Регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим. // Збірник тез доповідей "Дні науки" в Гуманітарному університету "ЗІДМУ", 5-6 жовтня 2006 р. - Том 2. - С. 291-293.

4. Про Регламент Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, 30 червня 1998 року, № 109-II (з наступними змінами й доповненнями станом на 2 квітня 2003 року) // <http: //www.rada.crimea.ua.

5. Постанова Верховної Ради АРК від 16.02.2000 № 892-2/2000 // <http: //www.rada.crimea.ua.

6. Про Регламент Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, 30 червня 1998 року, № 109-II (з наступними змінами й доповненнями станом на 2 квітня 2003 року) // <http: //www.rada.crimea.ua.

7. Конституція України, 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; Про внесення змін до Конституції України: Закон України, 8 грудня 2004 року, № 2222-IV // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 2. – Ст. 44.

8. Конституція Автономної Республіки Крим, 21 жовтня 1998 року // <http: //www.rada.crimea.ua.

9. Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим: Закон України, 10 лютого 1998 року, № 90/98-ВР <http: //www.rada.gov.ua.

10. Про Регламент Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, 30 червня 1998 року, № 109-II (з наступними змінами й доповненнями станом на 2 квітня 2003 року) // <http: //www.rada.crimea.ua.

11. Там же.

12. Постанова Верховної Ради АРК від 28.07.98 № 122-II // <http: //www.rada.crimea.ua; Постанова Верховної Ради АРК від 17.11.99 № 808-2/99 // <http: //www.rada.crimea.ua; Постанова Верховної Ради АРК 16.02.2000 № 892-2/2000 // <http: //www.rada.crimea.ua; Постанова Верховної Ради АРК от 19.03.03 № 495-3/03 // <http: //www.rada.crimea.ua.

13. Про Регламент Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, 30 червня 1998 року, № 109-II (з наступними змінами й доповненнями станом на 2 квітня 2003 року) // <http: //www.rada.crimea.ua.

Пост упила в редакцию: 17.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 254-254.

ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО

УДК 343.224.1

Андрєєв О. О.

УРАХУВАННЯ СПЕЦИФІКИ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ФОРМУВАННІ СИСТЕМИ МЕТОДИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ ВБИВСТВ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ)

Застосування методів, прийомів і засобів криміналістики, насамперед, орієнтовано на реалізацію функції досудового слідства, на вирішення завдань доказування у кримінальній справі. Використовуючи розроблені криміналістикою рекомендації при вирішенні процесуальних завдань, слідчий прагне до того, щоб „певним чином упорядкувати свою діяльність, перевести її в розумне, раціональне, методично доцільне русло” [1, с. 118]. Досягнення максимально успішних результатів роботи з проведення розслідування нерозривно пов'язане з питаннями методики розслідування злочинів, встановленням загальних, єдиних і найбільш ефективних методів і прийомів організації відповідних процесів.

Значний вплив на розвиток криміналістичного вчення про методику розслідування злочинів мали наукові дискусії із приводу її поняття, предмета, принципів побудови, які мали місце у 60–80 роках минулого століття. Р.С. Бєлкін, О.М. Васильєв, І.О. Возгрін, В.К. Гавло, І.Ф. Герасимов, Л.Я. Драпкін, Г.Г. Зуйков, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, І.М. Лузгін, Г.А. Матусовський, В.О. Образцов, М.В. Салтевський, М.О. Селіванов, Л.О. Соя-Серко, М.П. Яблоков та багато інших криміналістів присвятили ряд фундаментальних робіт загальнотеоретичним проблемам методики, а також питанням розробки і практичного застосування рекомендацій окремих методик розслідування.

Останнім часом названі аспекти криміналістичного вчення одержали подальший розвиток у роботах В.П. Бахіна, А.Ф. Волобуєва, О.Ю. Головіна, В.О. Жбанкова, В.А. Журавля, А.В. Іщенка, Н.І. Кліменко, О.М. Кустова, В.Г. Лукашевича, В.В. Тіщенка, С.М. Чурилова, В.Ю. Шепітька. В їх роботах містяться ґрунтовні розробки, як загальних методологічних проблем, так і окремих методик розслідування злочинів, з якими працівники правоохоронних органів мали справу в цей період.

Доктринальним у визначенні підходу до дослідження проблем криміналістичної методики є думка О.Н. Колесніченка, відповідно до якої її загальні положення повинні, насамперед, містити відповіді на питання про те, що і як вивчає методика, яким чином формуються її наукові рекомендації, по якій оптимальній системі вони повинні будуватися, які найбільш важливі положення (принципи) сприяють визначенню ефективності методики розслідування конкретного злочину, тобто успішному застосуванню наукових рекомендацій у слідчій практиці [2, с.5].

Автор виділяє три взаємозалежні, але не тотожні поняття методики розслідування злочинів: 1) як розділ науки криміналістики, що сформувався поступово одночасно з розвитком усієї криміналістики; 2) як методику розслідування певного виду (або різновиду) злочину; 3) як послідовну практичну діяльність, коли мова йде про розслідування конкретного злочину, оскільки слідчий

розслідує не види, а реальні злочини і повинен для успішного їх розслідування обрати конкретну методику, що забезпечить швидке і повне їх розкриття [2, с.3-4].

Р.С. Бєлкін розглядає криміналістичну методику як розділ науки криміналістики, що у „предметному" вираженні виступає у вигляді систем криміналістичних рекомендацій різного ступеня спільності, які відносяться до організації та проведення слідства, оптимальних для типових умов застосуванню засобів і прийомів криміналістичної техніки і тактики, управління і наукової організації праці, а також даних інших областей знання [3, с. 105]. Окрема криміналістична методика має певну структуру, відповідно до якої її елементи розташовуються в певній послідовності, утворюючи підсистеми. Окрема методика розглядається як „кістяк", основа для формування комплексу криміналістичних (методичних) рекомендацій [4, с.750].

На основі аналізу наукових публікацій, в яких розглянуті принципи, зміст і призначення методики розслідування злочинів, можна, на наш погляд, зробити наступні висновки. Цілком виразно простежується зв'язок між кримінально-правовими елементами складу розслідуваного злочину, установленим кримінально-процесуальним законом предметом доказування по кримінальній справі і методикою його розслідування. Перераховані вище дані визначають зміст методичних рекомендацій і структуру методики – упорядкованої сукупності процесуальних, криміналістичних, оперативно-розшукових, організаційно-управлінських та інших засобів, застосовуваних з метою розкриття злочинів і викриття (кримінального переслідування) особи, яка його вчинила. Вказана методика призначена служити інструментом установлення обставин, що входять у предмет доказування по кримінальній справі.

Цілеспрямоване застосування окремої методики вимагає її забезпечення, її адаптації до конкретних умов розслідування. Дані умови визначаються в першу чергу переліком обставин, які підлягають доказуванню, що є типовими для конкретних видів злочинів. Характер даних обставин впливає на те, якими слідчими діями або їх комплексами можуть бути отримані докази, що підтвердять факт їх наявності. Це обумовлює необхідність урахування при розробці окремих методик характеристик типових слідчих ситуацій, що виникають у розслідуванні злочинів відповідних видів.

Певна специфіка методики розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми, диктує необхідність більше глибокого пророблення її теоретичних і практичних питань. Цей висновок ґрунтується в першу чергу на аналізі наукових і методичних робіт з проблем розслідування інших різновидів вбивств, де явно простежується диференційований підхід до розробки систем методичних рекомендацій з розслідування окремих видів і підвидів цього виду злочинів.

На наш погляд, особливості методики розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми, визначають відведення їй окремого місця в системі окремих методик розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи. При цьому ми виходимо з того, що певні особливості названих методик визначаються застосуванням деяких видів організації розслідування, які у свою чергу можуть бути обумовлені специфікою процесів, що відбуваються у зв'язку з розслідуванням. При цьому характер і зміст предмета розслідування є підставою, що детермінує вибір засобів його організації і проведення. Розглянутий детермінізм є необхідною умовою системності, організованості і цілеспрямованості розслідування. Можна стверджувати, що між ними існує цілком закономірний причинний зв'язок, що обумовлює вибір суб'єктами цієї діяльності певного варіанта організації в специфічних умовах розслідування злочину в рамках кримінальної справи.

На наш погляд, специфіка розслідування вказаних вбивств визначається наступними обставинами.

Початок їх розслідування відбувається не в обстановці інформаційного вакууму, властивого початковому етапу розслідування переважної більшості злочинів, а базується, як правило, на цілком репрезентативній інформаційній основі, елементами якої є докази та інші дані, які служать орієнтирами подальшої діяльності. Джерела та носії інформації утворюються в результаті прояву динамічного стереотипу на основі моделей поведінки, що відхиляється. Вказаний динамічний стереотип перевтілюється у злочинну діяльність неповнолітнього, яка має суттєві особливості, що відображаються у навколишній обстановці та інших об’єктах.

Разом з тим початок розслідування звичайно пов'язаний з усуненням деяких труднощів, що виникають. Результати вивчення слідчої практики, інтерв'ювання слідчих та працівників підрозділів кримінальної міліції у справах неповнолітніх показують, що основні труднощі, з якими зіштовхуються слідчі та працівники оперативно-розшукових підрозділів на початку, а також у ході розслідування злочинів розглянутого виду, викликані:

Недостатнім обсягом даних про злочинця, які могли б бути використані при його встановленні „особистим розшуком”, тобто персоніфіковано.

Відсутністю у вбивці, якого шукають, (або їх групи) певних специфічних ознак, що відображаються прямо або опосередковано у вигляді слідів, дослідженням яких можна одержати інформацію, яка сприятиме їх розшуку та викриттю.

Приховуванням деякої кількості вбивств під безвісне зникнення потерпілих; недостатньо ретельною перевіркою обставин їх зникнення і несвоєчасним порушенням кримінальних справ за результатами таких перевірок, неповнота яких перешкоджає своєчасному висуванню версії про те, що вони стали жертвами вбивств.

Тривалим часом, що проходить із моменту вбивств потерпілих до виявлення їх трупів і негативно позначається на результатах їх ідентифікації, установленні часу вбивств, способів їх вчинення, слідів злочинця та інших важливих обставин.

Недотриманням спеціалізації слідчих по розслідуванню даних убивств. Провадження у кримінальних справах про ці злочини нерідко ведуть слідчі, які не знайомі зі специфікою організації і проведення розслідування. Із цієї причини виявляється не затребуваним і не використаним у встановленні винних максимально можливий обсяг процесуальної, оперативно-розшукової та іншої інформації, що має криміналістичне значення. До моменту залучення слідчого, що спеціалізується на розслідуванні вбивств, вчинених неповнолітніми, рівень їх розслідування виявляється низьким, що вимушено приводить до значних витрат часу на усунення пробілів, особливо допущених при виконанні початкових слідчих дій.

Неякісним виконанням початкових слідчих дій та оперативно-розшукових заходів після порушення кримінальних справ у зв'язку з виявленням трупів потерпілих; невжиттям всіх можливих у даних умовах заходів по виявленню і закріпленню слідів злочину та злочинця; недостатньо ретельним дослідженням виявлених слідів та об'єктів з метою одержання даних, які сприятимуть встановленню і викриттю злочинця.

Відсутністю в облікових матеріалах оперативно-розшукових служб органів внутрішніх справ даних, які могли б указувати, як на ймовірного вбивцю, на суб'єкта, що в остаточному підсумку виявляється таким (особливо при вчиненні неповнолітнім низки злочинів).

Відсутністю належного оперативно-розшукового супроводження розслідування вбивств, організація якого нерідко здійснюється тільки після зникнення сумнівів про причетність до скоєння злочину певних осіб (зокрема, неповнолітніх).

Слабкими можливостями експертно-криміналістичних установ і підрозділів, які не дозволяють одержати і задіяти під час розшуку вбивці інформацію, що міститься в її матеріальних носіях (обстановка місця злочину, труп, одяг потерпілого, сліди тощо), що обрікає на невдачу спроби одержати дані про злочинця на початковому етапі розслідування.

На даній основі представляється можливою певна класифікація причин низької якості розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми. Вона має такий вигляд: а) причини загального характеру у вигляді найпоширеніших недоліків слідства та оперативно-розшукової роботи, що негативно впливають на стан розкриття вбивств в Україні; б) окремі причини, що обумовили необґрунтоване зупинення кримінальних справ про конкретні вбивства в результаті неналежної організації та низької якості їх розслідування; в) супутні фактори, безпосередньо не пов'язані з організацією та проведенням розслідування конкретних убивств, але які безпосередньо позначаються на результатах цієї роботи – незадовільне забезпечення діяльності функціонуючих у місці проведення розслідування експертних установ; слабкий рівень проведення в них експертиз окремих видів; недоліки формування, ведення і використання систем кримінальної реєстрації та інші. Переважаючими є причини другої групи, оскільки саме вони впливають на остаточний результат розслідування зазначених злочинів.

Недостатнє науково-методичне забезпечення розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми, – причина дещо іншого плану, але також безпосередньо пов'язана із проблемою підвищення ефективності їх розслідування. Останніми роками вжиті цілком конструктивні заходи щодо усуненню цього недоліку, зокрема по лінії вдосконалювання професійної підготовки слідчих і працівників карного розшуку, що спеціалізуються на розкритті вбивств, а також використання в цій роботі позитивного вітчизняного і закордонного досвіду. Однак нарощування зусиль як на названих, так і на інших напрямках роботи з розкриття, розслідування і попередження убивств, безумовно, є необхідним. Значне місце при цьому мають посідати наукові розробки методик розслідування окремих видів та підвидів убивств та їх широке впровадження у правоохоронну практику.

Чільне місце серед вказаних методик займає методика розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми, яка базується на загальних положеннях методики розслідування вбивств. Остання являє собою цілісну частину криміналістичної методики, що вивчає кримінальний досвід вчинення злочинів і слідчу практику їх розслідування, а також розробляє систему найбільш ефективних методів, прийомів і засобів організації та проведення розслідування [5, с.229].

Відоме правило, згідно з яким методика розслідування конкретного злочину повинна бути заснована на положеннях відповідної типової методики, яка враховує типову криміналістичну характеристику злочинів даного виду. У зв'язку із цим представляється, що при розробці окремих методик розслідування дослідник зобов'язаний виходити з певних загальних принципів побудови методик розслідування злочинів.

Основою їх створення є: а) криміналістична класифікація вбивств; б) зміст їх типових криміналістичних характеристик; в) характер типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування; г) перелік і обсяг завдань початкового етапу розслідування, а також характеристика засобів їх реалізації. Дотримання даних умов

забезпечує індивідуальність, конкретність, повноту, конструктивність і спрямованість змісту методики розслідування конкретного виду вбивств.

Крім того, структура методики розслідування як засобу і форми реалізації відповідної функції визначаються, у свою чергу, характером завдань, розв'язуваних з метою встановлення обставин предмета доказування по кримінальній справі. Дотримання принципу системності та цілісності в методиці розслідування злочинів означає виражену необхідність її побудови у вигляді комплексів рекомендацій, згрупованих відповідно до цих завдань, що виникають на різних етапах розслідування та притаманні ним. Така системність повинна охоплювати весь процес розслідування і надавати методиці його проведення конструктивний, збалансований і завершений характер.

Втім, для практичної діяльності особливе значення має розробка відповідних елементів методики у прив'язці до початкового етапу розслідування, який є найбільш складним та важливим з точки зору подальших результатів роботи. Саме на цьому етапі закладається доказова база та формуються завдання, що мають бути вирішені в цілях повного і всебічного розслідування злочинів. Сукупність такого роду завдань сприятиме визначенню напрямків розслідування, їх реалізації.

При розробці окремих елементів методики розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми, перед дослідником неминуче виникає ряд теоретичних проблем, без вирішення яких неможливо виробити науково обґрунтовані рекомендації з конкретних питань організації та проведення цієї діяльності. Увага при цьому в першу чергу повинна бути зосереджена на ознаках криміналістичних характеристик, які найбільш значимі з точки зору виявлення ознак та розкриття злочинів.

Зараз зі впевненістю можна констатувати той факт, що переважна більшість криміналістів відстоюють право на існування даної одиниці в системі криміналістичної методики і вважають, що криміналістична характеристика злочинів – це „система узагальнених даних про найбільш типові ознаки певного виду (групи) злочинів, закономірний взаємозв'язок яких є основою для вирішення задач із розкриття та розслідування злочинів" [6, с.18].

Разом з тим, необхідно враховувати, що криміналістична характеристика носить допоміжний характер і не по кожній кримінальній справі повинна застосовуватися. Використовувати її потрібно найчастіше на початковому етапі розслідування для визначення основних напрямків розслідуванні, висування найбільш обґрунтованих версій, коли злочин ще не розкрито.

Не вдаючись до розгляду численних точок зору на структуру і зміст криміналістичної характеристики злочинів, відзначимо, що кількість її елементів не може бути довільною, як і їх зміст. Більшість криміналістів вважають, що елементами (компонентами) типової криміналістичної характеристики є: безпосередній предмет злочинного посягання; способи вчинення злочину; обстановка вчинення злочину; механізм слідоутворення; особа злочинця; особа потерпілого [7, с.190-194].

Наведений вище типовий перелік елементів криміналістичної характеристики злочинів стосовно окремих видів злочинів може змінюватись. Так, у типовій криміналістичній характеристиці вбивств безпосереднім предметом злочинного посягання є особа потерпілого. Очевидно, таким чином, що два елементи криміналістичної характеристики в цьому випадку збігаються.

З урахуванням того, що „до змісту криміналістичної характеристики злочинів як практичного інструмента розслідування повинні бути віднесені тільки ті

елементи, які відрізняються чіткою пошуково-розшуковою спрямованістю" [6, с.20], вважаємо, що система криміналістичної характеристики вбивств, вчинених неповнолітніми, в обов'язковому порядку повинна включати наступні типові дані: про способи вчинення злочину; про сліди злочину; про обстановку вчинення злочину; про особу потерпілого; про особу злочинця (включаючи мотиви і цілі злочину).

Такий підхід обумовлений тим, що зазначені компоненти криміналістичної характеристики не тільки специфічні для розглянутої групи вбивств, але й достатні для формування інформаційних засад розробки окремих елементів відповідної методики розслідування.

З огляду на те, що кожен із зазначених елементів розглянутої криміналістичної характеристики є специфічним, вивчення закономірностей їх прояву є важливим перспективним дослідницьким та прикладним завданням, що має значення для розробки основ відповідної методики розслідування.

Викладене дає підстави для наступних висновків. По-перше, аналогія обставин вчинення вбивств неповнолітніми заснована на причинному (генетичному) зв'язку, що існує між причиною та наслідком, в якості яких виступають, з одного боку, злочинна діяльність неповнолітніх осіб, що має характер динамічного стереотипу на основі певних моделей поведінки, що відхиляється, а з іншого боку – сліди-відображення цієї діяльності в обстановці місць злочинів, інших матеріальних об'єктах, свідомості людей тощо. Стійка повторюваність характеру злочинної діяльності та її відображень обумовлюють не тільки аналогію в механізмі виникнення доказів, але також у їх змісті та джерелах одержання. У свою чергу, це може служити підставою для висновку про допустимість застосування слідчих дій тих самих видів та їх комплексів для збирання та дослідження доказів при розслідуванні даних злочинів, а також про їх виконання в подібній послідовності для вирішення аналогічних завдань. По-друге, подібність криміналістично значимих ознак та властивостей, обумовлює відтворення їх основних елементів та інших значимих для розслідування обставин з певною долею ймовірності у криміналістичній характеристиці злочинів даного виду. Остання становить інформаційну основу для розробки комплексів методичних рекомендацій щодо організації та проведення розслідування. По-третє, синтез компонентів криміналістичної характеристики вбивств, вчинених неповнолітніми, детермінує зміст основних елементів методики розслідування названих злочинів, особливо на початковому етапі, а також систему обставин, що підлягають встановленню в ході розслідування. При цьому існує реальна можливість використання у висуванні версій щодо підозрюваних та варіантів їх перевірки всього обсягу корисної процесуальної та криміналістичної інформації, яка міститься у кримінальних справах і матеріалах оперативно-розшукової діяльності з окремих фактів убивств.

Література:

1. Образцов В.А. Криминалистика. Москва, 1994.
2. Колесниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Харьков, 1976.
3. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. Москва, 1988.
4. Белкин Р.С. Курс криминалистики: Учеб. пособ. для вузов. Москва, 2001.
5. Исаенко В.Н. Проблемы теории и практики расследования серийных убийств. Москва, 2005.
6. Бахин В.П. Криминалистическая характеристика преступлений как элемент расследования // Вестник криминалистики. Москва, 2000. Вып. 1.

7. Настільна книга слідчого / Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О та ін. Київ, 2003.

Пост упила в редакцию: 05.10.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 261-261.

Гафаров Е. Е.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ЧЕЛІБЖАНА ЧЕЛЄБІЄВА

Питання розвитку політико-правових поглядів кримськотатарської інтелігенції залишається одним з актуальних питань сучасної історико-правової науки. Проблема становлення національної політичної і правової свідомості кримськотатарського народу набула великої актуальності після масового повернення депортованих кримських татар. Це питання викликає бурхливі дискусії. В ході «жвавої полеміки істориків виробляються нові підходи, розширюється джерельна база наукових праць, відбувається поглиблене переосмислення історичного матеріалу» [7]

Відомо, що на території Криму, починаючи з глибокої давнини і до сьогодення існували державні утворення з різним соціально-економічним, політичним устроєм, які мали у своєму розпорядженні власну ідеологію. Це античні поліси, Боспорське царство, Скіфська держава, Кримське Ханство, пізніше Кримська Демократична Республіка, політичні режими С. Сулькевича, С. Крима, Радянська Соціалістична Республіка Таврида у складі РСФРР, Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка у складі РРФСР, Автономна Республіка Крим у складі України. Історія та правова система кожного з цих державних утворень, окрім Кримської Демократичної республіки (1917-1918 рр.) так чи інакше вивчалась закордонними та українськими правознавцями.

Тому ми спробуємо зробити деякі акценти щодо правових засад Кримської Демократичної республіки і місця в їх створенні одного із провідних кримськотатарських політичних та релігійних діячів Ч. Челєбієва. Ми розглянемо, перш за все, процес формування та розвитку його політично-правових поглядів та втілення цих поглядів у практичну політичну діяльність.

Історіографія життя, діяльності та поглядів Ч. Челєбієва досить обмежена.

В 20-і роки минулого століття його життя та погляди були висвітлені у праці В. Єлагіна [1]. Але, як свідчить її зміст, цій праці притаманна характерна для радянського періоду тенденційність у відношенні до кримськотатарського суспільно-політичного руху. Після депортації у 1944 р. кримських татар поява у радянській історіографії досліджень, присвячених суспільно-політичним поглядам видатних представників цього народу була практично неможливою тому в 40-80і рр. XX століття праці з цієї тематики з'являються головним чином за кордоном, у Туреччині. [10, 11, 12, 13, 14, 17, 23, 24]. У 90-і роки, коли з політичної карти світу зник Радянський Союз, в державах, що були створені у межах його території відбулися докорінні зміни у методологічних засадах вивчення історичного процесу. Масова репатріація депортованих народів викликала підвищення уваги науковців до вивчення їхнього історичного минулого, що сприяла швидкій появі різноманітних досліджень з цієї проблематики. Певні матеріали, які торкалися обставин життя, особливостей поглядів Ч. Челєбієва були викладені у працях В. Є. Возгріна, Ю. Зінченка, В. Зарубіна, А. Зарубіна, В. Корольова, О. Тимощука, П Тарана [2, 3, 4, 6, 25]. Вагомий внесок вивчення політичних та правових поглядів Ч. Челєбієва зробив Ю. Кандимов, праці якого значно розширили межі нашої уяви про цього видатного представника політико-правової думки кримськотатарського народу. Але

багато сторінок політичної біографії Ч. Челєбієва, процесу формування його поглядів залишаються не вивченими. Тому завданням нашого дослідження є висвітлення процесу формування політико-правових поглядів Ч. Челєбієва і втілення цих поглядів у його політичній діяльності. Це може сприяти більш ґрунтовному дослідженню особливостей розвитку ідеології кримськотатарського народу і визначенню політичного та ідеологічного значення цих ідей щодо сучасної законотворчої діяльності та вироблення теорії і практики українського державотворення. Актуальність наукового вивчення процесу становлення поглядів видатних представників кримськотатарської політично-правової думки є дуже важливим в умовах сучасних перетворень у політичному житті України. Вважаємо, що дуже корисно враховувати надбання регіональної історико-правової спадщини етносів, які населяють українські землі. У тому числі й кримськотатарського , тому що осмислення політико-правових концепцій їхнього минулого допоможе ефективніше вдосконалювати політичні взаємини державного центру і республіканської Автономії, елементи правової системи України, сприяти стабілізації, правопорядку, реалізації прав та свобод громадян, активізації їх участі у державотворенні.

При вивчення політичних та правових поглядів Ч. Челєбієва потрібно постійно мати на увазі обставини його життя та політичної діяльності. Тому ми намагалися поєднати вивчення процесу формування поглядів Ч. Челєбієва з характеристикою історичних подій, в яких він брав безпосередню активну участь.

Події, що розвернулися в кінці XIX- початку XX ст. сколихнули не тільки Російську імперію. Їх стрімкий хід примушував нації і народності, що населяли імперію, шукати свій шлях розвитку, шлях самоорганізації. В кінці 1906 р. було створено товариство кримськотатарських вчителів, яке об’єднувало всі демократичні елементи і стало фактично першою національною організацією [3].

Саме в цей період починають формуватися революційні ідеали Ч. Челєбієва. Революція 1905 р. зробила кардинальний вплив на його погляди щодо порятунку кримських татар від національного гніту. Він все більше і більше переконувався в тому, що без підкріплення ідей радикальними діями не досягти поставленої мети. Уважно стежачи за публікаціями газет, які видавали І. Гаспринський («Терджиман» - «Перекладач») і А. Медієв («Ветан хадімін» – «Слуга батьківщини»). Він читає різного роду літературу, підпільно поширювану в Криму революціонерами. Процес становлення національно визвольного демократичного руху проходив важко, йшов пошук і формування національної ідеї. Авторитетні серед кримських татар газети «Терджиман» і «Ветан хадімін» не були політичними організаціями з чітко обґрунтованою революційною програмою. Крім того, тих знань, які Ч. Челєбієв одержав спочатку в сільській школі а потім в медресе Актора поблизу Джанкоя і в знаменитому Бахчисарайському Зін-жирлі медресе, було явно недостатньо. Ч. Челєбієв прибуває в Євпаторію [1]. Завдяки матеріальній і моральній підтримці своїх родичів А. Челєбі і Є. Челєбі, у 1906 р. він виїжджає до Стамбулу, поступає вчитися до ліцею Мерджан, після закінчення якого продовжує освіту на факультеті права Стамбульського університету, одночасно відвідуючи заняття по теології [13]. В Стамбулі у Ч. Челєбієва і його найближчих соратників формується ідея відродження кримськотатарської державності, розроблюється тактика, стратегія та ідеологічне забезпечення. Відомо, що з початку XX ст. під впливом І. Гаспринського кримські татари прагнули дати освіту своїм дітям. Багато кримських татар за допомогою «Джемієті Хайріє» (добродійного товариства)

відправляли своїх дітей вчитися за кордон, в першу чергу до Туреччини. В 1906-1908 рр. в Стамбулі навчалося біля 300 кримськотатарських студентів, які в подальшому організували «Къиримтатар Талебе Джемієті» («Товариство кримськотатарського студентства»). У 1908 р. в Туреччини вибухнула младотурецька революція, яка значно вплинула на формування політичних і правових поглядів Ч. Челєбієва та його найближчого оточення. Кримськотатарські студенти пильно стежили за діяльністю младотурків. Читали їх періодичні видання. Здійснювали власний аналіз подій, що відбувалися [7]. Коли революційні війська почали наближатися до околиць Стамбулу, деякі студенти з числа кримських татар виявили бажання добровільно записатися в армію младотурків. Але Ч. Челєбієв зупинив їх: «Тут революціонери спираються на армію, вони переможуть, це неминуче. Але ми боротимемося проти російських, теперішніх ворогів всіх тюрків. І треба до цього готуватися». Йому тоді було всього 23 роки від народження [14]. Тому Ч. Челєбієв, кажучи словами одного з соратників, робив все можливе, щоб «щонайшвидше підготувати народ, в першу чергу молодь» до нової революції, яка повинна була рано чи пізно спалахнути в Росії [9].

Положення про «Товариство кримськотатарського студентства» було розроблено Ч. Челєбієвим і Д. Сейдаметом, який в 1917 р. зайняв одну з найважливіших посад – голови Вакуфной комісії в тимчасовому мусульманському виконавчому комітеті, а після Курултаю – пост начальника директорії з військових питань. Після офіційної реєстрації цієї організації в Міністерстві закордонних справ Туреччини 30 грудня 1908 р. кримськотатарське студентство активізувало свої дії. Кожного тижня на зборах обговорювався хід подій, що відбувалися, читалися газети, особливо зверталася увага на політичну ситуацію в Туреччини і Європі. Але багато членів товариства були далекі від ідеалів Ч. Челєбієва і його найближчого оточення. Особливо в цьому проявляли себе учні медресе. Вони навіть готували свого роду переворот з метою взяти керівництво товариством в свої руки. І вони її досягли проте через декілька днів керівництво товариством знову переходить до рук Ч. Челєбієва [9].

Ч. Челєбієв робить з цього серйозні висновки. Продовжуючи керувати товариством, він пильно вивчає, глибоко аналізує події, що відбувалися не тільки в самій Туреччині, але і в Італії, читає все, що писала про них преса. Тому він пропонує своїм соратникам в Стамбулі створити підпільну організацію «Ватан» (Батьківщина). Ця організація була створена в 1909 р.. «Ватан», як і «Товариство кримськотатарського студентства» ухвалює рішення «готувати народ до нових організованих рішучих дій» [9]. У цей час в Криму почала з'являтися ціла низка політичних організацій. До 1917 р. на території Криму були створені нелегальні національні осередки «Ватан» [5].

У 1912 р., після закінчення Стамбульського університету, Ч. Челєбієв повертається до Криму, а потім виїжджає до Петербургу, поступає вчитися на юридичне відділення Психоневрологічного інституту [15]. Бідне студентське життя примусило Ч. Челєбієва суміщати навчання з працею дорожнього робітника.

В роки навчання в інституті він ближче знайомиться з прогресивно орієнтованою молоддю та професурою, прагне зрозуміти їх революційну філософію [7]. Знання та досвід ведення політичної боротьби, одержані Ч. Челєбієвим в Стамбулі і Петербурзі згодом зіграли позитивну роль в його діяльності по керівництву національно-визвольним рухом кримських татар і створенні на території Криму демократичної

держави. Лютнева революція 1917 р. вирішила долю Російської імперії. Влада в країні перейшла в руки Тимчасового уряду. Революційні події відбулися і в Криму.

Перед Тимчасовим мусульманським виконавчим комітетом, який очолив Ч. Челєбієв, постало коло питань, що стосується подальших взаємовідношень Російської держави та кримськотатарського народу. Пропонувалося три варіанти вирішення цієї проблеми:

1) культурна автономія кримських татар в рамках Російської держави;

2) суверенна автономія як суб'єкт федерації у федеральній Російській державі;

3) суверенна Кримська Демократична (в деяких джерелах «Народна») Республіка [17].

Кримські татари за короткий період з 25 березня 1917 р. по 27 січня 1918г. пройшли всі ці три етапи. Перший етап почався 25 березня 1917 р. і тривав до середини травня. В період так званої «культурної автономії» були легалізовані всі підпільні національні політичні організації кримських татар.

Другий етап охоплює період між серединою травня і серединою листопаду 1917 р. Він характеризується боротьбою за незалежність, структуризацією всього кримськотатарського суспільства, виробленням тактики і стратегії подальших дій. Саме в цей період, точніше 22 липня 1917 р., була прийнята «Програма кримськотатарського народу», в якій були закладені стратегічні завдання кримськотатарського народу. Розробка даного документа, ймовірно, належить Ч. Челєбієву. В цьому ще раз можна переконатися, якщо провести аналогію між ідеєю, закладеною в пункті 3 даного документа, і виступом Ч. Челєбієва на урочистостях в Бахчисараї, які проходили 3 листопада 1917 р.. Пункт 3 Програми свідчить: «Татарський народ в єднанні з іншими народностями, що населяють Крим, не вимагає для себе політичної автономії, але і не дозволить встановлення в Криму політичної гегемонії будь-якого народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на таку». А на урочистостях 3 листопада 1917 р. в Бахчисараї Ч. Челєбієв підкреслив свою прихильність ідеям, закладеним у вищеназваній Програмі. Зокрема, він зазначив: «В Криму є багато квітів у них різні кольори, різні аромати. Ці квіти - нації, які живуть в Криму: кримські татари, росіяни, євреї, греки, німці та інші. Мета Курултаю - зібрати їх разом, зробити з них прекрасний букет і перетворити Крим на справжню культурну Швейцарію. Національний Курултай піклуватиметься не тільки про мусульман, але і про інші національності і закликає їх до співпраці. Наш народ тут виступає лише в ролі ініціатора. А тим, хто нас не признає ми покажемо нашу історію, яка представляла рівні права кожній нації. Курултай перетворить на реальність ідеали всіх народів Криму» [5; 19; 7; 96-101].

У перших числах жовтня 1917 р. в Сімферополі відбувся II делегатський з'їзд кримських татар, на якому було ухвалено рішення про скликання Курултаю [10; 174]. Розвиток політичних подій в Криму, Україні, та в Росії примушусили Ч. Челєбієва перейтити до рішучих дій, проявити політичну гнучкість, внести зміни в тактику і стратегію. Після оголошення Україною своєї незалежності, Жовтневий переворот 1917 р. в Петербурзі прискорив хід подій в Криму. Потрібно було в найкоротші терміни провести Курултай, проголосити незалежність Криму, прийняти відповідні юридичні документи, які б забезпечували життєдіяльність нового державного утворення на території півострова, захищали честь і гідність всіх громадян незалежно від їх національної, релігійної, расової приналежності. Заклик Ч. Челєбієва «Крим для кримців», тобто для всього населення Криму, і його пропозиція розглянути на II-у Делегатському з'їзді питання про скликання

Курултаю кримськотатарського народу були зустрінуті неоднозначно. Проте ці прпозиції були підтримані більшістю делегатів.

Ч. Челєбієв в своєму виступі підкреслив, що «завдання Курултаю визначені, питання про автономію для Криму обговорено» [20]. На з'їзді червоною ниткою підкреслювалася думка про «недопущення підкорення Криму якій-небудь іншій державі» [20], зокрема Ч. Челєбієв зазначив: «Ймовірно, в цій боротьбі ми можемо залишитися одні, тоді нам нічого не залишається, як при першій нагоді долю Криму узяти безпосередньо в свої руки» [9; 207]. Хоча він і його найближче оточення висловлювали думку про те, що Туреччина може захистити Крим при іншому розкладі сил.

За пропозицією одного з соратників Ч. Челєбієва А. Озенбашлы Курултай повинен бути скликаний до Установчих зборів, тобто до 24 листопада 1917 р., і визначив форму правління в Криму. Але жовтневі події в Петербурзі внесли свої корективи в терміни проведення Курултаю. Було вирішено провести Курултай 24 листопаду 1917 р., а не 26 листопада, як стверджує В. Возгрін [2]. Хоча перше засідання Курултаю відбулося 26 листопада 1917 р. [9]. Для підготовки і проведення його було обрано організаційний комітет, який очолив Ч. Челєбієв. До складу комісії ввійшли: А. БоданінськіЙ, З. Хаттат. А. Озенбашли і Д. Сейдамет [9]. Також була створена комісія по підготовці Конституції (Основного Закону). Головою комісії було обрано Ч. Челєбієва [10].

26 листопада 1917 р. в Бахчисараї в Ханському палаці відкрився Курултай. Делегати прийняли першу в історії Криму Конституцію [8]. Нове державне утворення було названо Кримською Народною (Демократичної) Республікою. Був обраний Кримськотатарський парламент, який сформував національний уряд – Директорію на чолі з Ч. Челєбієвим. Скликання Курултаю, проголошення національного Краєвого уряду, закріплення його в Конституцієї, звичайно, не могли не привести до загострення етнополітичного протиборства в Криму. Ч. Челєбієв передбачав це ще на початку листопаду, виступаючи на відкритті музею в ханському палаці: «В той час, коли Петербург і Москва були охоплені полум'ям гарматних пострілів, уряд в центрі був повалений, і анархія володарювала в кожній області Росії, ми не дали можливості анархії розвинутися в Криму, захистили Крим і кримців. Для того, щоб вийти переможцями в цій боротьбі з анархією, ми звемо в свої ряди всі кримські народи. Крим належить тим, хто його захищає. Хай загине централізація!» [21].

У листопаді-грудні 1917 р. в Криму починає посилюватися боротьба політичних партій за владу. Більшовики після обговорення організаційно-тактичних питань в кінці грудня 1917 р. - початку січня 1918г. перешли до силових методів боротьби. Національний уряд кримських татар не міг стояти осторонь. 2 січня 1918 р. Ч. Челєбієв видає наказ про захоплення Народного будинку в Сімферополі, в якому розміщувалися декілька профспілкових і громадських організацій і приміщення деяяких партій [9]. Було прийнято рішення про розміщення на залізничному вокзалі великого загону ескадронців і про посилене патрулювання в місті. В наказі зазначалося: «Край буде поставлений на шлях прогресу, якщо татари володітимуть всією повнотою влади» Але кримськотатарський парламент не затвердив цей наказ. 4 січня Ч. Челєбієв відкликає його і подає у відставку [9].

Військово-політична ситуація в Криму на початку січня 1918 р. свідчить, що громадянська війна на півострові стала неминучою. Більшовики перейшли в наступ.

Питання про краєву владу, яке відстоював Ч. Челєбієв, розкололо кримськотатарський парламент і Курултай на два крила.

11 січня 1917 р., коли почалося збройна стачка між матросами і військовими підрозділами Кримського штабу під Севастополем, екстрене засідання кримськотатарського парламенту вело політичні дебати з питання: «Що є Радою директорів? Це – національний татарський уряд, або вища краєва влада?».

На що директор з військових питань Д. Сейдамет відповів: «Наші (тобто кримських татар) домагання на вищу краєву владу незаконні. У нас є краєва влада - Рада народних представників. В цю грізну хвилину нам слід думати не про захоплення влади, а про те, як погасити пожежу громадянської війни» [6]. Ця частина парламенту вважала, що влада повинна належати тим, хто «маює в руках матеріальну і моральну силу» татарському парламенту, Раді народних представників і партії більшовиків [7]. В цьому питанні Ч. Челєбієв, висунув принципову умову: «Якщо ж ця ідея не може бути здійснена, то влада в краю по праву належить татарам, тим більш, що, окрім єдиної, реальної сили, яку в даний момент представляють татари, ніякої іншої в краю немає». Згодом він закликав не йти ні на які компроміси ні з більшовиками, ні з іншими партіями [7, 9]. Така заява Ч. Челєбієва напередодні більшовицького захоплення краєвої влади не могла залишитися непоміченою. Почалося перегруповування політичних сил. Але кримськотатарський парламент і Курултай відкинули ідею Ч. Челєбієва і продовжували залишатися на помірно-соціалістичних позиціях. Така позиція привела до поразки кримських татар, кримськотатарської національної ідеї. Війська Кримського штабу терпіли поразку за поразкою. Курултай під натиском більшовицького губкому був вимушений ухвалити рішення про припинення військових дій проти більшовиків 14 січня 1918 р.. Але це не заспокоїло більшовиків. Почалися масові арешти «контрреволюційних елементів». Розвернувся терор проти кримських татар: тих, що чинили опір страчували на місці, тих, що добровільно здалися відправляли у в'язницю [6].

Був затриманий і відправлений у розпорядження Севастопольського ревкому, Ч. Челєбієв, якого в севастопольській в'язниці в ніч з 22 на 23 лютого 1918 р. очманілі більшовицькою ідеологією матроси, разом з сорока п'ятьма політв'язнями розстріляли [22], тіло його розчленували, вивезли і кинули в море [23; 24].

Так закінчилося життя одного з великих синів кримськотатарського народу, який вірив, що в Криму народяться ще багато Ч. Челєбієвих, і що Крим, як і раніше, належатиме кримцям [11]. Так закінчилася одна з трагічних, але славних сторінок боротьби кримських татар за відновлення своєї державності.

Таким чином Ч. Челєбієв у процесі формування своїх політичних та правових поглядів зазнав дуже різноманітних впливів: на початку свого життєвого шляху він, як чуттєвий підліток, виказував протест проти свавілля свого батька, який зганяв з земель та домівок незаможних орендаторів.

Під час перебування в Турції він сформував свій політичний та національний ідеал. Під час перебування в Петербурзі він ближче познайомився з революційною ідеологією, що формувалася в колах прогресивної інтелігенції. Цей досвід допоміг Ч. Челєбієву прийняти активну участь у подіях, що відбулися в Криму після лютневої революції, сформулювати вимоги кримськотатарського народу, його політичні настрої. Про це свідчить політичні виступи Ч. Челєбієва на Курултаї, його заяви на посаді голови Директорії – національного кримськотатарського уряду. На передодні жовтневого більшовистського перевороту Ч. Челєбієв висловлює думку

про те, що, якщо ідея порозуміння кримськотатарського парламенту, Ради Народних представників і партії більшовиків не буде здійснена , влада в краю по праву повинна належити татарам – єдиній реальній силі в Криму, але більшість делегатів Курултаю не підтримала ідею Ч. Челєбієва, залишилась на помірковано соціалістичних позиціях і потерпіла поразку. За цю поразку заплатив життям і Ч. Челєбієв.

Про життя та погляди Ч. Челєбієва відомо чимало, але залишається багато «білих плям» його політичної біографії. Потрібно більш детально вивчити перші кроки формування політико-правових поглядів Ч. Челєбієва (Стамбульський та Петербурзький періоди), з'ясувати ступень участі Ч. Челєбієва в розробці «Програми кримськотатарського народу», простежити більш детально еволюцію поглядів Ч. Челєбієва у бурхливі 1917-1918-і рр., але це вже завдання нових досліджень.

Література:

1. В. Елагин. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. - Симферополь, 1927.
2. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. - Москва, 1992.
3. Ю. Зінченко. Кримськи татари: історичний нарис. - Київ, 1998.
4. А. Зарубин. Крымскотатарское национальное движение в 1917 - начале 1918 г. /История и археология юго-западного Крыма: Сб. науч. трудов. /В. Зарубин, А. Зарубин. -Симферополь, 1993-С. 207.
5. Ю. Кандымов. Курултаи: как это было. - Авдет, 1991. -№ 7-8.
6. Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 г. - Симферополь, 1993.
7. Ю. Къандым. Куреш мей-даныны от басмаз (Не зарастет травою поле боя...). - Симферополь, 2002. - [на крымскотатарском языке].
8. Hatif O. Gцk bayrak bayrak altэnda milli faaliyet [Національна діяльність під блакитним прапором. ~ турецькою мовою.] Анкара, 1998.
9. Кэгэmer C.S. Bazэ hatэralar. [Некоторые воспоминания. - турецькою мовою.] - Istanbul. - 1993.
10. Ыlkьsal M. Кэгэm tьrk-tatarlarэ. [Тюрко-татары Крыма (вчера - сегодня - завтра) - турецькою мовою.] Istanbul. - 1980.
11. Кэгэmal E. Кэгэm tьrklerinin milli mьcadelesi.[Національна боротьба тюрків Крим а.]. Emel. [Стремление. - турецькою мовою.] - Istanbul, 1985. - № 149. - S. 40.
12. Кэгэmal E. Кэгэm tьrklerinin milli mьcadelesi. [Національна боротьба тюрків Крима.]. Emel. [Стремление. - турецькою мовою.] - Istanbul, 1982. - № 130. - S. 20-21.
13. Bektцre Ю. Antlэ qurban [Жертва, давшая клятву - турецькою мовою] / Кэгэm. -Ankara, 1961. - №9-10.
14. Otar Ibr. Celebicihan. - Emel, 1968. -№44.
15. Редакционная статья. Челебиджихан эфенди. - Терджичан, 1914. - 9 марта [на крымскотатарском языке].
16. Челебиджихан Н. «Терджиман» идаресине мектюп [Письмо в редакцию «Терджиман» - на крымскотатарском языке]'. - Терджиман, 1916. - 19 апреля.
17. Кэгэma1 E. Кэгэm tьrklerinin milli mьcadelesi. [Національна боротьба тюрків Крима.] / Emel. [Стремление. - турецькою мовою.] - Istanbul, 1981. - № 127. -S. 25.
18. Программа крымскотатарского народа. /Голос татар, 1917. - 9 сентября.
19. Ю. Къандым. Шанлы, шерефли, чытырманлы тарихымызнынъ саифелери (Славные, драматические страницы нашей истории) / Янъы дюнья (Новый мир), 1997. - ноябрь 14. [на крымскотатарском языке].
20. Газета «Голос татар», 1917. - 14 октября.
21. КОПА. Д. 41., л. 51.
22. Газета «Таврическая правда», 1918. - 3 марта.
23. Otar lbr. Зelebicihan цlьtьnun 50-cі yэldцmьyle [50-летию со дня гибели Челебиджихана - на турецком языке]. - Emel, 1968. - № 44. - S. 4.
24. Gaspralэ Ю. Зelebicihanэn юeadeti [Гибель Челебиджихана - на турецком языке]. — Emel, 1961.- № 3. - S. 8-10; Гаспралы Ш. Челебиджиханнынъ шеадети [Гибель Челебиджихана -на крымскотатарскомком языке]. - Салгъыр, 1991. -№ 1. - С. 12-14.

25. О. Тимощук, П. Таран Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVII – початку XX ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. – Сімферополь, 2004.

Пост упила в редакцию: 04.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 269-269.

Гончарова Е. А.

ЖУРНАЛИСТСКОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕГО РЕЗУЛЬТАТОВ И НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ НЕГАТИВНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ НА СТАДИИ ДОСУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ

В криминалистической литературе имеются различные мнения о том, кто имеет право информировать общественность о преступлении и его расследовании. Майоров Н.И. и Наумкин Ю.В. придерживаются мнения о том, что это вправе делать только следователь, потому что он расследует уголовное дело и как никто другой заинтересован в правильном формировании общественного мнения, поскольку это помогает ему в дальнейшем ориентировать усилия общественности по раскрытию преступления, создает деловую рабочую обстановку для спокойного расследования уголовного дела. [1]

Чангули Г.И. придерживается мнения о том, что нет никаких оснований запрещать журналистам или другим авторам, кроме работников следствия и суда, публиковать материалы о совершенном преступлении в любой стадии расследования. При этом следует соблюдать следующие условия: журналист сам собирает и проверяет материалы, не ссылаясь на выводы следствия, он наравне с редакцией несет полную ответственность за достоверность публикации. [2] При такой постановке вопроса указанным автором неясно, почему журналист имеет право на публикацию информации о совершенном преступлении еще до вынесения и вступления в силу приговора суда, а следователь, который владеет большей информацией и лучше знает, разглашение каких сведений может навредить ходу следствия, а каких – помочь, лишен этого права. Исследованием проблемы взаимодействия средств массовой информации с правоохранительными органами также занимался российский криминалист Тюменцев А.Н. С позиции криминологии, т.е. с точки зрения того, как СМИ влияют на криминогенную обстановку в государстве данный вопрос изучала Юцкова Е.М.

На наш взгляд, в современной научной литературе проблемы взаимодействия следователя и СМИ еще недостаточно разработаны. Зарубежные исследования и публикации советского периода, не разрешают проблемы взаимодействия следователя со СМИ в нашей стране в современных условиях. В результате чего, как следствие изложенного – допущение множества ошибок практическими работниками правоохранительных органов в процессе их взаимодействия со СМИ, что нередко приводит к непоправимым последствиям.

Журналистское расследование правомерно стало самостоятельным жанром в современной журналистике. Темами журналистских расследований в наше время обычно становятся чрезвычайные происшествия и события, имеющие негативный характер: трагедии, факты коррупции, тайны и темные страницы истории. Однако чаще журналистов привлекают нераскрытые преступления настоящего. Именно это обстоятельство пересекает пути следователя и журналиста.

Обращает на себя внимание и вызывает уважение и отказ профессиональных журналистов-расследователей от создания расследовательских публикаций на основании лишь одного интервью, т.к. мнение одного эксперта может быть пристрастно, а значит и отбор фактов может быть произведен им необъективно.

Кроме печатных изданий и телепрограмм, существуют ныне очень популярные электронные версии газет и сайты телепередач, занимающихся расследовательской журналистикой. Для того, чтобы быть в курсе последних событий, а также перед встречей с журналистом, следователю следует поискать в сети Интернет сайт СМИ, которое представляет репортер и ознакомиться с публикациями.

Все это свидетельствует о том, что такой чрезвычайно интересный жанр, как журналистское расследование, может, кроме того, еще быть очень полезен обществу. Он является, как бы, индикатором того, насколько здорово общество, насколько его официальные правоохранительные органы справляются с имеющими место правонарушениями. При правильном использовании данные журналистских расследований можно использовать в интересах дознания и следствия. Одним из поводов и оснований к возбуждению уголовного дела в п. 4 ч. 1 ст. 94 Уголовно-процессуального Кодекса Украины указано сообщение, опубликованное в печати. Думается, что необходимо применять расширительное толкование данного пункта и распространять его на сведения, опубликованные не только в печати, но и в других средствах массовой информации.

Журналистское расследование отличается от того, которое ведут правоохранительные органы и работники средств массовой информации должны это понимать. Выдвигая версии происшествия, органы дознания и досудебного следствия останавливаются на одной, и эта доказанная материалами дела версия становится основой обвинительного заключения. Журналист, строя вероятностные предположения о причинах и виновниках критической или криминальной ситуации, ничего не может утверждать окончательно. Его цель – привлечь внимание аудитории к описываемому явлению или герою публикации, заставить читателя, слушателя или зрителя задуматься о случившемся. Но не всегда расследователи придерживаются этого принципа. Иногда со страниц газет по уголовному делу, находящемуся в производстве органов досудебного следствия, провозглашается обвинительный приговор героям репортажа, а заодно и работникам правоохранительных органов. Если журналист ограничен в доступе к информации и не может сделать окончательные выводы, либо такая версия событий удобна ему или его заказчикам, он публикует собранные материалы и свою версию. Ничего не утверждая окончательно, он бросает тень на виновных, по его мнению, людей, создавая при этом общественное мнение, которое не всегда нуждается в веских доказательствах. Тем опаснее такая ситуация, если версия журналиста не совпадает с версией следствия.

Учебные пособия по журналистике советуют прибегать к использованию документов как первоисточников информации, причем не важно, как получены эти документы, законно или нет, с согласия владельца или без такового. К сожалению, возможность ошибки при использовании документов в журналистском расследовании не исключена даже в том случае, если они являются подлинными и получены надлежащим образом. Если следователь решил ознакомить журналиста с какими-либо документами, считая, что это не повредит ходу следствия, то необходимо разъяснить журналисту их суть во избежание ошибок в их толковании. Предусмотреть нужно и то, что журналист, встретив отказ следователя, попытается получить копии документов из других источников и уже с другими комментариями (копию постановления о привлечении в качестве обвиняемого - от обвиняемого или его адвоката, копию заключения эксперта – от сотрудников НИЭКЦ).

Также следует учитывать, что среди журналистов–расследователей распространен такой метод сбора информации, как эксперимент или так называемая «ра-

бота под прикрытием». Журналист перевоплощается в какого-либо участника ситуации, чтобы исследовать ее изнутри. Например, чтобы проверить качество работы таможни или уличить ее сотрудников во взятках корреспонденты провозят в багаже оружие или боеприпасы, наркотики, незадекларированную валюту. И хотя оружие и боеприпасы могут не являться боевыми, а валюта и наркотики – настоящими, активные действия могут быть расценены, например, как подстрекательство к взятке. Часто в таких ситуациях журналист может перейти грань закона, но считает это оправданным средством ради достижения цели – публикации репортажа. Проведение журналистского расследования не может служить основанием и оправданием для совершения противоправных действий самим репортером. И если сотрудник СМИ считает себя вправе судить о поступках героев своих репортажей, то сам он должен быть вне всяческих подозрений.

Для успешной расследовательской деятельности начинающим журналистам различные учебные пособия рекомендуют изучить основы криминалистики и активно использовать методы оперативно-розыскной деятельности. Поэтому не стоит удивляться осведомленности журналиста в навыках профессиональной деятельности следователя. Однако знание современных технических средств, а также методов и условий их применения не означает, что журналист обретает права и возможности следователя. Журналиста-расследователя можно в какой-то степени сравнивать со следователем, но никогда нельзя отождествлять. Даются также рекомендации по расследованию конкретных видов преступлений. При этом для удачной расследовательской статьи не всегда нужно громкое резонансное преступление. Порой из описания обычного «бытового» преступления профессиональный журналист может создать произведение, которое затронет струны души любого читателя, заставит задуматься над причинами и последствиями того или иного поступка, увидеть судьбу конкретного человека.

Следователю важно понимать, что доверительно сообщая журналисту какие-либо сведения с оговоркой: «Не для печати!» он рискует интересами дела и дружескими отношениями с самим журналистом. Решение публиковать или нет полученную информацию, принимает редакция. Лучше оградить себя от таких ситуаций и не сообщать лишнего или официально предупреждать репортера об ответственности за разглашение полученной информации. Кроме того, следователь может направить официальное письмо в редакцию СМИ с требованием воздержаться от публикации тех или иных сведений.

Бывают случаи, когда журналисты ставят свою подпись под текстом репортажа о журналистском расследовании, проведенном на самом деле, например, правоохранительными органами. На такие действия может толкать жажда славы, престижность расследовательской журналистской деятельности, ложное чувство гражданского мужества в случае если журналист подписывается под материалами, разоблачающими коррупционеров или должностные преступления во властных структурах, предавая огласке то, что может вызвать непредсказуемую негативную реакцию героев репортажа.

Кроме того, что журналист нарушает моральные требования, подписывая материал, собранный другими, он в известной мере становится игрушкой в руках тех, кто использует его, чтобы озвучить разоблачающую информацию. В такой ситуации существует опасность стать участником нечистоплотной игры с неизвестными последствиями. Иногда сотрудниками правоохранительных органов тоже используются такие

журналисты, чтобы «слить» имеющийся у них «компромат». Это происходит тогда, когда добиться привлечения виновных к ответственности правовыми методами мешает положение виновных, их связи, давление на органы следствия. В этом случае, прибегнув к огласке, иногда удается создать общественное мнение, при котором должностным лицам будет тяжело не принять законное решение в отношении виновных. Такими действиями можно ослабить давление, оказываемое на следствие.

Правовые ограничения в деятельности журналистов-расследователей нужно отличать от того, что они сами называют «судебным преследованием», когда нормы права применяются для сведения счетов с неугодными авторами публикаций в СМИ. Правовые ограничения – это правовые нормы, которые журналист, как и любой другой законопослушный гражданин, должен соблюдать, осуществляя профессиональную деятельность, в том числе и расследовательскую. Несовершенство законов, как и незнание их, не является оправданием правовой безграмотности журналистов. Действующие законы могут кому-то нравиться, а кому-то нет, но независимо от этого журналист всегда должен следовать закону. [3]

Понятие журналистского расследования не определено законодательно. Однако, при всем несовершенстве действующего законодательства, в нормативных актах, регулирующих деятельность СМИ, определены права и обязанности журналистов, которые распространяются и на журналистов-расследователей. К сожалению, в украинском законодательстве нет единого закона о средствах массовой информации. Существует несколько нормативных актов, регламентирующих деятельность средств массовой информации, журналистов, правовой режим информационных отношений, что несколько усложняет работу в данной сфере. Это Законы Украины «Об информации»,[4] «О печатных средствах массовой информации (печати) в Украине» [5], «О телевидении и радиовещании» [6], «Об информационных агентствах» [7], «О государственной поддержке средств массовой информации и социальной защите журналистов» [8], Указ Президента Украины «О дополнительных мерах по беспрепятственной деятельности средств массовой информации, дальнейшему утверждению свободы слова в Украине». Для плодотворной работы следователя представителями средств массовой информации необходим анализ данных нормативных актов и обобщение изложенных в них норм. Указанные законы дополняют друг друга, но в них далеко не всегда имеется ссылка на необходимую норму. Думается, что в таких случаях необходимо применение аналогии права.

Из анализа действующего законодательства и результатов опроса работников правоохранительных органов, можно сделать выводы о том, что привлечь недобросовестного журналиста к ответственности можно только за клевету и оскорбление по заявлению лица, чьи права были нарушены публикацией той или иной информации, в соответствии с нормами Гражданского и Гражданско-процессуального Кодексов Украины. Привлечь журналистов к ответственности за иные злоупотребления очень тяжело. Такое положение вещей благоприятно отражается на развитии свободы слова и гласности в нашем государстве, но дополнительные меры защиты журналистов часто ведут к злоупотреблению ими свободой средств массовой информации.

Думается, что в случаях нарушения журналистами норм действующего законодательства и злоупотребления своими правами, действенной мерой были бы документы прокурорского реагирования (представление, предписание). А в случае, если действия журналиста способствовали совершению преступления (например, совершение нового преступления с целью сокрытия другого, о расследовании которого

преступник узнал через средства массовой информации) - необходимым является внесение органом дознания, следователем или прокурором представления по уголовному делу на имя руководителя средства массовой информации, на основании ст. 23-1 Уголовно-процессуального Кодекса Украины. Не позднее, чем в месячный срок по представлению должны быть приняты меры (устранение причин и условий, способствовавших совершению преступления, наказание виновных лиц и т.д.). В случае оставления руководителем СМИ представления без рассмотрения, орган дознания, следователь или прокурор обязаны составить протокол об административном правонарушении, предусмотренном ст. 185-6 Кодекса Украины об административных правонарушениях, и направить его, в соответствии со ст. 221 КУоАП, в суд.

Действенным средством против журналистов, злоупотребляющих свободой слова, является ст. 182 УК Украины, которая может быть применена в случае разглашения средствами массовой информации конфиденциальных сведений о личности без ее согласия. Журналисты не довольны появлением данной нормы в уголовном законодательстве. Спорным является вопрос о так называемых публичных людях, т.е. тех, кто занимает высшие должности и постоянно находится в поле зрения общественности. [9]

Как уже говорилось выше, журналист, работающий в жанре расследования должен понимать, что нельзя обманывать аудиторию, предлагая заведомо неправдивый материал. Необъективность и недостоверность содержания публикации является одним из основных признаков неуважения журналиста к своей аудитории. Не случайно требование достоверности информации является одним из важнейших во многих кодексах журналистской этики.

Таким образом, можно провести аналогию между требованиями ст. 22 УПК Украины о всесторонности и полноте к досудебному следствию и теми же требованиями к работе журналиста, и в особенности к журналистскому расследованию. Нарушение принципов поведения, задекларированных журналистскими организациями грозит наложением дисциплинарного взыскания или исключением из них, однако для профессиональных журналистов, для которых большое значение имеет репутация – это серьезное наказание. В случае нарушения журналистом профессиональной этики, следователь помимо представления руководству данного СМИ может направить письмо, например, в Федерацию журналистов.

Еще одним аргументом в пользу публикации только достоверной информации может служить вопрос личной безопасности журналиста. Искажение фактов, касающихся «разоблачения» героя расследования, может быть воспринято им как дополнительное доказательство злонамеренности действий журналиста, попытке не только разоблачить, но и оклеветать его. Такая убежденность может спровоцировать противоправные действия героя публикации в отношении представителя СМИ.

Для противодействия незаконному вмешательству средств массовой информации в расследование следователь может использовать еще одно средство – опровержение информации. Такие действия предусмотрены ст. 37 Закона Украины «О печатных изданиях (прессе) в Украине», ст.33 Закона Украины «Об информационных агентствах», ст.ст. 40, 43 Закона Украины «О телевидении и радиовещании». Если редакция не имеет доказательств того, что опубликованные ею сведения отвечают действительности, она обязана по требованию граждан, юридических лиц и государственных органов, а также их законных представителей опубликовать опро-

вержение их в запланированном ближайшем выпуска печатного средства массовой информации или опубликовать его по собственной инициативе.

Все эти возможности следователь должен использовать в случае опубликования недостоверной информации, которая может негативно повлиять на ход следствия.

Активное развитие расследовательской журналистики в нашей стране представляет собой в первую очередь защитную реакцию общества на возникшие негативные явления во всех сферах социально-экономической жизни страны. [10] Это необходимость осветить, вынести на суд общественности все тщательно скрываемые противоправные действия высокопоставленных должностных лиц, случаи нечистоплотного поведения руководителей государства, негативные стороны становления в стране рыночной экономики. С развитием жанра «журналистского расследования» четко очертился круг тем, приковывающих внимание специалистов этой сферы. Это, прежде всего, преступность во всех ее проявлениях, коррупция, незаконная приватизация, нарушения экологического законодательства, темные страницы истории. Мы согласны с мнением Тертычного А.А. о том, что журналисты-расследователи, выявляя причины и следствия этих явлений, способствуют правильному социальному ориентированию аудитории, помогают ей принимать адекватные практические решения. Но при этом не следует забывать, что как бы объективно не были изложены факты в репортаже, журналист описывает их субъективно, и читателю надо быть готовым делать поправку на личное мнение автора. При всем снижении доверия населения к средствам массовой информации, они имеют огромное влияние на свою аудиторию и поистине являются четвертой (если не первой) властью в государстве. Именно поэтому те, кто хочет создать необходимое ему общественное мнение, повлиять на действия определенных должностных лиц (в том числе и следователей, прокуроров), обращаются к помощи средств массовой информации. Следует отметить, что на страницах современной прессы появляется достаточно много публикаций, внешне напоминающих результаты журналистских расследований, а на самом деле являющиеся результатом намеренного предоставления заинтересованными лицами необходимых сведений с целью свести личные счеты. Журналисты принимают в работу такую информацию или из материальной заинтересованности, или по неопытности. Такие действия могут лишь дискредитировать профессию журналиста-расследователя. Но при всех отрицательных чертах мы глубоко убеждены, что жанр журналистского расследования необходим нашему обществу в период становления демократического государства с рыночной экономикой. При умелом взаимодействии средств массовой информации с правоохранительными органами в выигрыше останутся не только сотрудничающие стороны, но и общество в целом.

Изучение данной проблемы взаимодействия СМИ со следственными органами позволяет наметить следующие цели ее решения:

Выработка практических рекомендаций для следователей об определении круга сведений, требующих ограничений в распространении, с указанием последствий их случайной утечки или умышленного разглашения.

Совершенствование техники и тактики обеспечения тайны предварительного расследования.

Определение объема общей информации о преступления и форме подачи ее в СМИ. Разработка тактики общения следователя со СМИ в ходе расследования.

Дальнейшая разработка тактических приемов и комбинаций разглашения информации участникам расследования.

Литература:

1. Майоров Н.И., Наумкин Ю.В. Расследование преступлений и средства массовй информации. – «Советское государство и право», 1978, №6, с. 75.
2. Чангули Г.И. Некоторые вопросы использования средств массовой информации в ходе расследования уголовных дел.// Средства массовой информации и органы внутренних дел. – Сборник научных трудов. – Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1980. – 103 с., с.43.
3. Комментарий к проекту Закона РФ «О внесении дополнений в Закон РФ «О средствах массовой информации»// Российская газета. 1998. 28 февраля.
4. Закон Украины «Об информации».Ведомости Верховного Совета Украины, 1992, N 48, ст. 650, с изменениями, внесенными в соответствии с Законами от 06.04.2000, ВВР, 2000, N 27, ст. 213;от 07.02.2002, ВВР, 2002, N 29, ст.194; от 03.04.2003, ВВР, 2003, N 28, ст. 214;от 18.11.2003 г.
5. Закон Украины «О печатных средствах массовой информации (печати)в Украине».Ведомости Верховной Рады Украины, 1993г., N 1, ст. 1. С изменениями, внесенными в соответствии с Законами Украины от 11.11.93, ВВР 1993, N 46, ст.427; от 14.02.97, ВВР 1997, N 15, ст. 114; от 15.05.2003, ВВР, 2003, N 29, ст.234; от 15.05.2003, ВВР, 2003, N 30, ст. 247; от 10.07.2003;от 18.11.2003 г.
6. Закон Украины «О телевидении и радиовещании».Ведомости Верховной Рады Украины, 1994, N 10, ст. 43.С изменениями, внесенными в соответствии с Законами Украины от 28.02.95, ВВР, 1995, N 13, ст. 85; 02.06.95, ВВР, 1996, N 5, ст. 18; от 14.02.97, ВВР, 1997, N 15, ст. 114; от 22.10.97, ВВР, 1998, N 2, ст. 6;от 05.03.98, ВВР, 1998, N 34, ст.233; от 20.10.98, ВВР, 1998, N 48, ст.302 ;от 16.07.99, ВВР, 1999, N 41, ст.373; от 06.04.2000, ВВР, 2000, N 27, ст.213;от 11.05.2000, ВВР, 2000, N 32, ст.257; от 13.09.2001, ВВР, 2002, N 2, ст. 5; от 10.01.2002, ВВР, 2002, N 16, ст. 114 ;от 15.05.2003, ВВР, 2003, N 29, ст.234; от 15.05.2003, ВВР, 2003, N 30, ст.247; от 22.05.2003, ВВР, 2003, N 37, ст.303; от 20.11.2003 г.
7. Закон Украины «Об информационных агентствах». Ведомости Верховной Рады Украины, 1995, N 13,ст. 83.С изменениями, внесенными в соответствии с Законами Украины от 15.05.2003, ВВР, 2003, N 30, ст. 247;от 11.12.2003 г.
8. Закон Украины «О государственной поддержке средств массовой информации и социальной защите журналистов». Ведомости Верховной Рады (ВВР), 1997, №50, ст. 302. С изменениями, внесенными в соответствии с Законами Украины от 13.09.2001, ВВР, 2002, №2, ст. 5; от 07.02.2002, ВВР, № 29, ст. 200.
9. Белая книга Крымской журналистики. Сборник документов о свободе прессы в Крыму в 2001 г. Ежегодник. – г. Симферополь: изд. «Яра», 2002 г., с.40
10. Тертычный А.А. Расследовательская журналистика: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 384 с., с.369.

Пост упила в редакцию: 19.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 276-276.

УДК 341.231(477.75)«1921/1944»

Заулочная С. А.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ КРЫМСКОЙ АВТОНОМИИ В 1921 г.

В современных условиях, когда на территории Автономной Республики Крым решаются сложные проблемы межнациональных отношений, которые затрагивают судьбы представителей многих национальностей, восстанавливаются права депортированных народов, ведутся поиски оптимальных путей достижения межнационального согласия, государственно-политического устройства Крыма, особую важность приобретает изучение исторического опыта государственного строительства и разрешения межнациональных проблем на полуострове. Как положительный, так и негативный результаты представляют для нас ценность, поскольку помогают сохранить крупицы полезного опыта и избежать допущенных ранее ошибок. Поэтому сведения о политико-правовых процессах, протекавших а Крыму в канун создания Крымской АССР представляют несомненный интерес для правоведа и историка, государственного мужа и рядового гражданина, всех, кому не чужды грядущие судьбы южного полуострова. Исходя из этих соображений, автор избрала темой данной статьи вопрос политико-правовых предпосылок создания Крымской автономии 1921-1945 гг. В статье рассматриваются некоторые государственные формы, предшествовавшие изучаемому государственному образованию, их влиянию на характер Крымской АССР.

Изучение истории создания и развития Крымской АССР начинается уже в первые годы ее существования. Выходят информационно-пропагандистские сборники, посвященные годовщинам установления Советской власти в Крыму [1,2,3,4]. Весьма содержателен с точки зрения наличия конкретного фактического материала по теме статьи сборник «Четыре года Советской власти в Крыму (1920-1924), в статьях которого четко поставлены цели и задачи, которые решали государственные органы Крымской республики. В сборнике приведен состав высших государственных органов автономии – Крым ЦИКа, избранного Третьим съездом Советов Крыма, Президиума Крымского Совнаркома, штата Совнаркома, постоянных комиссий. Кроме того, проанализирован ход работы по основным направлениям деятельности ЦИКа и Совнаркома Крымской АССР. Далее в сборнике проанализирована работа отдельных народных комиссариатов республики, их организационное построение, ход «татаризации» аппарата. Завершается сборник анализом организационно-штатного построения городских и районных исполкомов. При всех достоинствах этого сборника следует отметить некритичность авторов в оценке всех структур органов власти на первом этапе их существования.

Совсем иной характер имеет сборник «Десять лет советского Крыма», вышедший под редакцией И.Козлова. Его статьи носят общий, неконкретный характер, крайне бедны фактическим материалом. Раздел «Советское строительство», кото-

рый должен был бы представлять для данного исследования особый интерес, содержит лишь критические замечания общего характера о засоренности аппарата «чуждым элементом», разгуле взяточничества и кумовства, не подкрепленные конкретными фактами.

Значительно большую ценность в смысле наличия фактических данных представляет сборник «Советскому Крыму 20 лет: 1920-1949» под редакцией Я.А.Кривицкого. Он содержит обширный фактический материал по деятельности государственных органов автономии на первом этапе ее существования, их эволюции в последующие годы.

Подробный анализ начала советского строительства на полуострове содержится в сборнике «Весь Крым: 1920-1925». Во вступительной статье, написанной Председателем

Крымского ЦИКа Вели Ибраимовым, «5 лет Советской власти в Крыму» дана обобщающая характеристика первого пятилетия новой власти на полуострове, но без характеристики нерешенных этой властью проблем, без постановки задач ее работы. Большую ценность для нашего исследования представляют статья П.М.Софийского и В.А Кобзева, в которых проанализированы административное устройство и государственный аппарат Крымской АССР. Авторы статьи профессионально разобрали проведеннную в Крыму работу по формированию советских властных структур, в том числе работу комиссии по административно-территориальному районированию по изменению административно-территориального устройства Крыма и его причины. В статье также приведен анализ изменений, произведенных в 1923-1925 гг. в составе центральных ведомств автономии. Но, при всех достоинствах этого сборника, в его статьях встречаются и тенденциозность и некритичность в оценке работы административных органов, да и реального положения дел в автономии в целом.

Ряд ценных статей, касающихся политико-правовых проблем Крымской АССР содержится в статистических изданиях. Весьма интересен в этом отношении военно-статистический очерк «Красный Крым», автором которого является К.Шеф [5]. В нем помимо статистических данных содержится очерк истории Крымской автономии, высказываются оценки роли Крымской АССР с военно-политической точки зрения, в частности, в укреплении влияния Советской России на Востоке. В бюллетене Крымского ЦСУ в № 11 за май 1930 г. в статье М.А.Скачкова «Государственный аппарат Крымской АССР» проанализирован процесс его формирования и развития с 1921 по начало 1929 г., приведены данные по численности, социальному и национальному составу аппарата как в центре так и на местах, наличию в аппарате представителей старого чиновничества и трудящихся.

В 20-е годы целую серию статей, посвященную становлению Крымской автономии, политико-правовым аспектам ее существования поместили на своих станицах журналы «Революция в Крыму», «Жизнь национальностей», «Вестник административной жизни Крыма», «Красный Архив».Первостепенный интерес для исследования политико-правовых аспектов формирования Крымской АССР представляют передовые статьи еженедельника «Бюллетень ЦИК Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Краснофлотских Депутатов и Совета народных

Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики», затрагивавшие актуальные вопросы политико- правовой жизни республики. Особо следует выделить аналитические статьи «Вестника административной жизни Крыма», издававшегося НКВД. Среди них особенно интересна аналитическая статья В.Андреева, посвященная анализу работы сельсоветов полуострова, выделяющаяся остро критической оценкой продуктивности деятельности сельсоветов. Много статей по вопросам политико-правового статуса органов власти Крыма публиковали крымские газеты, в том числе «Красный Крым», « Маяк Коммуны», «Красная Керчь», «Ени Дюнья» («Новый Мир») и «Яш Куввет» («Юная Сила»), последние две газеты издавались на крымскотатарском языке.

Ряд вопросов законотворческой и исполнительной работы государственных органов Крыма в сфере аграрных отношений был затронут в монографии С.А.Усова «Историко-экономические очерки Крыма. Прошлое и настоящее сельского хозяйства», в которой автор позволил себе осторожно покритиковать политику крымских властей в аграрном вопросе [6].

В 20-е гг. политико-правовые аспекты крымской государственности так или иначе затрагивали также и представители крымскотатарского общественного и политического движения, находившиеся в эмиграции, в том числе Д.Сейдамет, выпустивший в свет книги «Крым: прошлое, настоящее – осуществление своих прав татарами Крыма», « Национальная конституция: основной закон крымскотатарского народа» и «Среди негосударственных наций – татары».

В годы становления тоталитарной системы, а особенно после депортаций 1944 г. и ликвидации в 1945 г. Крымской автономии, идеологического наступления сталинизма в послевоенные годы работа по научному изучению политико-правовых вопросов Крымской АССР надолго стала практически невозможной. В 50-е гг. заметным явлением стала многотомная научно-популярная книга П.Н.Надинского «Очерки по истории Крыма» [7]. Для данного исследования важна третья книга «Очерков», частично написанная самим П.Н.Надинским, частично другими авторами уже после его кончины [8]. В этой книге весьма интересна для нас глава 1 «Крым в период восстановления народного хозяйства (1921-1925)». Эта глава была написана П.Н.Надинским. В ней дана характеристика сложного социально-экономического положения Крыма на начало 1921 г., раскрыты, разумеется с позиций коммунистической идеологии,трудности послевоенного развития. Автор прежде всего обращает внимание на деятельность партийных органов в сфере советского государственного строительства в Крыму и оставляет вне поля зрения процесс становления и эволюции органов государственной власти и управления Крымской АССР. В духе исторических сочинений того времени П.Н.Надинский акцентирует внимание на достижениях (пусть и не самых больших) и обходит многие нерешенные в то время проблемы организации государственной власти в Крымской АССР.

В 60-70-е гг. профессорско-преподавательский состав Симферопольского государственного университета им. М.В.Фрунзе подготовил ряд работ, освещавших деятельность органов РКП(б) по руководству становлением и развитием Крымской автономии. Среди авторов этих исследований следует выделить М.М.Максименко, П.И.Гарчева, Г.Н.Губенко, В.Н.Кулипанову, А.И.Первомайского, А.В.Твердохле-

бову. В 70-80-е гг. колллектив историков, специализировавшихся тогда на истории КПСС и работников партийных органов под общим руководством Н.В.Багрова подготовил вышедшую в 1981 г. коллективную монографию «Очерки истории Крымской областной партийной организации» [9].Для темы данной статьи важна глава 4 « Партийная организация в борьбе за восстановление народного хозяйства. 1921-1925 годы». Достоинством этого труда является извлеченный из архивов обширный фактический материал, ранее не вводившийся в научный оборот. Однако,заидеологизированность, свойственная исследованиям такого рода, резко снижает научную ценность этой книги.

В эпоху перестройки начинается активизация изучения истории Крыма советского периода, причем в несравненно более благоприятных чем прежде условиях. Историки получили возможность доступа к ранее закрытым архивным документам и печатным работам из спецхранов. Появилась возможность свободной публикации исследований по ранее запретным темам, высказывания различных, порой противоположных, точек зрения на исторические события, был реализован принцип плюрализма в оценке исторических событий и явлений [10]. Заметным явлением этого периода стал выход серии «Крым в вопросах и ответах». Первый выпуск серии «Крым многонациональный» еще несет на себе отпечаток прежней идеологии, но в нем уже публикуются материалы, которые немыслимо было опубликовать еще 2-3 года до его выхода. Настоящим прорывом к свободному изучению истории Крымской автономии стал выпуск третий: «Крымская АССР (1921-1945) [12]. Авторы этого сборника получили возможность свободно высказать свое мнение о характере Крымской АССР. Были высказаны различные точки зрения. Профессор Р.И.Музафаров отстаивал крымскотатарский национальный характер автономии. Профессор Ф.С.Бабенко высказал мнение, согласно которому противопоставлять национальный и территориальный принцип в случае Крымской АССР неправомерно. Наконец, профессор В.И.Сагатовский предложил считать Крымскую автономию 20-40-х гг. интернационально-территориальной.В приложениях к книге были опубликованы многие ранее не публиковавшиеся или давно ставшие бибилиографической редкостью документы и материалы по истории Крымской АССР, в том числе крымская Конституция 1921 г., архивные материалы.

Новые возможности для публикации исследований по истории Крыма, основанные на принципах объективности, плюрализма, альтернативности предоставили историкам общественно-политические, информацмонно-методические и научные издания перестроечного и постсоветского времени: «Вестник. Информационно-методический журнал Крымского обкома КПСС», «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», «Крымский контекст», «Вестник Совета Министров Крыма», «Крымский Архив», «Культура народов Причернорморья». Нашли свое место в них и труды по избранной автором проблематике.

В постсоветский период наступает время нового прорыва в исследованиях истории Крыма 20-х гг. XX века. В этот период ведется научные дискуссии по различным проблемам истории этого периода, проводятся научные и научно-практические конференции. Выходят из печати новые исследования по истории Крымской АССР таких авторов, как В.М.Брошеван, который опубликовал более 15 книг по истории

Крыма рассматриваемого периода (часть из них в соавторстве с А.А.Форманчуком) [11]. Профессор Таврического национального университета им.В.И.Вернадского С.Б.Филимонов опубликовал результаты своих исследований политических процессов в Крыму и их влияние на судьбы Крымской автономии. Профессор ТНУ Н.Е.Дементьев издал несколько статей, посвященных вопросам политической судьбы Крымской АССР, степени реализации в процессе ее создания принципов национальной политики, выдвинутых В.И.Лениным [13]. Были защищены диссертации молодого поколения исследователей рассматриваемого нами периода. Так, С.В.Бородин осветил политику властей Крымской АССР по отношению к крестьянству, Б.В.Змерзлый проанализировал взаимоотношения между властями автономии и Православной церковью в Крыму, а М.В.Прохорчик политику Крымской АССР в деле развития образования у народов Крыма [17,18,19]. Предметом исследований В.В. Прохорова стала деятельность в Крыму изучаемого периода органов НКВД.

В последние годы развернулась дискуссия по вопросу о цели создания Крымской АССР и о ее типе. Истоки этой дискуссии восходят ко времени создания автономии, когда представители крымских татар и немцев высказались за провозглашение Крыма национальной республикой с широкими политическими правами. Другие представители общественности полуострова высказались за вхождение в состав Украинской ССР, а большая часть его населения высказалась за создание автономии в составе РСФСР. В своей статье профессор Н.Е.Дементьев настаивал на том, что сначала Республика Таврида в 1918 г., затем Крымская ССР в 1919 г., и, наконец, Крымская АССР в ноябре 1921 г. были результатом курса партии большевиков на мировую революцию и укрепление власти Советов. Рассматривая принципы организации государственных органов Советской власти в Крыму, он утверждал, что они испытывали влияние – в Украине –политики украинизации, а в Крыму – татаризации, причем подобная политика проводилась в автономии трудно, болезненно, сопровождалась ошибками и перегибами, что создало у части крымскотатарского населения представления о национальном характере Крымской АССР.

Несколько по иному рассмотрел эту проблему О.В.Волобуев [20]. В своей статье он обратил внимание на дуализм процесса формирования Крымской автономии, заключавшийся как в связи с исторически сложившимся чаяниями крымскотатарского населения, так и под влиянием стремления к самоопределению народов и регионов в условиях распада старой российской государственности и противоборства «красных» и «белых».

Высказал свою точку зрения на проблему Крымской АССР и Д.В.Хованцев. Она в общем очень близка к позиции Н.Е.Деменьева [16, 17].

В своих публикациях по проблеме Крымской АССР В.Н.Пащеня указывает прежде всего на то, что «Крымская АССР вошла в состав РСФСР в тот период, когда в последней уже четко определилась политика ее национально-государственного устройства» и РСФСР была четко объявлена федерацией советских национальных республик. Далее В.Н.Пащеня делает вывод о дуалистическом характере документов, относящихся к эпохе становления автономии, указывая, что в известном Постановлении ВЦИК и СНК РСФСР от 18 октября 1918 г.говорится об образовании Крымской АССР как части РСФСР в границах Крымского полуостро-

ва, т.е. по территориальному признаку, а через некоторое время предстатвитель Наркомнаца РСФСР в Крыму З.Булушев рекомендует Наркомнацу и ВЦИКу перечень мер, которые должны «способствовать объявлению Крыма автономной республикой», среди которых назначение татар на многие ключевые постны в Крымском СНК, получение одним из членом КрымСНК (татарином) мандата уполномоченного Н. Киндел, значительной татаризации аппарата, создания татарских воинских частей и командных курсов. Далее автор подчеркивает важное геополитическое положение Крыма и указывает на необходимость учитывать исторический опыт прошлого в строительстве современной крымской автономии – АРК [14, 15].

Рассмотрев состояние изученности вопроса, можно прийти к выводу, что при наличии целого ряда работ по избранной нами тематике далеко не все проблемы политико-правовых предпосылок создания Крымской АССР получили свое разрешение. В данной статье делается еще один шаг по их изучению.

10 ноября 1921 г. на Первом Всекрымском Съезде Советов была принята Конституция Крымской Автономной Социалистической Советской Республики. Вопрос о политических и правовых предпосылках ее создания до сих пор бурно дискутируется в исторической науке. При анализе этой проблемы представляется необходимым рассмотреть две ее составляющие: характер национальной политики большевиков и некоторые тенденции национальной государственности, проявившиеся в Крыму после Февраля 1917 г.

Для рассмотрения первой составляющей целесообразно обратиться к основным положениям ленинской теории, касающихся национального вопроса. Первое, сформулированное Лениным программное положение по национальному вопросу относится к 1902 г. Оно было сформулировано следующим образом: «Признание права на самоопределение за всеми нациями, входящими в состав государства». Эта формулировка содержалась и в первой программе РСДРП, принятой на ее втором съезде в Лондоне в 1903 г. Но в истолковании этого лозунга таилась определенная двусмысленность. С одной стороны, под правом наций на самоопределение понималось «государственное отделение от чуженациональных элементов, образование самостоятельного национального государства». А с другой стороны, В.И.Ленин, как сторонник классового подхода, был противником распада крупных государств на мелкие, так как крупные государства способствуют объединению рабочих масс в их борьбе против буржуазии и потому Ленин, в конечном счете, выше интересов национально-освободительного движения ставит интересы классовой борьбы пролетариата. Вот почему Ленин призывал своих товарищей по партии не путать возможность отделения наций с его целесообразностью. Под целесообразностью поддержки лозунга о праве наций на самоопределение, он понимал соответствие его интересам классовой борьбы пролетариата. Определять такую целесообразность надлежало партии большевиков, претендовавшей на роль выразителя интересов пролетариата. Это выразилось в том, что Ленин после победы большевиков в октябре 1917 г. выступил против распада Российской империи, но вынужден был из тактических соображений поддержать требование права наций на самоопределение. Тем самым национальное движение на окраинах бывшей империи можно было направить в общее русло борьбы за установление диктатуры пролетариата. Впоследствии эти национальные окраины надлежало воссоединить в едином советском государстве [21].

Подобно ленинским установкам по национальному вопросу двойственной и прагматичной была национальная политика партии большевиков после ее прихода к власти. В «Декларации прав народов России», провозглашенной 2 ноября 1917 г. нациям действительно было предоставлено право на самоопределение «вплоть до отделения и создания национальных государств». Но когда это право вступило в противоречие с интересами пролетарского интернационализма, начало действовать правило «целесообразности». После провозглашения независимости ряда национальных окраин могло сложиться впечатление, что большевики действительно выполнили свое обещание. Но не следует забывать, что на территории этих новообразованных государств продолжали действовать партийные организации большевистской партии, имевшие задачу всячески содействовать воссоединению России на новой, социалистической основе. В свою очередь, новые власти России готовы были оказать им военно-политическую поддержку. Подобный курс был успешно реализован в Украине, но потерпел неудачу в Финляндии и Прибалтике.

С правом наций на самоопределение неразрывно связан и вопрос об автономии. Ключевая фраза ленинского тезиса об автономии: «Широкое местное самоуправление, областное самоуправление тех местностей, которые отличаются особыми бытовыми условиями и составом населения» [21]. Чрезвычайно важно для понимания ленинского подхода к проблеме автономии его высказывание, относящееся к 1913 году: «Совершенно очевидно, что нельзя себе представить современного действительно демократического государства без предоставления автономии всякой области с сколько нибудь существенными хозяйственными и бытовыми особенностями, с особым национальным составом населения… Но национальный состав населения один из важнейших факторов, но не единственный и не важнейший среди других. Национальный состав поставлен здесь рядом с другими условиями (в первую голову хозяйственными, затем бытовыми и.т.д.), которые должны послужить основанием к установлению новых границ» [21]. Из этого можно сделать вывод, что при выборе между национальной и территориальной автономией Ленин чаще склонялся к автономии территориальной, более отвечавшей экономическим, да и геополитическим интересам руководства партии большевиков. После прихода к власти большевиков и эти, весьма растяжимые представления об автономии стали неактуальными. Их заменили расчеты борьбы против интервентов и планы создания мировой Советской республики.

Эти соображения подтверждаются практикой советского руководства в отношении крымских советских республик в 1918 и 1919 гг. Создание этих республик было продиктовано не стремлением выполнить программные установки большевиков, а прагматическими соображениями, конкретными требованиями обстановки. Так, причиной создания в 1918 г. Республики Таврида была военно-политическая обстановка, сложившаяся после заключения Брестского мира Советской Россией со странами Четверного Союза 3 марта 1918 г. Воспользовавшись заключенным в том же Брест-Литовске мирным договором с Центральной Радой, австро-германские войска вступили на территорию Украины. Интервенты готовились к захвату Крыма, Донской области и Кавказа и в любой момент могли возобновить военные действия против Советской России, чего крайне опасались лидеры большевиков и, прежде всего, Ленин. Поэтому для борьбы с австро-германской интервенцией на юге было

решено использовать Крым, объявив его независимой советской республикой. ЦК РКП(б) и СНК РСФСР приняли меры к выделению Крыма из состава Российской федерации, провозглашения его независимой республикой и включения ее в единый фронт обороны. Правда в этом решении виделись две опасности: усиление сепаратизма со стороны руководящих работников Крыма и левых эсеров Черноморского флота и необходимость обеспечения за РСФСР права дипломатической защиты новообразованной республики. Мотивы образования Республики Таврида ясно видны из письма Ленина чрезвычайному комиссару на юге России Г.К.Орджоникидзе: «…Убедите крымских товарищей, что ход вещей навязывает нам оборону, и они должны обороняться, независимо от ратификации мирного договора. Дайте им понять, что положение Севера существенно отличается от положения Юга, и, ввиду войны, фактической войны немцев с Украиной, помощь Крыма, который (Крым) немцы могут мимоходом слопать, является актом не только актом соседского долга, но и требованием самообороны и самосохранения.» [22]. 15 марта 1918 г. ЦК РКП(б) принял специальное постановление о Крымской республике, а СНК РСФСР сформулировал главные условия ее провозглашения: объявить ее в пределах Крыма; Черноморский флот считать принадлежащим Республике Таврида; за все, происходящее в Крыму ответственность перед ВЦИК и СНК РСФСР возлагалась на ВЦИК Тавриды, а все учреждения Крыма подчинялись ему. Характерно, что в декрете ВЦИК и СНК РСФСР ничего не говорилось о причинах создания Республики Таврида и не делалось ссылок на программные положения РКП(б) по национальному вопросу. Провозглашение Республики Таврида позволило избежать обвинений Германии и Австро-Венгрии в нарушении условий Брестского мира и, одновременно, противодействовать интервенции. Ленинский прагматизм взял верх.

Сходная ситуация, но с иным составом действующих лиц сложилась весной 1919 г. и привела к созданию Крымской ССР. После капитуляции Германии и Австро-Венгрии в Первой мировой войне в Черное море вошли эскадры кораблей стран Антанты. В соответствии с тайной конвенцией об отторжении от России ее южных областей, заключенной между правительствами Великобритании и Франции, на юге Украины и в Крыму были высажены десанты армий этих стран. Кроме того, на службу к 70-тысячному корпусу интервентов перешли части белой Добровольческой армии, находившиеся в Причерноморье, в том числе и в Крыму. Наступавшие на юг части Красной армии под командованием П.Е.Дыбенко, взяв Перекоп, развернули наступление на Севастополь. Находившееся в это время у власти в Крыму правительство С.Крыма было вынуждено эвакуироваться. Но взять Севастополь с ходу красноармейцам не удалось, хотя СНК РСФСР на этом настаивал. И вот тогда то, во избежание войны со странами Антанты, корабли которой стояли в бухтах Севастополя, Ленин предложил создать Крымскую Советскую Республику, от имени которой велись бы бои с интервентами. Решение об этом было принято 20 апреля 1919 г. на заседании Оргбюро ЦК РКП(б), а тремя днями позже – на заседании Политбюро с участием Ленина. Для реализации этого решения в Крым были направлены член Политбюро Л.Б.Каменев и член ЦК РКП(б) М.К.Муранов, возглавившие работу по созданию Крымской ССР. 28-29 апреля 1919 г. на областной партийной конференции РКП(б) в Симферополе решение Политбюро было поддержано и при-

нято к неуклонному исполнению. В полном соответствии с рекомендациями Политбюро конференция избрала членов правительства Крымской ССР. Возникла проблема только с главой правительства, так как рекомендованный Политбюро на эту должность «товарищ Кристи» в Крыму так и не появился. Поэтому правительство Республики фактически возглавил брат Ленина Д.И.Ульянов, который с этого времени подписывал все декреты правительства Крымской ССР. Так же, как и в предыдущем случае, в официальных открытых документах, провозглашавших Крымскую ССР, слово «автономия» отсутствовало, поскольку весь смысл ее провозглашения в том и состоял, чтобы военные действия против интервентов Антанты вело формально независимое государство. Отсутствовала в этих документах и ссылка на «право наций на самоопределение». Таким образом, создание Крымской ССР было не актом реализации «ленинских принципов национальной политики», а прагматическим актом, направленным на укрепление власти Советов на Юге. Крымская ССР просуществовала меньше 2 месяцев, но выполнила возложенную на нее задачу. Военные действия в Крыму против интервентов Антанты вели не войска РСФСР, а Крымская Красная Армия. Тем самым удалось избежать прямого столкновения между странами Антанты и Советской Россией. При реализации таких прагматических планов ссылок на теоретические положения по национальному вопросу не требовалось.

Второй составляющей при решении крымского вопроса являются тенденции стремления к национальной государственности, которые проявились у крымских татар после Февраля 1917 г., когда крымскотатарское общественно-политическое движение активизировалось и выдвигало все более радикальные требования, поставив целью создание в Крыму независимого крымскотатарского государства. Итогом этого движения стал созыв 26 ноября 1917 г. Курултая крымскотатарского народа, делегаты которого приняли первую в истории Крыма Конституцию. Новое государственное образование было названо Крымской Народной(Демократической) Республикой. Был избран крымскотатарский парламент, который сформировал национальное правительство – Директорию во главе с Ч.Челебиевым. Однако попытка Директории начать борьбу за власть с большевиками закончилась поражением Директории и Курултая. В итоге уже 14 января 1918 г. Курултай был вынужден принять решение о прекращении военных действий. Но, несмотря на неудачу, память об этой форме государственности в Крыму была жива в памяти крымскотатарского народа и этого фактора нельзя было не учитывать при создании новых государственных образований в Крыму.

Указанные выше две составляющие оказали влияние на процесс создания в 1921 г. нового государственного образования. В одной из резолюций X съезда РКП(б) было записано, что среди национальных меньшинств осталось еще много « не имеющих или почти не имеющих своего промышленного пролетариата… не вполне еще ушедших дальше полупатриархально-полуфеодального быта (Азербайджан, Крым и др.), но уже вовлеченных в русло советского развития». Учитывая это, съезд обратил внимание партийных организаций на необходимость оказания таким народам помощи в становлении и укреплении советской государственности. Вопрос о политическом устройстве Крыма 7 мая 1921 г. стал предметом обсужде-

ния в Крымском обкоме РКП(б). Мнения руководящих работников полуострова разошлись. Представители крымскотатарских коммунистов предложили создать на полуострове национальную крымскотатарскую республику. И это при том, что прошедшая в начале мая конференция коммунистов-татар Крыма постановила: «Вполне революционно-целесообразной государственной формой для Крыма – считать провозглашение его интернациональной республикой, входящей в Российскую федерацию, взяв за основу Конституцию одной из существующих республик» [11, с.10]. Партработники из числа украинцев считали наиболее целесообразным включить Крым в состав Украинской ССР с учетом его географического положения и экономических связей. Большинство же участников пленума высказались за создание самостоятельной области, непосредственно подчиненной Москве. В конечном счете решено было передать окончательное решение вопроса на усмотрение ЦК РКП(б). ЦК РКП(б) послал для изучения вопроса на месте комиссию ВЦИК и СНК РСФСР в составе Ш.Н.Ибрагимова (член Наркомата по делам национальностей), П.Г.Дауге (член Наркомата здравоохранения), М.В.Фофанова (член наркомата земледелия) и представителей ряда других наркоматов РСФСР. Эта комиссия, изучив положение дел, предложила образовать в пределах Крымского полоуострова республику с включением ее в состав РСФСР. Представители ВЦИК и СНК РСФСР предложили образовать комиссию для выработки проекта Конституции Крыма предоставить этот проект в Конституционную комиссию ВЦИК и СНК на утверждение [11, с.16]. На совместном заседании комиссии и президиума обкома РКП(б) было установлено число и компетенция наркоматов будущей республики. Крымскому СНК должны были подчиняться наркоматы земледелия, социального обеспечения, внутренних дел, юстиции с трибуналом. Наркоматов путей сообщения и иностранных дел было решено не создавать, хотя ряд видных крымскотатарских советских и партийных работников (Чобан-Заде, Озенбашлы, Чапчакчи и др.) выдвигали требование учредить в республике наркомат иностранных дел. Это требование было отвергнуто наркомом иностранных дел РСФСР Г.В.Чичериным и Лениным. Вместо наркомата по военным делам было решено создать военный комиссариат. Крымсовнархоз оставался в ведении СНК Крыма, но его председатель должен был быть согласован с ВСНХ. Наркомздрав должен был подчиняться СНК Крыма, но в его коллегию вводился представитель Центрального управления Крымскихъ курортов. Особого представительства Крымского ЧК не иметь, представителя назначать по согласованию с ВЧК [11, с.16].

Государственное устройство Крыма было обсуждено на первом расширенном пленуме обкома РКП(б). На пленуме, в частности, Ш.Ибрагимов заявил: «…Крымская республика будет носить характер автономной республики, входящей в состав Советской федерации. В политическом и военном отношении Крымская республика будет тесно связана с центром» [11, с. 16]. Принятая крымскими коммунистами форма государственности Крыма была поддержана Наркоматом по делам национальностей, руководством РКП(б). В течение нескольких месяцев Крымский обком РКП(б), местные партийные и советские органы готовились к провозглашению Крымской республики. Разработкой Конституции занималась комиссия в составе Горина (Крымревком), Балича (Крымнаробраз), Ефремова (Крымский обком

РКП(б) и двух представителей от полномочной комиссии. Велась работа по формированию состава Крымского ЦИКа и Совнаркома. Особое внимание было обращено на обеспечение представительства крымских татар. Им было гарантировано 20 мест из 50 мест членов ЦИКа. Было оговорено присутствие крымских татар среди членов СНК Крыма.

18 октября 1921 г. М.И.Калинин, А.Е.Енукидзе, В.И.Ленин подписали декрет ВЦИК и СНК РСФСР об образовании Крымской Республики. На первом Всекрымском Учредительном съезде Советов, работавшем с 7 по 11 ноября 1921 г. в присутствии 428 делегатов – представителей всех национальностей Крыма была принята конституция Крымской ССР, в основу которой была положена Конституция РСФСР 1918 г. В ее «Основных положениях» отмечалось, что «Крымская Социалистическая Советская республика есть республика трудового народа – рабочих и крестьян, власть которых на территории Крыма осуществляется Советами.» Далее провозглашалось,что « Крымская Советская Социалистическая Республика утверждая равенство и право на свободное развитие всех национальностей Крыма, отменяет все существовавшие ранее национальные и национально-религиозные ограничения». Государственными языками были объявлены русский и татарский. В Конституции заявлялось о твердой решимости остаться « одной из составной части великой Российской Республики» [11, с. 122]. Учредительный съезд Советов избрал Крымский ЦИК из 50 человек, 18 из которых были крымскими татарами. Его председателем был избран Ю.П.Гавен, а Председателем СНК Крыма С.Г.Сеид-Галиев.

Еще до провозглашения Крымской роеспублики начали энергично проводиться меры по татаризации аппарата управления. В июле 1921 г. по инициативе областного татарского бюро РКП(б) были намечены действия по татаризации управленческого аппарата на местах, особенно в районах, где преобладало татарское население, был поставлен вопрос о назначении татар-коммунистов на руководящие должности в ряд советских учреждений Крыма. 10 февраля ЦИК и СНК Крыма приняли перспективный план проведения татаризации советского аппарата. Принимались и другие меры по привлечению крымских татар к работе в органах власти всех уровней, что должно было способствовать более успешному привлечению беднейших слоев крымских татар на сторону Советской власти. Однако определенная часть крымскотатарской общественности требовала более масштабных мер по татаризации. Всекрымская татарская беспартийная конференция потребовала олт властей закрепления за татарами 30 мест из 50 в КрымЦИКе, закрепить за татарами руководство наркоматами просвещения, земледелия, Совнархоза, крымских представительств Наркоминдел, Внешторга, Военкомата, отозвать из Крыма всех присланных из центра представителей Советской власти и.т.д. В августе Президиум Крымского обкома РКП(б), а в сентябре – Президиум ВЦИК отклонил большинство этих требований, но было принято решение наращивать темпы татаризации аппарата, усиления культурно-просветительной работы среди крымскотатарского населения.

Таким образом, созданная в ноябре 1921 г. Крымская АССР была итогом поисков оптимальной формы политического и правового устройства Крыма, которые велись с 1917 г. При ее создании были учтены многие уроки предыдущих политических экспериментов, но, вместе с тем, с большим трудом удавалось найти баланс в межнациональных

отношениях, что негативно сказалось на исторических судьбах республики в последующие годы. Положительные и негативные стороны процессов, протекавших в Крымской Автономии в 20-30 гг. еще ждут своего изучения. В частности, это реализация политики коренизации среди различных народов Крыма, роль управленческого аппарата в этом процессе, многие вопросы подготовки к созданию Крымской АССР.

Литература:

1.Четыре года Советской власти в Крыму (1920 –1924) Изд. КрымЦИК и Совнаркома.Симферополь, 1924.

2. Весь Крым (1920 –1925) Юбилейный сборник. Изд. КрымЦИК. Симферополь,1926.

3. Десять лет Советского Крыма: Сборник, посвященный 10-летию советизации Крыма 1920-1930. Под ред. И.Козлова. Крымиздат, Симферополь, 1930.

4.Советскому Крыму 20 лет. Крымиздат. Симферополь,1940.

5. Шеф К. Красный Крым. Военно-статистический очерк. Харьков, 1923.

6. Усов С.А. Историко-экономические очерки Крыма, прошлое, настоящее и будущее Крымского сельского хозяйства.

7. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма ч.1 Крымиздат, Симферополь, 1951;ч.2. Крымиздат, Симферополь, 1957.

8.Очерки по истории Крыма. Ч.3. под общей редакцией И.С.Чирвы. Крым, Симферополь,1967.

9.Очерки Крымской областной партийной организации. Под общей редакцией Н.В.Багрова. Таврия,Стимферополь,1981.

10. Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. Научно практическая конференция. Симферополь 24-25 мая 1996 б/и.

11. Брошеван В.М. Крымская Республика: год 1921. Таврия, Симферополь, 1992.

12. Крымская АССР. Вопросы и ответы. Таврия, Симферополь,1990.

13. Дементьев Н.Е., Андронова Н.Ф. О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР// Культура народов Причерноморья. 2000,№15, с. 60-64.

14 Пащеня В.Н. Становление и деятельность органов государственного управления Крымской АССР в 1921-1929 гг. Историографический очерк. //Культура народов Причерноморья. 2002, № 31, с. 103-109.

15. Пащеня В.Н. Крым в 20-30 гг.// История Крыма с древнейших времен до наших дней.Атлас-компакт,Симферополь,2004, с. 247-256.

16. Хованцев Д.В. О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР.//Культура народов Причерноморья. 1998, № 5, с. 313-317.

17. Змерзлый Б.В. Политика советского государства по отношению к русской Православной церкви в Крыму в 1921-1929 гг. Автореферат диссертации.ТНУ, Симферополь, 2000.

18. Прохорчик М.В. Народное образование в Крыму в годы НЭПа (1921-1929) Автореферат диссертации.Запорожье, 2000.

19.Бородин С.В. Аграрные отношения в Крыму (1918-1926). Автореферат диссертации.Запорожье, 2001.

20. Волобуев О.В. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX века.// Отечественная история. № 9, с. 88-99.

21. Ленин В.И. Полн.собр.соч. т.6, с.206, т.7, с.105, 233, 242;т.10, с.115; т.17, с. 166, 230-231; т.23, с. 209.

22. Ленин В.И. Полн.собр. соч.т.50, с. 49-50.

Пост упила в редакцию: 04.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 288-288.

УДК 34(394.5):341.121

Карраш Хасан

ПРИНЯТИЕ ЛИГОЙ НАЦИЙ МАНДАТА НА ПАЛЕСТИНУ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПАЛЕСТИНСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В 30-40-Е ГОДЫ XX В.

Среди наиболее актуальных вопросов современности важное место занимают проблемы Ближнего и Среднего Востока. Исторически сложилось так, что палестинские арабы и евреи оказались в самом центре событий, развернувшихся в Палестине после окончания I мировой войны, а потом и во время существования мандата: роста еврейской иммиграции, скупки земель в Палестине еврейскими фондами, проведения политики создания “еврейского национального очага”, обещанного в Декларации Бальфура, роста арабского национального движения, стремления Великобритании, как страны-мандатария проводить «сбалансированную политику» в отношениях с арабской и еврейской общинами в Палестине, попыток Великобритании решить арабо-еврейский антагонизм путем раздела Палестины, или созданием единого арабо-еврейского государства.

Актуальность исследования данной темы определяется прежде всего тем, что период мандата оставил глубокий след в истории Палестины, Государства Израиль. Без детального и объективного исследования всех сторон политики Лиги Наций и Великобритании, как страны - мандатария в Палестине в 20–40-е годы XX века, нельзя понять и правильно оценить истоки, ход, пути решения ближневосточного конфликта, суть которого составляет проблема Палестины, без решения которой невозможен выход из самого длительного послевоенного регионального конфликта.

Интерес к палестинской проблематике всегда был довольно высоким как в отечественном, так и в зарубежном востоковедении. К сожалению в освещении и оценках периода мандате было нагромождено немало преднамеренной и беззастенчивой лжи, вымыслов и искажений, допущена масса умолчании и сокрытий по разного рода корыстным национальным соображениям. На этом поприще особенно постарались и бывшая советская власть и некоторые отечественные исследователи. Свою лепту в извращение всего, что было связано с политикой Лиги Наций и Великобритании в Палестине, внесли некоторые арабские, израильские и западные авторы. В итоге многие аспекты истории Палестины периода мандата или остались белыми пятнами, или не получили достаточно полного освещения, или же были искажены до такой степени, что оказались далекими от истины.

Вместе с тем, детальное и всестороннее исследование истоков, причин, проблем и уроков мандатного управления Палестиной представляется ныне актуальным не только с исторической, но и с практически-политической точки зрения. Дело в том, что этот кризис, перейдя после II мировой войны в русло вооружённого конфликта, оказывал и оказывает дестабилизирующее воздействие на положение в регионе и мире, ставит под угрозу геополитические интересы, мир многих стран и народов.

Цели и задачи исследования состоят в том, что в связи с тем, что мандатный период в истории Палестины продолжает оставаться во многих его аспектах не изученным до конца, автор настоящей диссертационной работы предпринимает попыт-

ку всесторонне и комплексно исследовать социально-экономические, политические, национальные, религиозные аспекты политики Великобритании в Палестине накануне принятия мандата и периода его существования; положение в арабской и еврейской общинах Палестины, позицию и действия их руководства по вопросу будущего Палестины; арабо-еврейские отношения в Палестине. При анализе политики британской мандатной администрации в Палестине, необходимо было уделить особое внимание изучению её арабского аспекта. Для этого, на наш взгляд, необходимо было рассмотреть и процесс создания арабских политических и общественных организаций в Палестине в 20–30-е годы, их документы и политику в отношении британской администрации.

Для осуществления этих целей требуется решить следующие задачи:

— раскрыть национальные, социально-экономические, политические, религиозные и другие предпосылки возникновения палестинской проблемы;

— на основе анализа документов Лиги Наций, парламента, министерства иностранных дел, министерства колоний, правительства Великобритании, мандатной администрации, рассмотреть направленность, содержание, итоги политики страны - мандатария в Палестине в 20-е – начало 30-х годов XX века;

— изучить и определить причины провалов и неудач политики Лиги Наций и Великобритании в Палестине.

Зарубежные и отечественные авторы многочисленных исследований по истории стран Ближнего Востока, в том числе и по истории Палестины, использовали минимальное число опубликованных источников на английском и арабском языках. Настоящая работа, на наш взгляд, может в какой-то мере подтолкнуть исследователей-востоковедов к использованию довольно широкого круга опубликованных источников по истории подмандатной Палестины.

На рубеже XX – XXI веков в отечественной научной литературе появился ряд исследований по проблемам политико-правовых основ мандатного управления стран Ближнего Востока, в первую очередь — Палестины. Некоторые аспекты данной проблемы были рассмотрены в работах Щевелева С. С. [1], Батенко А. В. [2], Ганкевича В. Ю. [3].

В 80–90-е годы советское и российское востоковедение дало ряд работ, посвященных некоторым аспектам истории Палестины периода мандата. Среди них заслуживают внимания аналитические труды Е. Дмитриева [4], В. И. Киселева [5], В. И. Носенко [6], С. М. Гасратян [7], И. Д. Звягельской [8].

Особо следует отметить изданную в 1988 году коллективную монографию “Новейшая история арабских стран Азии” под редакцией профессора В. В. Наумкина [178]. Это был, пожалуй, единственный солидный труд в советском востоковедении тех лет, авторы которого попытались объективно рассмотреть причинно-следственные связи политики Великобритании в Палестине. Большинство оценок и выводов, сделанных в этом труде, не утратили своей ценности и актуальности до сих пор.

Примечательным явлением в западной, арабской, израильской историографии по палестинской проблеме в период мандата Великобритании, в последние годы стало появление книг и статей, в которых дается объективный анализ истории арабского народа Палестины, ишува и политики Великобритании в Палестине в период мандата. Это работы профессора Лондонского университета Э. Кедури [9], американских исследователей-профессоров университета Джорджа Вашингтона Салли и Томаса Маллисонов [10].

Вопрос о будущем Палестины рассматривался на Парижской мирной конференции, открывшейся 18 января 1919 года. Постановление о мандатном правлении в Палестине сформировано в терминах, не предполагавших наличие межнациональной напряженности между населявшими страну общинами. Так, статья вторая мандата гласила, что «страна-держатель мандата будет нести ответственность за создание в Палестине таких политических, административных и экономических условий, которые наилучшим образом обеспечат создание национального дома для еврейского народа», а также «обеспечивая защиту прав и статуса других групп населения» [11, с. 26].

Инициатива принятия мандатной системы принадлежала президенту США В. Вильсону. Мандатная система должна была оправдать и замаскировать экспансию империалистических государств на Востоке, кроме того, создать американскому капиталу одинаковые с другими странами-победительницами возможности получения права на подмандатные территории. США также рассчитывали на получение нескольких мандатов [13, с. 8]. Знаменитые “14 пунктов” президента США Вудро Вильсона предлагали, якобы, “справедливое” разрешение колониальных проблем и установление национальной автономии нетурецких народов Османской империи, и по словам британского премьер-министра Ллойд Джорджа должны были “предупредить разрыв с арабами” [12, с. 62].

Но Конгресс США не ратифицировал Версальский мирный договор, большинство конгрессменов требовало от президента возвращения к небезизвестной доктрине Монро. США не получили ни одного мандата на арабские территории бывшей Османской империи, но, заключив специальные соглашения со странами-мандатариями, они формально обеспечили себе равные права и возможности на подмандатных территориях [13, с. 11].

К началу работы Парижской мирной конференции Палестина и Сирия были разделены на три зоны, каждая из которых управлялась так называемой Временной администрацией. Палестина входила в так называемую Южную зону и управлялась английской администрацией; Восточная зона (внутренняя Сирия до Алеппо) управлялась арабской администрацией. Западная — куда входили Ливан и остальная часть Сирии, не вошедшая в Восточную зону — французской администрацией [14, с. 279]. Тем не менее, рабочая комиссия Парижской мирной конференции рекомендовала принять единый американский мандат на Сирию (включая Палестину).

Статья 22 Пакта Лиги Наций, принятого 28 июня 1919 года (полный текст мандата на Палестину см. [15, с. 151-155]) так определяла содержание будущей мандатной системы: “Следующие принципы применяются к колониям и территориям, которые в итоге войны перестали быть под суверенитетом государств, управлявших ими перед тем, и которые населены народами, ещё не способными самостоятельно руководить собой в особо трудных условиях современного мира. Благосостояние и развитие этих народов составляет священную миссию цивилизации... Лучший способ практически провести этот метод — это доверить опеку над этими народами передовым нациям, которые в силу своих ресурсов, своего опыта или своего географического положения в состоянии взять на себя эту ответственность и которые согласны её принять. Они осуществляли бы эту опеку в качестве мандатариев от имени Лиги” [15, с. 150–151]. Мандаты в отношении сравнительно развитых территорий выдавались класса “А”, в отношении менее развитых — класса “В”, и, наименее развитых — класса “С”. Положения, непосредственно касавшиеся арабских территорий, подпадавших под действие мандатов класса “А”, гласили: “Некоторые области, принадлежавшие ранее Османской империи, достигли такой степени раз-

вития, что их существование в качестве независимых может быть признано через какое-то время при условии, что советы и помощь мандатария будут осуществлять их управление вплоть до того момента, когда они окажутся способными сами руководить собой. Пожелания населения этих территорий должны быть прежде всего приняты при выборе мандатария" (подробно о категориях А, В, С см.: [16, с. 24,-29, 168]) В текст мандата Лиги Наций была включена и печально известная «Декларация Бальфура».

2 ноября 1917 года Артуром Бальфуром, министром иностранных дел правительства Д. Ллойд Джорджа, было датировано письмо лорду Уолтеру Ротшильду, ставшее известным как "Декларация Бальфура". Его текст выглядит следующим образом: "Имею честь передать Вам от имени правительства Его Величества следующую декларацию, в которой выражается сочувствие сионистским устремлениям евреев, представленную на рассмотрение кабинета министров, и которая была им одобрена: "Правительство Его Величества (короля Георга V — К. Х.) с одобрением рассматривает вопрос о создании в Палестине национального очага для еврейского народа и приложит все усилия для содействия и достижения этой цели; причём ясно подразумевается, что не должны производиться никакие действия, могущие нарушить гражданские и религиозные права существующих нееврейских общин в Палестине или же права и политический статус, которым пользуются евреи в любой другой стране" [15, с. 8–9].

Исследование ООН "Истоки и история проблемы Палестины (часть I. 1917–1947 гг.)" следующим образом оценивает значение этой декларации для Палестины: "Декларация, которая определила направление дальнейшего развития событий в Палестине, была включена в мандат. Её осуществление вызвало сопротивление со стороны арабов и привело к восстанию. Она в конце концов привела к разделу и породила существующую сегодня проблему. Поэтому, необходимо изучить эту Декларацию, которую можно считать источником проблемы Палестины" [18, с. 8].

В Декларации Бальфура ничего не говорится о том, что такое «национальный дом», каков его статус — будет ли это еврейское государство, еврейская автономия (политическая или национально-культурная), либо же речь идет о некоем «духовном центре», «очаге» развития языка иврит и национальной культуры.

На всех последующих этапах развития палестинской проблемы Декларация Бальфура занимала центральное место в сионистско-израильских юридических притязаниях на Палестину. Прибегая к самому вольному толкованию текста декларации, руководители ВСО всякий раз преподносили свои действия по переселению евреев из Европы в Палестину и колонизацию этой страны как «законное право», предоставленное им декларацией Бальфура.

Кроме того, Декларация Бальфура никак не определяет территориальные границы будущего «национального дома для еврейского народа», и осталось совершенно неясным, идет ли речь о всей территории Палестины или только о какой-либо (какой?) ее части. В сферу британского мандата были переданы, в том числе, и территории к востоку от реки Иордан, на которых год спустя британцами было создано государство Трансиордания; еврейским иммигрантам было запрещено селиться в нем.

Во время I мировой войны в Палестине проживало 85 тысяч евреев и более 600 тысяч арабов. В 1922 году в Палестине проживало 660 тысяч арабов (589 тысяч мусульман и 71 тысяча, христиан) и 83 тысячи евреев [19, с. 10; 20, с. 40–41]. Тот факт, что по переписи 1922 года в Палестине евреев насчитывалось несколько меньше,

чем в 1914 году, объясняется тем, что часть евреев, въехавших в Палестину к началу I мировой войны, предпочла затем перебраться в другие страны.

В 1919 году Франция, в обмен на согласие Великобритании передать ей Сирию, выступила в поддержку требований Великобритании на установление ею управления Палестиной. 25 апреля 1920 года на конференции в Сан-Ремо Верховный совет Антанты передал мандат на Палестину Великобритании. Ожесточённый торг из-за мандатов на бывшие германские и турецкие владения, начавшийся между Англией и Францией ещё в годы войны, продолжался и в Сан-Ремо. Франция, которую представлял премьер-министр Мильеран, хотела получить под своё управление Сирию, Ливан, Палестину и Мосул в северной части Ирака. Такой раздел предусматривался соглашением Сайкс-Пико. Ллойд Джордж, представлявший Великобританию, пользуясь военным превосходством Англии на Ближнем Востоке и тактической оккупацией англичанами Месопотамии и Палестины, настаивал на передаче Мосула и Палестины, а также части Сирии под английский мандат. На ближневосточные территории и на ближневосточную нефть претендовали и Соединённые Штаты Америки, представленные в Сан-Ремо наблюдателем. Присутствие ещё одного претендента заставляло Ллойд Джорджа и Мильерана идти на взаимные уступки, чтобы быстрее решить затянувшийся спор. Мандаты на арабские территории были распределены: Англия получила Палестину с Трансиорданией и Ирак с Мосулом, Франция — Сирию и Ливан.

Решения конференции в Сан-Ремо противоречили провозглашенному на Парижской мирной конференции принципу о самоопределении народов. 24 июля 1922 года условия мандата были одобрены Советом Лиги Наций, 29 сентября 1923 года мандат на Палестину официально вступил в силу. Мандат фактически распространялся на две территории — Палестину и Трансиорданию — граница между ними проводилась в двух милях к западу от линии Акаба — Мёртвое море и далее до сирийской границы по реке Иордан [21, с. 343].

Великобритания получала право контроля над внешними сношениями Палестины, право держать в стране свои войска, Великобритании предоставлялась, как и любой другой стране-мандатарию в отношении своих подмандатных территорий вся полнота законодательной и исполнительной власти. Бывшие территории Османской империи были разделены на конференции в Сан-Ремо 25 апреля 1920 года, за три года до подписания Лозаннского мирного договора, когда юридически Турция всё ещё находилась в состоянии войны. Франция получала под своё управление Сирию и Ливан, Великобритания — Палестину, Трансиорданию и Месопотамию (Ирак). Все эти территории распределялись как мандаты класса “А”.

Согласно статье 25 мандата на Палестину, Палестина и Трансиордания были включены в один мандат, однако их считали разными территориями. По просьбе правительства Великобритании 16 сентября 1922 года Совет Лиги Наций принял резолюцию, в которой одобрялось отдельное управление Трансиорданией. Это отдельное от Палестины управление осуществлялось до тех пор, пока эта территория не получила 22 марта 1946 года независимость как королевство Иордания (более подробно об истории Трансиордании периода мандата см.: [22]). Сионистские лидеры обвиняли британского министра колоний Её Величества Уинстона Черчилля в том, что он “расколол библейскую Палестину надвое, оторвав от подмандатных земель восточную территорию реки Иордан для создания независимого королевства Трансиордании под управлением Абдаллаха ибн Хусейна из династии Хашимитов” [23, с. 74].

Важнейшие положения мандата гласили: “...мандатарий должен взять на себя ответственность за проведение в жизнь декларации, провозглашенной 2 ноября 1917

года правительством Его Величества в пользу создания в Палестине национального очага для еврейского народа. При этом имеется в виду, что не должно производиться никаких действий, которые могут нарушить гражданские или религиозные права неевреи в Палестине или же права и политический статус, которыми пользуются евреи в любой другой стране; имея в виду, что в этой декларации признаётся историческая связь еврейского народа с Палестиной, как и основания для восстановления его национального очага в этой стране. Статья 1. Мандатарий несёт всю полноту законодательной и административной власти, ограничения возможны только положениями этого мандата. Статья 2. Мандатарий несёт ответственность за создание в стране таких политических, административных и экономических условий, которые обеспечат создание еврейского национального очага, в том виде как это предусматривается в преамбуле, развитие самоуправляющихся органов и несёт ответственность за обеспечение гражданских и религиозных прав всех жителей Палестины, независимо от расовой и религиозной принадлежности. Статья 4. Еврейское учреждение будет признано в качестве общественного органа, который сотрудничает с администрацией Палестины и консультирует её по экономическим, социальным и другим вопросам, связанным с созданием еврейского национального очага и защитой интересов еврейского населения в Палестине. Под постоянным контролем администрации будет содействовать развитию страны, принимать в нём активное участие. Таким учреждением признаётся сионистская организация, в том случае, если, по мнению страны-мандатария, её структура и устав отвечают соответствующим требованиям. Она должна консультироваться с правительством Его Величества, принимать меры по развитию сотрудничества всех евреев, оказывающих помощь в создании еврейского национального очага. Статья 6. Администрация Палестины, без нанесения ущерба правам других общин, содействует при наличии благоприятных условий иммиграции евреев и развитию сотрудничества с еврейскими учреждениями, определёнными в статье 4. Способствует заселению евреями земель, которые не используются для общественных целей” [16, с. 22–23; 15, с. 151–155].

Мандат не предусматривал создания никакого органа для арабов Палестины. С ними, впрочем, не проводилось никаких консультаций по поводу мандатного управления [16, с. 22–23]. 25 июля 1922 года арабская палестинская делегация в Лондоне направила в адрес великих держав и Лиги Наций официальный протест против принятия Советом мандата на Палестину [17, с. 306].

Международному сообществу введение мандатной системы объяснялось тем обстоятельством, что предоставить независимость народам, проживавшим на территории бывшей Османской империи немедленно, не представляется целесообразным, потому что эти народы находятся на низкой ступени развития и не способны сразу после окончания мировой войны создать и обеспечить работу государственных органов. В своих мемуарах Д. Ллойд Джордж в качестве оправдания целесообразности введения мандатной системы, писал о том, что для всех стран должны быть обеспечены равные экономические возможности в отношении подмандатных территорий, должны быть обеспечены гарантии того, что местное население не будет эксплуатироваться, ни экономически, ни в военном отношении странами-мандатариями. При этом, он двусмысленно добавлял, что это фактически те методы, которые Великобритания применяет в отношении своих колоний [24, с. 442].

Мандат Великобритании на Палестину получил силу де-юре в сентябре 1923 года, после заключения Лозаннского договора с Турцией. До этого английская администрация де-факто существовала там в форме военного правительства в период

с декабря 1917 года по июнь 1920 года, которое 1 июля 1920 года возглавил гражданский Верховный комиссар сэр Герберт Сэмуэль. В марте 1921 года Палестина (вместе с другими подмандатными территориями) была передана из ведения министерства иностранных дел в ведение министерства колоний, которое в это время возглавлял Уинстон Черчилль [18, с. 39].

Декларация Бальфура впервые была оглашена в Палестине лишь в 1920 году после установления гражданской администрации [151, с. 162], до этого она держалась в секрете (хотя слухи о её существовании, в Палестине, конечно были). Правительство Великобритании понимало, что публикация декларации вызовет массовые протесты арабов и возможно, их переориентацию на страны Тройственного союза.

На практике британские власти почти сразу же обнаружили, что возложенные на них обязанности являются несовместимыми между собой. Политические лидеры палестинских арабов выступали резко против еврейской иммиграции и создания в стране национального дома для еврейского народа, рассматривая и англичан, и евреев как «крестоносцев XX века», которых необходимо как можно быстрее изгнать с Ближнего Востока.

Во время восстания 1929 г. было зафиксировано несколько выступлений против «эфенди», продававшим землю еврейским колонизационным трестам. В некоторых городах повстанцы направляли свои удары и против учреждение страны-мандатария, включая и английские военные объекты [26, с. 219]. Восстание 1936 – 1939 гг. имело уже не только антиеврейскую, но и «антимандатную» направленность.

Международно-правовая незаконность принятия Декларации Бальфура, включение ее в текст мандата Лиги Наций на Палестину, сам мандат, являющийся проявлением «мандатного колониализма», привел в конце концов к арабским восстаниям в Палестине в 1929 г. и в 1936 – 1939 гг. Эти документы и стали первопричиной возникновения проблемы Палестины, да и всего Ближневосточного конфликта — самого длительного вооруженного конфликта в новейшее время.

Литература:

1. Щевелев С. С. Палестина под мандатом Великобритании (1920–1948 гг.). — Симферополь: Таврия Плюс, 1999. —400 с.; Щевелев С. С. Английские “гарантии” независимости Палестины во время I мировой войны // Культура народов Причерноморья. 1998.—№5— Симферополь: Межвузовский центр Крым. — С. 323–329.

2. Батенко Г. В. Арабо-Єврейська збройна боротьба в Палестині (1929 рік) // Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. — 2005. — Т. 18(57). — №1. — С. 10–15.

3. Щевелев С. С., Ганкевич В. Ю. Иммиграционная политика Великобритании в Палестине в период мандата (1920 – 1948 гг.) // Культура народов Причерноморья. — 2002.— №33. — С. 141 – 148.

4. Дмитриев Е. Палестинская трагедия. — М.: Международные отношения, 1986. — 100 с.

5. Киселев В. И. Палестинская проблема и ближневосточный кризис. — Киев: Политиздат Украины, 1981. — 191 с.

6. Новейшая история арабских стран Азии. — М.: Наука, 1988. — 637 с.

7. Гасратян С. М. История и идеология еврейского религиозного движения XIX–XX веков. — М.: ИВ РАН, 1999. — 237 с.

8. Звягельская И. Д., Носенко В. И. Истоки арабского национально-освободительного движения в Палестине // Народы Азии и Африки, 1986. — №3. — С. 63–71.

9. Kedourie E. In the Anglo-Arab Labirinth. The Mc. Mahon-Hussayn Correspondence and its Interpritations 1914–1939. — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1976. — 330 p.

10. Mallison T., Mallison S. U. The Palestine Problem in International Law and World Order. — Harlow: Longman, 1986. — 564 p.

11. Эпштейн А. Д. Израиль и проблема палестинских беженцев: история и политика. — М.: Институт Ближнего Востока, 2005. — 214 с.

12. Ланда Р. Г. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на арабские страны // Великий Октябрь и актуальные проблемы арабского мира. — М.: Наука, 1979. — С. 58–87.

13. Политика США на Ближнем Востоке. — М.: Издательство восточной литературы, 1961. — 282 с.

14. Avi Shlaim. Collision Across the Jordan, King Abdullah, The Zionist Movement, and the Partition of Palestine. — N.-Y.: Columbia University Press, 1988. — 676 p.

15. Great Britian and Palestine. 1915-1945. Information Papers No. 20. — L., N.-Y.: Royal Institute of International Affairs, 1946; L.: Chatham House, 1946. — 177 p.

16. League of Nations. The Mandate System. Origin-Principles-Application. — Geneva: Series of League of Nations Publications, April 1945. — 120 p.; Щевелев С. С. Палестина под мандатом Великобритании (1920–1948 гг.). — Симферополь: Таврия Плюс, 1999. —400 с.; Катату М. И., Щевелев С. С. Палестина под мандатным управлением Великобритании и палестиновская проблема (20 – 40-е годы). — Деп. в ИНИОН АН СССР 18 января 1991, №43711. — 310 с.

17. Васаик аль-харака аль-ватанийа аль-филастинийа 1918 — 1939. — Байрут: Муасса ад-дирасат аль-филастинийа, 1979. — 722 с.

18. Истоки и история проблемы Палестины. Часть I. 1917 — 1947. — Нью-Йорк: ООН, 1978. — 116 с.

19. Caplan N. Futile Diplomacy. Vol. I. Earl-Zionist Negotiation Attempts, 193-1931. — L.: Frank Cass, 1983. — 277 p.

20. Cohen M. J. The Origins and Evolution of the Arab-Zionist Conflict. — Berkeley: Univ. of Calif. press, 1987. — 183 p.

21. Rappoport A. History of Palestine. — N.-Y.: Dutton, 1931. — 368 p.

22. Джаварне С. Иордания: опыт общественно-политического развития. — М.: ИВ РАН: Российский центр стратегических исследований, 1997. — 166 с.

23. Бар-Зохар М. Бен-Гурион. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. — 484 с.

24. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных переговорах. — Т. 1. — М.: Издательство иностранной литературы, 1957. — 655 с.

25. Барковский Л. А. Генезис руководства Национально-освободительным движением арабов Палестины в 1920–1935 гг. // Актуальные проблемы идеологии и культуры стран Востока. — М.: Наука, 1982. — С. 161–173.

26. Косач Г. Г. Красный флаг над Ближним Востоком? Компартии Египта, Палестины, Сирии и Ливана в 20 – 30-е годы. — М.: ИСАА при МГУ, 2001. — 420 с.

Пост упила в редакцию: 20.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 296-296.

УДК 343.98:004.056.53

Пашнєв Д. В.

ВЛАСТИВОСТІ КОМП'ЮТЕРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗБИРАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ СЛІДІВ

Комп'ютерні сліди являють собою якісні та кількісні зміни комп'ютерної інформації, пов'язані зі злочином. Якісні: зміни вмісту або атрибутів комп'ютерної інформації. Кількісні: зміни відповідно кількості одиниць або розміру одиниць комп'ютерної інформації [1]. Виходячи з цього, існує нерозривний зв'язок комп'ютерної інформації і комп'ютерних слідів. Отже, для повнішого розуміння суті комп'ютерного сліду в цій статті ми звернемося до сутності комп'ютерної інформації, виявимо, як властивості комп'ютерної інформації впливають на властивості комп'ютерних слідів і особливості їх збирання та дослідження.

Розглянемо властивості комп'ютерної інформації як доказу по аналогії з запропонованими С.А.Россовим взагалі щодо інформації в світлі доказування [2]:

1. Фіксованість інформації. Це ключова властивість інформації. Оскільки «інформація є інформація, а не матерія і не енергія» (Н. Вінер) вона мислима тільки в зафіксованому вигляді. Потенційним носієм інформації може бути будь-який феномен оточуючого нас світу, наявність або відсутність якого можна регулювати довільним чином. Далі С.А. Россов, вказує, що „слід відрізняти потенційні носії інформації від її реальних носіїв. Якщо перші можуть містити інформацію, а можуть і не містити, то другі завжди її містять. Власне носієм інформації є речення, що складене тією чи іншою мовою, тобто з використанням системи знаків (звуків, сигналів тощо), що передають інформацію". На нашу думку, важливо додати, що варто розрізняти сигнали, що є тільки засобом передачі інформації, і феномен дійсності, що є саме носієм інформації. Важливу роль тут відіграє фактор часу, адже сигнал існує тільки в певний момент часу і тільки в цей момент він є носієм інформації, потім він зникає передаючи свої властивості більш постійному носієві. У випадку вербальної передачі інформації слова є сигналами, що складаються в речення та існують тільки в момент їх висловлення. Далі ж вони фіксуються в більш постійному носієві – пам'яті людини.

З використанням комп'ютерних технологій інформація може бути зафіксована переведенням її з семантичного вигляду в матеріальний сигнал і записом цього сигналу на фізичний об'єкт за допомогою відповідних програмно-технічних засобів. Таким чином, засобом передачі інформації в комп'ютерних технологіях є матеріальний сигнал, а безпосереднім носієм інформації є феномен дійсності, що виникає внаслідок впливу цього сигналу. Використовуючи новітній термін, можна казати про комп'ютерну технологію передачі та фіксації інформації. Найбільш розповсюдженим зараз є електричний сигнал (носієм є магнітне поле), але розповсюджуються оптичні, радіо- та інші фізичні сигнали та явища. З розвитком біо- та інших технологій з'являться інші носії. Зі всього цього витікають властивості саме комп'ютерної інформації: неможливість вочевидь, без застосування спеціальних знань, визначити наявність інформації на носії, чи є він реальним чи потенційним, скласти сигнали в речення і зрозуміти зміст інформації.

2. Інваріантність інформації по відношенню до її фізичних носіїв. Ця властивість інформації безпосередньо пов'язана з попередньою. Вона означає, що одну і ту ж інформацію, незалежно від її семантики, можна зафіксувати (записати) будь-якою мовою, використовуючи будь-яку систему знаків, що наносяться будь-яким способом на будь-які носії.

В комп'ютерних технологіях обробки інформації ця властивість породжує наявність ймовірності неправильного розуміння змісту комп'ютерної інформації та помилкової її оцінки як доказу.

3. Тлінність інформації. Оскільки кожна дана інформація (точніше, кожний її екземпляр) у будь-якому випадку зафіксована на тому або іншому фізичному носії, збереження і саме існування інформації цілком визначається долею її носія. Поки носій недеформований, зберігається і сама інформація. Відбувається це незалежно від того, використовувалася інформація для яких-небудь цілей чи ні. Деформація носія спричиняє за собою зміну зафіксованої на ньому інформації. При цьому вона перекручується або руйнується – зникає. Образно кажучи, інформація гине разом зі своїми носіями.

Відносно комп'ютерного носія інформації вважаємо потрібним додати, що інформація на ньому може бути знищена і без його пошкодження під впливом явищ, які знищують сам феномен дійсності, що є носієм інформації. Наприклад, сильне магнітне поле може знищити інформацію на магнітному носії інформації, але сам носій при подальшому форматуванні зберігає можливість зберігати інформацію. Крім того, при використанні програмних засобів інформацію можна просто перекрутити аж до втрати нею первинного змісту, що також можна вважати її втратою. Таким чином, щодо комп'ютерної інформації властивість тлінності зростає, адже можливостей її знищити виявляється більше. Але наряду з цим, варто відмітити, що існує більше можливостей відновлення інформації на комп'ютерному носії. Поки що вони недоступні рядовому спеціалісту через велику кількість технологічних затрат, але вони існують і досить ефективні.

4. Трансльованість, розмножуваність і мультиплікативність інформації. Згубних наслідків, пов'язаних з проявами тлінності інформації, дозволяють уникнути деякі інші її властивості. Трансльованість — можливість бути переданою з одного носія на інший тієї ж або іншої фізичної природи, в тій же або іншій системі запису. Якщо швидкість трансльованості перевершує швидкість руйнування і загибелі інформації, остання розмножується. Звідси наступна властивість — мультиплікативність інформації (можливість одночасного існування однієї і тієї ж інформації у вигляді ідентичних копій на однакових або різних носіях).

Якщо перші дві властивості інформації працювали так би мовити проти використання її як доказу, то ця властивість - навпаки. Тим більше, комп'ютерні технології створили можливість необмеженого копіювання (розмножування) інформації без втрати будь яких її властивостей і зміни змісту. А отже відносно комп'ютерної інформації можливо практично зі 100 % вірогідністю уникнути згубних наслідків прояву перших властивостей інформації, якщо правильно використовувати розмножуваність комп'ютерної інформації.

5. Мінливість інформації. Під змінами інформації прийнято розуміти такі її зміни, які (на відміну від її руйнування і зникнення) хоча і зачіпають її кількість і семантику, але не позбавляють її значення.

Комп'ютерні технології дозволяють в короткі строки змінити інформацію на іншу:

1. без присутності на місті знаходження носія (з віддаленого доступу);

2. за допомогою спеціально створеної програми, тобто навіть зовсім без участі людини.
3. Ці властивості вказують на наступні особливості збирання та дослідження комп'ютерних слідів.

А. Негативні:

1. Виключна необхідність застосування спеціальних знань.
2. Відповідність науково-технічних засобів збирання та дослідження комп'ютерних слідів деяким спеціальним вимогам.
3. Необхідність скорочення до мінімуму проміжку часу між вчиненням злочину (виникненням слідів) та моментом їх збирання.

Б. Позитивні:

Можливість необмеженого у кількості копіювання комп'ютерної інформації без втрати змісту і властивостей.

Наявність доволі ефективних способів відновлення втраченої комп'ютерної інформації.

У зв'язку з цими особливостями збирання та дослідження комп'ютерних слідів хотілося б звернути увагу на наступну проблему. Іноді носії комп'ютерної інформації вилучити в натурі неможливо. Це в основному відноситься до вінчестерів (жорстких магнітних дисків), які є головним носієм інформації окремої ЕОМ. Це найчастіше пов'язано з економічними причинами. Наприклад, у разі виходу з ладу ЕОМ банк, як правило, може пропрацювати без шкоди для себе не більше двох днів, оптова фірма – 3-5, промислова компанія – 4-8, страхова компанія – 5-6 днів [3]. У зв'язку з цим радикальне вилучення комп'ютерної техніки загрожує подальшими претензіями потерпілих організацій. Проведення ж експертизи прямо на місці знаходження засобів комп'ютерних технологій також іноді неможливе у зв'язку з наступними причинами:

- при цьому засіб комп'ютерних технологій, що є об'єктом дослідження, повинен бути відімкнений від мережі і весь час експертизи не працюватиме в системі;
- на режимних об'єктах, якими найчастіше і є приміщення з комп'ютерною технікою, присутність сторонніх осіб, якими є експерт та інші присутні при експертизі особи, суворо обмежується;
- під час проведення експертизи може бути виявлена активна протидія з боку заінтересованих осіб.

В цьому випадку у зв'язку з можливістю розмноження комп'ютерної інформації без втрати властивостей робиться повна дзеркальна (покластерна) копія (образ) носія з використанням спеціальних засобів. Але іноді виникають ситуації, при яких і копію неможливо зробити, адже є підприємства, установи, організації з безперервним циклом роботи, і вимкнення хоча б однієї робочої станції може призвести до значних збитків, а наявні засоби не забезпечують копіювання при увімкненому комп'ютері. Прикладом може слугувати кримінальна справа відносно посадових осіб Кримської регіональної митниці. Було встановлено, що в певний період співробітники пункту пропуску «Феодосійський морський порт» ТП «Феодосія», використовуючи комп'ютерну техніку, увійшли до електронної автоматичної інформаційної системи ДМС України і дали помилкові підтвердження про те, що вантаж цукру покинув митну територію України. При огляді терміналу, з якого ймовірно були вчинені ці дії, спеціаліст стикнувся з вказаними проблемами. Єдиним виходом було виявлення в ході слідчої дії – виїмки – необхідної для експертизи інформації та проведення дослідження в лабораторних умовах вже саме

її. Що було успішно зроблено і стало запорукою успішного закінчення розслідування злочину.

З приводу допустимості таких дій наведемо наступні міркування. Відносно документів є поняття оригінал, дублікат, копія. Ці поняття, на наш погляд, можна перенести і на комп'ютерні носії інформації. Під час фіксації носіїв, що не можуть бути вилучені в натурі, робиться дублікат носія, ідентичність якого оригіналу забезпечується застосуванням спеціальних засобів. З нього при подальших дослідженнях робляться копії, які і досліджуються. Можлива кількість разів такого копіювання відносно необмежена, а тому і досліджувати комп'ютерну інформацію, що міститься на оригінальному носії можна необмежену кількість разів навіть руйнуючими методами без ризику втрати важливої інформації на оригіналі.

Але у зв'язку з цим М.Г. Щербаковський ставить справедливе питання: яке доказове значення копій комп'ютерної інформації, одержаних спеціалістом, до якого виду доказів вони можуть бути віднесені, чи є вони первинними чи похідними речовими доказами. На його думку неочевидність процедури копіювання і копійованої інформації, можливість навіть помилково або з недосвідченості спеціаліста внести в копію зміни, відсутні в оригіналі, дають мотив взагалі засумніватися в залученні копій як доказів [4].

Що стосується первинних та похідних доказів - чи є значення і взагалі чи можна говорити по відношенню до комп'ютерної інформації про такий поділ?

Комп'ютерна інформація представлена на трьох рівнях (фізичному, логічному та семантичному – загальнозрозумілому), на кожному з них представлена одна і та ж інформація (краще сказати відомості), але в різних видах представлення [5, с. 55]. Чи можна вважати процес отримання загальнозрозумілої форми представлення з фізичної отриманням похідного доказу? На думку автора, можна, якщо прийняти логічний рівень представлення опосередковуючою ланкою, тими «другими руками», про які завжди йдеться при поясненні суті похідних доказів.

Проте що тоді буде первинним доказом? Фізичний рівень представлення комп'ютерної інформації? І що повинні зробити суб'єкти доказування, щоб оцінити ці первинні докази? І взагалі чи можна говорити про отримання похідних доказів або просто про перекодування сигналу?

На нашу думку, говорити про отримання похідних доказів можна при здійсненні огляду носіїв комп'ютерної інформації поза рамками експертизи. Про перекодування сигналу можна говорити при здійсненні експертного дослідження.

У першому випадку інформація знаходиться на носії вже у загальнозрозумілій формі. Це може бути звичайна інформація, зрозуміла неспеціалісту (текст, символи, зображення), або спеціальна інформація (файли настройок, журналів, звітів програм тощо), зрозуміла особі, що володіє спеціальними знаннями. В другому – це захищена або зашифрована інформація, окремий випадок – програма, яка представлена в машинних кодах (при перекодуванні у вихідний код для вивчення функцій).

По цій ознаці можна розділити дії, які можна проводити на місці огляду, і лише ті які здійснюються при експертизі.

Що ж стосується визнання копії як доказу, то сучасні спеціальні програмно-технічні засоби [6] дозволяють створити повний образ-дублікат початкового носія, що вміщує не тільки область даних, але і всі інші області носія, включаючи ділянки видалених даних і вільний простір носія [7] - покластерну копію (образ). Створення

копії і робота з копією рекомендується для безпеки досліджень, щоб не пошкодити висхідний матеріал через можливі помилки з невідомими програмами або пастки, встановлені власником даних. Крім того, вище доведена крайня необхідність такого копіювання в деяких випадках. Сумніви ж у тотожності копії та оригіналу можуть бути відкинуті при необхідності за допомогою алгоритму MD5: md5sum – це вільно доступна утиліта для порівняння оригінального диска і копії, що може використовуватися в комп'ютерному експертному дослідженні для доказу, що зроблений образ є точною копією оригіналу [8].

Більшість опитаних автором експертів визнають допустимим покластерне або побітне копіювання вінчестера комп'ютера при слідчому огляді для експертного дослідження копії.

Отже можливістю повного копіювання необмежену кількість разів комп'ютерної інформації, навіть видаленої, знімається проблема, що обмежує дії спеціаліста при проведенні слідчих дій у комп′ютерних злочинах – необхідність збереження комп′ютерної інформації в оригіналі.

З цього можна зробити висновок, що допомога спеціаліста при проведенні слідчих дій при розслідуванні комп'ютерних злочинів не повинна обмежуватися тільки виявленням, фіксацією та вилученням потенційних носіїв комп'ютерних слідів злочину. При необхідності слідчий в ході слідчої дії має право доручити спеціалісту зібрати сліди саме в комп'ютерній інформації на виявлених носіях із занесенням в протокол всіх відомостей про це. І при цьому слідчий та спеціаліст, як ми вже з'ясували, будуть діяти в рамках діючих процесуальних вимог.

Література:

1. Пашнєв Д.В. Поняття та сутність комп'ютерних слідів. // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. – Сімферополь. 2006. – Вип. 9. - с. 74-77.
2. Россов С.А. Информация и судебные доказательства. // Российский следователь. - № 3. – 2004. – с. 39-40.
3. Комиссаров В., Гаврилов М., Иванов А. Обыск с извлечением компьютерной информации. // Законность. – 1999. - №3. – с. 12-15.
4. Щербаковський М.Г. Формы применения специальных знаний при исследовании компьютерных средств на месте проведения следственных действий. //
5. Толеубекова Б.Х. Криминалистическая характеристика компьютерных преступлений (по материалам зарубежной печати). - Караганда: ВШ МВД РК, 1993. - с.55.
6. Пашнєв Д.В. Спеціальні засоби збирання та дослідження слідів злочинів, вчинених з використанням комп'ютерних технологій. // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. - 2005. – Спецвипуск. – с. 137-139.
7. Комиссаров В., Гаврилов М., Иванов А. Назначение компьютерно-технических экспертиз. // Законность. – 2000. – №1. – с. 31-33.
8. Михаил Разумов. Компьютерная экспертиза на платформах Windows, часть 2 - http://securitylab.ru/default.asp?ID=36707.

Пост упила в редакцию: 02.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 301-301.

УДК 340.12

Пашнєва В. А.

ПОГЛЯДИ М.І. ПАЛІЄНКА НА ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНУ АВТОНОМІЮ, ЯК ФОРМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕРЕСІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

У процесі сучасного розвитку світової цивілізації одним із актуальних, є питання захисту прав людини, зокрема прав національних меншин та корінних народів. Життя довело хибність думок про можливість остаточного вирішення національного питання. Більшість дослідників схиляється до того, що воно існуватиме постійно, а його вирішення має полягати у наполегливому пошуку шляхів гармонізації міжнаціональних відносин, у подоланні протиріч, що неминуче виникають на ґрунті національних інтересів, у запобіганні переростанню цих протиріч у національний (етнічний) конфлікт. Українська держава, яка прагне до входження в економічний, політичний та правовий Європейський простір, насамперед повинна створити суспільство міжетнічної та громадянської злагоди, в якому права національних меншин забезпечуватиметься у відповідності з нормами міжнародного права.

В умовах лібералізації внутрішньодержавних процесів, коли на порядок денний постають питання ефективності державної етнонаціональної політики, урахування міжетнічних ускладнень з соціально—політичними й економічними проблемами окремих регіонів, необхідно на наш погляд, звернутися до великої юридичної спадщини українських учених, в працях яких, містяться трактування багатьох державно-правових проблем з національного питання, які є актуальними і потребують розв'язання з огляду на сучасні праводержавотворчі процеси в Україні. Герменевтичне прочитання їх текстів з позицій сучасності потребує виявлення тих ідей в галузі держави і права, які можна врахувати у національному державному будівництві та законотворчості, у внутрішній та зовнішній правовій політиці української держави.

Слід погодитись з І.Б. Усенко, котрий зазначає необхідність проведення досліджень в юридичній біографістиці, що може „олюднити багатовікову історію вітчизняної держави і права..., сприяти виявленню нових імен наших славетних колег, внесок яких у вітчизняну та світову юриспруденцію з тих чи інших причин не був належно оцінений. Уведення до наукового обігу нової інформації про юристів минулого й сучасності відкриває всю багатогранність українського правознавства, позбавить картину його розвитку випадковості й фрагментарності". [1, с. 19]

Проте у нинішній український юриспруденції в силу різних причин потенціал попередніх юридичних доктрин, ідей, поглядів українських вчених-юристів ще залишається недостатньо вивченим і використаним. До їх числа належать і державно-правові погляди М.І. Палієнка як видатного представника української правової думки кінця XIX - першої половини XX століття, фахівця з теорії держави і права та конституційного права.

М.І. Палієнко (25.11(7.11) 1869 р. Київ 11.10.1937 р. Харків) - український правознавець, доктор держави і права з 1908 р. Академік ВУАН з 1930 р. Закінчив у 1892 р. юридичний факультет Київського університету. З

1901 р. працював у Демідовському юридичному ліцеї (Ярославль) з 1906 р. в Харківському університеті. Ступінь доктора державного права отримав у 1906 р. після публічного захисту докторської дисертації за темою „Вчення про єство права і правовий зв'язок держави". В 1919-1921 р. М.І. Палієнко був професором Таврійського університету (Сімферополь). З квітня 1921 р. - професор Харківського університету народного господарства, вчений секретар наукового комітету Наркомату освіти УРСР; одночасно викладав у ряді навчальних закладів. Судячи з різних джерел, передусім енциклопедичних словників, життєвий шлях наукового діяча ще недостатньо вивчений і має багато «білих плям», які потребують заповнення.

Наукова спадщина М.І. Палієнка чимала. Вона нараховує більше 20 робіт: це монографії, статті, нотатки тощо. Його магістерська дисертація — «Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету і її правове значення» (Ярославль, 1903 р.), а докторська дисертація — «Вчення про єство права і правовий зв'язок держави» (Харків, 1908г.). Дореволюційні праці М.І. Палієнка в основному присвячені проблемам праворозуміння та актуальним питанням розвитку і демократизації держави, які досліджуються ним з позицій лібералізму того періоду.

Після закінчення у 1892 р. юридичного факультету Київського університету з дипломом першого ступеня вчений був залишений при університеті для підготовки до професорського звання. У 1899 р. М. І. Палієнко був направлений на два роки у наукове відрядження за кордон, де працював у Гейдельберзькому, Страсбурзькому та Паризькому університетах [2, с.255-257]. З власноруч заповненої анкети при оформленні на посаду керівника кафедри з „Проблем сучасного права" Харківського університету народного господарства Микола Іванович вказує, що працював в приватному марксистському гуртку в Німеччині в Гейдельберзі у 1899 р. [3]. Безумовно, цей факт мав певний вплив на формування перших поглядів вченого щодо форм національно-територіальної організації держави.

Викликає повагу те, що і за радянських часів Микола Іванович певною мірою прагнув дотримуватися незалежної точки зору і виступав за вивчення державного ладу і права капіталістичних країн. Ця точка зору суперечила офіційній установці на дослідження проблем радянської держави і права з акцентом на виключній пріоритетності її як «соціалістичної» над будь-якими державами світу.

М.І. Палієнко приділяв багато уваги питанням автономії і федерації – як основним формам державного устрою, завдяки котрим можна було б вирішити багатонаціональні питання як у самодержавній Росії так і у Союзі РСР. У дореволюційний період його діяльності, стосовно цього питання вийшла перша робота „Обласна автономія і федерація" (1917р.). В післяреволюційній період учений друкує ще дві ґрунтовні роботи „Конфедерації, федерації і Союз РСР" (1923 р.) та „Право громадянства у сучасних Федераціях і Союзі РСР (1926 р.)

У цій статті робиться спроба вивчити шляхи вирішення національного питання, які були запропоновані видатним українським ученим.

Свою концепцію Микола Іванович починає будувати з ґрунтовної роботи - магістерській дисертації „Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету та її правове значення" 1903 р. У центрі дослідження М.І. Палієнка поставлене вчення Ж. Бодена. Ще з часів Ж. Бодена в юридичній теорії затвердилася ідея неподільності суверенітету як важливої ознаки держави, але згодом мали існування

й теорії подільності суверенітету. М.І. Палієнко одним з перших у вітчизняній науці виступив проти „подільності суверенітету". Аналізуючи еволюцію ідеї суверенітету він приходить до висновку, що „не можна відчужувати ні однієї частини суверенітету, це означало би дробити суверенітет, а суверенітет за власною своєю якістю – є неподільний [4, с.512-514].

Виходячи з цього, вчений вважав, що у федерації суверенітет належить союзній владі, а суб'єкти федерації – не є суверенні [4, с.495]. Тогочасна юридична думка свідчить про зародження певного прагнення щодо утворення союзних держав-федерацій. Питання про автономію як форму державного устрою йшлося у контексті так званого національно-суспільного руху, який відображав потяг окремих складових частин держави до політичної самостійності. Крім того, стверджувалося, що суб'єкти федерації не обов'язково повинні мати широкі автономні права, а автономія можлива й в унітарних державах.

Необхідно зазначити, що у той час Російська Імперія в правовій науці вважалася унітарною державою. Маючи особливе національне підґрунтя на порядок денний виносилося питання, пов'язане з проблемою автономії.

З юридичного боку автономія розглядалася як один з видів політичної або адміністративної децентралізації. В сучасній літературі під політичною автономією розуміється територіально - адміністративна одиниця держави, яка має деякі ознаки державності (це право законотворчості щодо місцевих питань, наявність місцевого парламенту, своїх органів виконавчої влади, в окремих випадках наявність своєї конституції, громадянства тощо [5, с. 161]. На думку А. Ященка, «автономізм або децентралізація є виразом політичної диференціації суспільства, необхідним розчленуванням надто обширної політичної влади, один із засобів підтримки життєвості сильно розрісшихся політичних утворень» [6, с. 359].

В свою чергу адміністративна автономія не володіє правом законотворчості, хоча її представницькі органи видають, нормативні акти, які не мають офіційної назви закону; їх повноваження обмежені культурною, мовною та освітньою сферами [5, с.162].

В літературі того часу розрізнялися провінційна (обласна, місцева) автономія як форма місцевого самоврядування, розширення компетенції місцевих органів або обраних населенням (демократична децентралізація), або призначених центральною владою (бюрократична децентралізація); колонії; протекторати; васальні держави та інші форми децентралізації [6. с.340-341].

Ідеологи марксистсько-ленінського напрямку, в своїх поглядах щільно стояли на позиціях унітаризму й виступали за республіканську демократичну централізовану державу. Але згодом вони припускали федерацію як один із можливих засобів демократичного вирішення національного питання, котрий тільки в окремих умовах може стати єдино можливим й необхідним. Федерація такого формату могла мати автономію, але тільки національно-територіальну, яка будується на національному підґрунті з урахуванням історичних особливостей, своєрідності побуту та інших факторів. Допускалася і так звана обласна автономія, яка розумілася по-різному: як синонім національно-територіальної автономії та як форма закріплення самостійності адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів, тощо) в рішенні місцевих питань [5. с.155].

В. Ленін у 1903 р. писав, що "не діло пролетаріату проповідувати національну автономію», у подальшому його ідеї були направлені проти федеративного устрою

Росії, але він припускав територіальну автономію у рамках унітарної держави [7]. Культурно-національна автономія заперечувалася під приводом того, що вона розділяє робочий клас національними перепонами, а це заважає будівництву соціалістичного суспільства.

Підтримував унітаристську теорію суверенітету федерації П. Лабанда і Г. Еллінека вчений вважав, що надання автономії обмежує центральну владу, а утворення федерації обмежує самостійність держав, які до неї входять.[8] Аналізуючи державний устрій Російської Імперії у своїй брошурі «Областная автономия и федерация», виданій у 1917 р. М.І. Палієнко припускає три форми можливого державного перетворення в Росії:

- запровадження широкого і вільного місцевого самоврядування у господарчих і культурних справах (без права місцевого законодавства);
- надання автономії окремим областям (з правом здійснення законодавчої діяльності у визначених центром межах);
- перетворення Росії у федеративну союзну державу [9, с.1-16]. Таким чином, М.І. Палієнко чітко розрізняв адміністративну та політичну автономії, а також федерацію, як способи децентралізації державної влади та форми територіального устрою.

Згодом проблема вирішення національного питання, децентралізації влади та зміни територіального устрою у багатонаціональній Росії зайняла значне місце у поглядах М.І.Палієнка. На його думку централізація влади не є ефективною, особливо це стосується великої держави. Він вбачає негатив у тому, що завдяки централізації влади посилюється бюрократизація державного апарату, у владному центрі майже відсутня повна інформація стосовно процесів, що відбуваються на місцях. Тому в Росії, навіть при такій формі правління, як необмежена монархія, уряд повинен був надати велику або меншу самостійність своїм представникам на місцях [9, с. 5].

У подальшому, розмірковуючи над розбудовою держави вчений висловлює думку стосовно того, що „... в нас вже існує насущна необхідність в широкому самоврядуванні, оскільки при такому самоврядуванні краще задовольняються потреби і населення вчиться управляти і розуміти суспільні й державні справи на практиці.” [9, с.6].

Висвітлюючи спадщину вченого можна побачити, що суттєвою рисою перших поглядів та ідей М.І. Палієнка є заперечення централізації влади. Він пропонував створити певну самостійність, живу диференціацію державного устрою з урахуванням конкретного рівня розвитку кожної території, беручи до уваги і господарські, і національно-культурні, й релігійні особливості. На його думку, «такій державі, як Росія, у котрій ніколи ще не існувало дійсно широке і вільне самоврядування, і населення малодосвідчене у справах управління, розумніше за все було б обмежитися ...більш скромними формами автономії - автономією господарсько-культурного типу». Федеративний же устрій у процесі розвитку державності суб'єктів федерації загрожуватиме розпадом Росії...” [9, с.16]. Але, взагалі він не виключав перетворення Росії у федеративну союзну державу.

Не заперечуючи національного фактору при визначенні кордонів автономії, вчений робив акцент на територіально-господарському, а не національному принципі, „.. віки спільного життя настільки перемішали різні національності у різних областях, тому питання про визначення територіальних меж може породжувати тривожні суперечки...” У зв'язку з цим вчений підкреслював, що «у ході задо-

волення політичних вимог народностей, які населяють Росію, необхідно узгоджувати ці вимоги з життєвими інтересами для збереження загального блага держави.» [9, с.16]. Таким чином, за допомогою господарсько-культурної автономії вчений сподівався демократично вирішити національне питання в Росії.

Аналіз конкретно-історичної ситуації у Росії стимулював до пошуку шляхів задоволення національних потреб, але з урахуванням збереження єдності багатонаціональної держави, тому виникла необхідність у використанні автономних форм в рамках унітарної держави. У березні 1918 у програмних документах більшовиків висловлюється думка про те, що не тільки автономія, а й федерація, якщо вона створена в розумних, з економічної точки зору, межах і ґрунтується на серйозних національних відмінностях, що викликають дійсну необхідність у певній державній відокремленності, не тільки не суперечить демократичному централізму, а, навпаки, служить вірним кроком до найміцнішого об'єднання різних національностей Росії в єдину демократичну централізовану державу [10, с.46].

У пореволюційний час погляди вченого зазнали певних змін і у 1923 р. він видав ґрунтовну працю «Конфедерації, федерації і Союз Радянських Соціалістичних Республік», у якій відстоював переваги Радянської союзної держави над буржуазними федераціями. Він починає теоретично змагатися за повноцінність федеративного устрою в СРСР, вказуючи на те, що „...багатовікове співжиття населення під однією і тією ж державною владою Російської імперії, є твердою засадою для організації федерації соціалістичних республік.” [11, с.49]. На нашу думку це обумовлено тим, що вчений, стоячи спочатку на незалежній ліберальній позиції був змушений переорієнтовуватися на нові методологічні засади, підкреслюючи переваги соціалістичного політичного режиму, що закладався в СРСР. Але це вже виходить за рамки означеної нами у заголовку теми.

Аналізуючи юридичні засади створення РСФРР вчений вказує, що в її склад входить низка політичних організацій різних народностей, котрі мають назву „Автономні Соціалістичні Радянські Республіки, ...але насправді вони не є такими, тому що знаходяться в підкоренні верховним органам РСФРР і більш виглядають як автономні області (але з законодавчими повноваженнями) [11, с.47]. В подальшому, при підготовці пропозицій щодо реформи СРСР М.І. Палієнко визнає, що керівними засадами при організації Союзу повинні бути: 1) щонайтісніша єдність політики радянських республік в міжнародній і господарській областях; 2) єдиний загальносоюзний інтерес в розвитку господарської самостійності і 3) самостійний розвиток національно-культурного будівництва для так званих автономних республік [11, с.50].

Таким чином, М.І. Палієнко, будучи широко освіченою людиною, яка володіла знаннями в галузі державного права зарубіжних країн і своєї держави (на той час СРСР), почавши наукову діяльність у роки існування самодержавного режиму в Росії і продовжуючи її у радянський час, у своїх поглядах ґрунтовно відстоює ідею щодо автономії, як форми територіального устрою, за допомогою якого можна вирішити питання національних меншин та проблем самоврядування. Певна еволюція його поглядів, в яких вже спостерігаються ідеї класової теорії права соціалістичного напряму будівництва держави, обумовлена конкретними політичними запитами того часу.

Останнім часом в Україні не перестають лунати гасла щодо перетворення форми державного устрою з унітарного на федеративний. Вченими юристами висунуто багато аргументів як „за”, так і „проти”. Зазначимо, що для України ідея

федералізму ніколи не була реальністю, хоча були відомі українські вчені, котрі ґрунтовно її обстоювали для Росії (М. Драгоманов, М. Грушевський). Як вважає Ю.Вовк, ідея федералізму в Україні, на сучасному етапі, може призвести до дестабілізації політичної обстановки, міжнаціональних конфліктів. „ ...У наш час єдиний, прийнятний для України шлях – це збереження унітарних засад при певній економічній децентралізації, чіткому розподілі повноважень центру і областей [12, с.21]. В тому числі, як вихід із складної політичної ситуації, допустимим кроком може бути існування в унітарній державі регіонального рівня публічної влади [13, с 3]. Є наукові пропозиції щодо створення регіоналістської держави, яку більшість дослідників вважають як перехідну до федералізму, але територія регіоналістської держави повинна повністю складатися із автономних утворень [5, с.159].

У контексті всього вище наведеного слід погодитись з М.І. Палієнком стосовно того, що при автономії областей все одно залишається єдність держави, тобто вчений міцно стояв на позиції унітаризму держави. Автономія, на його думку, обумовлена необхідністю децентралізації влади для задоволення потреб у національному самовизначенні народів, котрі населяють певну область держави і потребують своєрідного життєвого устрою [9, с. 10]. Не викликає жодних сумнівів те, що ідеї вченого й досить актуальні, вони відрізняються оригінальністю в трактуванні багатьох питань, спробою пошуку компромісу у вирішенні такого складного питання, як національне, що хвилювало на той час Росію. Спроба вирішити питання національних меншин запроваджуючи господарсько-культурну автономію найкращим чином показує пріоритет існуючого унітаризму над механічним впровадженням ідеї федералізму на сучасному етапі.

Література:

1. Юридична біографістика: проблеми становлення нового напрямку наукових досліджень: Наукова доповідь. – К.: Науковий світ, 2002.- 295с.
2. Максимов С.І. Палієнко Микола — правознавець, фахівець в галузі державного права та філософії права. // Державні, політичні та громадські діячі України. Політичні портрети. Кн.1. К.:Видавничий дім, 2002.
3. ЦДАВО. Ф. – 166. - Оп. 12. –Спр. 5645. арк.1-2-3.
4. Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи сутренитета и ее правовое значение. - Ярославль, 1903.
5. Чиркин В.Е. Основы сравнительного государствоведения. – М.: Изд. дом „Артикул”, 1997. - 352с.
6. Ященко А. С. Теории федерализма. Опыт синтетической теории права и государства, - Юрьев, 1912.
7. Александренко Г. В. Марксизм-ленінізм про державну федерацію. - К.: Вид-во АН УССР, 1960. - 132 с.
8. І.Б.Усенко. Федерація і автономія в академічній юридичній думці//Історико-правові проблеми автономізму та федералізму. Матеріали Х-ї Міжнародної конференції.- Севастополь, 2004, – 464 с.
9. Палиенко Н. И. Областная автономия и федерация. -Харьков, 1917. – 16 с.
10. Тадевосян Э. В. Советский федерализм: теория, история, современность. // История СССР. – 1991. - № 6. – С. 45-66.
11. Конфедерации, федерации и Союз Социалистических Советских Республик. - Одеса, 1923.
12. Ю.Вовк. Ідея федералізму в Україні у контексті посилення впливу регіонів//Право України, 2004, № 10.
13. Колишко Р.А. Децентралізація публічної влади в унітарній державі: Автореф. дис… канд. юрид. наук. - К. 2003. -16с.

Пост упила в редакцию: 20.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 307-307.

УДК 347.734

Ровинська К. І.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ У БАНКАХ ТА ІНШИХ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВАХ

Фундаментальні зміни, які відбулися за останні роки в структурі та обсягах капіталу, поряд з глобалізацією фінансових ринків, зумовили необхідність розробки міжнародних загальноприйнятних стандартів, які допомогли б визначити інвестиційну привабливість підприємств і побудувати систему їх ефективного управління та контролю. Все це сприяло розвитку та становленню корпоративного управління як самостійного економіко-правового інституту, через який спрямовуються та контролюються акціонерні товариства.

Недослідженість та невивченість особливостей корпоративного управління у фінансовому секторі, у якому домінують комерційні банки, а також розвиток небанківських фінансових посередників, на жаль, перебуває на початковій стадії, призводить до їх неефективного управління та відсутності привабливості для потенційних інвесторів у наслідок чого страждає, перш за все, економіка України. В зв'язку з цим, наукові дослідження присвячені вирішенню цього аспекту корпоративного управління мають високу і сталу актуальність.

Ця актуальність обумовлена тим, що саме банківська система активно кредитує реальний сектор економіки, і якщо в ньому бракує ефективного корпоративного управління, то зростають ризики банків і, відповідно збільшуються процентні ставки, скорочується поле можливої співпраці [1,22]. Крім того, слід врахувати й те, що розвиток фінансового сектору залишається тим основним компонентом якого не вистачає для прискорення економічного росту в Україні та для реалізації нашого давнього бажання, а саме бажання інтегруватися до світової економіки, бути визнаною як країна з ринкової економікою, щоб стати членом Європейського Союзу та Світової Організації Торгівлі.

В зв'язку з цим, наявність у банках та небанківських фінансових установах сильного корпоративного управління є надзвичайно важливим, оскільки полягає не тільки у забезпеченні ефективної роботи та зміцненні конкурентних позицій ринку, але й у підтримці суспільної довіри до них як до особових ринкових підприємств, що працюють зі значними обсягами вільних грошових капіталів та забезпечують функціонування платіжних систем.

Засновниками корпоративного управління прийнято вважати відомих зарубіжних економістів А. Берли та Г. Минза, хоча й ряд класиків економічної науки надавали цьому аспекту науки досить важливе значення, зокрема, Дракер П., Кейнс Дж. М., Ламбен Ж., Маршалл А., Ойкен В., Портер М., Самуельсон П., Чемберлен Е. та інші.

У подальшому їх дослідження були розвинені в працях таких видатних зарубіжних вчених, як Ансофф І., Бантнер У., Йермах Д., Лазер Р., Лорш Д., Мейер К., Милгром Р., Мейн Б., Сейлер Д., Селліван Д., Тобін Д., Хессель М., Чархем Д., Шлейфер А. та ін.

При цьому, на пострадянському просторі питанням корпоративного управління почали приділяти увагу в кінці дев'яностих років. Це було пов'язано з процесами

трансформації економіки та об'єктивною необхідністю ставлення нової системи відносин, заснованої на принципах корпоративного менеджменту. Найбільший інтерес, на наш погляд, представляють праці таких радянських вчених, як Базилевич Л.А., Бурлакова Л.В., Голубков Д.Ю., Горбунов А.Р., Дементьєв В.Є., Круглов М.І., Радигін А.Д., Храброва І.А., Чіркова Є. В. та інші.

Проте, й вітчизняні науковці мають ґрунтовні праці, що заслуговують на увагу. Зокрема, доктор юридичних наук, Спасібо-Фатєєва І.В. розглянула цілий спектр проблем, починаючи від науково-концептуальних засад корпоративного управління з позицій його нормативно-правового регулювання різними галузями законодавства і внутрішньо корпоративними актами до всіляких варіантів побудови моделей управління в різних корпоративних утвореннях, їх модифікацій з точки зору оптимізації економічних процесів.

Окрім цього, досить відомою є наукова монографія за редакцією Редькіна О.С. "Сучасні стратегії та технології корпоративного управління" (2004 р.), у якій досліджуються сучасні концепції корпоративного управління та засади побудови стратегії розвитку підприємства.

До того ж, після затвердження рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України Принципів корпоративного управління у засобах масової інформації з'явилась велика кількість статей присвячених цьому питанню, авторами яких є Контратьєв В., Кузьменко В., Мазур В., Сірош М. та ін.

Однак, всебічне вивчення праць зарубіжних та вітчизняних вчених показало, що практично всі вони зосереджені на проблемах створення та розвитку корпоративних відносин, а також адаптації зарубіжного досвіду, технологій управління до сучасних проблем українських товариств. При цьому, проблеми корпоративного управління розглядаються в акціонерних товариствах взагалі, не враховуючи до якої галузі чи сектору вони належать. Але, з таким ставленням до цієї проблеми навряд чи можна погодитись, адже корпоративному управлінню у фінансовому секторі притаманні свої особливості, у першу чергу, зумовлені специфікою діяльності банків та інших фінансових установ, що потребує окремого підходу.

Так, приймаючи до уваги недослідженість корпоративного управління, у трактуванні цього поняття часто виникає плутанина. Одні автори розуміють під корпоративним управлінням сукупність внутрішніх управлінських процесів кампанії, інші обмежують це поняття рамками функціонування ради директорів. Часто під корпоративним управлінням розуміють загальний менеджмент, який не точно визначає його сутність. Іноді корпоративне управління визначають як систему органів управління, або сукупність організаційно-правових норм. Усі визначення мають право на існування, але складність проблеми потребує більш глибокого дослідження.

Тому доцільно з'ясувати сутність корпоративного управління та його особливості за допомогою визначень, які надавалися різними вченими.

Так, з точки зору, російських науковців, корпоративне управління – це система відносин між власниками, органами управління акціонерного товариства, його менеджерами, а також іншими зацікавленими особами (працівниками, постачальниками, споживачами, кредиторами, державними та місцевими органами влади, громадськістю, тощо) задля забезпечення ефективної діяльності товариства, інтересів власників та інших зацікавлених осіб [2].

У той же час, на погляд українських авторів, корпоративне управління поєднує в собі норми законодавства, нормативних положень та практику господарювання у приватному секторі, що дозволяє товариству залучати фінансові та людські ресурси, ефективно здійснювати господарську діяльність і, таким чином, продовжувати своє

функціонування, нагромаджуючи довгострокову економічну вартість шляхом підвищення вартості акцій і дотримуючись при цьому інтересів всіх осіб, що беруть участь в товаристві (акціонери, кредитори, робітники, постачальники, клієнти) [3, 206].

Крім цього, деякі дослідники визначають корпоративне управління як процеси, у відповідності з якими корпорація представляє та обслуговує інтереси інвесторів, або практику і вивчення шляхів удосконалення взаємовідносин між різними зацікавленими особами в корпорації чи як процес, у відповідності з яким встановлюється баланс між економічними та соціальними цілями, між індивідуальними та суспільними інтересами [4,61].

На наш погляд, найбільш вдало визначив корпоративне управління Базельський комітет, який підкреслив, що корпоративне управління у банківських організаціях – це керівництво їх діяльністю, яке здійснюється радами директорів та менеджерами вищої ланки з використанням методів за допомогою яких банки:

- встановлюють цілі свого бізнесу, до якого відноситься: створення економічної вартості для власників;
- управління поточною діяльністю кампанії;
- врахування інтересів заінтересованих сторін;
- забезпечення відповідної корпоративної діяльності та корпоративної поведінки банків вимогам надійної банківської практики, діючому законодавству та нормативній базі;
- захист інтересів вкладників [5].

Вказане визначення повністю відповідає сутності корпоративного управління у небанківських фінансових установах до яких входять лізингові та факторингові компанії, компанії венчурного капіталу, а також різні види накопичень договірного характеру та інституційні інвестори (пенсійні фонди, страхові компанії та інструменти спільного інвестування). Спільною характеристикою таких установ є те, що вони мобілізують накопичення та полегшують фінансування різних видів діяльності, але не приймають депозитів.

Механізм корпоративного управління передбачає функціонування виборчих та призначених органів управління, збалансовує інтереси власників і менеджерів, а також спрямовує на максималізацію прибуток акціонерних товариств у рамках чинного законодавства.

Необхідно підкреслити, що за організаційно-правовою формою банки та небанківські фінансові установи є акціонерними товариства, що дозволяє їм без перешкод періодично збільшувати свій статутний капітал.

Утворюючи ефективну систему корпоративного управління, банки та небанківські фінансові установи зустрічаються з необхідністю вирішення багатьох питань у доповнення до тих, з якими мають справу акціонерні товариства, діючі у реальному секторі економіки.

По-перше, фундаментальний взаємозв’язок принципала та агента (відношення між власниками та менеджерами) у фінансовому бізнесі набагато складніший, ніж у промисловості або торгівлі. Це пояснюється серйозністю інформаційних асиметрій (нерівномірністю розподілу інформації між різними учасниками ринкових відносин) унаслідок жорсткого регулювання з боку наглядових органів, більшої питомої ваги державного капіталу у банківських системах багатьох країн, банківською таємницею.

По-друге, для виконання функцій фінансового посередника фінансовим банкам та небанківським фінансовим установам достатньо відносно низької, у порівнянні з

не фінансовими кампаніями, частки власних коштів у пасивах. Однак, вказане зумовлює рискованість пасивів фінансових установ, що в свою чергу, встановлює критичну залежність банків від довіри більшості вкладників.

Така своєрідність породжує ряд проблем. Одна з них стосується визначення важливої фідуціарного обов'язку членів наглядової ради, тобто обов'язку виявляти турботу. Так, американські вчені в області корпоративного управління в банках, вважають, що членам наглядової ради банків слід у рівній мірі турбуватися як про інтереси акціонерів, так і про інтереси кредиторів, тобто у директорів банків даний обов'язок повинен бути більш ширшим, ніж у директорів не фінансових кампаній.

Інша проблема фінансових установ пов'язана з тим, що на перший план у фінансовому бізнесі виходить управління ризиками: воно стає найважливішим елементом системи внутрішнього контролю у таких установах.

Складність ситуації з управлінням ризиками у фінансових установах країн з ринками, які формуються, пояснюється перш за все низьким рівнем корпоративного управління: серйозними конфліктами інтересів та їх неефективним вирішенням у рамках нерозвинутої системи правозастосування, неадекватним відношенням наглядової ради до проблем управління ризиками в рамках системи внутрішнього контролю (поверховим розумінням суті питання та слабим наглядом за роботою менеджерів, які забезпечують функціонування відповідних служб), недоліками у розкритті інформації, малою кількістю національних фірм, здатних провести кваліфікований та незалежний зовнішній аудит. Одним словом ефективне управління фінансовими ризиками та належне корпоративне управління у фінансових установах – дві сторони однієї медалі.

Саме з метою досягнення належного корпоративного управління у товариствах України Рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України були затверджені Принципи корпоративного управління. Однак, до корпоративного управління банків та небанківських фінансових установ ці принципи незавжди можуть бути застосовані, адже, як вже було зазначено вище, корпоративне управління фінансових установ має свої особистості, в зв'язку з чим потребує окремого підходу.

Так, відповідно до документів Базельського комітету по банківському нагляду ефективна система корпоративного управління у сучасних банках, у тому числі у небанківських фінансових установах, повинна базуватися на ряді принципів, суть яких є у наявності:

- цінностей корпоративної культури, зафіксованих у кодексі корпоративної поведінки та інших стандартах ділової етики, а також системи, яка забезпечує дотримання цих цінностей на практиці;
- ясно сформульованої стратегії розвитку, у відповідності з якою оцінюються результати роботи всього банку та окремих осіб;
- чіткого розподілу прав та обов'язків (у тому числі визначеною ієрархії прав у сфері прийняття рішення);
- ефективного механізму взаємодії та співробітництва між наглядовою радою, топ-менеджментом та аудиторами;
- надійної системи внутрішнього контролю (включаючи оцінку ефективності даної системи, яка проводиться внутрішнім та зовнішнім аудитом), а також службою управління ризиками, яка забезпечує політику "стримувань та противаг" ;
- постійного моніторингу ризиків у визначених областях фінансового бізнесу, які характеризуються високою вірогідністю виникнення конфліктів інтересів (ці області охоплюють, по-перше, взаємодію фінансової установи з

афілійованими та пов'язаними особами, крупними акціонерами та менеджерами вищої ланки, і, по-друге, діяльність осіб, які укладають крупні угоди);
- сукупності фінансових та кар'єрних стимулів, які створюють умови для належної роботи менеджерів та інших співробітників;
- системи інформаційних потоків, які забезпечують внутрішні потреби організації та необхідний для зовнішніх контрагентів рівень прозорості фінансової установи.

При цьому, принцип дотримання відповідного рівня розкриття інформації (транспарентність), який відображує фінансовий стан установи, і який, у свою чергу, дозволяє учасникам ринку формувати власні судження про систему управління фінансовими установами, є критично важливим для завоювання довіри та досягнення правильного балансу підзвітності між різними органами управління корпорації і забезпечує ключове завдання в розрізі корпоративного управління для банків та небанківських фінансових установ.

Більш того, транспарентність, у відповідності з Рекомендаціями Базельського комітету, може допомогти у зміцненні належного корпоративного управління. Виходячи з цього, фінансовим установами слід забезпечити розкриття наступної інформації.

Перш за все, це організаційна структура банку та установ небанківського фінансового сектору, як правова так і управлінська, яка б інформувала про ключову діяльність установи та її здатність до сприйняття змін. Тому, доречно, розкривати інформацію про структуру наглядової ради (напр., розмір, структурні підрозділи та її члени), структуру вищого керівництва (функції, підпорядкування), та базову оргструктуру (структуру бізнесу, структуру юридичної особи).

Крім цього, потрібно розкривати інформацію про кваліфікацію і досвід провідних керівників наглядової ради і правління. Ця інформація може бути корисною для оцінки діяльності установи у кризових умовах, або оцінки того, як вона може реагувати на зміни в економічному та конкурентному середовищі. Інформація про структуру стимулювання праці в установі, зокрема її політику преміювання, включаючи розмір компенсаційного пакету виконавців та виплату бонусів і опціонів керівництву, що допомагає оцінити надмірні ризики, на які можуть іти керівники і працівники, щоб отримати винагороду. Корисна інформація може включати короткий опис філософії і політики щодо оплати праці керівництва і працівників фінансової установи, роль наглядової ради у визначенні винагороди та її розмір. У той же час, банкам та іншим небанківським фінансовим установам слід оприлюднювати інформацію про природу і розмір угод з афілійованими і пов'язаними особами. Ця інформація корисна для визначення стосунків, які можуть позитивно чи негативно впливати на фінансовий стан і результати роботи установи.

Однак, окрім самосвідомості банків та небанківських фінансових посередників, у досягненні прозорості ринку капіталів, і як наслідок, досягнення інвестиційної привабливості учасників фінансового сектору, велика роль відводиться фінансовому нагляду з боку державних органів та держави взагалі.

З цього приводу, доречно пригадати, що відповідно до Закону України "Про банки та банківську діяльність" наглядовим органом за банками є Національний Банк України, якому дозволено видавати нормативні акти з усіх питань, що входять до його компетенції, і такі акти є обов'язковими для виконання усіма установами, яких вони стосуються. Щодо небанківських фінансових установ, то наглядову

функцію по відношенню до них здійснює Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг.

У той же час, одним з провідних державних органів з регулювання та нагляду за дотриманням вимог товариствами діючого законодавства України щодо корпоративного управління в України є Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Саме цей державний орган має можливість виправити ситуацію з неналежним корпоративним управлінням та недостатньою прозорістю на ринку капіталів.

Необхідно зауважити, що тільки коаліційна діяльність усіх вищевказаних державних органів на чолі із законодавчим органом – Верховної Радою України, допоможе вирішити вищезазначені проблеми, які є в корпоративному управлінні банків та небанківських фінансових посередників, адже на бажання вказаних установ самостійно робити фінансові операції та звітності прозорішими, а також використовувати найкращу практику корпоративного управління, покладатися не варто.

Крім цього, з нашої точки зору, одним з гальмуючих факторів є те, що українські закони, підзаконні акти та практика правозастосування, що регламентують діяльність фінансового ринку, є непослідовними, оскільки регулювання тих самих питань різними актами, призводить до неузгодженості з міжнародними стандартами та взагалі не створює середовища “впевненості”, яке є вирішально важливим для ухвалення інвестиційних рішень. Нещодавній приклад прояву цієї проблеми – майже одночасне прийняття нового Цивільного та Господарського кодексів, які часто конфліктують між собою з основних питань господарської діяльності. Та, навіть, якщо б українські закони були досконалими, їх застосування залишалося б проблематичним завдяки слабкості як судової, так і регуляторної систем.

В зв’язку з цим, перш за все потребує, термінового ухвалення проект Закону України “Про акціонерні товариства”, який був підготовлений Державної комісією з цінних паперів та фондового ринку за дорученням Кабінету Міністрів України з урахуванням світової практики та вже тривалий час викликає протистояння у Верховній Раді. В той же час, певні докази свідчать про те, що причини протистояння не є добре обґрунтованими. Серед них згадуються "безпечне відношення до прав власності, характерне для радянських часів", або "теперішня ситуація є більш комфортною для усіх", чи "виконавча влада не є зацікавленою у проекті Закону" або "власники крупних пакетів не хочуть, щоб їх права були порушені" [6, 12].

План заходів Кабінету Міністрів України на 2004 рік, схвалений Радою, серед пріоритетів Уряду у галузі розвитку фінансового сектору містить подальше покращання корпоративного управління та забезпечення захисту прав інвесторів через ухвалення Закону "Про акціонерні товариства". Було проведено декілька публічних заходів зі сприяння ухваленню проекту Закону "Про акціонерні товариства", причому особливу зацікавленість продемонстрували портфельні інвестори, які мають значні інвестиції в українських акціонерних товариствах, але залишаються акціонерами меншості, права яких є або недостатньо захищеними, або незахищеними взагалі. Важлива також, подальша просвітницька робота з депутатами Верховної Ради, представниками ділових кіл, а також іншими особами, для їх інформування про переваги Закону "Про акціонерні товариства", який відповідає міжнародним нормам ринкової економіки. Впровадження пенсійної реформи теж, на нашу думку, може сприяти ухваленню Закону "Про акціонерні товариства", оскільки компанії з управління активами пенсійних фондів шукають підходящі інвестиції в Україні та потребують необхідної законодавчої бази для захисту своїх інвестицій .

Таким чином, розглянуті особливості корпоративного управління банків та інших небанківських фінансових установ вказують на вкрай необхідні дії щодо

створення на ґрунті міжнародних документів, таких як Рекомендації Базельського комітету по банківському нагляду, а також з урахуванням специфіки українського фінансового сектору, уніфікованого Кодексу принципів корпоративного управління для фінансових установ, який би покращив інвестиційну привабливість фінансових установ та надав гарантії потенційним інвесторам ринку капіталу.

Література:

1. Кузьменко В. Корпоративне управління і банківський сектор // Наш час, вересень, 2004 р., с. 20-22/
2. Газин Г. Корпоративное управление в России: реальное конкурентное преимущество // http://www/e-xecutive.ru/
3. Епифанова А.А., Козьменко Н.С. Теоретические основы корпоративного управления // Менеджмент для магистров = Management for masters degree: Учебное пособие. – Сумы: Универсистетская книга, 2003.-С. 205-210.
4. Мазур В. Порівняльна характеристика моделі організації корпоративного управління в умовах України і за кордоном // Вісник Тернопільської академії народного господарства.-2002.- № 1.- с. 60-64.
5. Базельський комітет по банківському нагляду створений у 1975 р. за ініціативою Керуючих центральних банків десяти країн та є на сьогоднішній день одним з авторитетних та визнаних світовим суспільством регулятором у області корпоративного управління кредитних організацій. Enhancing corporate governance for banking organizations. Basel. September 1999.P. 3 (http// www.bis.org/publ/bcbs56.pdf).
6. Огляд фінансового сектору України (станом на 2004 рік). Міжнародна фінансова корпорація. 2004 р. – с. 48.

Пост упила в редакцию: 06.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 314-314.

УДК 355.535(477.75)«1827/1890»

Ст аріцин О. В.

ВІЙСЬКОВІ ТА ОХОРОННІ ФУНКЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ЛЕЙБ-ГВАРДІЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ (1827 – 1890 РР.)

Як відомо, перед сучасною історико-правовою наукою стоїть широке коло питань, вирішення яких може створити теоретичне підґрунтя для виконання завдань сучасного державної відбудови. Безперечно, що цю роботу необхідно здійснювати з урахуванням того, що багато сторінок вітчизняної історії були фальсифіковані з метою привести їх у відповідність до комуністичної ідеології та її догм.

Особливо це стосується минулого охоронних структур того політичного режиму, який існував до приходу більшовиків до влади. Фактично усе, що виникало і розвивалося у цій галузі за царату було оголошено антинародним, мало не злочинним. Тому дослідження носили упереджений характер. Вивчення минулого таких охоронних структур з об'єктивної точки зору було безперспективним і замінялося політико-пропагандистськими опусами.

Разом із тим, в минулому охоронних структур Російської імперії знаходимо багатий і цінний досвід. Одним із цікавих сюжетів цієї історії є залучення до правоохоронної та військової діяльності місцевого населення Криму. Після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів 1813 – 1815 рр., чотири кримськотатарських полки остаточно були розформовані у 1817 р. Через десять років з метою запобігання введенню рекрутської повинності серед кримських татар, ветерани війни добилися формування, які утримувалися коштом народу гвардійських підрозділів.

Проводячи аналіз останніх досліджень і публікацій, треба звернути увагу на те, що дослідження в даній роботі розділено на дві групи – історико-фактологічну та термінологічно-правову. Публікації розглядаються на підставі оригінальних документів, які свого часу були опубліковані в спеціальних збірках. Серед попередників, які зверталися до окремих сюжетів з історії кримськотатарських лейб-гвардійських підрозділів треба зазначити дореволюційних дослідників І.Муфтизаде, Г.Габаєва, М.Дубровіна, А.Маркевича, С.Пєтина. Твори сучасних дослідників які були використані при написанні даної роботи визначаються більшим історизмом, але насичені новими архівними матеріалами. Серед таких дослідників треба назвати М.Масаєва, В.Петрова, Р.Аїрчинську.

Метою роботи є аналіз військових та охоронних функціональних обов'язків кримськотатарських гвардійців на підставі історичних та історико-правових джерел.

Військова та охоронна функції. Отже, перша черга двох третин ескадрону виступила із Сімферополя 20 квітня 1827 р. Це відбулося напередодні чергової російсько-турецької війни. Як загальновідомо, російські війська захопили Закавказзя, розгромили турків у Болгарії та впритул підійшли до Константинополя.

До бойових дій були залучені й ескадронці, які під командуванням М. Біярсланова у складі лейб-гвардії звідно-козачого полку рушили до кордону Туреччини. Там лейб-гвардійський кримськотатарський ескадрон знаходився при головній квартирі імператора Миколи І [1]. Командували російськими військами за

Дунаєм генерал-фельдмаршал П.Х.Вітгенштейн, а з 1829 р. генерал-фельдмаршал І.І. Дібіч-Забалканський.

Лейб-гвардійський кримськотатарський ескадрон перейшов в конвої гвардійського штабу Дунай та фортецю Ісакчі. Берегом Чорного моря він рушив до фортеці Кюстенджи-Мангалія. Відтіля він прямував до під мури фортеці Варна. Службовці лейб-гвардійського кримськотатарського ескадрону приймали активну участь при осаді та штурмі цього укріпленого району. За подвиги ескадрон „разом із лейб-гвардії звідно-козачого полку заслужили срібні сурми". Командир лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону полковник А.Хункалов був вшанований „височайшим благоволінням у височайших наказах" [2]. До того ж, за цю турецьку кампанію полковник А.Хункалова було нагороджено срібною медаллю на георгієвській стрічці та імператорське благовоління, що було реалізоване пожалуванням річним жалуванням, яке видано було поза заліком „за внутрішнім станом" [3]. Кілька нижніх чинів лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону за мужність і відвагу отримали відзнаки військового ордену.

Після закінчення війни, 7 жовтня 1829 р. ескадрон повернувся до Санкт-Петербург під командування полковника А.Хункалова, який прийняв його за Дунаєм минулого 1828 р. [4].

Наступною військовою кампанією, де службовці лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону приймали безпосередню участь у бойових діях була Східна (Кримська) війна 1853 – 1856 рр. Основний склад Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону знаходився у Санкт-Петербурзі під командою полковника Батир Челєбі Муфтій-заде. Цей підрозділ було висунуто до фортеці Кронштадт. Головним завданням ескадрону була охорона узбережжя Балтійського моря, звідкіля, очевидно, очікувався ворожий десант у безпосередній близькості до столиці держави. Пільгова частина цього підрозділу, яка знаходилася безпосередньо у Криму під командуванням ротмістра Омер бея Балатукова, була введена до складу загону генерал-лейтенанта Рижова і мужньо захищала Севастополь.

У ніч на 25 вересня 1854 р. регулярна кавалерія переправилася через річку Чорні та рушила на Федюхінські висоти. Лейб-гвардії кримськотатарський ескадрон знаходився попереду Лейхтенберзьких гусар. Роз'їзд напів-ескакдрону затакував на Мекензієвій горі ворожі аванпости та захопив англійські роз'їзди, взявши у полон офіцера та п'ятьох нижніх чинів. Ця блискавична військова операція була відмічена головнокомандувачем військовими сухопутними та морськими силами у Криму генерал-ад'ютантом світлішим князем О.С. Меншиковим. Він особисто нагородив знаками військового ордену унтер-офіцера Сеїтшу Балова, рядових Селіма Абульхаїрова та Молладжана Ахметова із формулюванням „за удаль, проявленную в бою у Федюхиных высот" [5]. Цікава реакція Миколи І на цю подію. У своєму листі-відповіді від 3 жовтня) на ім'я генерала О.С.Меншикова він написав: „Радий, що гвардійські татари мали випадок показати себе, і ти добре зробив, що нагородив їх" [6]. Це було не тільки визнання бойових подвигів, але й політичною акцією. Справа у тому, що уряду, очевидно, були відомі випадки масової зради кримськотатарського населення у Західному та Східному Криму [7]. До того ж у складі турецького експедиційного корпусу служили кримські татари, що свого часу емігрували до Осяйної Порти.

Як вже зазначалося, лейб-гвардії кримськотатарський ескадрон приймав участь у битві біля Чорної річки, яка стало поразкою для російської армії. Вони перебували під командою генерал-лейтенанта Рижова. 4 серпня 1855 р. головний удар було нанесено на Федюхінські висоти, які утримували французи. Допоміжним

напрямком став наступ на Гасфортову гору, яку займали сардинські війська загальною кількістю до 60 тис. осіб.

Російські сили, чисельністю в 58 тис. осіб, зайняли позиції на південно західних схилах Мекензієвих та Інкерманських висот та почали наступ через річку Чорну двома колонами. Атаки, на жаль, велися не узгоджено, російські війська були мало керовані, резерви підтягнуті надто пізно. В результаті незадовільного керівництва вони понесли відчутні втрати. В цих важких умовах лейб-гвардійський кримськотатарський ескадрон поводив себе дуже достойно і сумлінно виконував свої обов'язки.

Трагічні і героїчні події Східної війни у Криму відповідно сприймалися серед кримськотатарської громади. Свідоцтвом цього є виникнення пісні "Севастополь огюнде", яка перетворилася на народну [8].

Третьою військовою кампанією, в бойових діях якої безпосередньо приймали участь службовці пільгових команд лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону була російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр. Вони знаходилися в діючій армії на Дунайському театрі військових дій при головній імператорській квартирі в Бозі.

В цій кампанії кримськотатарські лейб-гвардійці показали себе при штурмі Гірського Дубняка, Ловчі та Плевни. Серед нагороджених відзначаються штаб-ротмістр Бектемір мурза Абдураманчіков та корнет Алі бей Балатуков. Вони були нагороджені орденом Св. Анни IV ступеню із написом „за хоробрість" та отримали наступні чини. 1 червня 1878 р. в Великому Царськосельському палаці їх особисто нагороджував імператор Олександр II [9]. До того ж він подарував іменні шашки кавказького зразка у срібній оправі. За Гірський Дубняк і Теліш Осман Єшлавський отримав знак Військового Ордену (№ 70688) [10]. За бій під Ловчею знаками Військового Ордену були нагороджені „унтер-офіцери Сулейман Суїнов (№ 2173), Алі Уланов (№ 2174) та козак Осман Джеппаров (№ 2175)". Кримськотатарських лейб-гвардійцям видали нагороди, які були встановлені для не християн [11]. Взагалі із 14 осіб нижніх чинів 5 отримали відзнаки військового ордену.

Свої функціональні обов'язки кримськотатарські гвардійці виконували бездоганно і в мирний час. В цей період на них покладалася охоронна функція. Про вірність військовому обов'язку свідчать численні нагороди за вірну службу. Наприклад, Батир-Челебі Муфтій-заде, який командував лейб-гвардії кримськотатарським ескадроном з 1850 по 1862 рік, пішов у відставку в чині генерал-майора. За сумлінне і відповідальне виконання своїх обов'язків він був нагороджений бронзовою медаллю на андріївській стрічці. Після закінчення військових дій у Східній війні йому 26 серпня 1856 р. було вручено орден Св.Станіслава другого ступеня (очевидно встановленого для мусульман зразка), а 30 серпня 1858 р. до нього додано імператорську корону.

Цікава військова доля і сина цього генерала. І.Муфтій-заде почав свою військову службу 16 липня 1857 р. корнетом, а закінчив 20 квітня 1893 р., коли І.Муфтій-заде був звільнений із військової служби з присвоєнням звання полковника з правом носіння мундира і відповідною пенсією. За свою бездоганну службу в гвардії він часто отримував нагороди – ордени, цінні подарунки та позачергове підвищення у чині.

Відомо, що 20 жовтня 1869 р. І.Муфтія-заде було нагороджено орденом Св. Станіслава III ступеня (установленого для нехристиян) [12]. 19 листопада 1875 р. офіцер знову був нагороджений орденом Св. Станіслава наступного ступеня [13].

Як вже зазначалося, І.Муфтій-заде за свою вправність у військових змаганнях отримував цінні нагороди із рук імператора. Так, 24 серпня 1863р. за прицільну

стрільбу в змаганнях офіцерського складу в присутності імператора Олександра II він завоював другий приз – двоствольну рушницю з особистим вензелем царя [14].

І.Муфтій-заде був не тільки влучним стрільцем. Відомо, що він брав активну участь у фехтуванні на еспадронах. І знову в "присутності найвищої персони" 2 квітня 1864 р. йому вдалося відзначитися. За відмінне фехтування І.Муфтій-заде двічі завойовував другий приз – шаблю в срібній оправі конвойного його величності зразка [15]. 24 липня 1866 р. І.Муфтій-заде ще раз відзначився у фехтувальному змаганні і показав другий результат у присутності імператора Олександра II [16].

„За відзначення на службі" 30 серпня 1871 р. І.Муфтій-заде отримав позачергове звання штаб-ротмістра [17].

Головнішими функціями лейб-гвардійських кримськотатарських підрозділів були військова та охоронна. Вони завжди перебували при особі імператора та його родини. Але помітна була їхня суто військова служба. Перспективою подальших досліджень може стати вивчення охоронної функції лейб-гвардійських кримськотатарських підрозділів і особливо у мирний час.

В цьому є нагальна потреба для правильного військово-патріотичного виховання курсантів Кримського юридичного інституту ХНУВС, особливо кримськотатарської національності.

Література:

1. Габаев Г. С. Крымские татары под русскими знамёнами (краткая справка). – СПб., 1913. – С. 13.
2. Дело по прошению генерал-майора Ахмет бея Хункалова о внесении его в родословную дворянскую книгу Таврической губернии (21.10. 1835 – 14. 02. 1895). – ГААРК, ф. 49, оп. 1, д. 5802, л. 3-9 (об.); Масаев М. В. Крымскотатарские генералы (Кая-бей Балатуков и Ахмет-бей Хункалов) : исторические портреты // Доля. – 1999. - № 1(8). – С. 23
3. Дело по прошению генерал-майора Ахмет бея Хункалова о внесении его в родословную дворянскую книгу Таврической губернии (21.10. 1835 – 14. 02. 1895). – ГААРК, ф. 49, оп. 1, д. 5802, л. 3-9 (об.); Масаев М. В. Крымскотатарские генералы (Кая-бей Балатуков и Ахмет-бей Хункалов) : исторические портреты // Доля. – 1999. - № 1(8). – С. 23
4. Муфтизаде И. М. Очерк столетней военной службы крымских татар с 1784-1904 гг. (по архивным материалам). – Симферополь, 1905. – Ш, С. 27
5. Петров В. П. Из истории крымскотатарских воинских формирований в составе русской армии в конце XVIII – начале XX вв. // Проблемы истории Крыма: Тез. докл. науч. конф. (23-28 сент.) / СМ КАССР. СГУ им. М. В. Фрунзе . – С.: Редотдел Крым. упр. по печати, 1991. – Вып. 2. – С. 43.
6. Дубровин Н. Ф. История Крымской войны. – СПб. , 1900. – т. 2.– С. 35.
7. Маркевич А.И. Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам.– Сімферополь: Бизнес-Информ, 1994.– С. 14 – 17, С.25. (267 с.)
8. Къырымтатар халкъ йырлары / Топлагъан ве тертип эткенлер Ильяс Бахшыш, Эдем Налбандов. – Акъмесджит: "Таврия" нешрияты, 1996. – С. 306.
9. Петин С. Собственный его императорского величества конвой. Исторический почерк.– СПБ: Тип. А.С.Суворина, 1899.– С. 223.
10. Петин С. Собственный его императорского величества конвой. Исторический почерк.– СПБ: Тип. А.С.Суворина, 1899.– С. 208.
11. Петин С. Собственный его императорского величества конвой. Исторический очерк.– СПБ: Тип. А.С.Суворина, 1899.– С. 197.
12. Аирчинская Р. Муфтий-заде и меценаты// Голос Крыма.– 1997, 10 января.– № 2; Масаев М.В. Из истории рода Муфтизаде// Культура народов Причерноморья.– 2001.– № 24.– С. 117.
13. Аирчинская Р. Муфтий-заде и меценаты// Голос Крыма.– 1997, 10 января.– № 2; Масаев М.В. Из истории рода Муфтизаде// Культура народов Причерноморья.– 2001.– № 24.– С. 117.
14. Там само// Голос Крыма.– 1997, 10 января.– № 2.
15. Там само// Голос Крыма.– 1997, 10 января.– № 2.
16. Там само// Голос Крыма.– 1997, 10 января.– № 2.
17. Там само// Голос Крыма.– 1997, 10 января.– № 2; Масаев М.В. Из истории рода Муфтизаде// Культура народов Причерноморья.– 2001.– № 24.– С. 117.

Пост упила в редакцию: 21.07.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 319-319.

УДК 341.231(460)

Тимощук О. О.

АВТОНОМІЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРНИЙ ПРИНЦИП ПОБУДОВИ ІСПАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Національні питання, питання децентралізації влади, збереження культурної особистості малих народів та багато інших моментів, пов'язаних з автономізмом були й залишаються одними з найважливіших у Європі, особливо в період загальної державної інтеграції цього континенту. Не можливо стверджувати, що таких проблем не існує в нашій країні. Україна на вищому законодавчому рівні закріпила нерівність адміністративно-територіальних одиниць держави – існування Кримської автономії та міст спеціального статусу Києва і Севастополя.

Історична реальність вказує на те, що Україна зараз у вдосконаленні державного устрою проходить шлях, який багато іноземних країн, зокрема держави Західної Європи пройшли багато років тому. При цьому проблеми, з якими зіштовхувалися державні діячі цих країн є дуже подібними до тих, які зараз потребують вирішення на території України. Наприклад, питання адміністративно-територіального поділу та такого розмежування повноважень центральної та місцевих влад, який би гарантував цілісність держави та суверенітет її влади на всій території, при одночасному врахуванні особливостей та інтересів усіх національностей та спільнот, що мешкають на території нашої держави.

Ретроспективний аналіз іноземного досвіду надає вітчизняним дослідникам можливість розглянути, як те чи інше рішення вплинуло на подальший розвиток країни, яка система дозволила вирішити проблеми державного устрою найкращім чином, або навпаки, що спричинило конфліктну ситуацію.

В цьому світлі, досвід безконфліктної децентралізації влади в Іспанії та створення автономій у межах єдиної унітарної держави заслуговує на детальне вивчення вченими різних напрямків знань, що пов'язані із державотворенням: юристів, політологів, соціологів, тощо.

Державний устрій Іспанії є насправді унікальним. Вона не прийняла жодну з існуючих моделей. На основі міжнародного досвіду, та досвіду усього попереднього конституційного розвитку країни, іспанці створили власну форму національно-територіального устрою.

Іспанія після прийняття в 1978 р. діючої Конституції перетворилась з авторитарної, централізованої країни на державу «унітарну, децентралізовану, складену». Таким чином, іспанці зберегли єдину державу, і при цьому певним чином врахували інтереси національних автономій. Але така система була б нежиттєздатною, якби єдиним її підґрунтям слугувала Конституція 1978 року. Джерелом її виникнення є історичні особливості Іспанії та держав, що передували на її сучасній території.

На наш погляд, специфічний державний устрій Іспанії, особливо питання автономії територіальних одиниць усіх рівнів, заслуговує на більшу увагу зі сторони українських вчених.

За відсутності досліджень іспанської державності в юридичній науці, деяку інформацію стосовно іспанського автономізму можливо почерпнути з робіт вчених інших спеціальностей. Так, Чума Б.П. торкається питань лібералізації Іспанії XIX ст., тобто у період змін усіх державних інститутів під час буржуазних революцій та війн [1]. Робота Іваницької О.П. надає змогу розглянути положення регіонів, які втратили будь-які ознаки автономії під час режиму генерала Франко (1939 - 1975) до початку розбудови сучасної моделі [2]. Суто історична робота Шелюто В.М. дозволяє зробити висновки про історичні передумови отримання африканськими містами Іспанії – Сеутою та Мелільою автономного статусу [3]. Більш детальну увагу іспанським автономіям приділяють російські вчені у наступних роботах: Калинина Е.Ю. Эволюция формы государства в современной Испании; Волкова Г. И. Региональный автономизм в полиэтнической стране. На примере Испании 70 - 90-х годов XX века; Левощенко С. А. Регионализм в Испании: Проблемы децентрализации гос. упр. и создания "государства автономий".

В 1978 р. Король Іспанії Хуан Карлос I оголосив, що „Кортеси схвалили, а іспанський народ затвердив” нову Конституцію королівства Іспанія. В її перших статтях зазначалося, що Іспанія є правовою, соціальною, демократичною державою, а її найвищі цінності правопорядку ґрунтуються на таких загальнолюдських цінностях, як свобода, справедливість, рівність та політичний плюралізм. Підкреслювалося, що основою Конституції є непорушна єдність іспанської нації, єдина та неподільна для всіх іспанців Батьківщина. Разом з тим, в Конституції визнавалося та гарантувалося право на автономію для національностей та регіонів, що складають країну, а також солідарність між ними [4, a.2]. Отже норми, що встановлювалися цими статтями склали правову основу для вирішення однієї з найбільших проблем історичного минулого Іспанії - існування як єдиної держави, всупереч багатонаціональності країни та досить сильним сепаратистським рухам.

Теоретико-правова наука визначає чотири класичні форми державного устрою: унітарна держава, федерація, конфедерація та імперія. Фактично, Іспанія не відповідає жодній з них. Її Конституційний суд публічно назвав Іспанію „складеною державою” [5, p.17], таку назву вона має і в офіційних документах. Для того, щоб охарактеризувати наслідки таких конституційних положень достатньо навести обґрунтоване ствердження іспанського науковця Хосе-Бидаль Пеласа Лопеса: «…за той короткий проміжок часу, що пройшов, Іспанія встигла перетворитися з однієї з найбільш центристських держав Європи в одну з найбільш децентралізованих, перевершивши в цьому федеративні моделі, наприклад Німецьку» [6, p.137]. Разом з тим формально Іспанію визнають унітарною державою.

Як не дивно, створення автономій виявилося консолідуючим фактором для іспанців. Така модель державного устрою найкращим чином дозволила врахувати географічні, історичні, національні особливості країни. Більша частина території Іспанії розташована на Піренейському півострові, до її складу входять острови: Балеарські та Пітузькі у Середземному морі, а також Канарські в Атлантичному

океані, крім того Іспанії належать міста Сеута та Мелілья, що знаходяться на Африканському континенті. Іспанія – одна з найвисокогірніших країн Європи. Тому для неї характерна різка відокремленість природних районів, що відмежовуються чіткими гірськими рубежами. З цим частково пов'язане виникнення та розвиток історичних країв держави. Іспанія – країна з етнічно неоднорідним населенням. На цій території сформувались чотири народи: кастильці (власне іспанці), каталонці, галісійці та баски. Іспанці складають приблизно ¾ населення. Мови цих народів визнані офіційними поряд із кастильською (офіційна форма іспанської) у відповідних автономних регіонах [7, с.23]. Процес створення Іспанії як держави розпочався з об'єднання у єдине окремих королівств Іберійського півострова в останній третині XV ст. Незважаючи на це, кожне королівство до початку XVIII ст. підтримувало існування власних державних інститутів. Іспанія ніколи не була цілісною державою, що склалась історично. Іспанська історія має періоди посилення та послаблення централізації. Так, Конституція 1812 р. поклала край історичному регіоналізму та встановила унітарний устрій, поділивши країну на 50 провінцій. Натомість за проектом Конституції Першої республіки 1873 р. Іспанія перетворювалась на федерацію з 17 держав, серед яких були також Куба та Пуерто-Ріко. Але такий устрій проіснував недовго. В 1876 р. нова Конституція відновила централізовану державу. Вперше інтереси історичних регіонів країни, хоч і не повністю, були закріплені в Конституції Другої республіки 1931 р. Іспанія оголосила себе інтегральною державою, в цей період автономіями стали Каталонія, Еускаді (територія басків) та Галіція. Але під час розв'язаної громадянської війни тільки Каталонія зберегла свою політичну автономію. Після громадянської війни 30-х років XX ст. режим генерала Франко скасував право регіонів на автономію та встановив жорстку ієрархічну систему влади на всій території країни. До питання надання статусу автономій історичним регіонам Іспанія повертається лише після смерті Франко в 1975 р. В 1977 р. було проведено демократичні вибори до вищих державних органів, а в 1978 р. вступила в юридичну силу діюча Конституція.

За її нормами Іспанія не скопіювала жодної з існуючих моделей державного устрою. На наш погляд, є всі підстави стверджувати, що іспанці створили особливу форму національно-територіального устрою - унітарну децентралізовану, складену державу. Згідно із ст. 137 Конституції, органічних законів та Статутів відповідних автономних утворень Іспанія складається: по-перше, з Автономних співтовариств (вищій рівень) – їх 17 в країні. Автономні співтовариства мають єдину територію, спільну історію та культуру; по-друге, з провінцій, на які поділяються автономні співтовариства – їх 50 в країні; по-третє, провінції, що складаються з муніципалітетів, що також користуються самоврядуванням.

Іспанське законодавство надає автономні повноваження усім своїм складовим частинам, навіть найдрібнішим – муніципалітетам та провінціям. Муніципалітети мають статус юридичної особи, власний представницький орган – муніципальну раду та можуть складати як провінції, так і відмінні від них об'єднання. Провінція – це об'єднання за територіальною ознакою певної кількості муніципалітетів створене державою. Провінція також має статус юридичної особи, управління нею здійснює Зібрання представників. Власну адміністрацію мають архіпелаги та острови,

належні до іспанської державної території [4, ст.141]. Саме провінція «складає простір для самостійного регіонального розвитку» [8, p.86].

Автономні утворення в межах Іспанії мають неоднаковий статус, тобто межа автономії регіону у прийнятті рішень неоднакова. Автономні співтовариства мають свої органи управління, вони фінансово самостійні, кожна автономія має свій прапор та спеціальний герб. Серед автономних співтовариств за обсягом їх повноважень та шляхом набуття автономії можливо окреслити три типи. По-перше - це території, що користуються повною автономією. Це найвищій рівень автономії, за яким регіону належать майже всі права крім деяких, що залишаються за державою. Таку автономію мають Країна Басків, Каталонія, Галіція та Андалузія. Це найбільш історично відокремлені регіони країни, які отримали автономію на так званому „першому етапі" – одразу після прийняття Конституції. По-друге – це території, що користуються спеціальною автономією. Така автономія надана Наваррі, Канарським островам, містам Сеута та Мелілля (знаходяться в Африці). По-третє, це загальна автономія - усі інші регіони країни. Водночас, деякі іспанські вчені стверджують, що «то є диференціація, яку Конституція не встановлює» [9, p.154].

Треба відзначити, що держава поступово передає усім регіонам певні свої функції та повноваження, тому різниця між регіонами за обсягом їхніх повноважень постійно нівелюється. Обсяг автономії регіонів, як вже відзначалося, встановлюється статутами – законами, що мають статус конституційних. Тобто територіальний устрій держави не є жорстко фіксованим, на відміну наприклад, від України, ст. 133 Конституції якої закріплює постійну систему адміністративно-територіального устрою.

В Іспанії для зміни статусу регіонів не потрібно вносити зміни до Основного Закону. Так, її Конституція в ст. 2 та 143 підкреслює наступне: „провінції, що мають спільні межі, загальні риси історичного, культурного, економічного розвитку; острівні території та провінції, що являють єдину історичну область мають можливість отримати самоврядування та створити Регіональні автономні об'єднання згідно із Конституцією та положенням відповідних статутів"[4]. Для створення такого регіонального автономного об'єднання необхідно подати клопотання до Генеральних Кортесів (парламенту Іспанії). Право на клопотання належить усім Зібранням представників регіону або двом третинам членів муніципалітетів, населення яких встановлює абсолютну більшість населення території. У деяких випадках, „керуючись інтересами національних груп", Генеральні Кортеси самі можуть поставити питання про надання автономії. Далі починається розробка статуту - Конституції автономії. Проект статуту розробляється спеціальною комісією, яка складається із: зібрання представників чи органа острівного управління, сенаторів та депутатів, обраних від цієї території та передається до Генеральних Кортесів для його затвердження як Закону. Кожен статут має статус Органічного (конституційного) закону та затверджується абсолютною більшістю обох палат Генеральних Кортесів. Статут є основним інституціональним актом кожного Регіонального автономного об'єднання та закріплює будову автономії і компетенцію в межах Конституції. Регіональне автономне об'єднання має організацію, що включає: Законодавчу Асамблею (парламент), Урядову Раду (має

виконавчі та адміністративні функції), її Голову, якого Асамблея обирає із членів Ради, а Король затверджує на посаді, а також Верховний суд правосуддя. Після затвердження та промульгації статути можуть бути змінені тільки через референдум виборців, а зміни потребують обов'язкового схвалення Генеральними Кортесами.

Конституція та статути розподіляють владні повноваження між державою та регіонами. Ст. 148 Конституції до компетенції Регіональних автономних об'єднань відносить питання, серед яких: створення власних органів самоврядування; соціальне забезпечення; охорона здоров'я; координація функцій місцевої поліції; розвиток туризму та транспорту в межах належної території; порти і аеродроми, не пов'язані із комерційною діяльністю; сільське господарство; використання гір та лісів; охорона навколишнього середовища; мисливство та рибальство; музеї, бібліотеки, розвиток культури; місцеві свята, спорт, дозвілля населення та ін. Через п'ять років після прийняття статуту Регіональні автономні об'єднання мають право розширювати свої повноваження в межах встановлених ст. 149 Конституції, що закріплює питання виключної компетенції держави [4].

Іспанія має достатній досвід взаємовідносин із регіональними автономіями, тому дуже корисно звернути увагу на проблеми, з якими зіткнулись іспанські державні діячі. Перш за все це питання постійно зростаючих вимог автономій. Як вважають деякі сучасні науковці, „Можливість постійної модернізації самоврядування викликала появу певної гри між автономіями. Регіональні автономні об'єднання з меншим обсягом самоврядування розвили суперництво з об'єднаннями, що мають більші повноваження, вважаючи несправедливим наявність диференційованого підходу" [10, p.207]. Динамічна відкрита система дозволяє задовольнити вимоги усіх сторін, але створює й певні труднощі, зокрема – проблему уніфікації законодавства. Створення автономіями власних органів влади породило проблему виникнення двовладдя в провінціях. Конституція передбачає створення інституту Представника, який призначається Урядом та „здійснює керівництво адміністрацією держави на території Регіонального автономного об'єднання..." [4, a.154]. Як свідчать іспанські автори: "Автономні співтовариства розвивали як в центрі, так і на периферії провінцій свою бюрократію – відбиток з державної, у той час як держава не демонтує власну периферійну адміністрацію"[10, p.209].

Для припинення зловживань автономіями держава встановила певні обмеження та засоби впливу. Поряд із наданням автономіям широкої компетенції, іспанське законодавство передбачає й діючі засоби контролю та впливу. Так, депутати до Сенату – палату територіального представництва парламенту - обираються не від автономних регіонів, а від провінцій (по чотири від кожної) [4, a.69]. Щоб запобігти надмірному посиленню регіонів закріплюється, що: „ні в якому випадку не дозволяється створювати федерації автономних об'єднань" [4, a.145]. Забороняється будь-яка перешкода свободі пересування іспанців та дискримінація за територіальною ознакою [4, a.139]. Крім того, ст. 149 Конституції Іспанії встановлює питання виключної компетенції держави, повноваження вирішення яких не може надаватися Регіональним автономним об'єднанням. Закріплюється, що „норми права держави мають вищу юридичну силу, ніж норми регіональних автономних об'єднань в усьому, що не передане до виключної компетенції останніх".

Контроль за діяльністю органів регіональних автономних об'єднань здійснюють Конституційний Суд, органи адміністративної юстиції та Рахункова палата. Держава залишає за собою й право примусових заходів: „якщо регіональне автономне об'єднання не виконує свої обов'язки чи його діяльність суперечить інтересам Іспанії, Уряд, повідомивши Президента регіонального автономного об'єднання, може зі згоди абсолютної більшості Сенату здійснити заходи, щоб примусити таке об'єднання...; може надавати розпорядження будь-яким владам..." [4, а.155]. Усі спори між автономіями вирішуються Конституційним судом Іспанії, рішення якого мають вищу силу та обов'язкові для обох сторін.

З наведених фактів ми вважаємо можливим зробити висновок, що орієнтуючись на іспанську модель автономізму, треба враховувати головний принцип створення автономій цієї країни – самоідентифікацію населення території, колективне бажання створити специфічну юридичну конструкцію, що сприяла б збереженню історичної, культурної, лінгвістичної своєрідності та кращому економічному і соціальному розвитку регіону. Проте в нашій державі відсутній саме цей принцип. Певні обставини її історичного минулого (депортація населення, входження до багатонаціональних імперій) ускладнюють самовизначення відносно великих територій. Тому найприйнятнішим, на наш погляд, для України є досвід Іспанського королівства стосовно створення автономних одиниць на рівні провінцій та муніципалітетів, де можливе досягнення найбільшої ідейної цілісності населення, що має сприяти самовизначенню. Разом з тим, досить корисним для України може стати досвід Іспанії із створення автономій різних рівнів, що дозволяє задовольнити різноманітні вимоги територій з неодаковим адміністративно-правовим статусом.

Література:

1.Чума Б.П. Лібералізм у суспільно-політичному житті Іспанії другої половини XIX століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. — Л., 2003. — 193с.

2.Іваницька О. П. Франкістська Іспанія 1939-1975 рр.: Дис. д-ра іст. наук: 07.00.02; 07.00.06 / Вінницький держ. педагогічний ін-т. - Вінниця, 1997. – 384с.

3.Шелюто В. М. Колоніальна політика Іспанії в Африці у 1956-1975 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. - Луганськ, 1998. – 162с.

4.La Constitucion Española // "Boletin oficial del Estado". - № 311.1, el 29 de diciembre de 1978

5.Alzaga Villamil (dir.) Comentarios a la Constitución española de 1978. – Madrid, 2002 – 236p.

6.Josè-Vidal Pelaz Lòpez El estado de las autonomìas. Regionalismos y nacionalismos en la historia contenporanea de España. – Madrid, Actas, 2001 - 131p.

7.Себрянська А.О. Географія та історія Іспанії. - Київ, КНЛУ, 1998 - 183 с.

8.Eduardo Garrigos Las Autonomías: historia de su configuración territorial. - Madrid, Anaya, 1995 - 95p.

9.José Juan González Encinar El estado unitario-federal.- Madrid, Tecnos, 1985 - 176p.

10. José María Souvirón Morenílla Realidad y Perspectivas de la organización territorial del estado. – Granada, Comares, 2000 – 236p.

Пост упила в редакцию: 11.10.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 325-325.

УДК 340

Ярошевська Г. М.

ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ЮРИДИЧНИХ ПОСЛУГ

Описові ознаки предмету будь-якого договору дозволяють з точки зору науки цивільного права визначитись з місцем такого договору у системі цивільно-правових відносин, а значить і обрати адекватні норми для впорядкування породжуваних даним договором соціальних зв'язків. Суто практична сторона такого питання пов'язана з встановленням належності поведінки зобов'язаної сторони договора.

Договір про надання юридичних послуг останні п'ятнадцять років зазнав свого розвитку на тлі пожвавлення економічного та політичного життя в Україні. Все більше громадян України та іноземців, які здійснюють в нашій країні бізнесову та іншу діяльність, звертаються до професійних юристів за правовим оформленням тих чи інших операцій або за супроводженням захисту порушених прав. Але нерідко спори виникають і між самими учасниками договірного правовідношення з надання юридичних послуг. Якщо років сім тому подібні судові справи можна було віднести до нових, то тепер доводиться вже говорити про можливість узагальнення судової практики з цього приводу.

Більшість спорів за даною категорією справ породжуються через нормативну невизначеність предмета договора про надання юридичних послуг, що дозволяє неоднозначно тлумачити належність виконання такого договору. У цьому контексті досить показовою буде справа, що розглядалась різними інстанціями Господарського суду України. Сутність спору полягає в тому, що позивач (виконавець за договором про надання юридичних послуг) вимагав від відповідача (замовника) сплати 88 272 грн. у якості винагороди за фактично надані юридичні послуги [1]. Відповідач відмовився задовольнити вимоги позивача на тій підставі, що договір було припинено достроково (за ініціативою відповідача). Рішенням Господарського суду м. Києва (від 30.12.04 р. у справі №34/420) позов було задоволено у повному обсязі. Відповідач подав апеляційну скаргу, яку постановою Київського апеляційного господарського суду (від 22.02.05 р.) було задоволено, а попереднє рішення у справі скасовано. Апеляційна інстанція кваліфікувала спірні правовідносини як ті, що виникли на підставі договора доручення. Вона виходила з того, що даний договір (доручення) припинений до повного виконання, а коли так, то довіритель зобов'язаний винагородити повіреного тільки пропорційно до виконаної роботи, а також відшкодувати понесені ним витрати. При цьому апеляційний суд підкреслив, що за нормами про доручення довіритель мав право скасувати доручення у будь-який час. Отже, позов виконавця за договором про надання юридичних послуг на думку апеляційної інстанції, підлягає задоволенню тільки у частині виконаного доручення, що склало 40700, 75 грн.

Наступний етап динаміки розвитку розглядуваного спору відзначився поданням позивачем касаційної скарги на рішення апеляційного суду. Якщо коротко викласти юридичну аргументацію позивача, то вона зводилась до того, що він посилається на неправильне застосування судом апеляційної інстанції норм матеріального права. Зокрема, позивач вважає, що предметом укладеного між ним та відповідачем

договору є виконання певних дій з юридичного обслуговування. Ці дії позивачем були виконані у повному обсязі, а ціна за виконання таких дій складає 88 272 грн. Таким чином, на думку позивача позов підлягає задоволенню у повному обсязі.

Перевіривши встановлення судом фактичних обставин справи, їх повноту та юридичну кваліфікацію Вищий господарський суд України дійшов висновку, що касаційна скарга не підлягає задоволенню. Юридична аргументація Вищого господарського суду була приблизно такою, як і суду апеляційної інстанції, але при цьому додано, що одним із пунктів спірного договору передбачалася умова досягнення кінцевого результату виконаної послуги: стягнення збитків, витребування майна, відхилення майнових претензій, стягнення не отриманого доходу та стягнення штрафних санкцій. Саме за досягнення даного результату передбачалась винагорода, на яку претендує позивач. А так як договір припинився достроково, то позивач може бути ви нагороджений тільки за фактично досягнуті результати, а не на всю суму винагороди.

Отже, якщо більш концентровано сформулювати проблему, якої ми торкаємося у даній публікації, то вона полягає у необхідності чіткого визначення предмету договора про надання юридичних послуг.

Як можна було спостерігати на прикладі вищенаведеної судової справи, різні інстанції Господарського суду України вирішили питання про предмет договору з надання юридичних послуг неоднозначно. Не дасть чіткої відповіді й звернення до норм про послуги чинного ЦК України. Відомо, ЦК України не містить в собі такого пойменованого договору як договір про надання юридичних послуг. Не зустрінемо ми подібного договору й в інших нормативних актах, а тому змушені звернутись до загальних норм ЦК України про послуги. Єдиним місцем у ЦК України, де можна почерпнути інформацію про визначення цим кодифікованим нормативним актом предмету послуги у загальному вигляді, є дефініція договору про надання послуг у редакції ст. 901. Цілком очевидно, що буквальне тлумачення дефінітивного визначення предмету послуги ст. 901 ЦК України, тобто як до дії, споживаної у ході її виконання послугонадавцем, повинно скасувати обрану Вищим господарським судом України позицію по описуваній вище справі, адже у цитованій нормі ЦК України нічого не говориться про залежність оплати послуги від її ефективності. На підтвердження зробленого висновку можна звернутись до ст. 903 ЦК України, яка говорить, що передбачена договором плата за надання послуг сплачується замовником у розмірі, строки та порядку, встановлених цим же договором. Тобто ст. 903 ЦК України також не виводить правило про обов'язкову залежність винагороди виконавця від результативності його дій з надання послуги.

Отже, якщо підвести висновок на рівні формування розглядуваної тут проблеми, можна стверджувати, що ні на нормативному рівні, ні на рівні судової практики не існує єдності позицій щодо чіткого розуміння предмету послуги як такої та предмету юридичної послуги зокрема.

Звернення за розв'язанням сформульованої проблеми до спеціальних юридичних літературних джерел надає відчуття деякого розчарування, так як дисертаційних досліджень з цього приводу не існує. Не зустрічались авторові даної статті й спеціальні монографічні роботи. Можна говорити тільки про поодинокі журнальні чи газетні статті [2, с. 40-44; 3, с. 46-52; 4, с.58-65; 5, с. 49-60]. Найчастіше про описувану в даній статті проблему говориться побічно, коли розглядається цивілістична казуїстика про послуги як такі.

Таким чином, розглядувана у цій публікації проблема не знайшла свого вирішення ні на законодавчому, ні на доктринарному рівні. Судова практика з цього

приводу також не надає відповіді щодо розв'язання поставленої проблеми. Можна говорити тільки про зародки дискусійного матеріалу в спеціальних юридичних джерелах. Виходячи з констатації стану описуваної проблеми дослідницьким завданням даної статті є встановлення сутнісних ознак предмету договора про надання юридичних послуг.

Для вирішення описуваної у цій статті проблеми пропонується застосування методу, за яким родові ознаки предмету договора про надання послуги як такої (у абстрактному вигляді) будуть розповсюджені й на предмет договору про надання юридичних послуг. Це дозволить, врешті-решт, з'ясувати й видові ознаки останнього в межах родової приналежності.

З цього приводу найбільш прийнятною, на наш погляд, є позиція Степанова Д.І. У своїй монографії «Услуги как объект гражданських прав» даний автор визначає послугу як різновид об'єктів цивільних правовідносин, що виражається у вигляді певної правомірної операції, тобто у вигляді низки доцільних дій виконавця або у діяльності, що є об'єктом зобов'язання, яка має нематеріальний ефект, нестійкий оречевлений результат, або оречевлений результат, пов'язаний з іншим договірним відношенням, та характеризується властивостями здійсненності, невіддільності від джерела, моментальної споживаності неформалізованості якості [6, с.217].

Наведені ознаки послуги як такої притаманні й юридичним послугам. Як і будь-яка інша послуга, юридична послуга буде об'єктом цивільних правовідносин. Навіть тоді, коли за договором про надання юридичних послуг буде йтися про здійснення виконавцем дій (операцій), що призводитимуть до публічно-правових наслідків (скажімо, відвернення притягнення замовника до адміністративної чи кримінальної відповідальності), все одно за своїм змістом такі дії матимуть вигляд людської поведінки, яка регулюється нормами цивільного права, адже виникатимуть вони з підстав укладення між юридично рівними суб'єктами (виконавцем та замовником) договору. Соціальним мотивом здійснення такої поведінки, принаймні для одного з учасників даного правовідношення (виконавця), завжди буде перспектива отримання майна: грошової винагороди чи винагороди в іншому майновому вигляді. Отже, дані відносини слід кваліфікувати як різновид майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників (частина 1 статті 1 ЦК України).

Поведінка виконавця з юридичного обслуговування уявляє собою низку активних актів поведінки, що охоплюються єдиною метою – досягнення певного ефекту. При цьому нам би хотілося підкреслити, що у юридичній послузі (мабуть, як і у будь якій іншій) завжди передбачається певний ефект. Інша справа, що такий ефект не завжди буде явним і таким, що повністю залежатиме виключно від повноти та послідовності поведінки виконавця. З цього приводу нами ставиться під сумнів класифікація послуг, за якою розпізнаються послуги з результатом (ефектом) та послуги без результату (ефекту). Для замовника здійснення тих чи інших дій виконавцем не є самоціллю укладення договору, він (замовник) завжди для себе передбачає досягнення певної цілі (мети, ефекту, результату).

Найчастіше самі дії виконавця, здійснені у належному вигляді, виступають предметом послуги.

Як і у більшості інших послуг, у юридичних послугах характер дій, їх набір (необхідна та достатня сукупність) та послідовність здійснення визначаються переважно виконавцем, т.я. замовник не може їх передбачити через свою необізнаність. Більше того, на момент укладання договору предмет поведінки виконавця за всіма цими параметрами найчастіше важко визначити, адже він

(предмет послуги) може, змінюватись у залежності від динаміки життєвої ситуації, що породила необхідність надання такої послуги. Саме у цьому на наш погляд, криється головна причина, що породжує описувану у цій статті проблему – неможливість чіткої формалізації предмету юридичної послуги та якості її надання, бо предмет юридичної послуги на момент укладання подібних договорів визначається лише у загальному вигляді без деталізації (через неможливість останньої).

З приводу сказаного слід зазначити, що за предметом дій послугонадавця (виконавця) договір про надання юридичних послуг неможна оцінювати різновидом договору доручення (такої кваліфікації, нагадаємо, дотримувався господарський суд апеляційної інстанції у розглядуваному вище судовому спорі). Навпаки, правовідношення з юридичного обслуговування може містити у собі елементи доручення, але повністю охоплюватися юридико-технічною конструкцією договора доручення воно не в змозі. У класичному вигляді правовідношення доручення уявляє собою певний вид представницьких відносин, за якими довіритель визначає ті чи інші юридичні дії, що, у свою чергу, від його імені має вчинити перед третіми особами повірений.

Як відомо, договір про надання юридичних послуг не спрямований виключно на те, щоб передати волю довірителя третім особам через дії повіреного. Здебільшого характер, обсяг, послідовність дій за цим договором визначає сам виконавець, а не замовник, т.я. порівняно із замовником саме він є професійно підготовленим, щодо вибору необхідних, доцільних та достатніх дій аби належно надати юридичну послугу.

Поряд зі згаданими вище загальними ознаками послуг, які розповсюджуються також на юридичні послуги, можна говорити про те, що юридичним послугам будуть властиві ознаки здійсненності, невіддільності послуги від виконавця та неможливості встановлення формальних критеріїв оцінки якості наданої послуги.

Як і будь-яка інша послуга, юридична послуга має бути потенційно здійсненою, тобто дії, що складають предмет даної послуги, повинні бути реально досяжними. Ознака здійсненності юридичної послуги має не тільки фактичну сторону, але й правову. Тобто надання тієї чи іншої юридичної послуги не повинно протирічити вимогам законодавства та моральним засадам суспільства (частина 1 ст. 203 ЦК України).

Щодо ознаки невіддільності послуги від особи послугонадавця (виконавця), то можна говорити про певну невідповідність назви цієї ознаки її змісту. Дійсно, у чому полягає інтерес замовника за подібними договорами, якщо послуга є невіддільною від виконавця? Складається враження абсурдної ситуації, коли замовник замовляє надання певної послуги, яка, у свою чергу, принципово нездатна до передання її замовникові, а значить й до її споживання останнім. Але це не так. Замовник послуги є споживачем результату (ефекту) здійснюваних виконавцем дій. Такий результат починає проявлятись в одних випадках вже під час початку здійснення дій виконавцем, в інших – після їх закінчення. Наприклад, – здійснення юридичної консультації виконавцем може призводити до позитивних наслідків вже з самого початку її надання, бо замовник даної послуги, сприймаючи інформацію щодо юридичної кваліфікації тієї чи іншої проблемної для нього життєвої ситуації, з перших хвилин консультативного спілкування може робити висновки про варіанти подальшої своєї юридичної поведінки аби розрішити дану проблемну ситуацію. За таких обставин послуга, точніше її ефект, споживається замовником з моменту початку здійснення відповідних дій виконавцем. В інших випадках попередні дії

виконавця не будуть предметом інтересу замовника. Для нього (для замовника) важливим буде той чи інший підсумковий результат, як наприклад, у випадку з винесенням позитивного для замовника рішення суду, яке стало наслідком грамотно побудованого адвокатом замовника юридичного захисту. Отже, і у першому, і у другому прикладі є результат (ефект) послуги, який передається замовникові. Власне послугою слід вважати саме такий результат (ефект). З такого обраного нами підходу витікає висновок все ж про наявність факту передання послуги замовникові. Інша річ, що подібне передання не має чітких просторових, а інколи і часових меж. Такі межі дуже розмиті, на відміну від договорів, де опосередковується передання речей. Гадаємо, саме ця обставина дозволяє деяким вченим виокремлювати ознаку невіддільності послуги від послугонадавця, яка насправді для договорів про надання послуг не властива, або, якщо й має свій прояв, то зі специфікою, на яку ми вказали вище.

Слід сказати, що поділ юридичних послуг на ті, які проявляють ефект з самого початку здійснення відповідних дій виконавцем, та на ті, що матимуть ефект наприкінці, чи після здійснення цих дій, має принципове значення для правильного описання предмету юридичної послуги, а отже – й для встановлення критеріїв належності виконання сторонами своїх обов'язків.

Ознака неможливості формалізації критеріїв якості надання послуг взагалі та юридичних зокрема стосується більшою мірою саме тієї групи послуг, ефективність яких починає проявлятись вже на початку здійснення дій виконавцем (як у прикладі з наданням юридичної консультації), тобто, де дії послугонадавця й є тим ефектом послуги, або самою послугою. Коли йдеться про різновид тих послуг, де ефект (результат) проявляється достатньо явно та являє собою факт досягнення встановленої договором кінцевої мети (як у прикладі з винесенням бажаного для замовника рішення суду), у цьому випадку мірилом належності поведінки виконавця виступає настання названого факту.

Таким чином, нерозробленність проблеми встановлення формальних критеріїв оцінки якості надання юридичної послуги стосується більшою мірою тих послуг, де інтересом замовника виступають самі дії виконавця, а не досягнення кінцевого результату.

Виходячи з обраної нами позиції, розглядуваний на початку даної статті судовий спір має своє вирішення саме у площині того, на яких умовах наполягав замовник юридичної послуги у договорі. Якщо відповідними пунктами договору в якості обов'язкової умови встановлювалося досягнення згаданих результатів (стягнення збитків, витребування майна, відхилення майнових претензій, стягнення неотриманого доходу та штрафу), а вони, як відомо, досягнуті не були, то свій обов'язок виконавець, зрозуміло, не виконав. У протилежному випадку договір слід вважати належно виконаним[*].

Наведені вище аргументи дозволяють сформулювати наступні висновки.

Домінуючою у науці цивільного права є позиція, у відповідністю з якою будь-яка послуга (у тому числі юридична) за своїм предметом має вигляд дії (операції, діяльності) виконавця здійснюваної на користь замовника. На наш погляд, дана

[*] Гадаємо, що у даному договорі умови про його предмет були визначені неоднозначно. Саме цим, напевне, й пояснюється неоднозначність рішень по цій справі різними інстанціями Господарського суду України.

позиція має бути скоригована або уточнена. Сама по собі дія виконавця не може бути предметом інтересу замовника, адже замовника цікавить ефект здійснюваної виконавцем поведінки. А тому послугою слід вважати не поведінку виконавця, а її ефект (результат), який і підлягає, умовно кажучи, споживанню з боку замовника.

За моментом прояву ефекту (тобто власне послуги) можна розрізняти дві групи юридичних послуг: 1) послуги, які створюють ефект з самого початку та за ходом здійснення відповідних дій виконавцем (наприклад, консультування); 2) послуги, що породжуватимуть цей ефект наприкінці або після завершення дій, визначених договором (винесення позитивного для замовника рішення суду). Даний диференційований підхід дозволяє по-різному кваліфікувати належність поведінки виконавця.

Належність поведінки для другої групи юридичних послуг визначається настанням (або ненастанням) певного факту. Для першої групи юридичних послуг ні цивілістична наука, ні практика ще не виробила більш-менш задовільних критеріїв оцінки якості поведінки зобов'язаної особи (виконавця). Найчастіше така якість визначається рівнем професійної кваліфікації самого виконавця. Однак цей критерій є достатньо сумнівним, бо один і той же виконавець (навіть якщо він найвищої кваліфікації) буде у різних випадках надавати послуги різної якості. Отже, дослідження щодо вироблення адекватних критеріїв оцінки належності виконання обов'язків виконавцем (за першою групою послуг) ще попереду.

Література:

1. Постанова Вищого господарського суду України від 19 травня 2005 р. у справі №34/420// Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 4.

2. Козлова Н.В. Договор возмездного оказания правовых услуг // Законодательство. – 2002. – №3.

3. Козлова Н.В. Договор возмездного оказания правовых услуг // Законодательство. – 2002. – №4.

4. Степанов Д.И. Кто будет платить и кому платить не будут. К вопросу о разработке порядка оплаты юридических услуг // Хозяйство и право. – 2002. – №1.

5. Степанов Д.И. Кто будет платить и кому платить не будут. К вопросу о разработке порядка оплаты юридических услуг // Хозяйство и право. – 2002. – №2.

6. Степанов Д.И. Услуги как объект гражданских прав. – М.: Статут, 2005.

7. Брагинский М.И. Договор подряда и подобные ему договоры. – М.: Статут, 1999.

Пост упила в редакцию: 27.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 331-331.

ПЕРСОНАЛИИ

УДК 34(092)

Климова Е. И.

АНДРЕЙ ВАСИЛЬЕВИЧ ДУЛОВ – УЧЕНЫЙ, ПЕДАГОГ, ЧЕЛОВЕК…

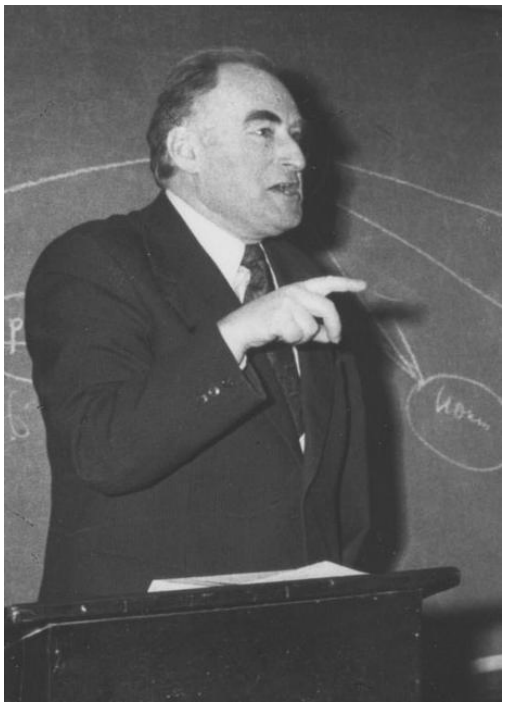

Ученость – единственное,
что в нас божественно и бессмертно;
величайшие преимущества, которыми
одарена человеческая природа,
это разум и речь.

Плутарх

Андрей Васильевич Дулов родился 21 октября 1924 года в Ленинграде. Будучи старшим среди детей в семье, по окончании неполной средней школы он в возрасте 15 лет был вынужден пойти на работу. Свою трудовую деятельность начал электромонтером завода «Красная заря», а обучение продолжил в вечерней школе.

Доучиться не удалось. Началась Великая Отечественная война, и юноша в июле 1941 года ушел добровольцем на фронт. Участвовал в боях под Ленинградом в качестве командира пулеметного отделения. В конце 1941 года был тяжело ранен, в результате чего потерял руку. За участи в Отечественной войне награжден орденом «Отечественная война» I и II степени, многими медалями.

Демобилизовавшись после выздоровления из рядов Советской Армии, он жил в Ярославле, где работал и учился. Там же закончил среднюю юридическую школу, получил специальное юридическое образование. В 1944 году получил возможность вернуться на родину – в Ленинград.

Начал трудиться народным следователем прокуратуры Ленинского района Ленинграда. Через два года стал старшим следователем городской прокуратуры. Успешно расследовал сложные уголовные дела. По итогам работы принял участие от Ленинграда в совещании лучших следователей Советского Союза. За профессиональные успехи награжден Почетной грамотой Генерального прокурора СССР. Такого поощрения практические сотрудники удостаивались довольно редко.

В 1949-1950 годах А.В. Дулов был откомандирован в Генеральную прокуратуру СССР, расследовал ряд весьма крупных уголовных дел, продолжая накапливать практический опыт. Нелегкую работу Андрей Васильевич совмещает с учебой. В 1950 году он окончил Всесоюзный юридический заочный институт.

Приобретенный опыт практической работы, а также постоянный процесс глубокого осмысления проблем, связанных с деятельностью по расследованию преступлений, способствуют формированию желания заниматься научными исследованиями. В то время А.В. Дулов публикует ряд статей в сборнике «Следственная практика», в которых нашли отражение результаты обобщения его опыта расследования уголовных дел по фактам взрывов, выпуска недоброкачественной продукции, крупных хищений. Начинает усиленно разрабатывать теоретические положения, относящиеся к проблеме применения судебных экспертиз в процессе расследования. Пишет статьи, выступает на научных конференциях, исследует процессы накопления, начиная с 19 века, научных экспертных знаний и их применения при расследовании преступлений.

Работая в данном направлении, А.В. Дулов устанавливает, что фактически судебную экспертизу уже проводили М.В. Ломоносов, Д.И. Менделеев, Н.Н. Зинин и многие другие выдающие русские ученые.

Он устанавливает, что формирование института судебной экспертизы в России связано с Российской академией наук, поскольку еще в 19 веке в Российской академии наук была создана специальная лаборатория судебно-экспертных исследований. Этот факт свидетельствует о том, что именно в России судебная экспертиза с самого начала существования обрела прочную научную основу. Приведенные положения и выводы нашли отражение в ряде статей, опубликованных в различных журналах, стали основой будущей кандидатской диссертации.

Вскоре старший следователь А.В. Дулов был привлечен к преподаванию криминалистики в созданной в Ленинграде Следственной школе Прокуратуры СССР. Приобщение к преподавательской, научной деятельности и определило выбор дальнейшего жизненного пути.

В 1952 году А.В. Дулов поступает в аспирантуру по кафедре уголовного процесса и криминалистики Ленинградского юридического института. Через три года успешно защищает диссертацию на соискание ученой степени кандидата юридических наук по теме «Экспертиза на предварительном следствии».

Продолжая исследования по избранному направлению, А.В. Дулов остается преподавать в Ленинградском государственном университете, а 1958 году переезжает жить в Минск. С этого времени он неустанно трудится на поприще науки, а его талант ученого начинает проявляться в полной мере.

Он трудится доцентом кафедры уголовного права и процесса Белорусского государственного университета имени В.И. Ленина, продолжает заниматься проблемами судебной экспертизы.

В 1959 году в Минске издается его монография «Вопросы теории судебной экспертизы», в которой Андрей Васильевич анализирует тактику назначения экспертиз, определение времени вынесения постановления и привлечения эксперта к процессу расследования. Он склоняется к необходимости более раннего принятия решения о проведении экспертных исследований.

В 1960 году в Москве публикуется подготовленная в соавторстве с И.Ф. Крыловым монография «Из истории криминалистической экспертизы», которая целиком была основана на ранее не известных архивных материалах.

В 1962 году в Минске появляется очередная монография, ставшая результатом большого монографического исследования, – «Права и обязанности участников судебной экспертизы». В ней автор уделяет внимание анализу морально-этической стороны экспертного исследования. Говорит о необходимости проведения экспертизы физическим лицом, что будет способствовать повышению ответственности специалиста за подготовленное им заключение в отличие от ранее формируемого от имени экспертного учреждения документа.

В 1964 году в период ведения научных споров о выделении криминалистической экспертизы в отдельную область научных знаний А.В. Дулов в Минске в сборнике «Судебная экспертиза» публикует статью под названием «Постоянное совершенствование научно-технических средств – непременное условие развития следственной тактики», в которой присоединяется к сторонникам науки криминалистической экспертизы.

Все эти работы послужили основой для написания докторской диссертации, ставшей результатом обобщения четырех крупных монографий и свыше 70 статей в различных изданиях.

В 1965 году в Москве А.В. Дулов успешно защищает диссертацию на соискание ученой степени доктора юридических наук по теме «Проблемы теории судебной экспертизы». С 1965 года он становится профессором кафедры уголовного процесса и криминалистики юридического факультета Белорусского государственного университета. В 1966 году ему присвоено ученое звание профессора.

Монографические исследования А.В. Дулова, проведенные в 50-х – 60-х годах, наряду с трудами других известных ученых-криминалистов явились предпосылками возникновения общей теории криминалистики. Они содержали отдельные структурные элементы этой теории.

В 1972 году на юридическом факультете создается самостоятельная кафедра криминалистики, и А.В. Дулов избирается ее заведующим. В течение более двадцати лет он успешно руководит работой кафедры, является вдохновителем плодотворной деятельности коллег и студентов, «генератором» идей. Затем, по возрасту, переходит на должность профессора этой же кафедры.

Он не только сам упорно трудится, но и заражает своими идеями учеников, заставляя задумываться над проблемами совершенствования практической деятельности по расследованию преступлений, искать пути решения этих проблем. Коллеги ученого, рассказывая о нем, отмечают его исключительную трудоспособность, увлеченность, умение быть на шаг впереди своих современников. Последствия тяжелого ранения не уменьшили желания и способности много и плодотворно работать. Зафиксировав на своем рабочем столе лист с помощью тяжелого предмета, Андрей Васильевич исписывает страницу за страницей, которые слагаются в монографии, статьи, учебники.

Начиная с 1967 года, ученый много внимания уделяет вопросам судебной психологии, принимает участие в съездах, конференциях, широко пропагандирует необходимость детального исследования проблем правосудия.

В 1970 году в Москве опубликована монография А.В. Дулова «Введение в судебную психологию». В этом же году впервые в СССР издается в Минске учебник «Судебная психология», второе издание которого увидело свет в 1975 году. В данной работе ученый подчеркивает, что по общему принципу предметом любой науки является детальное изучение определенной группы закономерностей объективного мира. Криминалистическая наука, по его мнению, призвана разрабатывать на основе познания психологических закономерностей деятельности по расследованию преступлений приемы, способы, методы расследования и предупреждения криминальных деяний, способствуя тем самым достижению целей правосудия. Касаясь проблемы изучения личности участников процесса, А.В. Дулов отмечает необходимость исследования связей между отдельными особенностями личности, психологических процессов, протекающих у участников следственных действий.

В этой же работе А.В. Дулов подробно пишет о воздействии методов передачи следователем информации иным участникам следственных действий. Он обращает внимание, что этот метод во всех случаях должен предоставлять субъекту, на кото-

рого оказывается воздействие, полную самостоятельность в усвоении, переработке, осмыслении переданной ему информации для принятия соответствующего решения.

Многие из приведенных положений нашли закрепление и дальнейшее развитие в книге «Тактика следственных действий», написанной в соавторстве с П.Д.Нестеренко, изданной в Минске в 1971 году. Наряду с тактическими приемами, в том числе и психологическими, в работе анализируются принципы оптимальной организации следственного действия, которая должна выражаться в предварительной плановости его проведения, исключающей суету, предполагающей предельную предварительную осведомленность каждого участника о своих обязанностях и необходимости их неукоснительного исполнения.

В этом же году в Минске была опубликована книга «Судебная фотография» под редакцией А.В. Дулова, посвященная вопросам применения фотографирования в качестве средства фиксации доказательственной информации.

Андрей Васильевич начинает разрабатывать концепцию психологического анализа на предварительном следствии, которая находит отражение в его книге «Основы психологического анализа на предварительном следствии», опубликованной в Москве в 1973 году.

Он исследует факторы, влияющие на психологическое состояние следователя при расследовании уголовных дел; процесс его мыслительной деятельности при анализе имеющейся информации, принятии тактического решения и планировании его исполнения с целью обеспечения безошибочности конкретных поведенческих проявлений лица, осуществляющего расследование. Существенное значение для практической деятельности представляют рекомендации ученого по формированию психологической готовности следователя к преодолению противодействия, которое постоянно сопровождает его при повседневном решении служебных задач.

В этой же работе рассматриваются положения, относящиеся к мысленному моделированию следователем поведения участников следственного действия. Автор учит, что при построении такой модели следует принимать во внимание результаты изучения личности; объем информации, которой располагает участник следственного действия; предполагаемое воздействие на него условий общения со следователем; информацию, которую он получил при таком общении, психическое состояние лица, участвующего в проведении следственного действия. Он считает прогнозирование поведения участников следственного действия обязательным этапом психологической подготовки его проведения.

В общей сложности исследованию ученым проблем судебной психологии посвящено более 60 статей и тезисов.

Работы А.В. Дулова во многих случаях являются основой формирования новых направлений в криминалистике. Значительное место в его трудах заняли проблемы разработки методов криминалистики.

В 1972 году А.В. Дулов выступил на заседании кафедры криминалистики Высшей школы МВД СССР с докладом на тему «Понятие и структура методов расследования преступлений». Тезисы доклада под аналогичным названием были впоследствии опубликованы. Ученый констатировал, что криминалистика располагает развернутой системой научных методов практической деятельности по расследованию преступлений. В то же время отметил, что методика расследования криминальных деяний еще не в полной мере оснащена такой системой методов, разрабатывать которые необходимо с учетом специфики отдельных категорий уголовных дел.

А.В. Дулов обратил внимание на острую потребность в разработке методов, которые обеспечивали бы не только сбор информации при расследовании, но и процесс ее анализа и синтеза. В качестве способа формирования таких методов он указал необходимость тщательного изучения возможности применения в деятель-

ности по расследованию общих методов познания; исследования всех особенностей подлежащих познанию событий, сопутствующих явлений.

В структуру общих методов расследования А.В. Дулов включил структурно-системный анализ преступного события, с помощью которого может быть выявлена объективно обусловленная система действий преступника; генезисный анализ, обеспечивающий познание развития преступной деятельности; метод криминалистической корреляции, с помощью которого устанавливается связь между прошлыми действиями преступника и рядом других развивающихся помимо его воли событий и процессов; метод криминалистического отождествления, в процессе которого производится сопоставление фактов, событий, явлений настоящего с явлениями, объектами прошлого преступного события.

Спустя несколько лет, А.В. Дулов на основе приведенной концепции предпринял попытку разработать систему методов расследования хищений. В данную структуру он включил перечисленные выше общие методы расследования и добавил к ним те, которые, по его убеждению, применяются только при расследовании хищений – методы бухгалтерского, экономического, технологического анализа. Эти положения нашли отражение в работе «Основы разработки методов расследования хищений социалистической собственности», опубликованной в сборнике «Методика расследования преступлений (общие положения)» в Москве в 1976 году.

Анализируя вклад ученого в развитие системы методов, профессор Р.С. Белкин отмечал, что особого внимания заслуживают идеи А.В. Дулова о криминалистическом анализе преступления, нашедшие отражение в его статье «К вопросу о криминалистическом анализе преступления», опубликованной в Москве в 1977 году в сборнике рефератов научных сообщений на теоретическом семинаре – криминалистических чтениях.

В этой статье Андрей Васильевич говорит о необходимости изучения преступления во всех его взаимосвязях и опосредованиях. Такое изучение возможно в двух направлениях: как теоретическое осмысление закономерностей, подлежащих исследованию в предмете науки, и как анализ практической деятельности по расследованию конкретного противоправного деяния.

Он считает, что эффективная практическая деятельность возможна только после проведения криминалистического анализа на теоретическом уровне. В целях обеспечения деятельности по расследования преступлений необходимо изучать общие закономерности совершения противоправных деяний; закономерности конкретного вида преступления; закономерности, проявляющиеся при наличии определенных факторов. Криминалистический анализ преступления рассматривается ученым как элемент практической деятельности следователя по его расследованию.

В 1979 году в Минске выходит монография «Тактические операции при расследовании преступлений», которая содержит определение тактической операции, представляющей собой совокупность следственных, оперативных, ревизионных и иных действий, разрабатываемых и осуществляемых в процессе расследования по единому плану, под руководством следователя с целью решения такой тактической задачи, которая не может быть решена путем проведения отдельных следственных действий. В этой же работе приведены тактические приемы подготовки и осуществления тактической операции, показано соотношение таких понятий, как «тактическая операция» и «тактическая комбинация».

В 1981 году в Свердловске в сборнике «Теоретические проблемы криминалистической тактики» А.В. Дулов опубликовал подготовленную в соавторстве с Ю.И. Новиком статью «Понятие и структура тактического решения, принимаемого следователем при производстве следственных действий». В этой работе предлагается определение тактического решения как мысленной динамической модели следственного действия, сформиро-

вавшейся в сознании следователя с учетом положений уголовно-процессуального закона и научных рекомендаций криминалистической тактики.

В 1983 году издана его работа «Использование корреляционных зависимостей для выявления хищений в социалистической собственности», в которой впервые приводится обоснование использования различного рода зависимостей для выявления криминальных деяний. В этом труде ученый подчеркивает, что любое преступление не только оставляет следы, но и обязательно нарушает существующие зависимости. Установление систем зависимостей, выявление их расхождений в каждой конкретной ситуации и являет собой научно обоснованный подход к совершенствованию криминалистической деятельности.

В 1985 году в Минске увидела свет монография А.В. Дулова «Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами», в которой нашли отражение предложения ученого по формированию методики расследования криминальных деяний. В этой работе впервые рассматриваются возможности использования системного подхода к исследуемым явлениям и объектам в процессе расследования противоправных деяний вообще и должностных преступлений в частности.

Автор обосновывает необходимость применения методов изучения функций деятельности, «анализа управленческих решений» и ряда других. Возможность успешного расследования он по-прежнему видит в необходимости детального изучения преступной деятельности как таковой.

Последующий период научного поиска А.В. Дулова характеризуется дальнейшими разработками метода криминалистического анализа преступлений. Ученые давно пришли к выводу, что исследование криминальной деятельности является первостепенной задачей, решение которой направлено на совершенствование процесса расследования.

Долгое время объектом пристального внимания теоретиков оставалась так называемая криминалистическая характеристика преступлений. Однако эта категория не позволила сформировать четкую теорию и методологию криминалистического изучения преступлений. А.В. Дулов, Р.С. Белкин, И.Е. Быховский подвергли критике подход, связанный с использованием криминалистической характеристики. Они впервые поставили вопрос о необходимости создания прочной методологической базы для изучения преступлений, а не простого суммарного накопления о нем разрозненных сведений, представленных в виде криминалистической характеристики.

А.В. Дулов начинает разрабатывать теорию криминалистической структуры преступления. Впервые он заговорил об этом в пособии для следователей, опубликованном в 1995 году под названием «Осмотр места происшествия по делам о насильственной смерти» (под редакцией А.В. Дулова, Н.И. Порубова). Работа вроде бы прошла незамеченной, но сама идея формирования криминалистической структуры преступления не осталась без внимания исследователей. Она была положена в основу ряда научных публикаций А.В. Дулова и других ученых.

В рамках данной теории предлагается изучать механизм преступления, технологию криминальной деятельности.

Эти идеи Андрей Васильевич продолжает конкретизировать в статье «Метод криминалистического анализа», опубликованной в № 11 за 1996 год сборника «Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы», а также в вышедшем под его редакцией в Минске в 1996 году учебном пособии «Криминалистика», второе дополненное издание которого состоялось в 1998 году.

В данном пособии ученый развивает положения, связанные с обоснованием необходимости формирования криминалистической структуры преступления, деталь-

ного изучения преступной деятельности и связанных с ее расследованием процессов; построения модели работы следователя в рамках той или иной ситуации.

Криминалистический анализ преступления, по его мнению, включает в себя следующие элементы: структурное исследование системы, т.е. выявление всех ее элементов, без которых она не смогла бы действовать; функциональный анализ, позволяющий исследовать функциональную деятельность данной системы; генезисный анализ объекта и образующих его элементов; построение целостной картины объекта, процессов его функционирования; управление процессом познания системы, которое становится возможным в результате создания модели и ее изучения.

Совершенствованию методов криминалистики посвящены и некоторые другие работы ученого: «Роль судебной экспертизы при реализации различных моделей расследования» (Современные проблемы судебной экспертизы и пути повышения эффективности деятельности судебно-экспертных учреждений в борьбе с преступностью: Тезисы республиканской научной конференции. Киев, 1983 год); «Прогностическая функция криминалистики и судебной экспертизы» (Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы, № 9. Минск, 1992 год); «Применение метода матрицирования в судебной экспертизе (в соавторстве с А.Е. Гучком. Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы, № 13. Минск, 1998 год).

Идеи Андрея Васильевича нашли отражение и дальнейшее развитие в диссертационных исследованиях и многочисленных публикациях его учеников. Под его умелым руководством они использовали и развивали теоретические положения судебной психологии. Так, А. И. Костров исследовал психологию допроса; И.А. Матусевич занимался психологическими проблемами следственных действий; Г.Г. Шиханцов – психологией следователя и т.д.

Увлекли молодых ученых разработки А.В. Дулова, связанные с тактическими операциями. А.В. Лапин писал о тактических операциях при расследовании краж. А.М. Хлус анализировал специфику тактических операций при расследовании вымогательства. П.Н. Сидорик занимался особенностями подготовки и проведения тактических операций при расследовании убийств. Исследователь из Калининграда В.А. Попов уделил внимание проблемам осуществления тактических операций по делам о поджогах.

Учение А.В. Дулова о методах криминалистики имеет самое значительное число последователей. Диссертация Г.А. Шумака посвящена проблемам использования метода бухгалтерского учета. А.Е. Гучок занимался основами применения метода матрицирования при расследовании преступлений. Е.И. Климова посвятила свое диссертационное исследование проблеме использования моделирования при расследовании фальшивомонетничества. Ю.В. Пономаренко исследовал возможности применения метода криминалистической ретроспекции в расследовании, К.С. Егоров – фоноскопического метода при экспертных исследованиях. О.М. Дятлов анализировал методы криминалистических экспертиз.

Немалое место в трудах А.В. Дулова занимают проблемы профилактики преступлений. Еще во время работы в прокуратуре он неоднократно обращался в соответствующие органы с конкретными предложениями, касающимися предупреждения преступлений, выступал на конференциях, руководил специальной группой, сформированной при социологической лаборатории в Белорусском государственном университете. Цель работы группы – разработка конкретных мер по воспитанию граждан в духе соблюдения законности, для снижения численности преступлений, привлечения граждан к решению профилактических задач.

Так или иначе, в каждой работе Андрея Васильевича находили отражение проблемы предупреждения криминальных проявлений. Все его труды имели своей целью повышение качества расследования, снижение уровня преступности. Эти

рекомендации нашли отражение в работах его учеников. И.С.Андреев занимался проблемами профилактики дорожно-транспортных происшествий. В.Н. Сидорик в своей диссертации рассматривал вопросы предупреждения преступлений против личности. И.Р. Веренчиков исследовал общие проблемы организации профилактической деятельности в процессе расследования. О.С. Бочарова посвятила свои исследования основам экспертной профилактики преступного изготовления ценных бумаг и документов со специальной защитой.

Занимаясь вопросами судебной психологии, А.В. Дулов много внимания уделял проблемам разработки нравственных целей, принципов, средств осуществления расследования. И в этом направлении ему удалось активизировать деятельность своих учеников. В. Ф. Бохан исследовал развитие нравственных проблем правосудия в России. О. К. Романенко в своей кандидатской диссертации анализировала вопросы, связанные с возмещением морального вреда, причиненного преступлением.

Под руководством А.В. Дулова успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата юридических наук А.С. Рубис - нынешний директор Научно-исследовательского института проблем криминологии, криминалистики и судебной экспертизы Министерства юстиции Республики Беларусь. В своей работе он исследовал проблемы выявления преступлений. В 2004 году в Минске в соавторстве с А.С. Рубисом А.В. Дулов опубликовал очередной монографический труд «Основы формирования криминалистической теории доказывания».

Интересом к исследованию исторического наследия науки А.В. Дулов сумел заразить своего ученика В. В.Шалькевича, который проанализировал этико-правовые воззрения в сфере уголовного судопроизводства и вклад в формирование научной мысли выдающегося ученого своего времени В.Д. Спасовича.

Под руководством Андрея Васильевича защищены более 50 кандидатских диссертаций, авторы двух из которых стали впоследствии докторами юридических наук, продолжая сотрудничать со своим научным руководителем, учиться у него.

Деятельность А.В. Дулова и руководимой им кафедры получила исключительно высокие оценки криминалистов. Профессор Р.С. Белкин в своих трудах неоднократно отмечал, что по уровню преподавания и разработки научных проблем кафедра криминалистики Белорусского государственного университета занимает достойное место наряду с кафедрами криминалистики Академии МВД СССР и Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова.

Огромный вклад профессора А.В. Дулова в развитие отечественной науки высоко оценен государством и научной общественностью. За выдающиеся заслуги он награжден двумя Почетными грамотами Президиума Верховного Совета БССР. Ему присвоено почетное звание «Заслуженного деятеля науки Республики Беларусь». Он является лауреатом Почетной премии Белорусского государственного университета имени В.И. Ленина. Ему вручена медаль «За заслуги в развитии криминалистики» Российского отделения ЮНЕСКО.

По истечении не одного десятка лет труды А.В. Дулова сохраняют свою актуальность и исключительную практическую значимость. Сегодня нельзя найти ни одной публикации, ни одной диссертационной работы, в которой не нашлось бы ссылок на труды Андрея Васильевича.

Трудно перечислить все города, в которые он выезжал для чтения лекций, участия в конференциях, криминалистических семинарах, для оппонирования при защитах диссертаций на соискание ученых степеней кандидатов и докторов наук. Его знают и неоднократно встречали в Кишиневе, Киеве, Москве, Харькове, Тбилиси, Ленинграде, Свердловске, Душанбе и во многих других городах. Он выступал оппонентом более чем по 100 диссертационным исследованиям. О нем как о выдающемся белорусском ученом с огромным почтением и благодарностью говорят ученики и коллеги.

Сегодня Андрей Васильевич продолжает успешно трудиться на поприще науки. Область его научных интересов составляют проблемы разработки криминалистической стратегии, исследованию которых посвящены последние его работы. Попрежнему не оставляет он без внимания вопросы профилактики преступлений, совершенствования методов расследования, проведения экспертного эксперимента, изучения личности и оказания на нее воздействия.

Живет Андрей Васильевич в скромной городской квартире с супругой Кирой Георгиевной. Имеет взрослого сына и двух внуков. Одна из комнат отведена под его рабочий кабинет, где в полном смысле слова царят книги, журналы, многочисленные рукописи, заполняющие книжные полки от пола до потолка, размещающиеся на столе, диване, стульях. Но среди этого многообразия литературы Андрей Васильевич всегда безошибочно может отыскать нужное издание или потребовавшиеся записи. Именно здесь он проводит большую часть времени, обдумывая новые идеи, создавая книги и формируя статьи. Любит природу и хорошую музыку, получает от них необходимый энергетический заряд. Радуется, когда в гости приходят внуки, чтобы рассказать о своих удачах и промахах. С глубокой отцовской гордостью говорит о сыне Владимире – талантливом музыканте.

Андрей Васильевич - прекрасный оратор: умеет говорить интересно, увлеченно, доступно. Обладает исключительно мощным аналитическим мышлением, позволяющим глубоко анализировать любую заинтересовавшую его проблему.

Молодые аспиранты и соискатели иногда робеют перед ним. Густые брови делают строгим его взгляд. Но глаза настоящего педагога моментально меняются, как только он заговорит: они начинают светиться пониманием и добротой. Чувство робости перед выдающимся ученым моментально исчезает, потому что общается он легко и просто.

Андрей Васильевич интересный собеседник, внимательный и доброжелательный. Обладает прекрасно развитым чувством юмора. Интеллигентен, великодушен и коммуникабелен. Только азарт научной дискуссии может продемонстрировать такие черты его характера, как неуступчивость и категоричность, но природный такт позволяет ему «сглаживать» острые углы.

Так же, как тридцать лет назад он входит в студенческую аудиторию, становится за кафедру и буквально преображается: перед присутствующими предстает настоящий трибун, который с глубоким убеждением, увлеченно и доходчиво говорит об исключительно сложных и важных вещах, заражая слушателей своими идеями. Только глубоко знающий предмет обсуждения человек может так просто о нем рассуждать.

Признанный лидер белорусских криминалистов, ученый, чей научный кругозор широк, а творческий потенциал многогранен, А.В. Дулов по праву считается первооткрывателем во многих областях криминалистики, мэтром белорусской науки, прекрасным человеком, который щедро делится своим научным богатством с учениками и научной общественностью. Сегодня в его адрес постоянно звучат слова искренней благодарности и пожелания долголетия.

Пост упила в редакцию: 02.02.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 340-340.

УДК 343(092)

Коновалова В. Е.

АЛЕКСЕЙ НИКИФОРОВИЧ КОЛЕСНИЧЕНКО - УЧЕНЫЙ, ПЕДАГОГ, СОЗДАТЕЛЬ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Колесниченко А. Н.

Дверь открылась и в кабинет кафедры уголовного права, процесса и криминалистики вошел молодой человек в военной форме с очень красивым, серьезным лицом. Правая рука его провисала - следы тяжелого ранения в Великой Отечественной войне. Таким я впервые увидела аспиранта второго года обучения по специальности «Криминалистика». То, что вторым аспирантом была женщина, вызывало недоумение, «ну, уж пусть, раз она была приглашена со следственной работы». Так, в октябре 1950 года мы познакомились с Алексеем и стали друзьями на всю жизнь. Нас объединяла молодость, послевоенная бедность и стремление познать научные истины. Темой кандидатской диссертации Алексея была «Планирование расследования преступлений», мало понимаемая в то время, особенно практическими работниками и поэтому требовала особых усилий в теоретическом обосновании и в практике применения научных рекомендаций.

В работе его отличала исключительная усидчивость, похвальный педантизм, который и в последующие годы обеспечил ему создание и развитие научных концепций. Наш общий руководитель - доцент Виктор Павлович Колмаков учил нас риторике, возмущался нашим неумением изложить хорошо знакомый нам материал, и нередко делал замечания по научным выступлениям, говоря Алексею: «Содержание хорошо, но доклад - мухобойный... Вы хотя бы темп увеличивали...». Такие замечания обижали, но, главным образом учили многим важным в преподавательской работе вещам. Интересным в работе Алексея над кандидатской диссертацией было то, что он не только обобщал практику (которой, в сущности, не было), но и работал со следователями, наблюдая, совещаясь по всем вопросам планирования расследования, его значимости, результативности в практической работе. В 1952 году состоялась защита его кандидатской диссертации, прошла она блестяще, держался он уверенно, с некоторой помпезностью победителя.

Далее пошли будни ассистентской и доцентской работы, подготовка статей, участие в научных конференциях. Как говорится: «много работы во славу маленьких побед».

Накопление научного потенциала требовало участия в больших исследованиях и определение собственной научной программы. В тот период (1960-1962 гг.) перед наукой и высшими учебными заведениями стояли задачи по подготовке кадров высшей квалификации, разрыв между молодым поколением ученых и профессорами составлял 35 - 40 лет, что угрожало не только потерей профессорских кадров, но и главное, потерей Учителей, которые могли бы осуществлять консультационную работу. В этой связи стали открывать подготовку кадров в так называемых докторантурах, с отрывом от преподавательской работы на два года и с соответствующим понижением заработной платы. Последнее умерило пыл желающих «подвинуть» науку за счет государства. С такими предложениями обратились и к нашей кафедре. И меня, защитившей диссертацию в 1953 году, решили выдвинуть на эти новые творческие рубежи. Я согласилась, определив тему докторского исследования, остальные ждали моего провала, позора и других бодрящих подробностей. Но, когда Алексей увидел мою отвагу (позора еще не было) он, как заведующий кафедрой не мог с этим смириться, и через два года также был зачислен в докторантуру. Для нас обоих это были тяжелые годы, но я защитилась первой, он через год после меня.

Это краткая история любви к науке и восхождения к ее вершинам. Далее - работа с аспирантами, собственные научные исследования, попытки издать (это было чрезвычайно сложно) свои работы в виде методических пособий, маленьких (пробных) и настоящих монографий.

Этот второй период - период бурного развития криминалистики (А.И. Винберг, Р.С. Белкин, А.Н. Васильев, Н.А. Селиванов и др.), создание научных теорий, концепций, методологии науки. Вместе с тем, это период научных конференций всесоюзного значения, где криминалистика завоевывала свои научные позиции, свое научное становление как науки. В это время доктор юридических наук, профессор А.Н. Колесниченко выступает с собственной концепцией «криминалистической характеристики преступлений», как основы разработки методики расследования преступлений, как выявление ее основных элементов, их закономерных связей, ситуационной обусловленности. Все эти, принадлежащие ему утверждения, вызвали самую резкую критику ученых, однако скоро утонувшую в огромном числе диссертационных исследований, обосновывавших теоретическую правильность и практическое значение названных концепций.

Надо отметить, что предложенные им концепции не были результатом озарения того научного инсайта, которые часто присутствуют в открытиях. Это были результаты его собственных исследований и исследований его учеников, чьи кандидатские диссертации явились научным обоснованием и продолжением его исследований. Таким образом, создавалась научная школа разработки методики расследования преступлений, ее общих положений, создания специфики расследования отдельных видов и разновидностей преступлений. К сожалению, болезнь Алексея Никифоровича не позволила ему обратиться к его же предложенным концепциям - краткой и развернутой криминалистических характеристик и обозначить их ролевые функции в методике.

Диссертации его учеников, главным образом посвящались методике расследования отдельных видов преступлений: «Методика расследования хищений путем

мошенничества» (В.И. Гаенко); «Методика расследования краж на железнодорожном транспорте» (З.И. Митрохина); «Исследование закономерных связей в криминалистической характеристике преступлений» (И.Ф. Ясенев) и другие.

Алексей Никифорович печатался довольно мало - этому мешала, с одной стороны, природная скромность, а с другой - большая занятость в учебном процессе, организации кафедры, ее музея, который, кстати, был и является в настоящее время лучшим учебным музеем всех юридических высших учебных заведений Украины.

Не позволяла ему выйти в научный свет и огромная ответственность за все напечатанное и изданное, что не помешало заметить его произведения, имеющие научную значимость, хотя и характер методических пособий, всеми учеными, обращавшимися к проблемам методики расследования, ее общим положениям, криминалистической характеристике преступлений. Заслуги А.Н. Колесниченко в области науки неоднократно были отмечены в курсах криминалистики проф. Р.С. Белкина, научных исследованиях проф. Н.А. Селиванова и др.

Он очень требовательно и в то же время заботливо относился к своим ученикам, помогая им в обозначении избранных проблем и научных направлений. Так же внимательно он относился и к старшим товарищам, во многом помогая им в создании своих научных исследованиях. Л.Е. Ароцкеру, М.В. Салтевскому, Г.А. Матусовскому и автору этих строк. Общение с Алексеем Никифоровичем всегда приобретало характер острых, но дружеских дискуссий, которые поддерживали вдохновение и стремление к дальнейшим научным поискам. Так было и со мной, когда вдохновение меня покинуло и заместилось депрессией с желанием покинуть докторантуру, он и Виктор Павлович Колмаков - мой научный консультант - принялись за меня и оскорблениями, и похвалами одновременно вытащили меня из той тоски и разочарований, которые так часто связаны с этапами любого творчества.

На кафедре криминалистики, которую возглавлял в течении двадцати пяти лет Алексей Никифорович, всегда была дружеская обстановка, в которой все помогали друг другу и заботились о научном росте каждого. Этому несомненно способствовали организаторские способности заведующего, его спокойное, ровное отношение со всеми сотрудниками, требовательность с одновременным желанием помочь и направить.

Психологический портрет Алексея Никифоровича Колесниченко обозначен несколькими чертами. Среди них - тяжкий меланхолик, со всеми присущими ему характеристиками (осторожен, раним, неуверен в своих действиях), внутренне сосредоточен (интроверт), чрезвычайно впечатлен, внимательно относится к другим людям, глубоко переживает как свои, так и чужие невзгоды.

Социальный портрет определяется достаточно широким общением, участием в выборных органах, с большой ответственностью выполняет поручения, гордится своим участием в общественной жизни.

В общем же понимании - это хороший человек, добрый и участливый, преданный друг. По его выражению - солдат, с которым можно идти в разведку.

Следует отметить, что научную школу А.Н. Колесниченко продолжают его ученики, многие из которых стали руководителями кандидатских диссертаций, воплощающих его научные идеи. Именно в этом, как и в трудах Алексей Никифоровича, сохраняется долгая и светлая о нем память.

Пост упила в редакцию: 27.03.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 343-343.

УДК 343(092)

Михайлов М. А.

НИКОЛАЙ СЕРГЕЕВИЧ БОКАРИУС

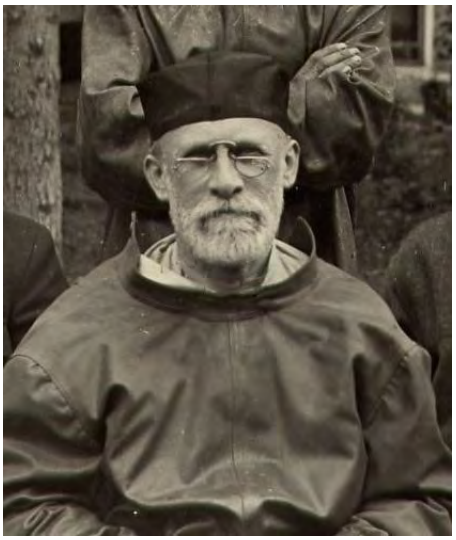

Бокариус Н. С. на эксгумации
(фото из семейного архива)

Имя этого человека одинаково хорошо известно как судебным медикам, так и криминалистам. Его носят и один из старейших в стране научно-исследовательских институтов судебной экспертизы и «белые линии» – элементы ладонной поверхности рук человека и кристаллы, используемые для изучения биоследов - вещественных доказательств.

Признаемся, что поводом к началу нашего поиска сведений о жизни и деятельности Н.С. Бокариуса послужило желание подтвердить его крымское происхождение и еще одно любопытное обстоятельство. Не так давно в одном из учебных заведений Симферополя проводилась криминалистическая викторина. При этом одна из команд именовала себя не иначе как «Дети Бокариуса», о чем было сообщено короткой строкой на сайте кафедры криминалистики вуза.

Каково же было наше удивление, когда мы получили электронное письмо из Калифорнии от Леонида Бокариуса, внука Заслуженного профессора. Он искренне интересовался, что это за команда появилась в Крыму, и заодно просил узнать, живут ли еще Бокариусы на крымской земле.

Завязалась переписка, и мы узнали много нового о Николае Сергеевиче Бокариусе - выдающемся судебном медике, криминалисте, талантливом, неординарном человеке, заслуживающим благодарной памяти потомков.

Прежде всего, стоит отметить, что фамилия Бокариус имеет как итальянские, так и скандинавские корни и генеологи рода Бокариусов утверждают, что их предки попали в Крым по велению Императрицы Екатерины, которая отправляла иностранцев для развития сельского хозяйства полуострова. Некоторые источники [1. С 50] и сами родственники утверждают, что Николай Сергеевич родился в 1869 году в г. Феодосии в семье учителя. Однако встречаются упоминания и об одесском происхождении Бокариуса*.

---

* «Западные» Бокариусы самым серьезным образом изучают свое происхождение. Ежегодно в Германии проводится съезд представителей этой фамилии со всего мира, на котором обновляются ветви, генеалогического древа. В результате наших поисков в Крыму были

Николай Бокариус действительно закончил одну из одесских гимназий (а по утверждению М.В. Салтевского даже преподавал в Ришельевской гимназии), а в 1890 году поступил на медицинский факультет Харьковского Императорского Университета, закончив который в 1895 году приступил к работе ординатора при хирургической клинике, где увлекся патологической гистологией. В 1897 году он избирается помощником прозектора кафедры судебной медицины Харьковского университета, с которой в дальнейшем связал весь свой научный творческий путь. Первой его серией публикаций можно считать семь научных работ, главным образом по исследованию вещественных доказательств.

В 1902 году в Московском университете он защищает докторскую диссертацию «Кристаллы Флоранса, их химическая природа и судебно-медицинское значение», «где дал дальнейшую характеристику её практической ценности и установил химическую структуру кристаллов»[3; с. 5]. «В этой же работе Николай Сергеевич впервые описывает кристаллы гемоглобина крови птиц» [2; с. 10].

В 1903 году Н.С. Бокариус избирается на должность приват-доцента кафедры и приступает к чтению курса лекций студентам по отдельным разделам судебной медицины.

В 1907 году Н.С. Бокариус предложил новый реактив для получения кристаллов при исследовании семенной жидкости. Эти кристаллы вошли в литературу как «кристаллы Бокариуса».

В 1910 году Н.С. Бокариус избирается на должность заведующего кафедрой и получает звание профессора. Почти 35 лет Н.С. Бокариус отдал служению высшей школе, считая педагогическую работу своим призванием. Педагогическая деятельность Н.С. Бокариуса ознаменована неустанным стремлением к усовершенствованию учебного процесса.

В течение многих лет Николай Сергеевич выполнял обязанности заведующего городским трупным покоем с целью обеспечения возможности использовать для занятий со студентами судебно-медицинский трупный материал. Н.С. Бокариусом были составлены ценнейшие методические указания к практическим занятиям по судебной медицине, снабжённые большим количеством таблиц и иллюстраций. Лекция всегда сопровождалась демонстрацией рисунков, препаратов, муляжей. «Крупной заслугой Николая Сергеевича является составление учебных руководств по судебной медицине» [3; с. 4].

В 1910 году было опубликовано его руководство «Судебно-медицинские микроскопические и микрохимические исследования вещественных доказательств», которое явилось обобщением большого научного и практического опыта автора.

В 1911 году Н.С. Бокариус издаёт «Краткий курс судебной медицины». «В этом же году было описано уголовное дело, в котором Николай Сергеевич принимал участие в качестве эксперта, установив личность преступника по следу папиллярного

установлено две семьи, носящие эту фамилию(кстати, обе проживают в Феодосии). Отцам династий уже за семьдесят и они признались, что так глубоко своих корней не знают. Имеются сведения о других крымских Бокариусах, например судебный следователь Симферопольского уезда В.Ф. Бокариус(60-е годы XIXв) и владелец первой гостиницы Симферополя одесский(!) мещанин Филипп Бокариус(40-е годы XIXв)

узора пальца руки на анонимном письме» [7; с. 13]. Николай Сергеевич ещё в 1911 году указывал на необходимость условий формирования следов папиллярных узоров, выделив три основных фактора, определяющих особенности отображения признаков папиллярных узоров в следах: количество вещества следа, сила давления и величина плоскости соприкосновения.

В 1913 – 1914 годах Н.С. Бокариус публикует работы, в которых предлагает новый способ получения кристаллов при исследовании пятен крови.

В 1915 году Н.С. Бокариус выпускает в свет свою исключительную по содержанию и оформлению книгу «Судебная медицина в изложении для юристов». «Этот прекрасный труд с замечательными фотографиями, таблицами, цветными рисунками, занимающий почти 800 страниц, в котором ярко, просто и доступно для юристов излагаются основы анатомии, гистологии, патологии и судебной медицине, является непревзойдённым» [4; с. 6]. Указанная книга была лишь первым томом задуманного им четырёхтомника. «Однако издание последнего не было завершено из-за первой мировой войны» [5; с. 1328].

В 1915 году Николай Сергеевич предлагает свой реактив для получения раствора при исследовании кровяных пятен.

Уделяя большое внимание исследованию вещественных доказательств с целью облегчения работы студентов при изучении этого раздела, Николай Сергеевич в 1916 году издаёт отдельными выпусками «Сведения к практическим работам» по исследованию кровяных пятен, семенных пятен, волос, волокон и перьев.

На протяжении своей многолетней деятельности Н.С. Бокариус произвёл тысячи экспертиз по исследованию вещественных доказательств, причём считал, что «недостаточно одних практических наблюдений: каждое явление, каждый факт, говорил он, должны быть изучены научно, на общих основаниях, и где возможно, обширнее – экспериментально. Только данные, выведенные из строго научных, точных наблюдений, экспериментальных исследований и практических случаев могут служить основанием для руководства в выводе заключения и тех и других случаях судебно-медицинской практики» [2; с. 11]. Этих принципов Николай Сергеевич придерживался всю свою жизнь.

Н.С. Бокариус стремился приблизить разработку теоретических вопросов к жизни, к практике. Он старался вовлечь в свои идеи новых преподавателей, с энтузиазмом занимался совершенствованием организации педагогического процесса.

В 1920 году комиссия рабоче-крестьянской инспекции, обследовавшая кафедру, указала, что кафедра «по своему блестящему состоянию вообще и в научном отношении, в частности, - гордость Харьковского университета»[5; с. 1329].

Начиная с 1921 года, он читает судебную медицину на курсах Красного права Харьковского губотдела юстиции, курс пластической анатомии на Высших курсах политпросветработников Красной Армии, курс судебной медицины и криминалистической техники во Всеукраинской высшей школе милиции, а также на различных юридических курсах.

Николай Сергеевич проводит большую работу по созданию Харьковского института научно-судебной экспертизы, который начал работать с 1 ноября 1923 года. В его составе было 5 секций: идентификации, химических и физико-химических исследований, судебно-фотографической, биологической и секция по судебно-медицинскому исследованию тела человека. Н.С. Бокариус проводит большую работу по внедрению криминалистических знаний в судебную медицину. Таким образом, в конце 1923 года на Украине окончательно организационно оформились

судебно-медицинская и криминалистическая экспертизы и были созданы все условия для их дальнейшего успешного развития.

Стремясь к наиболее тесному объединению криминалистических и судебно-медицинских сведений и научных данных, Николай Сергеевич в 1925 году издаёт свою замечательную монографию: «Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыскном дознании». Широкий кругозор, научная любознательность, большой практический опыт позволяли ученому проявить себя и сугубо криминалистических отраслях. Так, Н.С. Бокариус впервые в советской криминалистической литературе исследовал не только возможность отождествления оружия по выстреленным боеприпасам, но и изложил основные положения методики сравнительного исследования пуль и гильз. В частности, он осветил вопросы установления общих признаков: калибра, количества нарезов и полей нарезов, их размеров, формы и частных признаков – особенностей характерных полос, оставляемых каждым оружием на всяком снаряде, выпущенном из него. «Этот наиболее капитальный труд, в котором более 500 стр. особенно ярко отображает криминалистическое направление в работах Николая Сергеевича [4; с. 7].

К сожалению, смерть оборвала планы ученого по завершению работы над пятитомным "Настольным руководством по освоению научной техники в расследовании преступления".

Долголетняя плодотворная деятельность Н.С. Бокариуса была оценена правительством страны. В 1925 году ему было присвоено почётное звание Заслуженного профессора. В том же году Н.С. Бокариус организует первый Украинский судебно-медицинский съезд, на котором присутствуют 16 судебно-медицинских экспертов из различных регионов Украины. В докладе, сделанном на этом съезде, Николай Сергеевич указал на желательность установления связи в научной работе центра с регионами и не только с судебными медиками, но и с представителями юстиции. Следует отметить, что «Николай Сергеевич всегда стремился к тому, чтобы привлекать практических работников к научной работе» [6; с. 11].

В 1926 году, благодаря энергии Н.С. Бокариуса, кафедра была пополнена специальным оборудованием. Студенты получили возможность знакомиться с новейшими достижениями в области судебной медицины.

Под редакцией Н.С. Бокариуса издаётся журнал «Архив криминологии и судебной медицины» (1600 стр.). Краткое содержание научных статей излагалось на французском, немецком и английском языках. Некоторые статьи иностранных авторов печатались на соответствующих языках (в том числе и на итальянском и испанском). «Всё это делалось возможным потому, что сам Николай Сергеевич был исключительным лингвистом и владел 17 иностранными языками» [4; с. 7].

В 1930 году Николай Сергеевич выпускает учебник «Судебная медицина для медиков и юристов» в двух частях.

Профессор Бокариус ушёл из жизни 23 декабря 1931 года. Смерть не позволила ему полностью осуществить тех больших планов, которые он намечал по судебно-медицинской подготовке кадров. Дело, начатое Бокариусом, продолжили его ученики, а руководство институтом унаследовал его сын Николай Николаевич Бокариус. По стопам родоначальника династии криминалистов и судебных медиков пошли и другие его родственники: младший сын Виталий Николаевич доцент кафедры судебном медицины Ленинградского института усовершенствования врачей и внучка Кира Николаевна Бокариус кандидат медицинских наук сотрудник НИИСЭ.

Пример профессионального совмещения и использования в работе судебно-медицинских и криминалистических знаний, колоссальная работа, проведённая Н.С.

Бокариусом по внедрению в судебную медицину криминалистического направления, по повышению уровня знаний по судебной медицине у юристов, создала исключительно благоприятную почву для установления наиболее тесного контакта между судебными медиками и криминалистами, а отсюда и для наиболее успешного развития пограничных с криминалистикой разделов судебной медицины.

Несмотря на весь трагизм судебно-медицинской профессии, Николай Сергеевич был очень душевным человеком. Он был хорошим художником, пережив немецкую оккупацию Харькова, сохранилось несколько его картин. Родственники отмечают также его набожность, столь не характерную для специалиста по установлению причин смерти. Эти пристрастия не поощрялись в то время, и о них не упоминает ни одна биография заслуженного профессора, однако стихи, написанные Н.С. Бокариусом, и никогда им не опубликованные раскрывают душу этого человека:

Господь карающий, Бог грозный Иудеи,
Бог в дымной мант ии т яж елых облаков,
Бог, мечущий огнист ых молний змеи,
На избранных сынов.

Бог, созидающий, чт обы разрушит ь снова
Творенье рук своих как злой самообман.
Бог, славы ищущий у племени людского,
Бог деспот , Бог-Тиран!...

Бог, проносившийся грозою на Сионом,
Испепеливший в прах Гоморру и Содом,
Бог, улыбавшийся над кесаревым т роном
И т ягот евший над рабом…

Бог, крови ж аж дущий и слушающий речи
Слепого демона сквозь райские врат а.
И эт от грозный Бог неумолимой сечи
Родил смиренного Христ а.

Литература:

1. Салтевский М.В. Криминалистика. В современном изложении юристов. -Х.:ИМП «Рубикон», 1996.-432с.;С.50
2. Бокариус Н.Н. Работа заслуженного профессора Н.С. Бокариуса в области исследования вещественных доказательств // Сборник рефератов докладов расширенной научной конференции – Харьков 1956 г. – с. 10 – 11.
3. Черваков В.Ф. Жизнь и деятельность заслуженного профессора Н.С. Бокариуса // Сборник рефератов докладов расширенной научной конференции – Харьков 1956 г. – с. 3 – 6.
4. Сапожников Ю.С. Заслуженный профессор Николай Сергеевич Бокариус, как основоположник криминалистического направления в судебной медицине // Сборник рефератов докладов расширенной научной конференции – Харьков 1956 г. – с. 6 – 8.
5. Кононенко В.И. Николай Сергеевич Бокариус (к 25-летию со дня смерти) // Врачебное дело – Харьков 1956 г. - №12 – с. 1327 – 1330.
6. Бокариус Н.Н. Роль заслуженного профессора Н.С. Бокариуса в развитии судебной экспертизы на Украине // Сборник научных работ по судебной медицине и криминалистике – Харьков 1956 г. - №5 – с. 7 – 15.
7. Грановский Г.Л. Вопросы дактилоскопии в трудах заслуженного профессора Н.С Бокариуса // Сборник рефератов докладов расширенной научной конференции – Харьков 1956 г. – с. 13 – 14.

Пост упила в редакцию: 05.11.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 348-348.

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗЫВЫ

Кульчицький В. С.

РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ВУЗІВ КАЩЕНКО С. Г. «ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА НОВІТНЬОГО ЧАСУ»

З кожним роком збільшується кількість підручників і навчальних посібників з навчального для студентів ВУЗів курсу «Історія держави і права зарубіжних країн», які видано в межах України.

Пояснюється це зокрема і необхідністю переосмислення деяких його положень, що сформулювалися в попередні роки під впливом ідеологічної упередженості їх авторів.

Загальним недоліком навчальної літератури з курсу є і те, що в ній мало уваги приділяється висвітленню історії державно-правових відносин в зарубіжних країнах в новітній час, а сама вона викладається в значній мірі фрагментарно.

Окрім того, при цьому здебільшого мова йде лише про історію державно-правових відносин в провідних країнах заходу, а державно-правова історія інших зарубіжних країн мало розглядається.

Але історія останніх є важливою складовою частиною загальної історії держави і права зарубіжних країн, в тому числі і в XX і на початку XXI ст.

Визначені недоліки навчальної літератури з курсу помітно подолані в навчальному посібнику С.Г. Кащенка. В ньому не тільки характеризується історія державно-правових відносин в провідних країнах заходу, а й приділяється потрібна увага їм в державах інших регіонів земної кулі.

Схвалення заслуговує і те, що в навчальному посібнику висвітлюється утворення нових країн в Тропічній і Південній Африці, в Південно-Східній Азії, на Близькому сході, а також процес формування в них національних правових систем.

В навчальному посібнику С.Г. Кащенка ліквідована й інша прогалина, яка є в навчальній літературі з історії держави і права зарубіжних країн.

В ньому до цієї історії органічно залучено історію державно-правових відносин у Росії (СРСР) в XX - на початку XXI ст. Цьому присвячено декілька спеціальних підрозділів, в яких наводиться достатній конкретно-правовий матеріал.

Навчальний посібник являє собою достатнє і обґрунтоване на сучасному науковому рівні викладення історії держави і права закордонних країн новітнього часу. При цьому визначені й охарактеризовані п'ять її окремих етапів, кожен з яких мав свої закономірності й особливості.

Наведений історико-правовий матеріал систематизовано і хронологічно, і регіонально. Викладення його побудовано методично правильно і відповідає законам логіки. Воно послідовне, конкретне і зрозуміле.

Структура навчального посібника правомірна і зумовлена бажанням автора висвітити ті значні зміни, що мали місце в історії державно-правових відносин в окремих зарубіжних країнах в новітній час.

На відміну від інших підручників і навчальних посібників в навчальному посібнику С.Г. Кащенка є спеціальний розділ, який присвячено висвітленню головних напрямків в розвитку закордонного права в XX - на початку X ст., правовому регулюванню в цей час кримінальних, цивільних, соціальних, шлюбно-сімейних та інших відносин. При цьому наводиться немало нового конкретного історико-правового матеріалу, а зроблені висновки логічно зумовлені.

У другій половині XX - на початку XXI ст. збільшилося значення в світовій історії мусульманських країн. Тому є доцільним включення до навчального посібника підрозділів, в яких розглядаються особливості регулювання в них правовідносин, ступінь використання при цьому шаріату.

В новітній час помітно зросло значення міжнародного права у сфері регулювання міждержавних відносин. Однак в навчальній літературі це питання взагалі не розглядається. Також не розглядається і питання про формування наднаціональних правових систем в межах регіональних

державних об`єднань. В навчальному посібнику С.Г. Кащенка ці питання розглянуті.

Звичайно цей посібник має і окремі недоліки. Наприклад, не завжди однакове за обсягом висвітлення історії держави і права окремих закордонних країн. Однак ці недоліки малозначущі і не впливають на загальну позитивну оцінку навчального посібника.

Він є першим виданням з історії держави і права закордонних країн новітнього часу своєчасним і корисним для покращення якості підготовки студентів-юристів.

Пост упила в редакцию: 30.05.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 350-350.

Тимощук О. В.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ГУСАРЄВА С. Д. «ЮРИДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ»

Сучасне бачення наукової проблематики, присвяченої юридичній професії, виходить із того, що держава, її органи та установи у своїй діяльності керуються принципом пріоритетності прав та основних свобод громадян, створення належних соціальних умов для нормального, гідного існування людини. Це, у свою чергу, покладає обов'язок на державні правоохоронні та правозахисні структури працювати з високим рівнем відповідальності, на високому професійному рівні. Таким чином, у порядок денний внесено питання, що мають бути попередньо вирішені за допомогою засобів теоретичного прогнозування. Серед них такі, що присвячуються ефективності правового регулювання та ефективності професійної роботи правників, якісному наданню правових послуг населенню.

У першому розділі роботи автор монографії проаналізував широке коло літературних джерел, присвячених проблематиці юридичної діяльності, а також основні методологічні підходи, що використовуються сучасними науковцями, в результаті чого прийшов висновку про недостатність науково-теоретичної розробленості проблеми. Юридична діяльність як цілісне явище майже не вивчається сучасними науковцями, хоча за роки незалежності у правовому житті України відбулися значні зміни, пов”язані з деідеологізацією правосвідомості, посиленням індивідуальних начал у правовому регулювання, піднесенням правового статусу особистості, розповсюдженням приватної власності та приватноправового інтересу у різних галузях народного господарства, комерціалізцією правових відносин тощо. Все вище зазначене тією чи іншою мірою вплинуло на порядок здійснення права на юридичну професію, на імідж та соціально призначення юристів взагалі. Тому окрім галузевих наукових розвідок, стверджується у монографії, є потреба у проведенні узагальнюючих комплексних досліджень, здатних виконати комунікативну функцію теоретичної науки, поєднати зусилля фахівців різних галузей правових знань.

Окрему увагу приділено історії правничої професії, хоча лише через призму історичних джерел. Здається, що такий авторський підхід є лише спробою системного опанування історичним матеріалом, виходячи з аналізу якого ми бачимо, що за мету ставилося розкрити лише джерела. Думається, що це лише заявка на перспективу, для якої автор залишає поле діяльності, або це постановка проблеми, у напряму якої пропонується працювати іншим дослідникам. Новелою у цьому питанні вбачається те, що обрана методика дозволяє відділити проблематику римського права від проблематики юридичної діяльності. Окремо відшукуються прообрази сучасних професій, вказується на їх характерні властивості, форми здійснення тощо.

У зв'язку з цим, та з метою часткового подолання прогалини, що склалася у системі наукових знань, автором пропонується розглянути явище юридичної

діяльності у сталих традиціях, але через призму новітніх тенденцій, які формуються у сфері права, правового регулювання.

Другий розділ присвячено власно теорії юридичної діяльності. Проведено аналіз структури, виходячи із функціонального призначення явища, на підставі чого виділяються зміст, форма, типи тощо. Кожний із елементів структури наповнюється змістом, виходячи із аналізу сучасної дійсності, при цьому автором пропонується розмежування видів та підвидів кожного елементу. При висвітленні суб"єктів діяльності, об"єктів, засобів, мети автор не тільки узагальнює існуючі напрацювання, але й робить власні внески шляхом творчої інтерпретації теоретичного матеріалу, наведенням прикладів реального життя. На сторінках розділу можна також спостерігати аргументовану дискусію автора з іншими дослідниками, зокрема представниками теорії юридичної діяльності. По-новому розглянуто видову класифікацію видів юридичної діяльності. Зосереджено увагу на необхідності виділення двох специфічних форм її здійснення – навчальної та наукової, між якими існує тісний взаємозв'язок.

Методику діяльного підходу використано у третьому розділі при висвітленні характеристик юридичної практичної діяльності, де значну увагу приділено питанням суб'єктного складу. Практична діяльність юристів відбувається у жорстко регламентованому середовищі, тому її нормативність, визначеність, формалізованість є необхідними рисами. Пропонується ознаку нормативності використати й при проведенні наукової теоретизації, зокрема при висвітленні характерних ознак, типів, форм тощо. Разом з цим вказується, що серед ознак, які притаманні практичній діяльності юристів можна виділити ті, які походіть не від фіксованого законодавцем образу або уявлень науковця, а від спостережень та досвіду власно практиків.

Принципова основа діяльності є однією із визначальних характеристик у будові її теоретичної моделі. Поряд з тим, що у літературі дане питання є доволі розробленим, привертає увагу спеціально-юридичний підхід, завдяки якому проаналізовано значну кількість нормативного матеріалу, в якому відбивається порядок фіксації принципу. На жаль юридична техніка законодавця у цьому питанні є поки не відпрацьованою, але зазначиний недолік не позбавляє автора можливості щодо виявлення основних засад діяльності юристів шляхом використання різних способів тлумачення. Принцип існує навіть тоді, коли він прямо і не сформулюваний у законі. А тому його виявлення, пізнання та дотримання уявляються в якості проблеми.

У четвертому розділі зосереджено матеріал, який може бути корисним для галузі компаративних досліджень, що є актуальним для всіх галузей здійснення юридичної роботи. При чому такий аналіз є актуальним не тільки для України з огляду на інтеграційні перспективи європейськиї країн, поєднання освітянського простору та простору використання трудових ресурсів. Існуючий розподіл країн за ознакою їх належності до певного типу правової системи змушує нас враховувати даний факт при осмисленні проблематики особливостей юридичної роботи. У монографії зроблено спробу віднайти той ключовий омент, що є визначальним при

формуванні моделі особливостей юридичної діяльності, що заснована на типологічних ознаках правової системи.

Не менш значущими є здобутки, які присвячуються перспективам сучасної України, що разом надає роботі прикладного характеру, актуалізує зроблені висновки та запропоновані узагальнення.

Разом з тим, слід привернути увагу на окремі недоліки, що мають місце у роботі. З точки зору методології, розгляд окремо взятого правового явища через призму тенденцій розвитку правової системи є цілком виправданою методикою, яка дозволяє співставити ціле та частку, підійти до проблеми від загального до конкретного. Проте, не зовсім виправданим виглядає перевантаженість згаданого підрозділу матеріалом, присвяченим характеристиці самого поняття правової системи та типології правових систем сучасності. Ця інформація є загальновідомою і тому не потребує такого детального висвітлення. На мою думку, цей матеріал доцільно було подати у меншому обсязі. Зовсім не приділено увагу структурній характеристиці самого суб'єкта здійснення юридичної діяльності. З позиції потреб вдосконалення та розвитку останньої, такий аналіз варто було б зробити, тим більш, що система професійної юридичної освіти має отримати нові орієнтири навчально-виховної роботи, науково обгрунтовану модель випускника вищого закладу освіти.

Висловлені зауваження ніяким чином не впливають на загальну позитивну оцінку роботи, її достатньо високий науковий та теоретичний рівень. Робота може успішно використовуватися для проведення галузевих досліджень, формування методологічних засад теорії юридичної діяльності, а також у ході навчально-виховного процесу викладачами, студентами. Необхідно звернути увагу й на ті елементи змісту, де автором зазначаютьтся перспективи подальших досліджень, ставляться проблеми для їх попереднього теоретичного вирішення, що необхідно взяти до уваги послідовникам у розробці проблематики юридичної діяльності.

Пост упила в редакцию: 05.04.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 353-353.

Орлов Н. А.

РЕЗОЛЮЦИЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ «ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ АУДИТ: ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ»

В период с 7 по 9 июня 2006 года в Крыму (Украина), в г. Алушта на базе «Лечебно-оздоровительного центра Укоопспілка» проходила научно-практическая конференция «Экологический аудит: проблемы теории и практики». Она была организована Институтом государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, Национальной юридической академией им. Я. Мудрого, Таврическим национальным университетом им. В.И. Вернадского, Крымским научным центром НАН Украины и МОН Украины. В работе конференции приняли участие 56 человек - ученые и практики Украины, Беларуси, представители органов исполнительной власти в АРК, предпринимательства и хозяйственной деятельности. Итоги конференции и резолюция по ней публикуются в настоящем журнале.

С докладами и сообщениями выступили: проректор Национальной юридической академии им. Я. Мудрого Гетьман А.П., председатель Республиканского комитета по экологии и природным ресурсам АР Крым Нефед Р.Б., ведущий научный сотрудник института государства и права им. В.М. Корецкого Малышева Н.Р., начальник финансово-экономического отдела Президиума НАН Украины Литвишко Л.С., директор Крымского научного центра НАН Украины и МОН Украины Башта А.И. Всего на пленарном заседании выступило 9 человек, на 2-х секционных- 16.

Основная цель проведения конференции - объединение усилий ученых и практиков разных отраслей знаний по выработке наиболее эффективных методов организации и проведении экологического аудита.

На конференции были обсуждены вопросы: научно-правовые основания организации и осуществления экологического аудита; экологический аудит, как средство обеспечения техногенной и экологической безопасности; экономика природопользования и экологический аудит; экологический аудит, бухгалтерский учет, налогообложение; экологический аудит и экологическое страхование; экологический аудит, приватизация, банкротство; экологический аудит, инвестиционная и инновационная деятельность, реклама; экологический аудит и управление в сфере экологии.

Работа конференции выявила актуальность данных направлений и слабую научную их разработку, несмотря на то, что все они имеют прикладное значение в разных отраслях экономики как Крымского региона так государства в целом.

На конференции также были обсуждены различные научные подходы в разрешении проблем, связанных с концептуальными, организационными и прикладными аспектами становления и развития правовых, экологических и экономических основ экологического аудита в современных рыночных условиях Украины.

В рамках конференции состоялись неофициальные встречи участников конференции по вопросам развития международного и межрегионального сотрудничества в решении проблем формирования эколого-правового и эколого-экономического механизмов аудита.

Поднятые в ходе работы конференции проблемы показали необходимость выработки специалистами различных отраслей знаний единого подхода к выработке понятия «экологический аудит» и закрепить это понятие законодательно.

Также требуют законодательного уточнения понятия «объект» и «субъект» экологического аудита, «техногенная экологическая безопасность», «взаимосвязь устойчивого развития и экологического аудита в различных отраслях экономики».

Фактически на начальном этапе исследований находятся проблемы организации и проведения экологического аудита в различных отраслях экономики: аграрный сектор; строительство; транспорт и др.

Участники конференции отмечают, что нынешнюю экологическую ситуации в Украине можно характеризовать как кризисную, и считают необходимым принять действенные меры для: обеспечения работы Закона Украины «Об экологическом аудите»; выработки наиболее эффективных методов организации и проведении экологического аудита.

Участники конференции рекомендуют:

1. Учитывая актуальность поднятых на конференции вопросов, продолжить исследования по предложенным направлениям;

4. Предложить Министерству образования и науки Украины ввести в учебные программы вузов 3 и 4 уровней аккредитации спецкурс по экологическому аудиту;

5. Провести подготовительную работу по созданию на базе Крымского научного центра НАН Украины и МОН Украины экспертного совета с полномочиями определения объектов экологического аудита с учетом социально-экономической важности для устойчивого развития региона. Цель - улучшение экологической ситуации региона, территории (город, район, поселок и т.д.), привлечение инвестиций для реструктуризации предприятий, загрязняющих окружающую среду.

6. Использовать Крым как полигон для проверки действенности работы экспертного совета по проведению экологического аудита региона;

7. Обратиться в Совет Министров АРК с предложением изыскать средства на финансирование работы ученых и специалистов-членов экспертного совета Крымского научного центра по определению первоочередных объектов экологического аудита, особенно в рекреационной зоне. Цель - привлечение инвесторов с одновременным определением мер экономического, социального и правового характера, обеспечивающих улучшение экологической ситуации в таких зонах.

8. Обратиться в Верховный Совет АРК с предложением выступить с инициативой о принятии законодательных и нормативных актов по вопросам:

- определения ответственности должностных лиц органов исполнительной власти за проведение экологического аудита;
- включения в структуру государственного и местных бюджетов целевых средств для финансирования самой аудиторской деятельности и мероприятий по оздоровлению экологической ситуации города, района, села курортно-рекреационного комплекса, разработки бизнес-планов на предприятиях, расположенных на этих территориях по усовершенствованию технологий на пути превращения их из техногенноопасных в техногеннобезопасных;
- законодательного определения понятия «экологический аудит», отвечающего современным требованиям.

9. Провести очередную научно-практическую конференцию по вопросам экологического аудита в мае 2007 года в Крыму. При подготовке конференции привлечь к участию в ее работе экологических аудиторов, имеющих лицензию на проведение экологического аудирования.

10. Участники конференции обращаются к Кабинету Министров Украины, Верховную Раду Украины, Совет Министров АРК, Верховную раду АРК и другим организациям с предложением принять участие в подготовке, проведении и финансировании на долевых началах конференции в 2007 году.

11. Рекомендации конференции опубликовать в печати и направить в органы законодательной и исполнительной власти, всем участникам конференции.

Пост упила в редакцию: 04.09.2006 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 19 (58), № 2. 2006 г. С. 355-355.

Ефремова Н. В.

РЕЦЕНЗИЯ НА СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ «HISTORIA USTROJU I PRAWA W POLSCE DO 1772/1795»*

Работа Славомира Годека и Магдалины Вилчик-Каржевской «История устройства и права в Польше до 1772-1795 гг.» является первой частью уникальной трилогии историко-правовых материалов по истории государства и права Польши. Данная работа стала результатом воплощения специального проекта ведущих Варшавских историков права, направленного на развитие и популяризацию юридической науки в Польше и за её пределами.

Общий объем первого тома составляет 23,5 усл.-печатных листов. Работа имеет четкую, логически выдержанную структуру, состоящую из двух основных частей. Часть «А – Устройство» включает в себя материалы относительно формирования и развития польского государства. Часть «Б – Право» содержит непосредственные источники права Польши либо их фрагменты. Структурирование работы связано с периодами от X в. до конца XVIII в. и охватывает разделы от раннефеодальной монархии в Польше до времен падения I Речи Посполитой. Таким образом, можно сказать, что составители данной работы придерживались принципа системного и хронологического изложения материалов, что, безусловно, облегчает процесс познания историко-правовых явлений. О высоком уровне разработки данного сборника может свидетельствовать и то обстоятельство, что в начале работы, авторами был поставлен указатель некоторых сокращений с пояснениями к ним, а также были указаны научные источники для изучения отдельных документов.

Бесспорной заслугой составителей, на наш взгляд, является перевод на польский язык отдельных документов с латыни. Здесь следует сказать, что еще в XIX в. ряд ученых, как в Польше, так и в Российской империи предпринимали попытки таких переводов. Профессиональные переводы старинных юридических текстов всегда были и остаются чрезвычайно важными для изучения истории государства и права любого государства. Однако, такие наработки редко становились достоянием широкой гласности. Среди наиболее удачных сборников таких переводов, использованных в данной работе необходимо назвать: Wybor tekstow zrodlowych z historii panstwa i prawa polskiego epoki feudalizmu. Szlachta, wybor i oprac. S. Rogowski. – Wroclaw, 1975; Wybor tekstow zrodlowych z historii panstwa i prawa polskiego epoki feudalizmu. Chlopi, mieszczanie, wybor i oprac. B. Cybulski, S. Rogowski. – Wroclaw, 1976; Historia panstwa i prawa polski. Zrodla, wyboru dokonali F. Polomski I P. Jurek. – Wroclaw, 1997.

Следует сказать, что затруднения, связанные с переводами текстов, написанных старолатинским языком, и сегодня существенно затрудняют исследования в области истории права Украины, Белоруссии и Литвы. Поэтому появление новых собраний документов в обработке профессиональных лингвистов, это – всегда событие в мире науки.

Собрание документов по истории государства и права Польши С. Годека и М. Вильчек-Каржевской уже пользуется значительным интересом в Украине. Сегодня, эта работа является единственной современной подборкой историко-правовых материалов, которая позволяет проанализировать отдельные документы, непосредственно относящиеся к истории украинской государственности.

---

* (Варшава: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006; составители: Славомир Годек, Магдалина Вилчик-Каржевская; редактор профессор М. Даллас).

Так, например, особый интерес у украинских ученых вызывают тексты Виленско-Радомской унии 1401 г.; Городельской унии 1413 г. (акт панов польских); Виленской унии 1499 г. (акт унии панов литовских); Польской декларации прав человека и обывателя 1788-1792 гг. На сегодняшний день, названные документы либо не публиковались в Украине, либо отражены в исследованиях фрагментарно.

Интерес для украинских исследователей также представляют материалы подпункта В.2.4. «Право каноническое». Информация, полученная из указанного раздела, может существенно дополнить знания в области формирования канонического права на украинских землях, входивших в состав Речи Посполитой.

Вместе с тем, на наш взгляд, в названом сборнике документов желательно было бы разместить небольшой словарь-справочник старинных юридических терминов, таких, например, как «маестат», «привилей», «тестамент» и т.д. Устаревшая терминология усложняет процесс анализа документа молодыми исследователями, сужая читательскую аудиторию до узкого круга специалистов. Но данное замечание не носит принципиального характера и скорее относится к пожеланиям для будущих переизданий первого тома сборника.

Говоря о практическом применении сборника в Украине хотелось бы отметить, что благодаря презентации двух томов трилогии, проведенной 22-23 сентября 2006 г. на базе Люблинского католического университета им. Иоанна Павла П, сборник стал доступным для изучения в Одесской национальной юридической академии. На сегодняшний день, переводом отдельных документов сборника на украинский язык там занимаются участники студенческого научного кружка по истории государства и права Украины. Их работа уже находит отражение в дипломных работах, научных статьях и текстах лекций преподавателей высших учебных заведений Украины.

Необходимо также отметить, что, доступность источников права, бесспорно, способствует развитию таких наук как История государства и права Украины, История Украины, История государства и права зарубежных стран, Философия права и т.д. Кроме того, такие исследования позволяют избавляться от стереотипов в общественном сознании.

В целом же можно сказать, что рецензированная работа «Historia ustroju i prawa w Polsce do 1772/1795» составителей Славомира Годека и Магдалины Вилчик-Каржевской, изданная в Варшаве в 2006 г. под общей редакцией профессора М. Далласа является весомым вкладом в дело развития историко-правовой науки Польши.

В данной работе составителями предпринята попытка восполнить возникшие за многие годы пробелы и воссоздать историю государства и права Польши в соответствии с достижениями современных научных исследований как в области истории государства и права Польши, так и в области лингвистики. Собрав воедино широкий массив документов, составители сборника сумели достаточно всесторонне осветить процессы и события, которые иллюстрируют тесное переплетение судьбы поляков с судьбами их восточных соседей – латышей, литовцев, украинцев и белорусов.

Данная работа дает непосредственную возможность для проведения самостоятельного анализа конкретных документов. Здесь следует напомнить, что именно такие исследования могут реально способствовать появлению непредвзятых, объективных выводов по спорным и дискуссионным вопросам в истории наших государств, а также осветить такие темы, как развитие демократии, толерантности и верховенства права в Европе.

Первый том трилогии и рецензия были обсуждены на заседании кафедры истории государства и права Одесской национальной юридической академии, а также, на открытом заседании студенческого научного общества академии.

Пост упила в редакцию: 30.11.2006 г.

АННОТАЦИИ

Андреев А. А. Учет специфики преступной деятельности при формировании системы методических рекомендаций (на примере убийств, совершенных несовершеннолетними). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 249-254.

Автором показана взаимосвязь между методикой расследования отдельного вида преступлений, уголовно-правовыми элементами состава преступления, предметом доказывания и типовыми следственными ситуациями. В статье подчеркивается необходимость разработки методики расследования убийств, совершенных несовершеннолетними, как разновидности частной методики расследования преступлений против жизни и здоровья лица. Рассмотрены основные направления расследования данного вида преступлений.

Ключевые слова: преступная деятельность, рекомендации, несовершеннолетние.

Анохин А. Н., Ганкевич В. Ю. К проблеме о правовой основе хадисов имама Аль-Бухари. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 53-58.

Рассматриваются проблемы связанные с исследованием источников мусульманского права, работ классиков шариата и фикха, перспектив использования методологии сравнительного правоведения. Особое внимание уделено хадисам, второму после Корана источнику мусульманского права, их значению для современной юридической науки.

Ключевые слова: имам Аль-Бухари, мусульманское право, хадисы, шариат, фикх.

Башт а А. И. Роль экспертных советов учреждений НАН Украины в экологических аудитах новых технологий. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 211-212.

Статья посвящена роли экологических экспертиз на фоне возрождающегося производства, государственному внедрению ЭЭ на всех этапах функционирования природохозяйственных территориальных систем. Разбирается место экологической экспертизы в целостной природно-общественной системе. Рассматривается научно-исследовательская экспертиза как вид научно-практической деятельности, факторы повышения эффективности работы экологической экспертизы. Обосновывается комплексный подход к формированию экспертных советов.

Ключевые слова: экспертиза, экология, совет, аудит.

Бевзенко В. М. Понятие и виды принципов государственного регулирования. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 237-243.

В статье, используя исследования ученых-правоведов, а также исходя из положений действующего законодательства, раскрыта юридическая природа принципов государственного регулирования. В частности, на основании такого анализа наводятся сущностные признаки принципов государственного регулирования. Сформулировано понятие этих принципов, изложено их виды и проанализировано содержание каждого принципа. Дана характеристика общим и специальным принципам в процессе государственного регулирования.

Ключевые слова: государственное регулирование, принципы права, административное право, общеправовые принципы, специальные принципы, регулятивное влияние.

Бугаев В. А., Серова А. А. Особенности уголовной наказуемости воинских преступлений. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 130-133.

В статье анализируются специальные признаки уголовной наказуемости воинских преступлений, предусмотренных Разделом XIX Особенной части УК. При этом выделяется два аспекта: особенности назначения общих видов наказаний, предусмотренных ст.51 УК, а также применение специальных, назначаемых только военнослужащим, наказаний.

Ключевые слова: наказуемость, воинское преступление, исправительные работы, общественные работы, служебные ограничениях, дисциплинарный батальон.

Бурлай Е. В. К вопросу о возможном семантико-этимологическом значении слова «право». // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 14-28.

На основе семантического анализа славянского слова «право» сделана попытка доказать происхождение права как способа социального регулирования и адекватного понятийного аппарата, в частности, из практики острых социальных конфликтов и уникального способа их мирного решения через механизм рассуживания, механизм спора, который предусматривает наличие у его субъектов специфических социальных качеств. Понятие «право» - предельная среди сопоставляемых понятий абстракция, которая объединяет своим значением исторический и социальный опыт мирного урегулирования острых конфликтов на основе беспристрастного усмотрения и признания социальных субъектов формально равными между собой.

Ключевые слова: конфликт, спор, суд, субъект, право.

Велигодский Д. В. Государственные образования в Крыму в конце 1918 – в 1920 гг.: историография проблемы. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 87-98.

В статье осуществлен анализ работ ученых, которые касаются исследования деятельности правительств С. Крыма, Крымской ССР, А. Деникина и П. Врангеля. Для характеристики научной литературы по теме исследования использован хронологический принцип его распределения, по которому выделено три условные группы, что концентрирует в себе развитие историко-правовой мысли послереволюционного, советского и постсоветского периодов.

Ключевые слова: историко-правовая мысль, постсоветский, принцип, советский, правительство.

Гавриленко А. А. Понятие и нормы права собственности в античных государствах Северного Причерноморья (конец VII в. до н.э. – перая половина VI в. н.э.). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 59-64.

Статья посвящена рассмотрению характерных особенностей права собственности в античных государствах Северного Причерноморья – Херсонесе, Ольвии, Тире, Боспорском царстве. На основе анализа нарративных источников и эпиграфических памятников определены его объекты и субъекты. Выявлены общие черты и особенности права собственности в северопричерноморских государствах по сравнению с греческими метрополиями.

Ключевые слова: античность, Северное Причерноморье, собственность.

Ганжа Н. В. К вопросу о структуре регламента Верховного Совета Автономной Республики Крым. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 244-248.

В статье проведен анализ структуры и содержания норм Регламента Верховного Совета Автономной Республики Крым как одного из малоисследованных источников конституционного права Украины.

Ключевые слова: Регламент, Верховный Совет, Автономная Республика Крым, раздел, глава.

Гафаров Е. Е. Формирование политико-правовых взглядов Челибжана Челебиева. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 255-261.

В статье рассматриваются основные этапы формирования политико-правовых взглядов одного из лидеров крымскотатарского национального движения Ч. Челебиева в контексте автономистских идей крымско-татарской политико-правовой мысли, особенностей развития идеологии крымскотатарского народа и определения политического и идеологического значения этих идей относительно законотворческой деятельности.

Ключевые слова: политико-правовые взгляды, национальное движение, автономистские идеи, идеология, законотворческая деятельность.

Гончарова Е. А. Журналистское расследование: использование его результатов и нейтрализация негативных последствий на стадии досудебного следствия. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 262-268

В статье рассматриваются возможности использования результатов журналистских расследований в ходе досудебного следствия. Одновременно анализируется тактика следователя в целях пресечения разглашения тайны досудебного следствия в СМИ и нейтрализация вреда, который может быть причинен досудебному следствию журналистом расследователем.

Ключевые слова: следователь, журналистское расследование, тайна следствия.

Губанова Е. В. Умысел как необходимый признак субъективной стороны изнасилования. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 142-143.

Дается характеристика изнасилования как умышленного преступления. Определяется значение установления умысла при анализе субъективной стороны изнасилования. Раскрываются особенности установления умысла при совершении квалифицированных изнасилований, в частности, изнасилований несовершеннолетних.

Ключевые слова: умысел; субъективная сторона; формальный состав преступления; изнасилования несовершеннолетних.

Гулина О. Р. Европейский механизм защиты прав человека: анализ правоприменительной практики Украины и России. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 123-129.

Права и свободы граждан продолжают оставаться одной из сложнейших и фундаментальных проблем, с которой должны справиться вновь вступающие в Европейский союз страны. Восточная и Центральная Европа, пережившие эпоху беспрецедентных реформ, стремятся к установлению демократического строя в западном стиле, который немыслим

без правовых институтов, претворяющих в жизнь идею правового государства. Одним из источников знаний для формирующихся демократий Восточной Европы и стран постсоветского пространства может стать прецедентное право Европейского Суда и выросшее на его почве толкование прав и основных свобод человека. Настоящая статья адресуется в первую очередь юристам и представителям средств массовой информации, тем, кто сможет стать проводником знаний о механизме защиты прав человека, действующем вот уже более пятидесяти трех лет.

Ключевые слова: Европейский Суд, права человека.

Гут ник О. В. Тактика разоблачения и преодоления неправдивых показаний. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 167-171.

В статье рассматривается мероприятия и действия, элементы распознавания ложного алиби, тактика разоблачения противодействия расследованию.

Ключевые слова: алиби, разоблачение, тактика.

Дмит риенко Ю. Н. Формула нормы права в контексте синергетики правосознания. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 9-13.

В статье впервые предлагается формула нормы украинского права.

Ключевые слова: правосознание, формула нормы права, формула украинского правосознания.

Донец О. В. Вопрос правового определения экологического аудита. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 177-180.

На основе анализа существующего ряда доктринальных определений экологического аудита, автором предлагается рассматривать его как независимый, системный процесс оценивания всех аспектов хозяйственной деятельности предприятия, учреждения и организации, их филиалов, представительств или объединений, отдельных производств, иных хозяйственных объектов, систему управления окружающей природной средой и иными объектами, предусмотренных законом, с целью обеспечения соблюдения законодательства Украины об охране окружающей природной среды в процессе хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: экологический аудит, основные задачи экоаудита, процесс оценивания объекта экоаудита.

Замула И. В. Природно-ресурсный потенциал как объект бухгалтерского учета. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 181-185.

В связи с возрастанием антропогенного влияния на окружающую среду в экономической литературе стал выделяться новый объект бухгалтерского учета, обозначенный понятиями «природно-ресурсный потенциал», «природные ресурсы», «биологические активы». Определяется соотношение этих понятий друг с другом. С учетом задач бухгалтерского учета высказываются предложения по дальнейшему исследованию методики оценки природно-ресурсного потенциала.

Ключевые слова: природно-ресурсовый потенциал, природные ресурсы, биологические активы, объекты бухгалтерского учета.

Заулочная С. А. Политико-правовые предпосылки создания Крымской автономии в 1921 г. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 269-280.

В статье анализируются основные политико-правовые предпосылки формирования Крымской автономии в 1921 г. Дается краткая характеристика научной литературы по теме исследования.

Ключевые слова: автономия, научная литература, политико-правовые предпосылки.

Захарченко П. П. Право собственности на землю в контексте проекта Положения Таврического комитета по улучшению быта помещицких крестьян (1858-1859 гг.). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 117-122.

Продемонстрированы правовые основания деятельности губернских дворянских комитетов по улучшению быта помещичьих крестьян. Рассмотрен проект Таврийского губернского комитета и его отношение к перспективам помещичьего и крестьянского землевладения.

Ключевые слова: рескрипт, губернский комитет, крестьяне, собственность, землевладение.

Канов А. А. Экологические аспекты экономической политики государства. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 199-205.

В статье рассматривается необходимость формирования концепции экономической политики государства в отношении к окружающей среде, отмечается, что экологическая составляющая не заняла в ней достойного места. Сформулированы некоторые фундаментальные подходы разработки экологических основ современной экономической политики государства

Ключевые слова: экономическая политика государства, экологическая составляющая, окружающая среда, экономико-экологические инвестиции

Карраш Хасан. Принятие Лигой Наций мандата на Палестину и его влияние на возникновение палестинской проблемы в 30-40-е годы XX в. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 281-288.

В статье исследуется политика Лиги Наций и Великобритании, как страны - мандатарии в Палестине в 20–40-е годы XX века.

Ключевые слова: проблема, Палестина, мандат, политика.

Касат кин В. Н., Кит аев Н. Н. Сновидения лиц, совершивших убийство, как источник криминалистически значимой информации (Материалы опроса осужденных к смертной казни). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 144-147.

Упоминаются работы отечественных и зарубежных авторов, в которых рассмотрены вопросы использования сновидений правонарушителей в процессе доказывания их вины. Приводятся данные собственных многолетних исследований, в которых выявлена определенная зависимость содержания сновидений убийц, осужденных к смертной казни, с обстоятельствами приготовления к содеянному, его совершения и действительными мотивами преступления.

Ключевые слова: диагностика преступлений, мотивы содеянного, смертная казнь, сновидения убийц.

Кащенко С. Г. Выселение христиан из Крымского ханства в Россию в 1778 г. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 29-35.

В статье автор квалифицирует выведение христиан из ханства в 1778 г. как «вынужденную эмиграцию», которая мало чем отличалась от депортации. Критикует утверждения о том, что Суворов произвел выселение христиан из ханства, нарушив предписание императрицы о его добровольном характере.

Ключевые слова: христиане, эмиграция, депортация, Крымское ханство.

Климова Е. И. Андрей Васильевич Дулов – ученый, педагог, человек… // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 323-331.

Статья рассказывает о первооткрывателе во многих областях криминалистики, мэтре белорусской науки Андрее Васильевич Дулове.

Ключевые слова: криминалистика, наука, преподаватель.

Коновалова В. Е. Алексей Никифорович Колесниченко – ученый, педагог, создатель научной школы в криминалистике. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 332-334.

Автор в своей статье рассказывает об ученом, педагоге, создателе научной школы в криминалистике Алексей Никифорович Колесниченко.

Ключевые слова: криминалистика, наука, педагог.

Кост руба А. В. Особенности передачи имущественных прав, составляющих содержание коносамента, в правоотношениях о передаче имущества в собственность. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 230-236.

Статья посвящена исследованию коносамента как ценной бумаги. В публикации дается правовая регламентация передачи прав, составляющих содержание коносамента в правоотношениях о передаче имущества в собственность. Особое внимание уделяется исследованию соотношения термино-понятий «договор» и «ценная бумага» как основа содержания рассматриваемой проблемы. Существенное значение уделено рассмотрению проблемы гражданско-правового регулирования отношений, связанных с оборотом коносамента. Детально рассмотрены вопросы выпуска, размещения, и погашения коносамента. Сформулировано функциональное значение коносамента. Выявлены пробелы в правовом регулировании отношений, связанных с оборотом коносамента, на их основе вносятся предложения по усовершенствованию действующего гражданского законодательства Украины.

Ключевые слова: объекты гражданских прав, ценные бумаги, коносамент, договор перевозки грузов.

Лавров В. В., Бобков В. В. Юридическое образование в Крымском университете им. М. В. Фрунзе: факультет общественных наук. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 36-52.

В данной публикации авторами представлена историческая реконструкция факультета общественных наук Крымского университета им. М. В. Фрунзе. В 1920 – 1921 гг. этот факультет специализировался на подготовке юридических кадров. Разработка

базируется на документах, почерпнутых из фондов архивов АР Крым и Российской Федерации, а также на данных периодической печати.

Ключевые слова: высшее юридическое образование, Крымский университет, факультет общественных наук.

Мальцева Е. В. Конституционно-правовой статус Автономной Республики Крым в Украине (1991-2000 гг.): историография проблемы. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 69-80.

В статье анализируются творческие достижения ведущих отечественных и зарубежных правоведов и историков по вопросам национально-государственного строительства, становления и эволюции Крымской автономии в составе Украины, разделения полномочий между государством и автономией.

Ключевые слова: автономия, государство, эволюция, национально-государственное строительство, разделение полномочий.

Махкамов О. Э. Некоторые вопросы относительно универсальных международных договоров в области отправления правосудия и уголовно-процессуального законодательства Узбекистана: состояние и перспективы. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 155-160.

В статье автор делает вывод о том, что универсальные международные договора в области отправления правосудия имеют важное значение в плане реализации международных стандартов в сфере борьбы с международной преступностью и осуществления правосудия для обеспечения прав и свобод человека.

Ключевые слова: договор, правосудие, уголовный процесс, Узбекистан.

Михайлов М. А. Николай Сергеевич Бокариус. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 335-339.

В статье приводятся новые факты из биографии известного судебного медика и криминалиста заслуженного профессора Н. С. Бокариуса, полученные из архивов семьи Бокариусов, живущих в США.

Ключевые слова: история криминалистики, история судебной медицины.

Мухин Г. Н., Каразей О. Г., Исют ин-Федот ков Д. В. Использование дерматоглифики в экспертных исследованиях. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 148-154.

В статье рассмотрены проблемы, связанные с использованием дерматоглифики в раскрытии и расследовании преступлений. Отмечены основные направления применения дерматоглифики в экспертной деятельности. Вывод: в настоящее время имеется основа для официального использования дерматоглифических методов в практике борьбы с преступностью.

Ключевые слова: дерматоглифика, дактилоскопия, экспертиза, следы, папиллярные узоры, дактилоскопическая регистрация.

Мухин И. Г. Особенности первоначального этапа раскрытия и расследования хищений цветных металлов. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 161-166.

В Республике Беларусь сложилась неблагоприятная ситуация, связанная с массовыми хищениями цветных металлов с объектов энергетики, транспорта, связи и других важных промышленных и оборонных предприятий. В настоящее время очевидна потребность в масштабном анализе и обобщении новых тенденций, характеризующих современную преступную среду. Ведущая роль в этих процессах принадлежит теории оперативно-розыскной деятельности и криминалистике, что вызвано повышением социальной значимости этих наук.

Ключевые слова: хищение, цветные металлы, оперативно-розыскная ситуация, следственная ситуация, оперативно-розыскные версии.

Орлов Н. А. Устойчивое развитие и экологический аудит (правовой аспект). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 345-346.

Взаимосвязь устойчивого развития и экологического аудита определяется объектом экологического аудита. В этом случае центральной идеей концепции экологического аудита должно стать обоснование экоаудитором соответствия деятельности предприятия, инвестиционных программ, управления административно-территориальными образованиями и иными объектами экоаудита, не только действующему законодательству, но и тому, как эти объекты «вписываются» в экологические системы тех природных образований, на территории которых они функционируют или планируется их функционирование.

Ключевые слова: устойчивое развитие, экологический аудит, техногенная безопасность, безопасность, стандарты.

Пашнев Д. В. Свойства компьютерной информации и особенности собирания компьютерных следов. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 289-293.

В статье рассматриваются свойства компьютерной информации как доказательства и в связи с этим позитивные и негативные особенности процесса собирания и исследования следов компьютерных преступлений.

Ключевые слова: доказательство, компьютерное преступление, компьютерный след.

Пашнева В. А. Взгляды Н. И. Палиенко на хозяйственно-культурную автономию, как форму реализации интересов национальных меньшинств. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 294-299.

В статье рассматриваются основные этапы деятельности выдающегося украинского ученого правоведа, академика ВУАН Н.И. Палиенко, а также анализируются его научные труды в сфере государства и права, обосновывается позиция ученного относительно решения национального вопроса.

Ключевые слова: хозяйственно-культурная автономия, федерация, суверенитет.

Пащеня В. Н. К вопросу участия органов прокуратуры и суда по коренизации в Крымской АССР в 1920-х гг. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 99-104.

Одними из наиболее важных органов государственного строительства в Крымской АССР, которые нуждались в коренизации, были прокуратура и суд как наиболее близко связанные с народом. В царское время суд вершили представители русского дворянства, естественно в интересах имущих классов. Особенностью Крыма являлось и то, что в

татарской деревне эту задачу решало, частично, мусульманское духовенство на основе законов шариата, опять же, как правило, в интересах зажиточной части. С утверждением советской власти, в Крыму начался процесс создания новой системы суда и прокуратуры в интересах и из числа представителей трудящихся всех национальностей, прежде всего его коренной части. Целью данной статьи является анализ хода создания и коренизации советской системы суда и прокуратуры Крымской АССР в 1920-х гг.

Ключевые слова: правосудие, прокуратура, советский суд, коренизация.

Поляков И. И. Теории понимания сущности объекта правоотношений. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 112-116.

Статья посвящена теориям понимания сущности объекта правоотношений. По данному вопросу существует две основные теории: монистическая (теория единого объекта) и плюралистическая (теория множественности объектов). Исходя из первой теории, объект правоотношения должен обладать способностью к реагированию на правовое воздействие, а ввиду того, что на это способно только человеческое поведение, его и необходимо признать объектом прав и обязанностей. В свою очередь плюралистическая теория объекта правоотношения реально отражает разнообразие существующих правоотношений, опирается на факты. Она дает возможность показать многообразие объектов правоотношений, а не сводить их только к поведению обязанного лица.

Ключевые слова: монистическая теория, объект права, объект правоотношения, общественные отношения, плюралистическая теория.

Редькина Е. Н. Социально-экономическая политика Крымского краевого правительства С. Сулькевича в июне-ноябре 1918 р.: историко-правовой аспект. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 65-68.

Автор анализирует социально-экономическую политику правительства С. Сулькевича; приходит к выводу о том, что кабинет генерала С. Сулькевича избежал значительных реформ, применив в основном методы государственного управления политическими и правовыми процессами, не исходя из рамок Свода Законов Российской империи.

Ключевые слова: краевое правительство, политика, реформы.

Ровинская Е. И. Актуальные вопросы корпоративного управления в банках и других небанковских финансовых учреждениях. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 300-306.

Повышение уровня корпоративного управления позволит банкам и небанковским финансовым учреждениям решить проблему «нечистоплотных» кредиторов и укрепит доверие потенциальных контрагентов (вкладчиков, заемщиков). В результате распределение кредитных ресурсов между банками и небанковскими финансовыми компаниями станет более рациональным, что даст возможность экономике страны выйти на траекторию устойчивого роста. Более того, от создания надлежащей системы корпоративного управления в финансовом секторе выиграют все заинтересованные стороны.

Ключевые слова: управление, банк, небанковские учреждения.

Розумович И. Н. Правовые проблемы организации и проведения экологического аудита объектов повышенной опасности при их приватизации и банкротстве. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 190-193.

Статья посвящена исследованию правовых проблем организации и проведения экологического аудита объектов повышенной опасности при их приватизации и банкротстве. Исследовано современное состояние законодательства о приватизации, банкротстве с точки зрения проведения в этих процессах экологического аудита, обнаружены его недостатки. Важное место в научной статье отводится предложениям о внесении изменений в действующее законодательство Украины.

Ключевые слова: объект повышенной опасности, проведение экологического аудита, банкротство, приватизация.

Рыскельдиева Л. Т. Понятие «annoyance» и «полезные советы» в деонтологии Дж. Бентама. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 3-8.

Статья реконструирует контекст употребления базового понятия нормативно-практической части учения Дж. Бентама – понятия annoyance. Он задается критическим отношением основателя деонтологии к идее долга, а также его стремлением сформулировать моральные принципы в наиболее «мягкой» форме – в качестве советов.

Ключевые слова: деонтология, нормативность, моральная философия, этика.

Рышкова Л. В. Екологический аудит как правовое средство охраны особенно ценных земель. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 186-189.

Необходимость проведения экологического аудита особо ценных земель обусловлена развитием рыночных отношений и обеспечением их охраны. На стадии передачи данных земельных участков другому собственнику (пользователю) возникает потребность для органов государственной власти или органов местного самоуправления иметь достоверную информацию относительно состояния земель, а для потенциальных пользователей – определить наиболее оптимальные пути использования этих земель, исходя из результатов проведенного экологического аудита.

Ключевые слова: особо ценные земли, внешний экологический аудит, внутренний экологический аудит, охрана земли.

Скакун Ю. В. Особенности правового регулирования финансирования расходов рекреационных предприятий АРК в современных условиях. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 206-210.

Работа содержит анализ правового регулирования расходов рекреационных предприятий, как за счет бюджета разных уровней, так и за счет альтернативных источников. Рассматривается влияние сформированной системы управления на финансирование рекреационных предприятий, имеющих собственную базу размещения. А также в работе анализируется состояние научной разработки проблемы финансирования рекреации как самостоятельной отрасли хозяйства.

Ключевые слова: рекреация, рекреационная деятельность, расходы на рекреационные предприятия, государственная система управления.

Скворцова О. В. Отграничение уголовно наказуемой порубки леса от аналогичного административного деликта. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 134-141.

В статье осуществляется поиск критериев разграничения незаконной порубка леса как преступления и как административного правонарушения. Среди таких критериев

выделяются: основания для уголовной и административной ответственности, признаки и особенности составов данных видов правонарушений. Автор пришел к выводу, что граница между преступлениями и административными правонарушениями в известной мере условна и подвижная.

Ключевые слова: порубка леса, экологическое административное правонарушение.

Ст арицын А. В. Военные и охранительные функции крымскотатарских лейб-гвардейских подразделений (1827 – 1890 гг.). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 307-310.

В статье рассматриваются военные и охранные функции крымскотатарских лейб-гвардейских подразделений. Служащих привлекали к исполнению функций по охране жизни высших должностных лиц государства во время военных действий. Кроме того, крымскотатарские лейб-гвардейцы использовались и в качестве военнослужащих при проведении боевых операций.

Ключевые слова: лейб-гвардия, крымские татары, функции, охрана.

Тимощук А. А. Автономия как организационно-структурный принцип построения Испанского государства. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 311-316.

Официально современная Испания по форме государственного устройства является унитарным государством. В то же время, страна состоит из различных автономных образований. Воплощение принципа автономии относительно территориальных единиц всех уровней позволило урегулировать национально-культурные противоречия неоднородного испанского народа, сохранив, тем не менее, целостность государства.

Ключевые слова: автономия, унитарное государство, целостность.

Тлущак Ю. М. Налоговый аппарат монархии Габсбургов в Закарпатье. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 81-86.

Статья описывает исторические причины становления и особенности развития, организации и деятельности налогового аппарата монархии Габсбургов в Закарпатье. Отражены отличия и особенности формирования и функционирования налоговых органов и их дальнейшее влияние на становление налоговой системы.

Ключевые слова: налоговый аппарат, налоги.

Холопова Е. Н. Судебно-психологическая экспертиза по гражданским делам: проблемы, возможности и тенденции развития. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 213-229.

Автор, на основе анализа судебной практики приходит к выводу о том, что применение психологических знаний по (определенной в статье) категории гражданских дел, вызывает определенную трудность. Что объясняется недостаточной осведомленностью судей о возможностях СПЭ и отказом участников судопроизводства участвовать в производстве таких экспертиз. Анализ экспертной практики показывает, что в настоящее время недостаточно разработана методология СПЭ в гражданском процессе, отсутствуют методики производства отдельных видов СПЭ.

Ключевые слова: гражданское право, методология, психология, экспертиза.

Чеховская М. Н., Воронин С. А. Особенности проведения экологического аудита на железнодорожном транспорте Украины. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 194-198.

Особенность проведения экологического аудита на железнодорожном транспорте Украины обусловлена тем, что его стационарные и передвижные источники загрязнения наносят значительный вред окружающей природной среде, отсутствуют в достаточном количестве технических средств учета выбросов и сбросов загрязняющих веществ, а также современных норм по объектам загрязнений. Отчеты о природоохранной деятельности составляются поверхностно и описательно. Специфика деятельности железнодорожного транспорта, наличие разноплановых объектов загрязнения окружающей среды, их территориальное размещение указывают не только на необходимость проведения проверок с определенной периодичностью.

Ключевые слова: экологический аудит, железнодорожный транспорт, информационные ресурсы, этапы проведения экологического аудита.

Шкляр Т. А. Общетеоретическая концепция правовой системы общества: основные положения. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 105-111.

В статье рассматриваются основные положения концепции правовой системы Украины, проведен анализ, обобщение и классификация существующих точек зрения относительно понятия “правовая система общества”, правовая система исследована через призму елементов и компонентов правовой системы, видов и содержания функций правовой системы общества.

Ключевые слова: правовая система, елементы, компоненты правовой системы, функции правовой системы.

Ярошевская А. М. Предмет договора о предоставлении юридических услуг. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 2. – С. 317-322.

В статье рассматриваются новые элементы в договорах о предоставлении юридических услуг, которые являются относительно новыми в гражданском обороте и соответственно в судебной практике. Автор отмечает, что большинство споров по данной категории происходит через нормативную неопределенность предмета договора о предоставлении юридических услуг. В статье детально анализируется достаточно интересный пример из судебной практики, который позволяет показать актуальность поведенного исследования.

Ключевые слова: юридические услуги, судебная практика, гражданские правоотношения.

АНОТАЦІЇ

Андрєєв О. О. Урахування специфіки злочинної діяльності при формуванні системи методичних рекомендацій (на прикладі вбивств, вчинених неповнолітніми). // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 249-254.

Автором показаний взаємозв'язок між методикою розслідування окремого виду злочинів, кримінально-правовими елементами складу злочину, предметом доказування й типовими слідчими ситуаціями. В статті підкреслюється необхідність розробки методики розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми, як різновиду окремої методики розслідування злочинів проти життя та здоров'я проти особи. Розглянути основні напрямки розслідування даного виду злочинів.

Ключові слова: злочинна діяльність, рекомендації, неповнолітні.

Анохін О. М., Ганкевіч В. Ю. До проблеми щодо правових засад хадісів імама Аль-Бухарі. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 53-58.

Розглядаються проблеми пов'язані з дослідженням джерел мусульманського права, робіт класиків шаріату і фікха, перспектив використовування методології порівняльного правознавства. Особлива увага надана хадісам, другому після Корану джерелу мусульманського права, їх значенню для сучасної юридичної науки.

Ключові слова: імам Аль-Бухарі, мусульманське право, фікх, хадіси, шаріат.

Башт а А. И. Роль экспертных советов учреждений НАН Украины в экологических аудитах новых технологий. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 211-212.

Бевзенко В. М. Поняття і види принципів державного регулювання. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 237-243.

У статті, на підставі дослідження праць вчених-правників та виходячи із положень чинного законодавства, розкрита юридична природа принципів державного регулювання. Зокрема, на основі такого аналізу наведено сутнісні ознаки принципів державного регулювання. Сформульовано поняття цих принципів, викладено їх види та проаналізовано зміст кожного принципу. Охарактеризовано роль загальних і спеціальних принципів в процесі державного регулювання.

Ключові слова: державне регулювання, принципи права, адміністративне право, загальноправові принципи, спеціальні принципи, регулятивний вплив.

Бугаев В. О., Серова А. О. Особливості кримінальної караності військових злочинів. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 130-133.

У статті аналізуються спеціальні ознаки кримінальної караності військових злочинів, передбачених Розділом XIX Особливої частини КК. При цьому виділяється два аспекти: особливості призначення загальних видів покарань, передбачених ст.51

КК, а також застосування спеціальних, таких, що призначаються тільки військовослужбовцям, покарань.

Ключові слова: караність, військовий злочин, виправні роботи, громадські роботи, службові обмеження для військовослужбовців, дисциплінарний батальйон.

Бурлай Є. В. До питання про можливе семантико-етимологічне значення слова «право». // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 14-28.

На основі семантичного аналізу слов'янського слова «право» зроблено спробу довести походження права як способу соціального регулювання та адекватного понятійного апарату, зокрема, з практики гострих соціальних конфліктів та унікального способу їх мирного розв'язання через механізм розсуджування, механізм спору, який передбачає наявність у його суб'єктів специфічних соціальних якостей. Поняття «право» - гранична серед співставних понять абстракція, яка об'єднує своїм значенням історичний та соціальний досвід мирного врегулювання гострих конфліктів на основі неупередженого розсуду і визнання соціальних суб'єктів формально рівними між собою.

Ключові слова: конфлікт, суперечка, суд, суб'єкт, право.

Велігодський Д. В. Державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.: історіографія проблеми. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 87-98.

В статті здійснено аналіз праць науковців, що стосуються дослідження діяльності урядів С. Крима, Кримської СРР, А. Денікіна та П. Врангеля. Для характеристики наукової літератури за темою дослідження використано хронологічний принцип його розподілу, за яким виокремлено три умовні групи, що концентрують у собі розвиток історико-правової думки післяреволюційного, радянського і пострадянського періодів.

Ключові слова: історико-правова думка, пострадянський, принцип, радянський, уряд.

Гавриленко О. А. Поняття і норми права власності в античних державах Північного Причорномор'я (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.). // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 59-64.

Статтю присвячено розгляду характерних рис права власності в античних державах Північного Причорномор'я – Херсонесі, Ольвії, Тірі, Боспорському царстві. На підставі аналізу наративних джерел та епіграфічних пам'яток визначено його об'єкти та суб'єкти. Виявлено спільні риси та особливості права власності у північнопричорноморських державах порівняно з грецькими метрополіями.

Ключові слова: античність, Північне Причорномор'я, власність.

Ганжа Н. В. До питання про структуру регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 244-248.

У статті проведений аналіз структури і змісту норм Регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим як одного з малодосліджених джерел конституційного права України.

Ключові слова: регламент, Верховна Рада, Автономна Республіка Крим, розділ, глава.

Гафаров Э. Э. Формування політико-правових поглядів Челібжана Челєбієва. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 255-261.

В статті розглядаються основні етапи формування політико-правових поглядів одного із лідерів кримськотатарського національного руху Ч. Челєбієва в контексті автономістських ідей кримськотатарської політико-правової думки, особливостей розвитку ідеології кримськотатарського народу і визначенню політичного і ідеологічного значення цих ідей щодо сучасної законотворчої діяльності.

Ключові слова: політико-правові погляди, національний рух, автономістські ідеї, ідеологія, законотворча діяльність.

Гончарова
262-268

Губанова О. В. Умисел як необхідна ознака суб'єктивної сторони зґвалтування. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 142-143.

Визначається значення встановлення наміру при аналізі суб'єктивної сторони зґвалтування. Розкриваються особливості встановлення наміру при здійсненні кваліфікованих зґвалтувань, зокрема, зґвалтувань неповнолітніх.

Ключові слова: умисел; суб'єктивна сторона; формальний склад злочину; зґвалтування неповнолітніх.

ГУЛИНА ПЕРЕВЕСТИ НА УКРАИНСКИЙ
123-129

Гутнік К. В.
167-171

Дмитрієнко Ю. М. Формула норми права у контексті синергетики правосвідомості. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 9-13.

У статті вперше пропонується формула норми українського права

Ключові слова: правосвідомість, спадкоємність правосвідомості, формула норми права, формула української правосвідомості.

Донец О. В. Питання правового визначення екологічного аудиту.
177-180

Замула І. В. Природно-ресурсний потенціал як об’єкт бухгалтерського обліку.
181-185

Заулочна С. А. Політико-правові передумови формування Кримської автономії у 1921 р. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 269-280.

У статті аналізуються основні політико-правові передумови формування Кримської автономії у 1921 р. Подається стисла характеристика наукової літератури за темою дослідження.

Ключові слова: автономія, наукова література, політико-правові передумови.

Захарченко П. П.
117-122

Канов О. О. Екологічні аспекти економічної політики держави. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 199-205.

У статті розглядається необхідність формування концепції економічної політики держави у відношенні до навколишнього середовища, відзначається, що екологічна складова не зайняла в ній гідного місця. Сформульовано деякі фундаментальні підходи розробки екологічних основ сучасної економічної політики держави

Ключові слова: економічна політика держави, екологічна складова, навколишнє середовище, економіко-екологічні інвестиції.

Карраш Хасан. Принятие Лигой Наций мандата на Палестину и его влияние на возникновение палестинской проблемы в 30-40-е годы XX в. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 281-288.

КАСАТКИН КИТАЕВ
144-147

Кащенко С. Г.
29-35

Климова
323-331

Коновалова В. Е.
Алексей Никифорович Колесниченко - ученый, педагог, создатель научной школы в криминалистике
332-334

Кост руба А. В. Особливості передачі майнових прав, які становлять зміст коносаменту, у правовідносинах про передачу майна у власність. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 230-236.

Стаття присвячена дослідженню коносамента як цінного папера. В публікації наводиться правова регламентація передачі майнових прав, які становлять зміст коносаменту, у правовідносинах про передачу майна у власність. Суттєве значення приділяється розгляду питання цивільно-правового регулювання відносин, пов'язаних з обігом коносамента. Виявлені недоліки в правовому регулюванні відносин пов'язаних з обігом коносамента, внесені пропозиції по їх усуненню та вдосконаленню чинного законодавства, регулюючого суспільні відносини в цій галузі.

Ключові слова: об’єкти цивільних прав, цінні папери, коносамент, договір перевезення вантажу.

Лавров В. В., Бобков В. В. Юридина освіта в Кримському університеті ім. М. В. Фрунзе: факультет суспільних наук. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 36-52.

У цій публікації авторами запропонована історична реконструкція факультету суспільних наук Кримського університету ім. М. В. Фрунзе. У 1920 – 1921 рр. цей факультет займався підготовкою юридичних кадрів. Розробка базується на документах, знайдених у фондах архівів АР Крим та Російської Федерації, а також на даних преси.

Ключові слова: вища юридична освіта, Кримський університет, факультет суспільних наук.

Мальцева Є. В. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим в Україні (1991-2000 рр.): історіографія проблеми. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 69-80.

В статті аналізуються творчі здобутки провідних вітчизняних і зарубіжних правознавці та істориків з питань національно-державного будівництва, становлення та еволюції кримської автономії у складі України, розмежування повноважень між державою та автономією.

Ключові слова: автономія, держава, еволюція, національно-державне будівництво, розмежування повноважень.

Махкамов О. Э.
155-160

Михайлов М. А. Николай Сергеевич Бокариус. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 335-339.

Мухин Г. Н., Каразей О. Г., Исют ин-Федот ков Д. В. Использование дерматоглифики в экспертных исследованиях. //
148-154

Мухин И. Г. Особенности первоначального этапа раскрытия и расследования хищений цветных металлов.
161-166

Орлов Н. А. Устойчивое развитие и экологический аудит (правовой аспект).
345-346

Пашнєв Д. В. Властивості комп'ютерної інформації і особливості збирання комп'ютерних слідів. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 289-293.

У статті розглядаються властивості комп'ютерної інформації як доказу і у зв'язку з цим позитивні та негативні особливості процесу збирання і дослідження слідів комп'ютерних злочинів.

Ключові слова: доказ, комп'ютерний злочин, комп'ютерний слід.

Пашнева
294-299

Пащеня В. М. До питання участі органів прокуратури й суду з коренизації у Кримській АРСР у 1920-х рр. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 99-104.

Одними з найбільш важливих органів державного будівництва в Кримській АРСР, які мали потребу в коренизації, були прокуратура й суд як найбільш близько пов'язані з народом. У царський час суд вершили представники російського дворянства, природно в інтересах імущих класів. Особливістю Криму було й те, що в татарському селі це завдання вирішувало, частково, мусульманське духівництво на основі законів шаріату, знову ж, як правило, в інтересах заможної частини. З встановленням радянської влади у Криму почався процес створення нової системи суду й прокуратури в інтересах і з числа представників трудящих всіх національностей, насамперед його корінної частини. Метою даної статті є аналіз ходу створення й коренизації радянської системи суду й прокуратури Кримської АРСР у 1920-х рр.

Ключові слова: коренизація, правосуддя, прокуратура, радянський суд.

Поляков І. І. Теорії розуміння сутності об’єкта правовідносин. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 112-116.

Стаття присвячена теоріям зрозуміння сутності об'єкта правовідносин. З даного питання існує дві основні теорії: моністична (теорія єдиного об'єкта) і плюралістична (теорія множинності об'єктів). Виходячи з першої теорії, об'єкт правовідносин повинен мати здатність до реагування на правовий вплив, а через те, що на це здатне тільки людська поведінка, її і необхідно визнати об'єктом прав та обов'язків. В свою чергу, плюралістична теорія об'єкта правовідносин реально відображає різноманітність існуючих правовідносин, спирається на факти. Вона дає можливість показати різноманіття об'єктів правовідносин, а не зводити їх тільки до поведінки зобов'язаної особи.

Ключові слова: моністична теорія, об'єкт права, об'єкт правовідносин, суспільні відносини, плюралістична теорія.

Редькина
65-68

Ровинська К. І. Актуальні питання корпоративного управління у банках та інших небанківських фінансових установах. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 300-306.

У статті розглядаються проблеми формування корпоративного управління в Україні, зокрема у банках та небанківських фінансових установах. Інтерес до цієї проблематики викликаний новизною та недослідженістю цього питання в наукових

колах, а також винятковим впливом корпоративного управління в установах фінансового сектору на функціонування ринкової економіки країни. Одночасно розглядаються причини неналежного корпоративного управління і його невідповідність світовим стандартам. Крім цього, визначаються фактори впливу банків та небанківських фінансових структур на інвестиційну привабливість шляхом застосування прогресивної практики корпоративного управління. І, нарешті, запропоновані шляхи вирішення визначених проблем корпоративного управління в установах фінансового сектору за участю банків та небанківських фінансових установ.

Ключові слова: управління, банк, небанківські установи.

Розумович І. М. Правові проблеми організації та проведення екологічного аудиту об'єктів підвищеної небезпеки при їх приватизації й банкротстві. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 190-193.

Стаття присвячена дослідженню правових проблем організації і проведення екологічного аудита об'єктів підвищеної небезпеки при їх приватизації й банкротстві. Досліджен сучасний стан законодавства про приватизацію, банкрутство з точки зору проведення в цих процесах екологічного аудиту, виявлені його недоліки. Важливе місце в науковій статті відводиться пропозиціям про внесення змін в діюче законодавство України.

Ключові слова: об'єкт підвищеної небезпеки, проведення екологічного аудиту, банкрутство, приватизація.

Рискельдієва Л. Т. Поняття «annoyance» і «полезные советы» в деонтології Дж. Бентама. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 3-8.

Стаття реконструює контекст вживання базового поняття нормативно-практичної частини учення Дж. Бентама – поняття annoyance. Він задається критичним ставленням засновника деонтології до ідеї обов'язку ф також його прагненням сформулювати моральні принципи у найбільш м'якій формі – у формі поради.

Ключові слова: деонтологія, нормативність, моральна філософія, етика.

Ришкова Л. В. Екологічний аудит як правовий засіб охорони особливо цінних земель. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 186-189.

Скакун Ю. В. Особливості правового регулювання фінансування видатків рекреаційних підприємств АРК в сучасних умовах. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 206-210.

Робота містить аналіз правового регулювання видатків рекреаційних підприємств як за рахунок бюджету різних рівнів, так і за рахунок альтернативних джерел. Розглядається вплив сформованої системи управління на фінансування рекреаційних підприємств, які мають власну базу розміщення. А також у роботі аналізується стан наукової розробки проблеми фінансування рекреації як самостійної галузі господарства.

Ключові слова: рекреація, рекреаційна діяльність, видатки на рекреаційні підприємства, державна система управління.

Скворцова О. В. Відмежування кримінально караної порубки лісу від аналогічного адміністративного делікту. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 134-141.

У статті здійснюється пошук критеріїв розмежування незаконної порубки лісу як злочину і як адміністративного правопорушення. Серед таких критеріїв виділяються: підстава кримінальної і адміністративної відповідальності, ознаки і особливості складів даних видів правопорушень. Автор дійшов висновку, що межа між злочинами і адміністративними правопорушеннями певною мірою умовна і рухома.

Ключові слова: порубка лісу, екологічне адміністративне правопорушення.

Старіцин О. В. Військові та охоронні функції кримськотатарських лейб-гвардійських підрозділів (1827 – 1890 рр.). // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 307-310.

У статті розглядаються військові та охоронні функції кримськотатарських лейб-гвардійських підрозділів. Службовців залучали до виконання функцій охорони життя вищих посадовців держави під час військових дій. До того ж, кримськотатарські лейб-гвардійці використовувалися і у якості військовослужбовців при проведенні бойових операцій.

Ключові слова: лейб-гвардія, кримські татари, функції, охорона.

Тимощук О. О. Автономія як організаційно-структурний принцип побудови Іспанської держави. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 311-316.

Офіційно сучасна Іспанія за формою держаного устрою є унітарною державою. Але фактично країна складається із різноманітних автономних утворень. І сьогодні можливо стверджувати, що втілення принципу автономії відносно територіальних одиниць усіх рівнів дозволило врегулювати національно-культурні протиріччя неоднорідного іспанського народу одночасно із збереженням державної цілісності.

Ключові слова: автономія, унітарна держава, цілісність.

Тлущак Ю. М. Податковий апарат монархії Габсбургів в Закарпатті. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 81-86.

Стаття описує історичні причини становлення та особливості розвитку, організації і діяльності податкового апарату монархії Габсбургів в Закарпатті. Відображені відмінності та особливості формування і функціонування податкових органів та їх подальший вплив на становлення податкової системи.

Ключові слова: податковий апарат, податки.

Холопова Е. Н. Судебно-психологическая экспертиза по гражданским делам: проблемы, возможности и тенденции развития. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 213-229.

Чеховська М. М., Воронін С. А. Особливості проведення екологічного аудиту на залізничному транспорті України. // Вчені записки Таврійського національного

університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 194-198.

Шкляр Т. О. Загальнотеоретична концепція правової системи суспільства: основні положення. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 105-111.

В статті розглядаються основні положення концепції правової системи України, зроблено аналіз, узагальнення та класифікація існуючих точок зору відносно поняття "правова система суспільства", досліджені елементи та компоненти правової системи, види та зміст функцій правової системи суспільства.

Ключові слова: правова система, елементи, компоненти правової системи, функції правової системи.

Ярошевська Г. М. Предмет договору про надання юридичних послуг. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. 317-322.

В статті розглядаються нові елементи у договорах про надання юридичних послуг, які є відносно новими в цивільному обігу та відповідно в судовій практиці. Автор відзначає, що більшість спорів за даною категорією породжується через надання юридичних послуг. В статті детально аналізується досить цікавий приклад з судової практики, що дозволяє показати актуальність проведеного дослідження.

Ключові слова: юридичні послуги, судова практика, цивільні правовідносини.

SUMMARY

A. A. Andreev. УРАХУВАННЯ СПЕЦИФІКИ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ФОРМУВАННІ СИСТЕМИ МЕТОДИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ (на прикладі вбивств, вчинених неповнолітніми). // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 249-254.

Author shows relation between methods of investigation of definite type of crimes, corpus delicti, a subject of proving and typical situations of investigation. The article highlights a necessity of development of methods of investigation of murders, committed by juveniles, as a type of individual methods of investigation crimes against person's life and health. Author also researches main directions of investigation of such crimes.

Key words: investigation, murders, committed by juveniles.

A. N. Anokhin, V. Yu.Gankevich. To the problem about legal framework khadysov ymam the Al'-Bukhary. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 53-58.

Problems related to research of sources of moslem law, works of classics of sharyata and fykkha, prospects of the use of methodology of comparative jurisprudence are examined. The special attention is spared khadysam, second after Koran to the source of moslem law, their value for modern legal science.

Key words: Al'-Bukhary ymam, khadysy, moslem law, sharyat, fykkh.

Башт а А. И. Роль экспертных советов учреждений НАН Украины в экологических аудитах новых технологий. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. .

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 211-212.

V. M. Bevzenko. ПЕРЕВЕСТИ НАЗВАНИЕ СТАТЬИ // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 237-243.

On the grounds of investigation of the works of scientists-lawyers, and proceeding from the statutes of valid legislation, in the given article is introduced the legislative nature of the principles of state regulation. Specifically, on the basic of such analysis the substantial features of principles of state regulation are presented. The meaning of that principles, their kind and contents of each of them are also analyzed, including the characteristic of the role of general and special principles in the process of state regulation.

Key words: state regulation, principles of law, administrative law, general and special principles, regulation influence.

V. A. Bugaiov, A. A. Serova. Criminal punishability peculiarities of military offence. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 130-133.

Specific signs of punishability, typical of military offences that are defined by Part XIX, Special Part of Criminal Code, are analyzed in this article. Two aspects are singled out, i.e. peculiarities of inflicting common military punishments, fixed in art.51 of the Criminal Code

and inflicting specific military punishments which can be inflicted only to military service men.

Key words: punishability, military crime, corrective work, community work, service restrictions, disciplinary battalion.

E. V. Burlay. On the problem of possible semantic and etymological meaning of the term "law". // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 14-28.

In author's opinion deep and adequate understanding of the term may be the way to correct and substantial knowledge about the subject named by this term. Basing on the investigation of the meaning of the Slavic term "pravo" (law) the author makes an effort to prove his view of genesis of law and its adequate notions. The author insists that the notion "law" is an abstraction which's meaning absorbs a different historical and social experience of conflicts peaceful resolution by the unique way of arbitration between formally equal parties.

Key words: conflict, dispute, court, subject, law.

Чеховська М. М., Воронін С. А. Особливості проведення екологічного аудиту на залізничному транспорті України. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. .

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 194-198.

Y. N. Dmitrienko. The Formula of the rate of the right beside contexts of the new theory of the legal consciousness. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 9-13.

Formula of the rate of the right is offered in article for the first time.

Key words: formula of the rate of the right, legal consciousness, receivership of the legal consciousness.

Донец О. В. Питання правового визначення екологічного аудиту.

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 177-180.

A. A. Gavrylenko. The concept and norms of the property right in the antique states of the Northern Black Sea Coastland (the end of the VII century up to AD - first half of the VI century). // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 59-64.

The article is devoted to consideration of prominent features of the property right in the antique states of the Northern Black Sea Coastland – Hersones, Olbia, Tira, Bosporean kingdom. On the basis of the analysis of narrative and epigraphical sources were determined its objects and subjects. The carried out analysis has allowed to reveal common features and peculiarities of property right of Boreal Prichernomorye states in comparison with the Greek mother countries.

Key words: antiquity, North Prychernomor'e, own.

N. V. Ganzha. To the problem of structure of regulations Verkhovna Rada of Autonomous Republic of Crimea. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 244-248.

The article gives the analysis of structure and content of Regulation norms of Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, as one of scantily investigated sources of the Constitutional Law of Ukraine.

Key words: the Regulations of the Supreme Council (Verkhovna Rada) , Autonomous Republic of Crimea, Chapter, section.

E. E. Gafarov.

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 255-261.

Гончарова

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 262-268.

Ye. V. Gubanova. ПЕРЕВЕСТИ НАЗВАНИЕ. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 142-143.

In this article the characteristic of the rape as a prepense crime is given. It is necessary to establish the significance of malice prepense at the analysis of the subjective side of the rape. The peculiarities of establishment of malice prepense at committing qualified rapes, particularly, it concerns the rapes of minors, are come out.

Key words: of malice prepense, subjective side, the formal corpus delicti, the rapes of minors.

O. R. Gulina. The European mechanism of human rights protection: analysis of its using practice in Ukraine and Russia. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 123-129.

The Rights and Freedom are one of fundamental problems in the new “European” countries. East and the Central Europe, survived an epoch of unprecedented reforms, aspire to an establishment democratic building in the western style which is inconceivable without the legal institutes which are putting into practice idea of a lawful state. The one of sources of knowledge for formed democracies of the East Europe can become a case law of the European Court in Strasbourg and evolved on its ground interpretation of the human rights and civil freedom. This clause is addressed first to lawyers and mass media representatives, those who can become a conductor of knowledge of the human rights mechanism protection, working in the Europe more than fifty three years.

Key words: European Court, human rights.

Гутнік К. В.

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 161-171.

Холопова Е. Н. Судебно-психологическая экспертиза по гражданским делам: проблемы, возможности и тенденции развития. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. .

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 213-229.

A. A. Kanov. Ecological aspects of economic politics of the state. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 199-205.

In clause the necessity of formation of the concept of economic politics of the state for the relation to an environment is considered, it is marked, that the ecological component has not borrow in her of a worthy place. Some fundamental approaches of development of ecological bases of modern economic politics of the state are formulated

Key words: economic politics of the state, ecological component of economic politics of the state, environment as the public boon, differentiation the approach to a problem of protection of an environment, economy-ecological investments

Карраш Хасан. Принятие Лигой Наций мандата на Палестину и его влияние на возникновение палестинской проблемы в 30-40-е годы XX в. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. -.

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 281-288.

КАСАТКИН КИТАЕВ

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 144-147.

Кащенко С. Г.

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 29-35.

Климова

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 323-331.

Коновалова В. Е.

Алексей Никифорович Колесниченко - ученый, педагог, создатель научной школы в криминалистике

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 332-334.

A. V. Kostruba. ПЕРЕВЕСТИ НАЗВАНИЕ СТАТЬИ. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 230-236.

The thesis is dedicated to researching of the Bill of lading. The manuscript gives the legal characteristic on the Civil law of the Bill of lading in the doctrine, its notion, the requisits of the Bill of lading and the classification of its kind is done as well. Special attention is paid to the problems of Bill of lading relations. The question of issuing, distributing and cashing is considered in details. The functional meaning of the Bill of lading is formulated. The drawbacks in lawful regulating of the relation of the Bill of lading are pointed out. The proposals on their clearing and improving of the present Civil legislation, are moved

Key words: the objects of civil law, the securieties, the bill of lading, the voyager.

V. V. Lavrov, V. V. Bobkov. ПЕРЕВЕСТИ НАЗВАНИЕ// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 36-52.

In this publication the authors introduced a historical reconstruction of the Faculty of Social Sciences of Crimean M.V. Frunze University. In 1920-1921 this faculty conducted the training of future lawyers. The elaboration is based on the documents drawn from the funds of the Autonomous Rupublic of Crimea and Russian Federation archives as well as on the periodical press information.

Key words: higher legal education, Crimean University, Faculty of Social Sciences.

Мальцева Е. В.
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 69-80.

Махкамов О. Э.
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 155-160.

Михайлов М. А. Николай Сергеевич Бокариус. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 20 (59). – № 2. – С. .
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 335-339.

Мухин Г. Н., Каразей О. Г., Исют ин-Федот ков Д. В. Использование дерматоглифики в экспертных исследованиях. //
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 148-154.

Мухин И. Г. Особенности первоначального этапа раскрытия и расследования хищений цветных металлов.
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 161-166.

Орлов Н. А. Устойчивое развитие и экологический аудит (правовой аспект).
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 345-346.

D. V. Pashnev. Properties of computer information and feature of collecting of computer tracks. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 289-293.

Properties of computer information as proofs and in this connection positive and negative features of process of collecting and research of tracks of computer crimes are examined in the article.

Key words: computer crime, computer track, proof.

Пашнева
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 294-299.

V. N. Pashchenja. To a question of participation of bodies of Office of Public Prosecutor and court on korenizaziya in Crimean ACCP in 1920th. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 99-104.

One of the most important bodies of the state construction in Crimean ACCP which required in korenizaziya, were Office of Public Prosecutor and court as most close connected with people. During imperial time the court was managed by representatives of Russian nobility, it is natural in interests of the propertied classes. Feature of Crimea was also that in the Tatar village this problem solved, partially, Muslim clergy on the basis of laws of Sheriyat, besides, as a rule, in interests of a prosperous part. With the statement of the Soviet authority, in Crimea process of creation of new system of court and Office of Public Prosecutor in interests and from among representatives of workers of all nationalities, first of all its radical part has begun. The purpose of given clause is the analysis of a course of creation and korenizaziya the Soviet system of court and Office of Public Prosecutor Crimean ACCP in 1920th.

Key words: justice, Office of Public Prosecutor, the Soviet court.

I. I. Polyakov. Theory of understanding of legal relations object essence. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 112-116.

This scientific article is devoted to the theories of understanding of legal relations object essence. There are two main theories dealing with this question. They are: monist doctrine (the theory of unified objects) and plurilateral doctrine (the theory of objects plurality). Coming from the first theory, the object of legal relations must have abilities to react to legal influence. In view of the fact, that only human behaviour is capable of this, it must be admitted as an object of rights and duties. In its turn, plurilateral doctrine of legal relations object really reflects the variety of existing legal relations and it is based on the facts. It gives possibility to show the diversity of legal relations object, not reducing them only to the behaviour of the obliged person.

Key words: monist doctrine, legal object, legal relations object, public relations, plurilateral doctrine.

Редькина

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 65-68.

E. I. Rovinskaya. Actual questions of corporative management in bank and other non-bank financial institutions. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 300-306.

The increasing of the level of corporative management will allow the banks and non-bank financial institutions to solve the problem of the “unscrupulous” creditors and strengthen trust of potential counteragent (depositors, borrower). As a result, assessment of credit resources will become more rational among banks and non-bank financial companies that will give a chance to the economics of the country to come out to the trajectory of steady growth. Furthermore, all interested party will win from the creation of the appropriate system of corporative administration.

Key words: management, bank, non-bank institutions.

I. N. Rozumovitch. Legal problems of organization and conduction of ecological audit of objects of heightened danger at their privatization and bankruptcy. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 190-193.

The article is dedicated to the research of legal problems of organization and conduction of ecological audit of objects of heightened danger at their privatization and bankruptcy. Modern condition of legislation of privatization and bankruptcy is studied from the viewpoint of conduction of ecological audit in these processes, its drawbacks are revealed. The significant place in the article is occupied by the propositions of alternating the current legislation of Ukraine.

Key words: object of heightened danger, conduction of ecological audit, bankruptcy, privatization.

L. T. Ryskel'dieva. Concept «annoyance» and «useful advices» in J. Bentham's Deontology. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 3-8

The given article reconstructs the context of the basic concept of the normative and practical part of J. Bentham's study usage, the concept of annoyance. He is set by the critical attitude of deontology's founder towards the idea of duty and also by his attempt to formulate moral principles in the "gentlest" form, in form of advice.

Key words: Deontology, ethic, normativeness, moral philosophy.

Ришкова Л. В.

// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 186-189.

T. A. Shklyar ПЕРЕВЕСТИ НАЗВАНИЕ// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 105-111.

The fundamental provision of legal system of Ukraine has been considered in the article. The views on the concept of "legal system of society", elements and components of the legal system, types and function contents has been classified and analyzed and explored.

Key words: legal system, elements of legal system, functions of legal system.

Yu. V. Skakun. Legal fundamentals of financing expenses of recreational enterprises of the Autonomous Republic of the Crimea in contemporary condition. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 206-210.

The thesis contains the analysis of legal regulation of financing expenses of recreational enterprises both for the budget of different levels and for the alternate sources of financing. Considered is an influence of management system, formed in frame of the present theses, on financing of recreational enterprises with their own accommodation base. In this thesis analyzed is the present state of scientific research of the problem of financing recreation as an independent field of economy.

Key words: recreation, recreational activities, expenses for recreational enterprises, system of state control.

O. V. Skvortsova. ПЕРЕВЕСТИ НАЗВАНИЕ // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 134-141.

In this article the search of criteria of differentiation of illegal wood felling as the crime and as the administrative delinquency is realized. The base of criminal and administrative amenability, the signs and the peculiarities of corpora of given aspects of delinquencies are chosen. The conclusion is such that the limit between the crimes and the administrative delinquencies, to a certain extent, is relative and mobile.

Key words: criminally punishable illegal wood felling, ecological administrative delinquency, differentiation of administrative and criminal amenability for illegal wood felling.

A. V. Starizyn. ПЕРЕВЕСТИ НАЗВАНИЕ ВІЙСЬКОВІ ТА ОХОРОННІ ФУНКЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ЛЕЙБ-ГВАРДІЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ (1827 – 1890 pp.). // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 307-310.

This article examinates military functions of crimean-tatar guards subdivisions. Employees were engaged in execution of functions on protecting lives of highest officials of the state during hostilities. Besides, crimean-tatar guardsmen were used as regulars in battle operations.

Key words: crimean-tatar, functions.

A. A. Timoschuk. Autonomy is the structural principle of Spanish state. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 311-316.

According to the state system contemporary Spain is indivisible. At the same moment it is composed from different autonomous regions. The embodiment of the principle of autonomy gives a possibility to settle national contradictions of spanish people in the borders of indivisible state.

Key words: autonomy, indivisible.

Yu. M. Tluschak. The tax apparate of Gabsburg monarchy in Zakarpatie. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 81-86.

The article describes historical reasons of standing and development, organization and activity of the Gabsburgs monarchy fiscal system in Zakarpatie.

Key words: Fiscal system, taxes.

Велигодский Д. В.
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 87-98.

Ярошевська Г. М. Предмет договору про надання юридичних послуг. //
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 53-58.

S. A. Zaulochnaya. Political and Legal Prerequisites for the Formation of the Crimean Autonomy. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 269-280.

Major political and legal prerequisites for the formation of the Crimean autonomy in 1921 are dealt with. Brief analysis of historiography pertaining to the issue has been provided.
Key words: autonomy, scientific literature, political-law preconditions.

Замула І. В. Природно-ресурсний потенціал як об’єкт бухгалтерського обліку
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 181-185.

Захарченко П. П.
// Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 2. – P. 117-122.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Андреев Алексей Александрович	начальник отдела по расследованию тяжких преступлений по линии уголовного розыска СУ ГУ МВДУ в Харьковской области, соискатель кафедры криминаластики Харьковского Национального университета внутренних дел; тел. (38-057) 715-77-06
Анохин Александр Николаевич	заведующий кафедрой конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент; e-mail: interlaw@crimea.edu
Башта Александр Иванович	директор Крымского научного центра НАН Украины и МОН Украины, доцент Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, к.э.н.;
Бевзенко Владимир Михайлович	доцент кафедры административного права и административной деяльности ОВД Херсонского юридического института Харьковского национального университета внутренних дел, к. ю. н., г. Херсон; e-mail: apd@kli.kherson.ua
Бобков Владимир Витальевич	заведующим музеем истории Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. и. н.; тел. (38-0652) 51-65-80
Бугаев Валерий Александрович	заведующий кафедрой уголовного права и криминологии Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент; тел. (38-0652) 23-02-54
Бурлай Евгений Владимирович	г. Киев, старший научный сотрудник Конституционного Суда Украины, к. ю. н.; e-mail: eugbr@yandex.ru
Велигодский Денис Витальевич	ст. преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.; e-mail: velden@ya.ru

Воронин С А	Восточноукраинский национальный университет, г. Луганск
Гавриленко Александр Анатольевич	професор кафедри теорії та історії держави і права Харківського Національного університету внутрішніх справ, к. і.н., доцент; e-mail: olesg@mail.ru
Ганжа Наталья Владимирова	доцент кафедры конституционного и административного права Гуманитарного университета “ЗИГМУ”, к. ю. н., г. Запорожье; e-mail: nat_ganzha@rambler.ru
Ганкевич Виктор Юрьевич	профессор кафедры истории Украины и дополнительных исторических дисциплин Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. и. н., профессор;
Гафаров Эмиль Эдипович	соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: tav@crimea.edu
Гончарова Елена Александровна	аспирант кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского;
Губанова Елена Викторовна	ст. преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: exlaw@crimea.edu
Гулина Ольга Рифмировна	ст. преподаватель кафедры прав человека и политико-правовых учений Института права при Башкирском государственном университета, к. ю. н., г. Уфа; e-mail: ollara@yandex.ru
Гутник Е В	преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики Крымского юридического института Харковского Национального университета внутренних дел

Дмитриенко Ю Н	член-корреспондент Международной академии наук экологии и безопасности жизнедеятельности, кандидат философских наук, доцент, сосикатель научной ступени доктора юридических наук Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко; e-mail: nayira@starnet.com.ua
Донец О В	
Ефремова	
Замула Ірина Валеріївна	заместитель декана учетно-финансового факультета Житомирского государственного технологического университета, к. э. н, доц.; тел. (38-0412) 24-09-95
Заулочная Светлана Андреевна	соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: tav@crimea.edu
Зарахченко	
Исютин-Федотков Дмитрий Владимирович	доцент кафедры криминалистики учреждения образования «Академия Министерства внутренних дел Республики Беларусь», к. ю. н., г. Минск e-mail: dima_isytin@mail.ru
Канов Александр Александрович	декан экономического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. э. н., доцент.
Каразей Олег Георгиевич	адъюнкт научно-педагогического факультета учреждения образования «Академия Министерства внутренних дел Республики Беларусь», г. Минск
Карраш Хасан	
Касаткин Василий	доктор медицинских наук, военный пенсионер. Автор монографии «Теория сновидений», изданной в СССР

Николаевич	(1967, 1976, 1983 гг.), а также в Японии, США и др. странах. Проживал в г.Санкт-Петербурге. Умер в 1995 г.
Кащенко Сергей Григорьевич	профессор кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. и. н., проф.; e-mail: historlaw@crimea.edu
Китаев Николай Николаевич	доцент кафедры специальных юридических дисциплин Иркутского государственного технического университета, заслуженный юрист РФ, к. ю. н.; e-mail: valentusis@inbox.ru
Климова Евгения Ивановна	заместитель начальника кафедры криминалистики Академии МВД Республики Беларусь, к. ю. н., доцент, г. Минск тел. (0296) 289-22-95
Коновалова Виолета Емельяновна	профессор Национальной юридической академии им. Я. Мудрого, д. ю. н., профессор;
Коструба Анатолій	доцент кафедры гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.;
Кульчицький В С	профессор кафедры теории и истории права Львовского национального университета, д. ю. н., член-кор. Академии правовых наук Украины;
Лавров Валерий Васильевич	министр образования и науки Автономной Республики Крым, к. ф. н., доцент
Мальцева Евгения Витальевна	доцент кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.; e-mail: malceva-tnu@yandex.ru
Махкамов	
Михайлов Михаил Анатольевич	зав. кафедрой уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент;

e-mail: exlaw@crimea.edu

Мухин Геннадий Николаевич — профессор кафедры криминалистики учреждения образования «Академия Министерства внутренних дел Республики Беларусь», д. ю. н., профессор, г. Минск

Мухин Илья Геннадьевич — преподаватель кафедры оперативно-розыскной деятельности учреждения образования «Академия Министерства внутренних дел Республики Беларусь», г. Минск
e-mail: mig-21@tut.by

Орлов Николай Александрович — зав. кафедрой хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент;
тел. (38-0652) 23-03-78

Пашнев Дмитрий Валентинович — преподаватель кафедры криминалистики Крымского юридического института Харьковского университета внутренних дел;
e-mail: pavlik@univ.crimea.ua

Пашнева В А — соискатель кафедры теории и истории государства и права Национального университета внутренних дел

Пащеня Владислав Николаевич

Поляков Иван Иванович — и. о. декана Одесской национальной юридической академии, доцент экономико-правового факультета в г. Симферополе; к. ю. н.; засл. юрист Украины, засл. юрист АРК;
тел. (38-0652) 54-75-64

Редькина Елена Николаевна — директор Крымского научно-образовательного центра Киевского университета права НАН Украини, к. ю. н.;

Ровинская Е И — аспирант кафедры административного и хозяйственного права Одесского Национального университета им. И. И. Мечникова;

Розумович Ирина Николаевна	преподаватель кафедры хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; тел. (38-0652) 23-03-78
Рыскельдиева Лора Турарбековна	профессор кафедры теории и философии права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. ф. н., профессор;
Рышкова Л В	
Серова Анастасия Алексеевна	магистрант юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: serova_an@mail.ru
Скакун Юлия Владимировна	доцент кафедры хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.;
Скворцова Ольга Владимировна	ст. преподаватель кафедры уголовного права и криминологии Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; тел. (38-0652) 23-02-54
Старицын Алексей Валентинович	соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского e-mail: tav@crimea.edu
Тимощук Александр Валентинович	декан юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. ю. н., проф.; e-mail: tav@crimea.edu
Тлущак Юрий Марьянович	зам. декана юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.; e-mail: dlaw@crimea.edu
Холопова	доцент кафедры государственно-правовых дисциплин

Е Н	КПИ ФСБ РФ, канд. псих. наук, д. ю. н.;
Чеховская М Н	ведущий научный сотрудник научно-организационного центра Национальной академии СБ Украины, к. э. н., г. Киев
Шкляр Татьяна Александровна	ст. преподаватель кафедры хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского;
Ярошевская Анна Михайловна	соискатель кафедры гражданско-правовых дисциплин Харьковского национального университета внутренних дел, г. Харьков;

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Просим вас придерживаться правил подготовки и оформления рукописей для журнала «Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Юридические науки». Авторские рукописи должны быть оформленными в соответствии с государственными стандартами и отвечать требованиям Постановления ВАК Украины №7-05/1 от 15.01.2003 г.: «...принимать к печати... только научные статьи, которые имеют такие необходимые элементы: постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными актуальными научными или практическими заданиями; анализ последних исследований и публикаций, положивших начало исследованию данной проблемы и на которые опирается автор; выделение нерешенных ранее частей общей проблемы, которым посвящается отмеченная статья; формулировка целей статьи (постановка задания); изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из данного исследования и перспективы последующих разведок в данном направлении» (Бюллетень ВАК Украины, № 1, 2003).

1. Текст рукописи принимаются на украинском или русском языке с указанием даты ее написания, личной подписью автора, аннотациями и ключевыми словами на русском, украинском и английском языках (300-500 зн.), кодом УДК, сведениями об авторе (имя, отчество полностью, фамилия, ученая степень, ученое звание, должность, место работы, служебный и домашний телефоны, E-mail).

Для аспирантов, адъюнктов и соискателей необходимо представить рекомендацию научного руководителя или рецензию ученого, имеющего научную степень по специальности, отвечающей предмету исследования, и/или выписку из протокола заседания соответствующей кафедры (отдела) с рекомендацией статьи к печати.

При направлении рецензии на издание – один экземпляр рецензируемого издания.

К тексту добавляются: дискета (диск) с рукописью (Microsoft Word), рецензия-рекомендация.

2. Требования к оформлению текста рукописи.

2.1. Бумага формата А4 (размер 210 х 297 мм); параметры страницы: верхнее и нижнее поля – 20 мм, левое – 30 мм, правое – 15 мм; шрифт – Times New Roman 14 pt; интервал между строками – 1,5.

2.2. Ссылки на источники указываются в тексте в квадратных скобках с указанием номеров страниц соответствующего источника, а сами названия источников приводятся в конце текста статьи в порядке упоминания. Каждый источник с новой строки.

– Библиографические описания источников должны обязательно содержать фамилию и инициалы авторов, названия их трудов, город и год издания (издательство указывать не обязательно).

– Авторские примечания оформляются в конце страниц с использованием символа * как знака сноски.

3. Объем авторских рукописей. Объем статьи – не более 10 печатных страниц (до 20 тыс. зн. с пробелами); рецензий и тому подобное – не более 3 печатных страниц.

Рукописи, которые не отвечают требованиям, отмеченным в п. 1-3, редакция не регистрирует и не рассматривает с целью публикации.

Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

Консультации: редактор Михайлов Михаил Анатольевич – тел: (38-0652) 62-01-92, 23-02-72, E-mail: exlaw@crimea.edu; zapiski1918@yandex.ru, ICQ 282-161-728.

Более подробную информацию, а также электронные версии журнала можно получить на сайте журнала http://zapiski-dlaw-tnu.org.ua

Редакция ж урнала

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА И ЮРИДИЧЕСКАЯ ДЕОНТОЛОГИЯ

Рыскельдиева Л. Т.
Понятие «annoyance» и «полезные советы» в деонтологии Дж. Бентама 3
Дмитрієнко Ю. М.
Формула норми права у контексті синергетики правосвідомості 9
Бурлай Е. В.
К вопросу о возможном семантико-этимологическом значении слова «право» 14

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Кащенко С. Г.
Выселение христиан из Крымского ханства в Россию в 1778 г. 29
Лавров В. В., Бобков В. В.
Юридическое образование в Крымском университете им. М. В. Фрунзе: факультет общественных наук 36
Анохін О. М., Ганкевич В. Ю.
До проблеми щодо правових засад хадісів Імама Аль-Бухарі 53
Гавриленко О. А.
Поняття і норми права власності в античних державах Північного Причорномор'я (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.) 59
Редькіна О. М.
Соціально-економічна політика Кримського крайового уряду С.Сулькевича в червні-листопаді 1918 р.: історико-правовий аспект 65
Мальцева Є. В.
Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим в Україні (1991-2000 рр.): історіографія проблеми 69
Тлущак Ю. М.
Податковий апарат монархії Габсбургів у Закарпатті 81
Велігодський Д. В.
Державні утворення в Криму наприкінці 1918 – 1920 рр.: історіографія проблеми 87
Пащеня В. Н.
К вопросу участия органов прокуратуры и суда по коренизации в Крымской АССР в 1920-х гг. 99
Шкляр Т. О.
Загальнотеоретична концепція правової системи суспільства: основні положення 105
Поляков И. И.
Теории понимания сущности объекта правоотношений 112

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Захарченко П. П.
Право власності на землю у контексті проекту Положення Таврійського комітету з покращення побуту поміщицьких селян (1858-1859 рр.) 117

Гулина О. Р.
Европейский механизм защиты прав человека: анализ правоприменительной практики Украины и России 123

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Бугаев В. А., Серова А. А.
Особенности уголовной наказуемости воинских преступлений 130

Скворцова О. В.
Отграничение уголовно наказуемой порубки леса от аналогичного административного деликта 134

Губанова О. В.
Умисел як необхідна ознака суб'єктивної сторони зґвалтування 142

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

Касат кин В. Н., Кит аев Н. Н.
Сновидения лиц, совершивших убийство, как источник криминалистически значимой информации (Материалы опроса осужденных к смертной казни) .. 144

Мухин Г. Н., Каразей О. Г., Исют ин-Федот ков Д. В.
Использование дерматоглифики в экспертных исследованиях 148

Махкамов О. Э.
Некоторые вопросы взаимодействия международно-правового стандарта и уголовно-процессуального законодательства Узбекистана: состояние и перспективы 155

Мухин И. Г.
Особенности первоначального этапа раскрытия и расследования хищений цветных металлов 161

Гут нік К. В.
Тактика викриття та подолання неправдивих показань 167

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

Орлов Н. А.
Устойчивое развитие и экологический аудит (правовой аспект) 172

Донец О. В.
Питання правового визначення екологічного аудиту 177

Замула І. В.
Природно-ресурсний потенціал як об’єкт бухгалтерського обліку 181

Рышкова Л. В.
Екологічний аудит як правовий засіб охорони особливо цінних земель 186

Розумович И. Н.
Правовые проблемы организации и проведения экологического аудита объектов повышенной опасности при их приватизации и банкротстве 190
Чеховська М. М., Воронін С. А.
Особливості проведення екологічного аудиту на залізничному транспорті України..... 194
Канов А. А.
Экологические аспекты экономической политики государства 199
Скакун Ю. В.
Особливості правового регулювання фінансування видатків рекреаційних підприємств АРК в сучасних умовах..... 206
Башт а А. И.
Роль экспертных советов учреждений НАН Украины в экологических аудитах новых технологий..... 211

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Холопова Е. Н.
Судебно-психологическая экспертиза по гражданским делам: проблемы, возможности и тенденции развития 213
Кост руба А. В.
Особливості передачі майнових прав, які становлять зміст коносаменту, у правовідносинах про передачу майна у власність..... 230

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Бевзенко В. М.
Поняття і види принципів державного регулювання 237
Ганжа Н. В.
До питання про структуру регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим..... 244

ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО

Андрєєв О. О.
Урахування специфіки злочинної діяльності при формуванні системи методичних рекомендацій (на прикладі вбивств, вчинених неповнолітніми) 249
Гафаров Е. Е.
Формування політико-правових поглядів Челібжана Челєбієва 255
Гончарова Е. А.
Журналистское расследование: использование его результатов и нейтрализация негативных последствий на стадии досудебного следствия..... 262
Заулочная С. А.
Политико-правовые предпосылки создания Крымской автономии в 1921 г... 269
Карраш Хассан
Принятие Лигой Наций мандата на Палестину и его влияние на возникновение палестинской проблемы в 30-40-е годы XX в. 281

Пашнєв Д. В.
Властивості комп'ютерної інформації та особливості збирання комп'ютерних слідів 289
Пашнєва В. А.
Погляди М. І. Палієнка на господарсько-культурну автономію, як форму реалізації інтересів національних меншин 294
Ровинская Е. И.
Актуальные вопросы корпоративного управления в банках и других небанковских финансовых учреждениях 300
Ст аріцин О. В.
Військові та охоронні функції кримськотатарських лейб-гвардійських підрозділів (1827 – 1890 рр.) 307
Тимощук О. О.
Автономія як організаційно-структурний принцип побудови Іспанської держави 311
Ярошевська Г. М.
Предмет договору про надання юридичних послуг 317

ПЕРСОНАЛИИ

Климова Е. И.
Андрей Васильевич Дулов – ученый, педагог, человек… 323
Коновалова В. Е.
Алексей Никифорович Колесниченко – ученый, педагог, создатель научной школы в криминалистике 332
Михайлов М. А.
Николай Сергеевич Бокариус 335

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗЫВЫ

Кульчицький В. С.
Рецензія на навчальний посібник для вузів С.Г. Кащенка «Загальна історія держави і права новітнього часу» 340
Тимощук О. В.
Рецензія на монографію Гусарєва С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти 342
Орлов Н. А.
Резолюция научно-практической конференции «Экологический аудит: проблемы теории и практики» 345
Ефремова Н. В.
Рецензия на сборник документов и материалов «Historia ustroju i prawa w Polsce do 1772/1795» 347
Аннотации 349
Анотації .....
Summary .....
Сведения об авторах .....
К сведению авторов 3

Аметка Фатьма Аблякитовна	кандидат юридичних наук
Анохин Александр Николаевич	заведующий кафедрой конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент; e-mail: interlaw@crimea.edu
Анохина Людмила Степановна	доцент кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент; e-mail: interlaw@crimea.edu
Бавбекова Эльзара Айдеровна	старший преподаватель кафедры теории государства и права и предпринимательского права экономико-правового факультета Одесской национальной юридической академии
Бобков Владимир Витальевич	заведующий музеем истории Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. и. н.; тел. (38-0652) 51-65-80
Борисенко Анна Олеговна	соискатель Харьковского национального университета внутренних дел, e-mail: borisenkoanya@mail.ru
Велигодский Денис Витальевич	ст. преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.; e-mail: velden@ya.ru
Виноградов Анатолий Борисович	зав. кафедрой специальных и правовых наук Крымского экономического института Киевского национального экономического университета, к.ю.н.
Волкович Алена Юрьевна	преподаватель кафедры государственно-правовых дисциплин Херсонского юридического института Харьковского национального университета внутренних дел
Гафаров Эмиль Эдипович	соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: tav@crimea.edu
Грузкова В. Г.	доцент кафедры криминалистики Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого

Дмитриенко Юрий Николаевич	член-корреспондент Международной академии наук экологии и безопасности жизнедеятельности, кандидат философских наук, доцент, сосикатель научной ступени доктора юридических наук Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко; e-mail: nayira@starnet.com.ua
Доборез Игорь Александрович	начальник отдела прокуратуры Автономной Республики Крым, к.ю.н.
Елфимов Вадим Олегович	соискатель кафедры теории и философии права юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; evadim@mail.ru
Задерейчук И. П.	ст. преподаватель кафедры теории и истории государства и права Крымского юридического института Харковского национального университета внутренних дел, к. и. н.
Захарченко Петро Павлович	доцент кафедры истории государства и права Киевского национального университета внутренних дел, к. и. н.
Иващенко Владимир Николаевич	аспирант кафедры криминалистики Киевского национального университета имени Тараса Шевченка
Карабань Владимир Яковлевич	суддя Вищого господарського суду України, г. Киев
Карраш Хассан Фуад Хассан	соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: tav@crimea.edu
Кащенко Сергей Григорьевич	профессор кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. и. н., проф.; e-mail: historlaw@crimea.edu
Кирилин Иван Ростиславович	соискатель кафедры криминалистики кафедры криминалистики Киевского национального университета внутренних дел
Китаев Николай Николаевич	доцент кафедры специальных юридических дисциплин Иркутского государственного технического университета, заслуженный юрист РФ, к. ю. н.; e-mail: valentusis@inbox.ru

Кондратюк Сергей Владимирович	доцент Львовского государственного университета внутренних дел, к. э. н.
Корж Валентина Павловна	доцент кафедры Харьковского экономико-правового университета, к. ю. н.
Курочкина Наталья Николаевна	аспирант юридического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченка
Лавров Валерий Васильевич	министр образования и науки Автономной Республики Крым, к. ф. н., доцент
Лисовой Иван Васильевич	ведущий юрист Крымского государственного аграрного учебно-консультационного центра; e-mail: Lisovoy1@yandex.ru
Малишева Наталья Рафаэловна	Институт государства и права имени В.М. Корецкого НАН Украины, д.ю.н., проф., чл.-кор. АПрН Украины, г. Киев; e-mail: nrm52@mail.ru
Мельников Андрей Владимирович	аспирант кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Михайлов Михаил Анатольевич	зав. кафедрой уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент; e-mail: exlaw@crimea.edu
Настасяк И.	Львовский государственный университет внутренних дел
Никифоров В. Ю.	с Анохиной
Патраш Иван Федорович	преподователь кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: exlaw@crimea.edu

Пашнева Виктория Анатольевна	соискатель кафедры Теории и истории государства и права Национального университета внутренних дел
Пащеня Владислав Николаевич	доцент кафедры украиноведения Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, к. и. н.
Пивоваров Сергей Федорович	аспирант кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: historlaw@crimea.edu
Погребной О. О.	Первый проректор Харковского национального университета внутренних дел, д.ю.н., проф., академик АПрНУ, заслуженнный деятель науки и технкии Украины
Поляков Иван Иванович	и.о. декана экономико-правового факультета Одесской национальной юридической академии, к.ю.н.; тел. (8-0652) 54-75-64
Ровинская Е. И.	аспирант кафедры административного и хозяйственного права Одесского Национального университета им. И. И. Мечникова
Розумович Ирина Николаевна	преподаватель кафедры хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Романчук Т. А.	
Рыскельдиева Лора Турарбековна	профессор кафедры теории и философии права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. ф. н., профессор
Сабадаш Виктор Петрович	доцент кафедры уголовного права и правосудия Запорожского национального университета, к. ю. н.
Сонин Олег Евгеньевич	доцент кафедры гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент

Таран Елена Викторовна	эксперт-криминалист Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Киевской области, к. ю. н.
Тимощук Александр Валентинович	декан юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. ю. н., проф.; e-mail: tav@crimea.edu
Хаваджи Динара Ремзиевна	преподователь кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.; e-mail: tav@crimea.edu
Харченко Наталья Петровна	адъюнкт кафедры теории государства и права Киевского национального университета внутренних дел
Черткова Ю. В.	аспирантка кафедры гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Шармоянц Артур Норайрович	аспирант кафедры теории и философии права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: sharmoyanc@mail.ru
Шеховцова Лилия Игоревна	преподователь кафедры уголовного права и правосудия Запорожского национального университета, к. ю. н.; e-mail: shehovz@gala.net
Шиманович Ольга Николаевна	старший преподаватель кафедры гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, к.ю.н.; e-mail: shimanovichol@yandex.ru
Юрченко Лидия Владимировна	доцент кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.; e-mail: exlaw@crimea.edu